

Odd Arne Helleberg

Kongsberg 400 år

Liv og levnet i teknologibyen
gjennom fire århundrer

Kongsberg 400 år

Liv og levnet i teknologibyen gjennom fire århundrer

Odd Arne Helleberg

Kongsberg 400 år

Liv og levnet i teknologibyen gjennom fire århundrer

Utgitt av Kongsberg historielag 2024

ISBN 978-82-690994-5-4

Grafisk form: Mette Martinsen

Boka er satt med Sabon 11/14

Trykk: LOS Digital AS

Omslagsfoto: Mette Martinsen /Anders Lundeberg

Kongsberg historielag
2024

Innhold:

Forord	6
Innledning.....	9
Begynnelsen: Numedalsskogen	14
Kort om sølvfunnet og de første 100 år	19
Noen viktige presiseringer	23
Byanlegget	30
Immigrantbyen	37
Norges første folketelling.....	49
Kirke og skole, tro og overtro.....	55
Brannvern og politi.....	58
Vann og avløp.....	59
Familieliv	61
Helse og omsorg.....	63
Regulære inntekter: Lønn, arbeidsforhold, trygd og pensjon.....	65
Irregulære inntekter: Sølvtyverier.....	68
Byen vokser videre	71
Ei urolig tid.....	75
Manntallene skisserer samfunnet.....	76
Ordentlig by, i alle fall på papiret.....	94
Brokostnader + kontrollbehov = bommer.....	96
Berglegens skadejournal forteller om arbeidshverdagen	99
1760-tallet i nærbilde.....	102
Forsyningskrise, nød og aksjon	113

Generell befolkningsutvikling på og rundt Kongsberg sist på 1700-tallet.....	122
Omsorg ved sykdom og død	125
1795–1810: På veldokumentert vei mot katastrofen	152
1810–1880: Sølvverket gjenoppstår	162
Fra inkluderende «storby» til eksklusiv fattigfornemhet	165
Folkestyrets begynnelse.....	167
... og forutsetning: Den opplyste offentlighet	168
Formannskapsloven av 1837	169
En liten by i for stor frakk	173
Tilløp til politikk: 17. mai og Thrane	178
1860-årene: Folketelling og branntakst gir alle detaljer	185
Marken, et omdreiningspunkt gjennom 100 år	191
«Samfundet» – byens kulturhus gjennom 100 år	195
Nye tider har nye krav: Utdanning og infrastruktur	196
1880–1945: Sølvverk og fabrikk igjennom framgang, jobbetid, krise og krig ...	205
Framgang og modernisering	209
1945–1987: I frakkeskjøtene på Norges industrilokomotiv	294
Etterkrigstida: Gjenoppbygging	306
1987– dags dato: Et politisk og økonomisk jordskjelv, og dets følger	372
Det siste kvartsekelet	381
Oppsummering: Sirkelen er på et vis sluttet	388
Kilder, forkortinger	390
Noter	393

Forord

I år fyller Kongsberg by 400 år. Det blir en rekke markeringer, og en oversikt over historien, på nett, som det sømmer seg en kommune som ligger godt fremme innen teknologi.

Men det ble ingen bok. Kongsberg kommune slo fra seg den tanken.

Det syntes vi i Kongsberg historielag ble for dumt. Så derfor har vi laget en. Odd Arne Helleberg har skrevet teksten, historielaget står som utgiver.

Vi vil med den gi et gløtt inn i et særpreget bysamfunn: Bergstaden Kongsberg, grunnlagt midt i ville skogen, langt fra alle transportårer, for å ta ut et metall som ble ansett for å være av avgjørende betydning for en stats bestående og utvikling, med en teknologi og en samfunnsstruktur som var ukjent og uhørt for sin tid, og med en formidabel økonomisk og kulturell virkning på sine omgivelser. Det er skrevet mye om den før, ikke minst om sølvverket og om etterfølgeren som hjørnesteinsbedrift: Kongsberg Våpenfabrikk. Derfor lar vi dem ligge, kun noen hovedlinjer trekkes opp i korte avsnitt.

Vi prøver heller å gi noen små glimt av hvordan livet kunne arte seg for de vanlige innbyggerne. Og da støter vi på en annen utfordring: Detaljerte oversikter over det får vi helst når folk blir trukket for retten, eller krangler om arv eller grenser. Det aller fleste mennesker gjorde ingen av delene, de skjøttet sin dont og levde stort sett i fred med sin neste. Så en må være forsiktig med å generalisere.

Og så vil vi gi et skisse av hvordan vi er kommet fram til dagens samfunn. Når kom ansatsene til skoleverk, helsestell, trygdeytelser, vei, vann og avløp, og alt det andre et moderne samfunn rommer, og hvordan utviklet de seg? Og når, hvordan og hvorfor oppstod folkelige bevegelser som preget sin samtid og påvirket sin ettertid, og når døde de eventuelt hen?

Framstillingen er basert dels på originalkilder, dels på annenhånds kilder, der det har vært mye å hente fra årboka «Langs Lågen». Ellers har Bjørn Ivar Bergs mange arbeider vært svært nyttige å ty til. Videre må nevnes Øivinn Kværnas bokserie «Det var før, det, på Kongens Berg» i 10 bind, som kom på 1990-tallet. Erindringsstoff finnes også i den serien opptak som medlemmer av foreningene Sølvverkets Venner og Kongsberg historielag stod for på 1980-tallet, og som nå befinner seg på Norsk Bergverksmuseum.

For Kongsberg historielag
Dag Kristoffersen Odd Arne Helleberg

Takk

Vidar Skaar Borgersen, Kjell Dahlviken, Per Jostein Sagvolden, Dag Kristoffersen, Jørn Sørby og Dag Thorsdalen har lest gjennom hele eller deler av manuset og/eller skaffet illustrasjoner og gitt råd. Alle skal ha sin velfortjente takk for bidraget, og ingen skyld for feil eller uteglemler.

Oktober 2023
Odd Arne Helleberg

Innledning

Bak interessen for historie ligger trangen til å forstå samtiden – hvordan er en kommet dit en er? Historie blir da lett et trolldomsspeil: Prøver en å se inn i fremtiden, ser en fortiden, prøver en å se inn i fortiden, ser en samtiden. Derfor heter det at det et historieverk forteller aller mest om, er tida det ble til i: Hva interesserte en seg for da, og hvordan ble det vektlagt?

«Fortiden er et fremmed land. De gjør ting annerledes der.»¹

Dette er et mye nyttet sitat i moderne historieskriving. For vår verden er så annerledes fra den tid vi prøver å forstå. Og da særlig tida før slutten av 1800-tallet. Ikke bare innen teknikk og kunnskap, men særlig innen forestillingsverdenen: Hva ble sett på som selvsagte sannheter? – kristendommens dogmer. Hva ble ventet av den enkelte? – At han eller hun skulle greie seg selv. Når en var konfirmert, var en voksen – ikke i juridisk, men i økonomisk forstand – og det ble forventet at en fødte seg selv.

Inger Wulfsberg fikk seg tjenestepost hos stortingsmann Nygaard, tre-fire timer to ganger i uka, som 14-åring i 1938. Stolt fortalte hun det til oldemoren, Amalia Reinemo. Hun bare blåste av det. Det skulle da bare mangle, i hennes alder!²

Samfunnet hadde få eller ingen støtteordninger. En skulle arbeide det en maktet, så lenge en maktet. Og helst litt til. Men familien skulle trå til når en ikke maktet mer, som det sømmet seg gode kristne. Barn skulle hedre sin far og mor, og de arbeidet for mer enn de spiste fra 8-10-årsalderen av.

Bibelordet om at den som elsker sin sønn, tukter ham tidlig, ble som regel tatt bokstavelig: «Riset bak speilet» hang der faktisk, og ble brukt. En måtte ha en

seks-åtte barn, for rundt 1/3 av dem døde før de var 2 år, og gjerne et par til i senere alder. Barnløshet var en ulykke. Hvem skulle da hjelpe når en kom opp i støvets år? Dessuten stod det udi Skriften at menneskeheten skulle bli mange og oppfylle jorden, og det var stor synd å hoppe av i siste indre.

Med så høy barnedødelighet, så tungt arbeide, så mye sykdom og feil- og undernæring: Hvordan taklet en motgang? Som regel ved å legge til grunn at Gud er god, men at han prøver den enkelte. Det er til ens eget beste, selv om en ikke skjønner det. Det må ha holdt hardt mang en gang.

Hvordan fødte en seg gjennom livet? Lønna var lav i forhold til nesten alt en måtte kjøpe. Oldefars kunnskaper ble da av uvurderlig verdi. For det teknologiske nivået endret seg bare langsomt fram til slutten av 1800-tallet. Nytte/kost-forholdet ble: Alt en kunne gjøre selv, var nytte, alt en måtte kjøpe, var kost. Det førte til en vifte av mangesyslerier ved siden av det egentlige yrket: Snekring, tømring, maling, muring, skomakering og smiing så langt tid og håndlag rakk. Og så løkkejordbruket – ei ku med kalv, en gris, noen høner, et par geiter eller sauer, og poteter, grønnsaker, frukttrær og bærbusker. Utvalget kunne suppleres med skogsbær, gratis for alle som gadd å bøye seg.

De har sikret alderdommen. Seks barn er det blitt, friske og raske, i ei tid da flere og flere barn nådde voksen alder. Andres (1866-1965) og Grethe (1873-1967) Lien med barna, ca 1905. OM 6.

Poteta, Sør-Amerikas gave til verden. Familien Fjerdingstad tar opp høstens avling ca 1920. F.v. Trygve f 1911, Sverre f 1907, Aagot f 1896, Sofie f ca 1876 og Gudrun f 1900. KH 2104.

Å gifte seg var noe med det mest lønnende småkårsfolk kunne gjøre, så sant det var et visst minimum av levevei: Mannen i gruver, våpenfabrikk, eller mer usikkert: Som «løsarbeidere»: Sagarbeider, tømmerfløter, tømmerhugger eller en grøde andre sesongbetonte jobber– fiske og fangst for kystbefolkningen. Det førte gjerne med seg at han måtte være ei uke eller flere borte fra hjemmet. Barna led likevel ikke av mangel på voksenkontakt: Flere generasjoner bodde sammen, og det var ugifte onkler og tanter å ty til foruten tjenestefolk i mange hjem. Tre-fire personer pr. rom var ikke uvanlig, ofte flere. Ungene lekte ute, dels av mangel på plass, dels fordi det var der de andre ungene var, og det var der det var noe å finne på.

Kona var hjemme med husstell, barnepass, spinning, veving, strikking og sying, stell av eldre, og ikke minst et løpende tilsyn med hagejordbruket. Hun satt dermed med den beste oversikten over familiens samlede ressurser, og ble gjerne «finansminister». En rekke fyndord sier noe om verdien av en dyktig kone, her nøyer vi oss med: «Ei god kone er en gave fra Gud». Et nøkternt og samkjørt ektepar kunne leve etter tidas krav godt på dette viset. Og det gir den dypere forklaringen på de nå ofte uforståelig harde reaksjonene på ugifte mødre: En visste det trengtes to mennesker til å fø fram en familie; var en alene, kunne det gå barnet ille.

Derfor giftet en seg helst igjen om en ble alene. En hadde ikke bare mistet et menneske som stod en nært følelsesmessig, men halve livsutkommet. Særlig ille var det om en satt igjen med små barn, da gjaldt det å skaffe seg en ny partner så raskt som mulig. Folkedypet rommer fyndord om dette også: «Kattunger og enker er det mest lekelystne som finnes», og «enkemannsorg og albuestøt gjør bråvondt, men går fort over.» Og det ble mine barn og dine barn og våre barn, og stebarn som fulgte med på lasset når enka etter enkemannen giftet seg på nytt. Det ble sikkert ikke alltid så lett, men en stefamilie var uansett bedre enn ingen familie. Alternativet var bortsetting på legd til fremmede. Så en fikk pent innrette seg.

Behovet for spenning og avveksling i hverdagen ble dekket ved at en ikke kunne være sikker på om en hadde mat på bordet neste uke, og tak over hode neste måned. Om kona var grinete, spilte det mindre rolle så lenge hun hadde styring

De har stått for presten og gitt hverandre sitt ja. Nå står de for fotografen, adlyder hans ordre: «Stille nå!», og ser mot et livslangt, tett samvirke. Bryllupsfoto av Gullik Gulliksson Hogstvet (1869-1918) og Gunvor f. Røsholt (1880-1938). KH 1621.

Et langt liv i strevsomt fellesskap. Grethe og Andres Lien hjemme i Riegelsbakken i 1964. OM 7.

på økonomien. Og var mannen sær, fikk han så være bare han passet arbeidet og ikke sløset bort penger på dans og drikk og spill. Dessuten hadde de lovet å holde sammen i gode som onde dager, og mennesker skulle ikke skille det Gud hadde sammenføyd. Så folk holdt stort sett sammen livet ut, i stille resignasjon og/eller opplevd felles nytte og glede.

Skulle en noen sted, var det å gå, i beste fall kjøre hest til lands, eller seile båt til vanns. Folk gikk til Vestlandet og kjøpte seg slaktefe, og så gikk de med det tilbake igjen. Ei ukes gange for å gjøre en god handel var greit for de fleste.

Og så flyttet de, som regel ikke så langt, men bød det seg en anledning til noen øre mindre i leie, tilgang til ei litt større løkke, eller noen meter kortere vei til arbeidet, slo de til. Flyttelasset var ofte ikke større enn at det gikk på ett hestelass.

1800-tallet bød på store og imponerende tanke-byggverk om historiens gang. Det er folkeslagene: Franskmenn, tyskere, nordmenn, grekere som uimotståelig samler seg om felles kultur og søker sammen i stater, er ett av dem. Tvert imot, det er klassene, arbeiderne, som på tvers av landegrenser finner hverandre i felles interesser, er et annet. Tida har vist at ingen av dem er rette. Historien «skal ikke noe sted». Det ser gjerne slik ut når en begynner å lese historie. Linja framover til vår tid er grei og oversiktlig: Det kunne da ikke gått annerledes? Når en fordyper

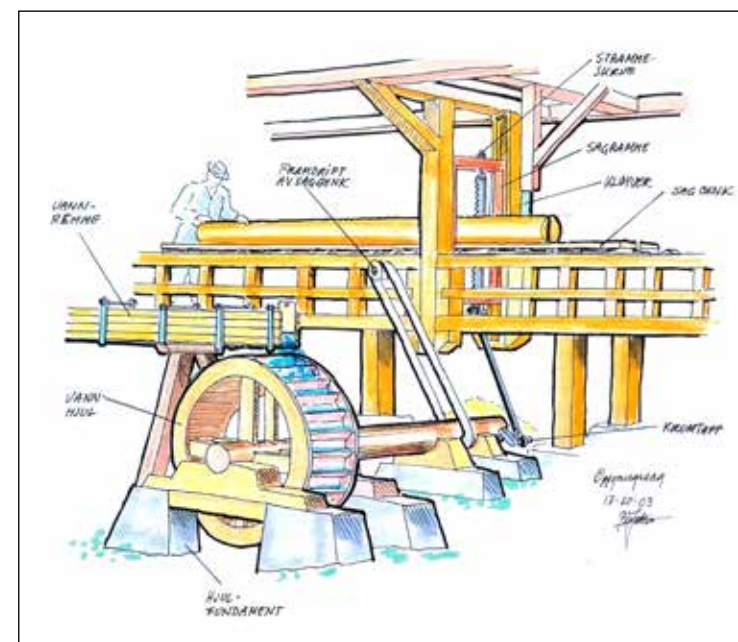
seg i detaljene, ser en at det langt fra er slik: Ofte er det rene tilfeldigheter som har avgjort.

«History is just one damn thing after another». Utsagnet blir gjerne tillagt den britiske historikeren Arnold J. Toynbee. Det er som det meste annet innen historie, omstridt.³ Men det er uansett godt sagt. Folk med sans for spissformuleringer har hevdet at en vesentlig drivkraft i historien er uforutsette følger av de avgjørelser som tas. Nærliggende eksempler er Russlands overfall på Ukraina 24. februar 2022, og Hamas på Israel 7. oktober 2023. For ikke å snakke om rene tilfeldigheter: Corona-pandemien, som fullstendig uventet snudde opp-ned på verden i 2020-2022.

Med dette i minne inviterer vi til en titt inn i det fremmede land, der ting bare skjer.

Begynnelsen: Numedalsskogen

Dette er det første navnet vi kjenner på området der Kongsberg by nå ligger. I 1613 ble lensherren til Eiker len, Lorentz von Hadeln, stevnet for Herredagen, datidas Høyesterett.⁴ Han hadde blant mange andre revestreker tiltusket seg kontrollen over sagene som lå på østsida av Haugedalsfoss, som nå heter Fabrikkfoss, og den lå ved Numedalsskogen, heter det. Så hadde han kommandert bøndene i omegn til å arbeide mer eller mindre gratis for seg på dem. Å ha sagbruk på den tid var nærmest som å ha eget myntverk: Næringen var uhyre lønnsom fordi Europa med stormskritt forlot middelalderen og trengte trevirke til alt: Hus, festninger, bruer, skip, vogner, kjerrer, brygger...

Oppgangssag, en pengemaskin noen hver kunne bygge seg.
Ill.: PJS.

Numedalsskogen utgjør bakkant av den øyra Lågen la opp ved slutten av siste istid, den gang den munnet ut i havet omtrent i høyde med Pikerfoss: Rundstein i rødsand, ispedd myrer og småjern i gamle dødisgroper, lite fruktbart, typisk furulende. Så forfatteren av verset i Kronene har sine ord i behold når han innleder med: «Her hvor vildsom ørk har været...»

Skjønt helt vilt og ufruktbart var det ikke: Det lå noen gårdsbruk innenfor grensene for det som skulle bli Kongsberg by: Bæver, Dyremyr og Tislegård på østsida, og Stengelsrud med Bikjen, Dyrgrav og Skavanger på vestsida.

Bæver kjenner vi fra et brev fra 1493, da Sjur Gunleiksson kjøpte den nordre delen.⁵ Den lå i Svene, og hadde ligget brakk i mange år. Sørgrensa gikk ved Hellebekk, går det fram av senere kart.

Dyremyr var underbruk av Brenne i Grosvoldkroken når den dukker opp i kildene på 1600-tallet. Sør for det igjen lå det vi siden kjenner som Tislegård, grensa gikk over Lågdalsmuseets grunn. Det var underbruk under Grosvold, men med staten som eier. Det var dette von Hadeln brukte som påskudd da han tok kontroll over sagene ved Haugedalsfoss. Ei var i drift i 1612⁶, siden kom det opp to til.

I 1616 kom det strammere regler for sagbruksdrift.⁷ De gikk hardt ut over sagene ved Tislegård, som navngis som Haugedals sag, nedre Haugedals sag og Tisle sag. De hadde ikke egen skog å hugge fra slik kravet var, og var derfor ute av

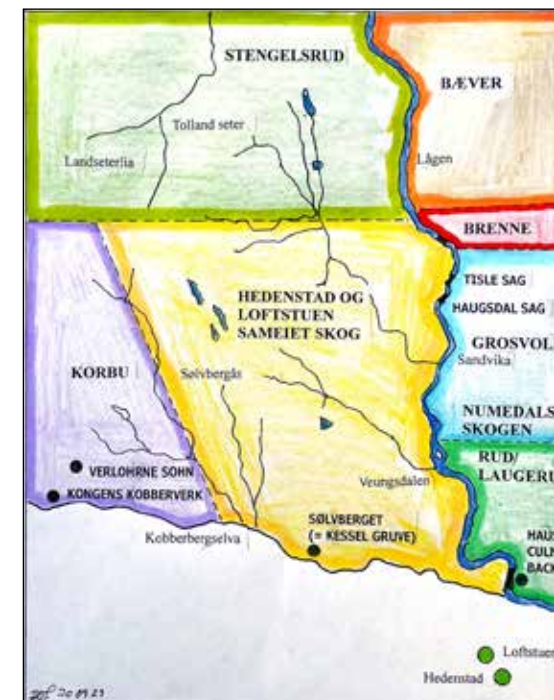

Kronene i Håvet. Her er vi ikke kommet lengre enn til Oscar I, og gjengivelsen må sies å være noe fri. Men stilig er den. Tegningen er av Jonas Nicolai Prahm. KH 2111.

Deleinskripsjonen på Lågdalsmuseet: Kort og utvetydig. Foto: Lågdalsmuseet.

drift i 1617.⁸ I 1620 var imidlertid den ene Haugedals saga i gang igjen, og ble brukt av Kristoffer Grosvold, Ola Vego, Peder Nyhus og Helge Teigen,⁹ alle nære naboer til saga, og bosatt i Grosvoldkroken og tilgrensende strøk på Eiker. Karene fortsatte året etter, men i 1622 hadde Kristian, sønn av Lorentz von Hadeln, fått hånd om den.¹⁰ I 1647 bruktes Grosvold sag av sølvverket, mens de to Tisle-sagene bruktes under Tislegård,¹¹ som var fremmet til setegård for lensherren og sølvverks-partseieren Ove Gedde. Det er nok de samme tre sagene som i 1617.

Kartskisse over området før 1623. PJS.

Stengelsrud kjenner vi fra 1613, da var det nylig bygget sag ved den,¹² så gården må ha vært i drift i noen år. Den soknet i middelalderen til Svene. Sør for det ligger Bikjen, som omtales på 1390-tallet, Hedenstad kirke eide da en part i den.¹³ I 1508 byttet brukeren Eivind Einarsson til seg en part som hørte kannikene ved Mariakirken i Oslo til. På 1570-tallet eide Hedenstad kirke 1 kalveskinn i Bikjen, den laveste takst en eiendom da kunne ha, og et sikkert tegn på at den lå øde.

Sør for Bikjen ligger Dyrgrav og Skavanger. Alle tre var underbruk av Stengelsrud den tid de dukker opp i kildene om sølvverket. Grensa for den samlede eiendommen gikk fra oset av Postbrubekken til utløpet av Tangentjern, så i Jonsknuten, og derfra til munningen av Køytbekken ut i Jondaleelva. Det må ha vært ved den saga lå, det er ikke fall i Lågen innen gårdens grenser.

Sør for den igjen lå gårdene Hedenstad og Loftstuen i Sandsvær. Disse gårdene eide grunnen fra grensa mot Stengelsrud og vestover til Barlinddalsbekken, som dannet delet mot Korbu. De hadde setre i Bussedalen, om vi kan stole på sagn som levde på folkemunne enda på 1950-60-tallet. Ser en på lendet, kunne det være et passende sted å legge ei seter: Vann kunne hentes fra tjernet som den gang

fylte hele Hasbergtjerdalen, tørr nok grunn å bygge hus på, og bonitet nok til beitemark rundt. Og så er det mulig det var dyrket mark langsmed Hyttegata: Det gamle navnet «Åker'n» på gata kjennes allerede i 1640-årene, skal vi se.

Om det var dårlig dyrkingsjord rundt ved Numedalsskogen, er det nok av spor etter folk: Det er påvist ei gravrøys fra bronsealderen på Gamlegrendåsen; andre fornminner vitner om gammel bosetting. Veifar fra munningen av Lågen over Hardangervidda til Vestlandet gikk på hver side av elva, og fra oldfunn kan vi slutte at det må ha vært jevn trafikk langsmed dem. På folkemunne levde rundt 1980 fortsatt minnet om et vad rett ovenfor Gamlebrua. Herfra gikk veitråkk mot øst via Gamlegrendsåsen til Grosvoldkroken, og under Sulusåsen til Eiker. På vestsida gikk ferdselen helst opp det som nå heter Håvet, over Kampenhaug og ned mot Jondalen og derfra til østre Telemark.

Den første industrien ved Kongsberg var altså sagbruk. Dømt ut fra senere, tilfældige opplysninger, synes det å ha vært to-tre bolighus knyttet til sagbrukene i Gamlegrenda. Så området bærer navnet med rette. Hadde det ikke vært for sølvfunnet, ville det vel ha grodd opp en liten sagbruksby her.

Kort om sølvfunnet og de første 100 år

Bergverksdrift ved Kongsberg kjennes i første halvdel av 1400-tallet, etter alt å dømme ved gården Bratt, på den kobberforekomsten som siden kalles Verlohrne Sohn. Driften lå trolig tidvis nede, men ble i alle fall tatt opp igjen i 1490. På 1520-tallet var det drift på sølv, vel i det som siden kalles Kessel eller Jutul gruve, rett øst for Saggrenda. Og på 1540-tallet var det drift på sølv og bly i gruver ved Labro-fossen, som del av en storstilet statlig satsing her, i Fyresdal og ved Sundsbarmvannet i Seljord. De gikk under samlenavnet Golmsberg; alle viste seg å være små og ulønnsomme. De ble undersøkt noen ganger i ettertida, grundigst i 1619-1623 under ledelse av en erfaren tysk bergmann, Tobias Kupfer. Han sørget også for skjerping i traktene rundt, men det lille som ble funnet, var ikke verd å drive, konkluderer han med. Det skulle vise seg å være forhastet.

Den 4. oktober 1623 ble en mistenkelig person forhørt i Skien.²⁰ Han het Arne Verp, var fra Sandsvær og var tatt i å prøve å selge sølv. Det måtte da være tyve-gods, mente fogden, men forklaringen var mye mer spennende:

I 1622 hadde han og Kristoffer Loftstuen begynt å setre i Loftstuen og Hedenstad sameieskog, på et sted som het Sølvbergås. Arne hadde satt opp ei ny seter, mens Kristoffer hadde reparert ei gammel. De hadde flyttet dit litt etter St.Hans i 1623. Kristoffer drev også konas gård Grosvold nordre, og var samme mann som drev Haugedals sag i 1620. Arne hadde en av Verp-gårdene, nabo til Grosvold.²¹ Loftstuen leide de av adelsmannen Hartvig Huitfeldt, berghauptmann og dermed Kupfers overordnede. En kveld hadde Kristoffers sønn Jacob og Arnes stedatter Helga kommet hjem med to rare steinklumper hver seg. Arne hadde spurt Kristoffer hva det var. Han hadde bedt ham tie stille, han visste godt hva det var: Det var dragesølv; bergfolk hadde vært der oppe. De tok til seg sølvet, og smeltet det, og så hadde de vært tre-fire turer hver til Bragernes og Skien og tusket det bort, til Arne ble tatt.

Trådsølv i berg. Kanskje så det slik ut, det barna fant. Foto CB.

14. oktober møtte også Kristoffer til forhør. Og det må ha vært to redde menn som nå forklarte seg. Det var streng straff for ikke å melde fra om malmfunn, så vi må gå ut fra at de de fortalte, var sant, men også at de ikke fortalte alt de visste. Retten bega seg til funnstedet, som lå nesten øverst på fjellet, omlag 3/4 norske mil fra Hedenstad kirke. En kunne se sølvet dels som knappenålshoder i bergarten, dels som lingarn eller hår av sølv. Kristoffer og Arne sa det var urørt da barna fant sølvet.

Det er mye å stusse over her: For det første skjønte Kristoffer at det var sølv de hadde funnet, så han må ha sett slikt før. Videre kalte han det dragesølv, og drager har i europeisk bergverksmytologi oppgaven som vokter av malmer, så han må ha kjent til den. Funnstedet, som er den senere Kongens gruve, lå på et sted som het Sølvbergås før noen kjente til at det var sølv der. Det kan dog skyldes at Kessel gruve ligger ved foten av den. Endelig kjente Kristoffer til at det hadde vært bergfolk i området. Det kan ha vært Kupfers folk. Kristoffer kan ha plukket opp kunnskap fra dem, for de må jo ha bodd i omegnen, og hatt bruk for varer og tjenester fra distriktet. Som brukere av Loftstuen, og eiere av Grosvold og Verp, bodde både Kristoffer og Arne lagelig til for å levere varer og snappe opp rykter. Kunnskapen kan også ha ligget i familien fra driften på 1540-tallet: Besteforeldrene hans må ha vært voksne da, og kan ha deltatt i leveranser til verket.

Arne Verp står fram som den uvitende og lettledede medløperen til Kristoffer, helt til slutten av forhøret: Retten hadde beordret en prøveutsmelting av sølv tatt ut fra berget, utbyttet ble så måtelig, og da finner Arne det for godt å uttale at om panna de brukte ikke var blitt ødelagt, og kullene bedre, kunne de nok fått ut mer. Så han hadde tydeligvis erfaring med slikt. Den kom ham også til gode: De nærmeste par årene var han med og lette etter nye sølvårer, og krediteres for funn av to, Junge Printzen gruve var den ene.²²

Alt i alt øynes konturene av en spredt, hemmelig sølvleting og -uttak drevet av bønder i egnen i noen tid før 1623. Dog må det sies at uttakene før saken «sprakk» høsten 1623 etter kildene å dømme neppe var større enn at driftige folk kan ha greid å hakke det ut i løpet av sommeren 1623. Uansett: 18. oktober 1623 kom gruva i offisiell drift. Datoen er siden blitt regnet som sølvverkets «fødsel».

Under 30-årskrigen 1618-1648 slo tidligere økonomiske og religiøse motsetninger ut i full krig i sentral-Europa, med etterspill i Skandinavia som en rekke kriger mellom Sverige og Danmark-Norge. De presset statenes ressurser og ideologiske fundament til det ytterste og banet vei for nytenking omkring stater og deres funksjon og oppgaver som leder fram til nåtida. Statslederne fikk bittært erfare hvilket press en kunne bli utsatt for om en manglet viktige råvarer eller produk-

«Drrsom kollett haffuer weret bedre, och den liden pande huorudj smeltet bleff ich haffde bleffuet foracht, haffde aff samme malm well bleffuet støre wegt och sølff.»

Kristian IVs mynttrekke. Fra venstre 4, 3, 2, 1, 1/2, 1/4 og 1/8 speciedaler. Det var sølvmengden som ga verdi, herav størrelsen. Gjengitt etter Kolbjørn Skaare: Norges mynthistorie bd 1 s 126. ©Universitetes kulturhistoriske museer.

ter innenlands. Derfor ble det satset på selvforsyning, særlig av edelmetaller til utmynting, for de var de eneste allment godtatte betalingsmidler. Det er på denne bakgrunn vi må se den dansk-norske stats aldri sviktende interesse for Kongsberg Sølvverk.

Fram til 1628 var staten eier. Da hadde Kristian IVs inngripen i 30-årskrigen endt med nederlag, og staten kom i økonomiske vansker. Verket ble overdratt til «partisipantskapet», et privat andelslag, der kongen var deleier. De drev verket til i 1661, da staten kjøpte det tilbake. I 1673 fikk rentemester (finansminister) Heinrich Müller overta det som dekning av lån han hadde ytet staten. Han ble anklaget for rovdrift, og måtte gi det tilbake i 1683. Etter den tid var det statseid til det ble nedlagt i 1958. Formelt sett var det nedlagt også i årene 1805-1816, men staten drev Juliane Marie gruve på sør-Vinoren. Den holdt også smeltehytte og pukkverk åpne for leveringer fra private som drev i noen av gruvene, og lette gjennom berghalder etter feilsortert malm. Dertil var myntverket i drift.

Dermed forlater vi sølvverket som hovedemne for en stund, men helt fram til 1805 var byen i praksis en del av verket, styrt av dets personale, og med eneste mål å optimalisere bergverksdriften.

Noen viktige presiseringer

Folk var ikke bare bergmenn

De drev med mye mer enn det, i den tida som ble til overs: Først og fremst jordbruk, og så håndverk som snekring, tømring, smiing og skomakering, til husbruk og salg. De visste at bergverk ikke alltid kunne betale lønna i rett tid: Var det ebbe i malmtilgangen, ble det ebbe i kassa, og ingen lønn. Den som da ikke hadde noe mat fra egen jord å spe på med, måtte ta varer på dyr krita, med bunnløs gjeld som vanlig følge.

Jorddryddingen ble formelt tillatt i 1629.²³ Anledningen ble flittig brukt, og staten ble etter hvert redd for å miste kontrollen over grunnen. Rundt 1730 fikk verksledelsen derfor ordre om å ta opp fortegnelse og kreve leie av alle løkker. Det ble gjort, med bemerkning at leia måtte legges lavt, for dette var skarp jord, «tyttebærløkker», med samtidas egne ord.²⁴ Men den ga staten en klar eiendomsrett til arealene, og det var hovedhensikten.

De private grunneierne på østsida av byen organiserte det på lignende vis, uten at vi kjenner det så detaljert som for vestsida. Men fra 1740-årene var det i alle fall fullt utviklet på Tislegårds grunn.²⁵

Når en i våre dager går gjennom det gjengrodde løkkelandskapet, må en medgi at betegnelsen tyttebærløkker er treffende. En kan i blant undre seg om ikke de første som ryddet, må ha lagt ned flere kalorier enn de fikk igjen i form av avling.

Fra tidlig 1900-tall ble det mindre viktig for grunneierne å eie løkkene, og eierne fikk etter hvert kjøpe dem. Bruken dabbet så langsomt av, med en etterblomstring under krigen. Fra 1950-tallet av ble matforsyningen så god og velstanden så utviklet at det ble uaktuelt å bruke dem. Mange ble oppslukt av den voksende bebyggelsen, resten har naturen tatt tilbake. Gad vite hva de som ryddet og dyrket dem opp ville sagt til slikt lettsinn?

Resultat av mange generasjoners slit: De kan fø hele fem kuer, som selvsagt måtte være med når noe så viktig som fotografering skulle foretas. Postkort, avstemplet 22.11. 1909. KH 2350.

Kortet er sendt til stiger O. Teigen, Holden, Ulefos pr. Skien, og lyder som følger:

«Herr Teigen. Havde lyst til at høre, om Di kom til at reise hjem i julen, for far og vi tænkte at kjøbe noget hø paa Popperud, og da vilde vi gjerne ha snakket med Dem. Hvis ikke kanske Di kunde sette en pris paa de saa onkel kunde greie med de. Skriv et kort er Di snild. Kjender Di os igjen? Det er tat paa løkken. Mange hilsner til eder. Josefa. Hils Martin.»

Kortet dreier seg altså om det evige problem for husdyrholdere: Har de nok høy for vinteren? Mottageren var Ola Hansson Teigen, som eide Popperud fra 1892 til 1933 og var bergmann.²⁶

Personene på bildet må være Johan Johansson Teigen f i Sverige i 1846 og gråsteinsmurer, kona Aase Marie Teigen f i Sandsvær i 1860 og søster til Ola Hansson og til Martin, datteren Josefa f 1877, pleiesønnene Nils Johansson f 1891 og Alf Johansson f 1894, Anton Olsson f 1874 og gift med Josefa, og Vilhelm Olsson f 1880. Jordbruket var omfattende: I 1910 sådde de bl.a. ei tønne bygg og ei tønne havre, og satte to tønner poteter.²⁷ Johan Teigen kjøpte det daværende gnr 1148 i 1890 og solgte det i 1909,²⁸ men familien bodde fortsatt her ved folketellingen i 1910.²⁹ Nåværende grunnr er 8530, som bl.a. omfatter Tislegårdveien 14 og 16.

Bergmannsyirket var attraktivt

Arbeidstida ved sølvverket på 1600- og 1700-tallet var rundt 12 t, gangtid til og fra arbeidsstedet medregnet, fra mandag til fredag. Lørdag var i praksis fri i store deler av verkets historie, og gikk nok for det meste med til å stelle med hus og jordvei. En arbeidet fra 8-10-årsalderen og så lenge helsa holdt, helst litt til. Var det smått for familien, kunne en få begynne i 6-årsalderen – det var datidas beskjedne tilløp til sosialstønad.

I våre dagers øyne fortøner yrket seg som tungt, hardt og helseskadelig. Men folkene hadde ordnede arbeidsforhold, for det meste lørdagsfri, anstendig lønn etter datidas forhold – forutsatt at den kom til rett tid – muligheter til avansement ved verk og i samfunn, skole, pensjon, sykelønn, og nærmest gratis legetilsyn og medisiner. Ytterst få andre næringer kunne by på slikt. Det var endatil tid til noe vi ville kalt for fritidssysler, som dog hadde et betydelig innslag av matauk: I 1736 gikk en opp grensa mellom gården Barmen og naboene i Telemark. To av vitnene fotalte at de hhv. i 1693 og rundt 1715, vanket mye i skogene rundt Barmen på fisketur. Lignede tilfeldige notater finner en videre utover i århundret. Derfor var det nesten aldri mangel på folk som ville arbeide ved sølvverket.

Guttene begynte normalt med å trille ut uholdig masse fra pukkverkene, som *bühnetrekkere*. Etter hvert som en erfarte det helseskadelige i å begynne så tidlig, og innså nytten av skolegang, ble det utsatt til 10-12-årsalderen mot slutten av

Fisketur, 1930-31. Slike er seg selv like, århundrene igjennom. OM 50.

1700-tallet. Etter to-tre år som dette kunne guttene begynne som *slemmere* i pukkverket, der de under veiledning av erfarne folk vasket sølvet ut fra gråberget. I 14-15-årsalderen ble de satt på som *vaskegutter* og *sjeidegutter*, som under kyndig oppsyn vasket og grovknuste bergmassen fra gruvene, og sorterte sølvholdig malm fra gråberg. De kunne også komme ned i gruvene som *junger*, der de fylte utbrutt bergmasse i heisetønnene. Så, fra 17-18-årsalderen, arbeidet de som *knekter*: Haspelknektene heiste opp bergmasse med håndvinne, tønneknektene fylte og tømte heisetønnene, pumpeknektene holdt gruvene tomme for vann med håndpumper, og kunstknektene passet det vanndrevne gruvemaskineriet. Knekterne utførte også mye av grovarbeidet med anleggene i dagen: Veibygging, tørmuring, torvarbeider i dammer og renner, osv. I 20-22-årsalderen gikk de over i det egentlige gruvearbeidet:

Den opphavelige bergmannen var *haueren*, som hugg ut gråberg og malm med feisel (hammer), bergsjern (meisel), og fyrsetting. Senere kom *sprengerne* eller *borhauerne*, som boret hull for kruttsprenging. Ladningene ble avfyrt av dem selv, senere av egne *skyttene*. *Sjakthauerne* var tømmermenn som satte opp forbygninger i gruvesjaktene. *Ertssjeiderne* hadde oppsyn med og veiledning av vaske- og sjeideguttene, mens *ausschlagerne* knuste de største steinene i den utbragte bergmassen for dem. *Nachzahlerne* så til at det fastsatte antall tønner bergmasse ble heist opp fra gruvene. *Fyrvarterene* fyrte i hjulstuene og andre bygninger om vintrene, så driftsvannet ikke frøs, og så til bygningene. De fire siste kategoriene arbeidere var gjerne eldre eller skadde folk som ikke maktet arbeidet i gruva. *Kunstvarterne* hadde tilsyn med det vannhjulsdrevne gruvemaskineriet. *Smedene* smidde ut og hvasset arbeidsredskaper av jern, og laget beslag til utstyr og bygninger.

Smeltehytta var en verden for seg. Øverst stod *hytteinspektøren* (hytte-reuteren), som overvåket avlevering av sølv fra gruvene, og hadde oppsyn med smelteprosessene. *Hytteskriveren* tok ut prøver fra smeltingen, og førte regnskapene for smeltehytta. *Probereren* tok ut prøver av hver sort erts før og etter den ble smeltet, og førte protokoller over sølvinnholdet. *Hyttemesteren* hadde tilsyn med arbeidsstokk og smelteprosess. Han holdt også regnskap over materialforbruk. *Knekterne* gjorde grovarbeidet, *kullmannen* førte oppsyn med kullforsyning og leveranser, og *smeltere* foretok selve sølvsmeltingen. *Avdriveren* hadde til oppgave å smelte sølvet ut fra bly, mens *sølvbrennerne* foretok den siste raffineringen – finbrenningen – av sølvet til det fastsatte sølvinnhold.

Funksjonærsjiktet var lite: En (*over*)*berghauptmann* hadde ansvar for samtlige bergverk i Norge, og ettersom Kongsberg Sølvverk var det største, hadde han

og staben hans sete på Kongsberg under navn av Overbergamt. Den bestod av 8-10 mann, som regel en jurist, en bokfører, en sekretær og forøvrig bergkyndige folk.

Nestemann i rang var *bergmesteren*, som hadde det daglige, overordnede ansvar for hele verkets drift, teknisk som økonomisk. Sølvverket ble så stort at det ble behov for to utpå 1700-tallet.

Geschworne var bergmesterens underordnede. De hadde oppsynet med gruvedriften innen et større gruveområde – et revier – og beregnet akkordene for hauerne der. De skulle påse at arbeidet var utført som bestemt, og attestere det i skiktmestrenes regnskaper.

Skiktmestrene førte regnskap over lønn og utgifter og forbruk av materialer innen revieret.

Einfarerne befarte gruvene og så til at arbeidet foregikk på foreskrevet måte.

Stigerne var arbeidsformenn og hadde den daglige ledelsen av en eller flere gruver. Avhengig av hvor stor og kompleks gruva var, skilte en mellom overstiger, understiger og nattstiger.

Kvinner og barn arbeidet

I 1626 arbeidet Anne Reder i pukkverket, som eneste jente.³⁰ Året etter var fire jenter i arbeid samme sted. Vi finner ei og annen der fram til 1637, så er det slutt.

Enka etter Henrik Olsson tok over jobben hans ved haspelen noen måneder i 1631.³¹ Vi kjenner ikke navnet, men hun er den eneste kjente kvinnelige gruvearbeider ved sølvverket så lenge det bestod.

Og så finner vi en sjelden gang kvinner som tar på seg leveranser til og kjørselsoppdrag for sølvverket, som regel enker etter menn som hadde oppdragene før.

Forsida for bergordningen for Golmsbergverket, av 1539. Folkene arbeider med bergsjern, feisler, slegger, hakker og annen redskap fra denne tidas driftformer. BVM, repro 40220.

Kvinner og barns arbeid ellers kommer lite fram i kildene, og det meste blir indirekte: Gjenstander i et skifte, vitneprov i en rettssak, notater i et regnskap, heftelser i et skjøte, betegnelser i folketellinger, avsnitt i folkeminner. Ikke fordi det ble ansett som uvesentlig, men fordi alle i den tid kildene ble til i, erkjente betydningen av det. Og en brukte ikke plass på å forklare selvsagte ting, dengang som nå. Bare det faktum at de fleste menn fra 8-årsalderen og oppover var på arbeid for verket rundt 12 t i døgnet mandag til fredag, tilsier at kvinners og jenters arbeidsinnsats i hjem og på løkker må ha vært stor. Desstuten var det dem som var familiens «finansminister», det har vi så vel Overbergamtets som berglegens bekræftelse på.

Det var vanlig at konene hentet lønna allerede i 1646, det ser vi av et hjertesukk fra Daniel Barth:³²

«Das die Schichtmeister vff der Ambtstube mochten lohnen vmb bedencklicher Vrsach willen, den weiln sie alle beide sehr bosse Welber, kan ich nicht bej der Löhnung sein. NB: Wan keine bosse Weiber vff Konigssbergk wehre so wehre gueter feindt.»

I 1980-årene besørget foreningen Sølvverkets Venner minneinnsamling fra bergfolk født fra om lag 1900 og en 20 års tid framover. Nesten alle familiene hadde hatt løkke eller småbruk å drive. På direkte spørsmål på hvor mye av familiens samlede livsopphold som kom fra lønnsinntekt, og hvor mye som kom fra løkkejordbruk og øvrige arbeid i hjemmet, anslo de det grovt sett til halvparten fra hver. Det er lite som tyder på at det var annerledes før den tid.

Bøndene var avgjørende

Over 90% av befolkningen i Norge levde av landbruk, i utstrakt kombinasjon med fiske, sjøfart, fangst og et mangfoldig håndverk, til langt ut på 1800-tallet. Så når noe skulle gjøres av offentlige arbeider, det være seg nye veier, bruer eller befestninger, var det bøndene som ble pålagt det – mot betaling, og det var myndighetens uttalte vilje at den skulle være rimelig.

Fra 1620-årene og fram til nedleggelsen i 1805 var bøndene i distriktene rundt pålagt å hugge tømmer og ved i de nærliggende skogene, og bringe det fram, og kjøre malm fra og trekull og allehånde andre materialer og utstyr til gruvene,

Trekullet ble nesten utelukkende kjørt fram på vinterføre. Denne trekullkurven finner vi på Lågdalsmuseet. Foto: AL.

alt mot betaling. Men det som fortonte seg som rimelig sett fra København, var ikke nødvendigvis det sett fra bygdelagene. Det utviklet seg etter hvert et intrikat system med forhandlinger, press, stempling, underhånds avtaler, uthalinger og direkte kraftprøver mellom verk og bondesamfunn rundt dette. Resultatet ble at verket fikk sine leveranser til tålelig pris, den jevne bonde kunne få seg en hederlig biinntekt, mens noen skodde seg godt og andre gikk skoa av seg på ubetenksomme kontrakter. Byen yret følgelig til enhver tid av folk og hester opptatt med en mangeartet sysselsetting. Uten dette systemet hadde det ikke vært mulig å drive verket.

Kongsbergsamfunnet lå som regel i teknologifronten

«Primitiv» er det som faller en først inn når en kaster et innledende blick på fortidas teknologiske løsninger: Støpejern og treverk, klumpete og tungt. Men studer malmheisingsmaskinen sølvverket brukte i over 100 år fra om lag 1730 av, «kjerraten», på side 91. Tenk over hvilken presisjon den er konstruert og bygget med, den omhyggelig uttenkte kraftoverføringen, og at delene nokså snart ble standardiserte, og enkelt kunne byttes ut. Og husk at den industrielle revolusjon i England gikk med vannhjul til rundt 1820.³³ Eller søk opp en detaljtegning av Krag-Jørgensen-geværet på «nettet», og studer den. Det er dette som er fundamentet for våre dagers teknologiske løsninger. Som om noen generasjoner vil bli sett på som primitive.

Kontakten med fagmiljøer i utlandet ble dyrket med flid: Stipendiater ble sendt ut, fagfolk invitert inn, og medlemskap i teknologiforeninger var en forutsetning.

Byanlegget

Det dansk-norske kongeriket strakte seg ned mot Hamburg og Lübeck på denne tida. Kong Kristian IV ønsket å trygge sine tyske besittelser under den pågående 30-årskrigen, og stå fram som protestantenes redningsmann og leder. Da kom sølvfunnet godt med. Våren 1624 seilte han til Norge for å ta det i øyesyn. Han og følget beså funngruva, som til ære for ham ble kalt Kongelig majestet eller Kongens gruve. Senere på året ble det påvist tre nye forekomster, som ble oppkalt etter sønnene hans: Junge Printzen, Herzog Friedrich og Herzog Ulrichs gruver.³⁴ På et berg med utsikt over Lågen og dalbunnen skal kongen etter tradisjonen ha rastet, og pekt ut stedet han ville anlegge en by for bergfolkene, en «bergstad». Brevet som påbyr anlegget er datert 2. mai, som derfor siden er blitt regnet som byens «fødselsdag».

På berget ble det siden reist et minnesmerke i form av et kors, som opp gjennom tidene ble fornyet fram til våre dagers «pyramide». Stedet kalles «Korset» etter det.³⁵ Ved siden av finner vi inskripsjoner i berg og på steiner som vitner om at dette har vært et sted av historisk betydning.

Korset, slik det så ut rundt 1920. OM 45.

Frokoststeinen, med verdifull informasjon om de første bergmenn. 130. Foto: AL.

Nybrufossen, en trofast arbeidshest for byen gjennom 400 år, fotografert rundt 1890. Mynt, smeltehytte, pukverk og sag på vestsida, møllebruk på østsida. KH 1831.

Byggegrunnen

Folketradisjonen vil ha det til at byen egentlig skulle ha ligget lengre nede langs Lågen, ved Labro, eller i Saggrenda, og at kongen pekte ut feil sted fordi han var for full til å orientere seg. Rikelige mengder alkohol hørte med til et hvert måltid ved kongens hoff, og vi vet at Saggrenda-området ble vurdert.³⁶ Plassering av

Elva bar også fram millioner kubikkmeter tømmer og ved fram til fløtingen ble innstilt i 1979. Her fra Liahengslet. KH 1916.

byen vitner imidlertid om omtanke og edrueighet: Ved den største elva med den sikreste vannføringen og de beste fossene for drift av pukkverk og smeltehytte, med etablert tømmerfløting til eksisterende sagbruk, og på en tørr grusmo som bød på god byggegrunn.

Grunnen tilhørte Loftstuen, som eieren Hartvig Huitfeldt overdro til kongen i 1626, nok i erkjennelse av at han måtte gi slipp på den uansett slik den lå til. Kongen døypte byen «Konningsberg», og skal selv ha skissert hvordan han ville ha den.³⁷ To, siden tre nord-sør-gående gater, krysses av etter hvert syv kortere, øst-vest-gående gater. Denne byplanen var vanlig for sin tid, og kjennes også fra Kristiania og Kristiansand fra samme tid. Der som her er planene gjennomført uten smålige hensyn til terreng og høydekoter. Planen ble litt senere utvidet med et torv i nordvestre ende. For etter tidas skikk skulle alle byer ha et torg, der alt fra handel og vandel til festligheter og markeringer skulle foregå, omgitt av offentlige og private stasbygg. De for sin tid brede og rette gateløp begrenset spredning av brann og smittestoffer, og gjorde det lettere å få bukt med oppløp og uro, som datida kjente godt til: Middelalderens smale, svingete og krokete gateløp gjorde det lett å sette opp barrikader.

Planen dannet mønster for hvordan nye arealer skulle bebygges, i alle fall en 20-30 år framover. Mye av byggingen skjedde da i verkets regi, og byens myndigheter hadde ennå tid og overskudd til å følge opp innbyggernes byggeprosjekter. Bydelene vi kjenner fra denne tiden, Sandsværmoen, Åkeren og Korpemoen, har alle ganske rette gateløp med bygningene stort sett plassert på linje langs dem. De regelmessige kvartalene går også igjen på de tidligst bebyggede delene av Nymoen. Den videre utvikling ble imidlertid som vi kjenner den fra andre byer på denne tid: Bebyggelsen grodde utover langs veifar og stier, plassert slik enhver fant det for godt, eller ble enig med grunneieren om.

Boliger for storkarer og småfolk

Når det skulle skaffes plass til så mye folk på så kort tid, sier det seg selv at det ble gode tider for byggebransjen, og til dels tvilsom kvalitet på arbeidet. Byggeteknikken var lafteverk, fra den enkleste bergmansstue til kongens egen residens. Bygningstømmeret ble hentet fra nærliggende skoger, og brukt som det var under utålmodig mas fra kongen. Her brøt en med århundres erfaring med behandling av virket: Tømmer bør hugges på vinteren, da det er minst kvæ i det, og få tørke etpar somre før det ble brukt. Det var det ikke vilje til, og mye av meldingene om «nye, men fordervede» bygg i ettertid, må nok tilbakeføres til dette.

Boligene for den vanlige bergmann ble bygget av verket, og ser ut til å ha vært sydd over samme lest: Ettroms, enetasjes hus med røst, innredet med skorstein, veggfaste senger, benker og ei bordskive, og med et vindu i, men uten kjeller - så å si Norges første «typehus».³⁸ Det fulgte med gammelt og slitt sengeklær fra Akershus slott og Sem hovedgård på Eiker.³⁹ Skorstein og vindu var sjeldent i Norge i småkårsfolks boliger på denne tida, og er et sikkert tegn på at bergfolk ble verdsatt av sin arbeidsgiver. Det viste seg snart at de var for små og for få, for vi hører om stor folketetthet i dem, opp til 10-12 personer, med de følger det hadde for smittespredning og farsotter.

Boligene for verksledelsen var mer forseggjort. De ser ut til å ha hatt grunnplan av en type vi kjenner fra gammel europeisk byggeskikk, med rommene plassert etter hverandre med en svalgang på baksida, i en eller to etasjer. En måtte altså ut i svalgangen hver gang en skulle fra rom til rom, for så vidt en grei løsning i mer tempererte områder, men lite praktisk i Norge. I bakgården var det gjerne tilstøtende uthusbygninger, for et sted måtte en jo ha husdyr og avgrøde fra løkker og hager. En bygning av denne typen på Kongsberg er av Nauf-gården, på nordsida av Kirketorget. En antar at deler av den stammer fra 1630-tallet. Og så finnes det rester av dem innebygget i mange andre hus.

Trass i sine praktiske ulemper skulle den bli svært populær, ikke minst blant småkårsfolk. Da branntakstene kommer, fra 1767 av, finner vi dem i hopetall.

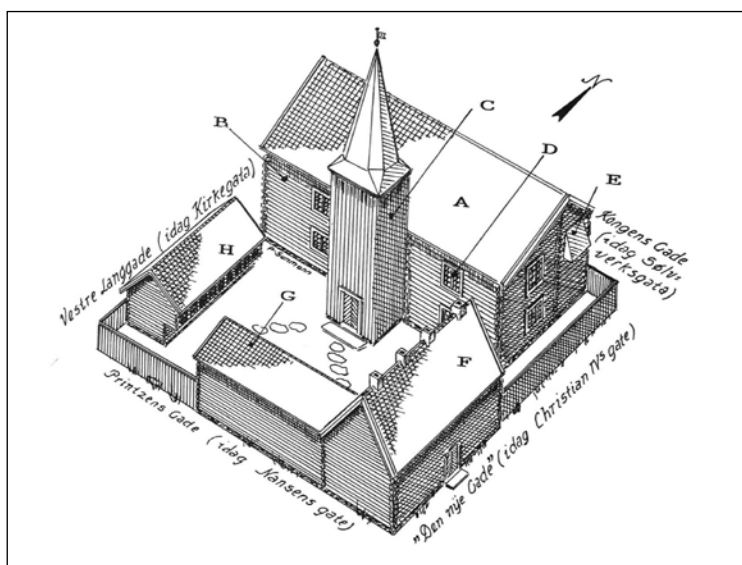

Nauf-gården, et 1600-tallshus presset inn i en sen 1700-talls stilepoke, så godt utført at en oppdager det først når en ser det fra sida. Her fotografert rundt 1920. RS 14.

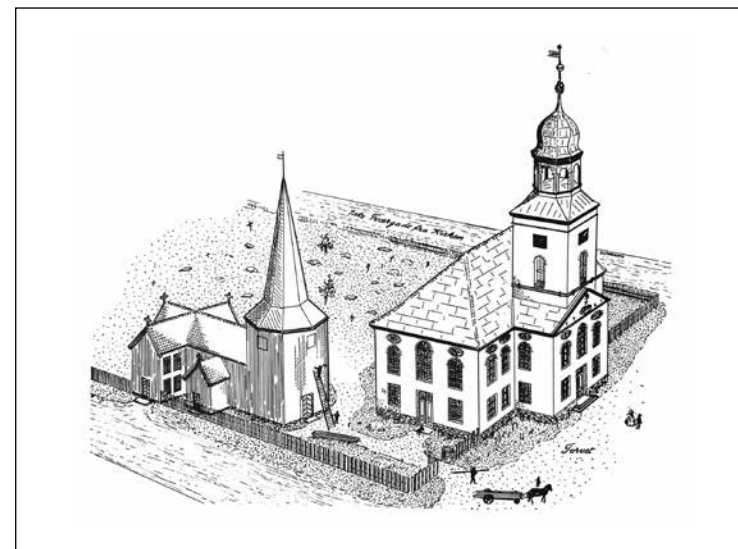
Grunnen kan være så vel økonomi som boligmangel: Det var lett å innlosjere flere familier i dem når det var egen inngang til hvert rom. Og så hjalp det på økonomien til eieren, og boligtilbudet til leieren.

Den største bygningen som ble oppført på Kongsberg i 1620-årene, var kongens hus, med gemakker for ham og familien, og bolig og kontorer for verkets øverste ledelse. Anlegget fylte hele tomten det nåværende rådhuset i Kongsberg ligger på, fortauene medregnet, og bestod av tre bygninger i to etasjer med mange og store vinduer, et omfattende og påkostet inventar, og en gårdsplass med plankegjærde rundt.⁴⁰ Det var også innrettet et kapell, sikkert nok til kongefamiliens eget bruk.

Oppbyggingen må ha foregått med stor iver, men i 1630-1631 ble byen rammet av fortløpende katastrofer: Først førte manglende lønnsutbetaling til oppløp og opptøyer, så kom en pestepidemi, og så, natt til 2. oktober 1631, brøt det ut brann hos pliktfogden, som ironisk nok hadde ansvar for brannsikkerheten i byen. Så godt som all bebyggelse strøk med, kongens gård medregnet.⁴¹ Staten hadde annet å bruke penger til etter nederlaget i 30-årskrigen, og bygde den ikke opp igjen. Tomta gikk etter hvert over i privat eie, og kom til å romme boligene til byens ypperste overklasse: Høyere bergfunksjonærer, og store kjøpmenn.

Per Sunmans forslag til rekonstruksjon av kongsgården, i kalenderen Gamle Kongsberg 1991.

Per Sunmans forslag til rekonstruksjon av den gamle kirken. Kalenderen Gamle Kongsberg 1983.

Etter bybrannen ble det atter stor byggeaktivitet, både fra verket og private. Av nye bygninger har vi kirken, som lå rett nord for den nåværende. Vestenfor begynte det senere Kirketorget å ta form. Ved sørenden ble verkets administrasjonsbygg, Amtshuset, gjenoppført, og her ble det liggende så lenge Kongsberg Sølvverk eksisterte. Bygningene var dels av svalgangstypen, men nå begynner også grunnplaner tilpasset norsk klima å komme: Hus med hovedinngang gjennom en forstue, eller med gang tvers gjennom huset og med to eller flere rom på hver side, gruppert om hver sin skorstein.⁴² Kvaliteten på håndverksarbeidene var imidlertid fortsatt varierende. Også etter brannen i 1631 hører vi om nye, «dog heel forderfelige» bygninger.

Lov og rett

Kongsberg ble etter tysk forbilde underlagt en egen bergrett, som gjaldt innen byens grenser, og for de personer som var tilknyttet verket. Bergamtet var domstol. Regelverket ble tungvint å håndheve. Et fast problem var hva en skulle gjøre med folk som bodde utenfor bergstaden, der den vanlige landslov gjaldt, men forbrøt seg mens de var innen bergstadens grenser, eller omvendt. Problemet ble ikke løst før ordningen med to lovverk ble opphevet og alt ble lagt under den vanlige landsloven.

Bergfolkene fikk også særordninger (privilegier), de viktigste var fritak fra militærtjeneste og fra skatt. Den siste var ikke absolutt, da det var endel lokale avgifter som skulle betales, til prest, skoleverk og fattigforsorg.

Liv og levned

Anstendigheten i småårsfolks liv og levned har alltid bekymret øvrigheta. Den første beskrivelse fra Kongsberg finner vi i 1628:⁴³ Det var «nattedrøch» natt til lørdag, da det i praksis som regel var fri. Det ble forbudt, men folk fortsatte ufortrødent; likekedes drakk de under søndagsprekenen. Og bryllup og barsel ble feiret overdådig, her som ellers i landet. I bryllup skulle der derfor kun innbys 12 par, med traktering kun på bryllupsdagen. I barndåp skulle det ikke være mer enn fem faddere, som også kun skulle trakteres samme dag. Antall faddere vet vi fra kirkebøkene ble overholdt, de øvrige bestemmelsene ble rutinemessig brutt, skjønner vi av notater fra rettsprotokoller utover i århundrene.

Immigrantbyen

Det fantes knapt kvalifiserte bergfolk i Norge. Det var litt drift i de gamle jerngruvene ved Skien, i Bærum, og ved Vestfossen. Mannskaper herfra ble umiddelbart overført til det nye sølvverket. Nye, utlærte folk måtte skaffes fra bergverksdistriktene i utlandet. De fleste kom fra Tyskland og Tsjekkia, noen også fra Sverige. Myndighetene satset tidlig på opplæring av nordmenn, og lyktes for de vanlige arbeidernes del. Spisskompetanse måtte hentes fra Tyskland til langt ut på 1700-tallet.

Hvorledes fikk en folk som var vant til for sin tid ordnede arbeidsforhold i stabile og veldrevne bybaserte virksomheter til å dra milevis inn i svarte skogen i et land som knapt hadde hørt om gruvedrift? Et forhold som skjøv, var den pågående 30-årskrigen, med omfattende herjinger av gruvedistriktene i Mellomeuropa. Et forhold som dro, var at myndighetene i Danmark-Norge lovet god betaling, fri reise og fri bolig - goder det skulle vise seg umulig å innfri. Allerede 1. mars 1624 sendte kongen en av sine menn til bergverkene i Harz i Tyskland for å verve mannskaper.⁴⁴

Andre og mindre sympatiske vervingsmetoder ble også benyttet. I 1630-årene manglet en folk til «møkkajobbene»: Vasking i pukkverkene, pumping av vann

Sølvverkets mest spesielle arbeider? Det skal nok godt gjøres å slå Knut Bentsson fra Numedal.⁴⁶ I 1630 var han dømt til døden for drap, og satt fanget på Kongsberg i påvente av henrettelsen. Men da var det pest i byen, og verket hadde bruk for hver mann. Knut ble satt i arbeid. Så fikk han selv pest, og døde. Det ble betalt for en pleier, likkiste, oppgraving av grav, og for fire mann som bar ham til graven – sikkert nok det samme som andre pestofre fikk på verkets regning. Og for Knut ble det en adskillig mer verdig utgang fra denne verden – halshugging og uvigslet jord var nok alternativet.

og heising av stein.⁴⁵ I Christiania fikk bysvennene ordre om å løpe gatelangs og samle sammen gutter – ja, slik står det omtalt som i kildene. Det gjentok seg der og andre steder tre-fire ganger de nærmeste par årene. Guttene fikk klær, og ble fulgt til byen av en soldat. De rømte om de kunne, ikke noe å si på om vervingsmåten var som beskrevet.

Innvandrerlekt. Fra Tyskland kom mange, en av de mest vellykkede var Ziener-slekta.⁴⁸

Georg Ziener var hauer i Haus Braunschweig gruve i 1630. Han må være født omlag 1600, og hadde etter alt å dømme tre sønner: Paulus, Nikolai og Adam. Adams sønner gjorde videre karriere: Adam d.y. (ca 1672-1732) begynte i 10-årsalderen og arbeidet fire år som junge, to år som sprenger og to år som hauer før han var understiger i to nye år, og så overstiger i seks år. Herfra gikk karrieren fem år som einfahrer, åtte år som geschworne og ½ år som overeinfahrer.⁴⁹ Han døde som bergmester i 1732. For å kunne gjøre en slik karriere trengte en selvsagt en familie som støttet opp og kostet på utdanning, og gode forbindelser oppover i systemet. Men det var omfattende krav til praksis på denne tida; ingen ble høyere funksjonær uten en solid bakgrunn fra «gulvet».

Broren Johannes Ziener endte sin yrkesaktive karriere som geschworne i 1731, mens den andre broren Paulus var overstiger allerede i 1701. Hans sønn igjen, som også het Adam, ble bergmester i 1754. Andre medlemmer av slekta finner vi siden som hammerskriver, geschworne, marksjeider og einfahrer. I løpet av tre slektsledd tok familien altså skrittet fra arbeidere til funksjonærer.

Innvandring fra Sverige kjenner vi kun for en slekt, men den er til gjengjeld svært detaljert. Den kan også stå som eksempel på hvordan arbeidsvandring foregikk på disse tider.

Slekta kom til Kongsberg i slutten av 1623 med Nils Pedersson «svenske», sønnen Anders Nilsson og hans kone, og deres sønner Anders, Lars, Ola og Nils.⁵⁰ Nils var av gammel bergmannsslekt fra Sala i Sverige, og hadde arbeidet ved smeltehytta til Bærum jernverk siden 1617. Sønnen Anders

Det foreligger grundige undersøkelser omkring innvandringstidspunkt og hjemsted for belegget i årene 1623-1633.⁴⁷ Den viser i alt 718 personer, litt under 50% kommer fra Tyskland, vel 46% har norsk opphav, resten er dansker, svensker, eller er ukjent. Tyskerne satte selvsagt sterkt preg på bergverkssamfunnet, med sitt språk, sine faguttrykk og sin kultur, som kan spores lenge utover i bergstadens historie.

hadde også arbeidet der, så dette var folk med god faglig bakgrunn. I 1625 kom to sønner til av Nils Pedersson etter, Lars Nilsson «svenske» eller «bøttinger», og Ola Nilsson, også de med bakgrunn fra Bærum jernverk. Slekta slo seg ned på Hassel-gårdene i Grosvoldkroken, som i 1631 ble lagt inn under sølvverket til bruk for det.

Nils Pedersson brant først trekull til verkets smeltehytte og smier. Kullet kjørte han til dels med egne hester, som han også leide ut til andre. Fra 1625 av var han med på bygging av smeltehytta ved Nybrufossen. Han døde i 1630.

Sønnen Anders Nilsson begynte med å lense vann, men ble snart hauer. Han døde samme år som faren. Eldste sønn Anders Andersson «finne» bodde på Hassel og begynte ved smeltehytta i 1627, så ble han haspeknekt, og fra 1635 av var han i lære som hauer. I årene framover finner vi ham som hauer i forskjellige gruver fram til 1673. Han hadde syv sønner som alle arbeidet ved sølvverket. Brødrene hans arbeidet også der.

Lars Nilsson «bøttinger» begynte som haspelknekt, og ble siden hauer. Han var også bøkkyndig, som tilnavnet hans tilsier, og lagde tønner og kar for verket, og så smidde han, bl.a. dombjeller og ploger. Ved siden av alt dette drev han Hassel nordre eller lille. Han hadde fire sønner, som alle begynte ved sølvverket.

Ola Nilsson arbeidet ved sølvverket og drev Hassel store ved siden av. Han døde i 1630 og etterlot seg i alle fall en sønn Hans, som tok over bygselen av Hassel.

Siden finner vi ætlingene etter gamle Nils Pedersson under navn av Finne, Svenske eller Hane i kildene utover 1700-tallet. Likeledes satt de på gårder i Hedenstad sogn, etterslekta er tallrik.

Trekull var sentralt i all metallbearbeiding, så vel sølvsmelting som jernsmiing. De ble utkonkurrert av steinkull mot slutten av 1800-tallet. Under 1. verdenskrig ble en redd det ikke kunne skaffes, og Statens Skogskole Kongsberg satte i gang undervisning i brenning av trekull. Her er ei ferdig oppsatt kullmile på Efteløtmoen i Sandsvær. KH 460

Tilstrømmingen av nordmenn begynte altså tidlig. Det var en bevisst politikk fra styresmaktens side, for å bygge opp en egen bergmannsstand. Andre faglærte var også nødvendig: Høsten 1647 fikk to tømmermenn fra Gudbrandsdalen attest for at de hadde arbeidet for sølvverket sammen med kullbrennerne om sommeren. De eslet seg tilbake sommeren etter, og ville da ha med seg flere folk, står det.⁵¹ Slik saken omtales, tyder det på at dette var kjent praksis allerede da.

Kommunikasjoner

Kongsberg er den første byen i Norge som ikke lå ved kysten eller ved innsjøer eller seilbare elver. Noe av det første kong Kristian IV ga ordre om, var derfor at det skulle bygges ridevei fra Kongsberg til Vestfossen. Derfra skulle det være kjørevei til Bragernes, som var nærmeste havn.⁵² Antagelig ble rideveien opprustet til kjørevei alt i 1627, for her ble det raskt behov for god vei året rundt. Veianlegget ble supplert med ei bru over Lågen i 1626, siden den gang kalt Gamlebrua. Den var bekostet av Ove Gedde, som var grunneier på østsida. Brua forbandt sagbrukene og byen. Før dens tid var det bare ei ferge ovenfor Nybrufossen, som ble erstattet av Nybrua i 1641.

«Sølvveien», byen og bergverkets navlestreng. Kartet er fra 1849. Kartverket.no.

Bøndene hadde etter gammel norsk rett plikt til å vedlikeholde veiene i bygdelagene sine. Veien til Kongsberg måtte imidlertid være av en slik kvalitet at flere bygdelag måtte gå sammen for å makte det: I 1657 ble arbeidet fordelt på bygdelagene over store deler av Østlandet vest for Oslofjorden. Det må ha vært et stort apparat å organisere og holde oppe for bøndene, og lange reiser å foreta, og vi vet ikke hvordan de gjorde det i praksis. Helst var det noen få av dem, eller bønder som bodde i nærheten, som tok på seg arbeidet mot betaling fra dem som var pålagt det, slik det ble gjort med mye av det pliktarbeidet bøndene ble pålagt ved selve sølvverket. Veien ble byens «navlestreng» mot omverdenen helt til det kom nye veianlegg på 1860-tallet, og jernbane i 1871. Etter hvert som tilførselene av varer fra bygdelagene rundt tok seg opp, ble også de gamle tråkkene på begge sider av Lågen satt i stand til å kunne ta unna trafikk med hest og vogn.

Forsyninger

Kongsberg ble grunnlagt i den tid merkantilismen var under full utvikling som økonomisk system. Grunntanken var at enhver skulle ha sitt trygge innkomme i fred, som basis for et nøkternt og kristelig liv. Ervervslivet ble derfor forsøkt regulert i detalj gjennom privilegier, laug og offentlige på- og forbud. Merkantilismen blir ofte framstilt som et gjennomtenkt system, men har nok vokst fram mer tilfeldig, som ad hoc-svar på akutte problemer for stat og næringsliv. De fleste

forble fattige, noen ble ganske velstående, og noen ytterst få ble steinrike: De byborgere som var i stand til å skaffe seg og forstå å utnytte privilegier på skipsfart, sagbruksdrift og bergverk. Det dro i sin tur med seg teknologiske, kulturelle og ideologiske impulser som for alvor merkes i landet ut over 1700-tallet.

Forsyningen av Kongsberg ble satt bort til en eller noen få leverandører, som fikk enerett på å handle med bestemte varer, mot å levere god kvalitet til rimelige priser. Det viset seg å ikke gå. Det tok lang tid, og mye prøving, feiling, oppløp og organiserte aksjoner fra bergfolkene før staten tok det inn over seg, og påtok seg et hovedansvar selv, på 1770-tallet. Inntil så skjedde ble det gjort adskillige energiske og velmente forsøk på å få til sikre forsyninger:⁵³

I 1629 fikk Jens Christensen tillatelse til å drive et spisested. Til gjengjeld ble det forbudt for alle andre å slakte og handle med kjøtt, med mindre det skjedde om høsten og til eget bruk. Dertil skulle det drives et godt vertshus, så reisende kunne få forsvarlig losji, og et bakeri og et bryggeri: Gjæring gjør øl sterilt, en fordel i ei tid med tvilsomt drikkevann, mye smitte og dårlig hygiene. På den annen side var avanserte foretak som bergverk, og en mer eller mindre beruset arbeidsstokk, en dårlig kombinasjon. Kan hende dette er grunnen til at Kongsberg er blant de første byer i Norge som fikk drikkevann fra gode kilder utenfor bebyggelsen, i 1659.

Helt fra verkets første tid hadde det vært et provianthus på Bragernes, og pålegg

Ølbolle. Foto: Lågdalsmuseet.

om å sørge for at varene ble fraktet til Kongsberg og solgt til en rimelig pris. Dette fungerte dårlig, så i 1630 ble det inngått kontrakt med en grossist i Kristiania, Johan Garmann, om å forsyne verket med matvarer, og bly, stål, tauverk og annet verket trang. Han fikk beregne seg 12 skilling fortjeneste pr. riksdaler, altså ca 13%. Kontrakten ble opptakten til et rundt 20 års engasjement fra Garmanns side. I et brev fra 1648 ber han om at sønnen blir godtatt som kompanjong. Selv har han «forestaaet Sølv compagniets factorj i 16 Aar med besvær og taget stor skade», og nå trenger han hjelp i alderdommen,⁵⁴ skriver han. Hvordan han kunne drive en så dårlig butikk så lenge, og attpåtil ville dra sønnen med seg i elendigheten, går ikke fram av brevet.

Hva bestod så vareutvalget i? Fra 1624, det året staten selv sørget for provianteringen, har vi en oversikt over det som ble tilbudt:⁵⁵ Rugmel og byggmalt dominerte, dertil kom noe byggryn. Så var det en drøy ladning nordlandssild, en del hollandsk sild, tørrfisk, flesk, erter, smør, salt, grønne og hvite oster, og humle til ølbrygging. Av krydder kunne en få pepper, pepperrot, ingefær, karve, kanel, muskat, nellik, rosiner, muskatblomme, kardemomme, anis, safran og laurbær. For slikkmunner fantes lakris, sirup, brunt kandissukker, svsker, fiken, korinter og marmelade. Tilsvarende oversikter har vi ikke for senere tider, men alt tyder på at etterspørselen etter så vel dagligvarer som godsaker steg, etter hvert som bysamfunnet vokste og fikk fastere former.

Setteveden er påtent, røyken kommer, og bergmannen piler unna i klassisk mundur. BVM repro 40253. 26.

Samtidig som Garmann fikk sin kontrakt, fikk en annen Kristiania-borger, Frederik Boysen, overta verkets krambu. Den må i hovedsak ha vært stoff- og klesforretning, for han ble pålagt å tilby silke, lin og ull og annet som bergfolkene kunne trenge.⁵⁶ Mest gikk det av kirsey, et grovt, slitesterkt og ganske billig stoff som kunne fås i flere farger, og av lerret.⁵⁷ Begge ble brukt til arbeidstøy, som for bergmennenes del bestod av bukser, skjorte, og ei lang jakke eller kittel, som gikk godt nedenfor baken. Buksebaken var beskyttet av et arschlær, et stykke lær som hang ned fra beltet bak, så en kunne sitte på fjellet uten at baken ble så slitt, eller en ble våt. På hode hadde de ei spiss hette, som senere ble erstattet av en kalott. Fra langt senere tider vet vi at de puttet myke ting som tøy og avisapir inn i kalottene, som vern for hodet.

Til stasbruk for vanlige folk kunne en få mangefarvet stoff som kamelot, bai, bommesi, makei, perpetuan, blommet sammet, og mye mer. For dem med aller best råd fantes det silkestoffer i forskjellig kvalitet, kaffa, dosinken og blå taft, og skinn til kåper og frakker. At vanlige folk kunne ha opp til flere plagg av fint stoff, ser en i skiftene. Et pussig eksempel finner vi i 1699:⁵⁸ Kirsten, kona til bergmannen Anders Graaner, hadde pantsatt en «podecais» silkekjole for 10 rd til Kristen Larsson. Dette var et tungt, nokså dyrt silkestoff. Nå hadde den besynderlig nok

Senger og sengeutstyr, her fra husmannsplassen Tangen på Lågdalsmuseet. Bergmannshjemmene var nok utstyrt på lignende måte. Foto: Lågdalsmuseet.

funnet veien tilbake til Anders og Kirstens kjeller, sammen med matvarer som uten tvil stammet fra et innbrudd hos Kristen. Det gikk som det måtte: Ekteparet Graaner ble dømt for tyveri.

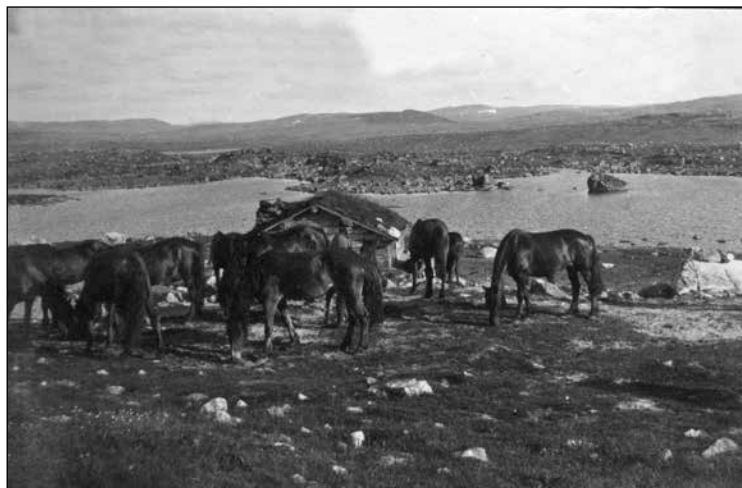
Mange sov i samme rom, til dels også i samme seng, og nakne. Det har gitt opphav til adskillig spekulasjoner i ettertid omkring bluferdighet og kjønnslivets utfoldelse, for gode beretninger fra samtiden foreligger ikke. Sikkert er i alle fall at alle var slitne, etter tungt kroppsarbeid gjennom en lang dag, og luktet deretter. Over seg hadde de skinnfeller; allerede i 1648 kjenner vi dog til svenske kleskremmere med bl.a. sengedekkenere i assortementet – «svenske dekkener» var et hyppig innslag i sengeutstyret i århundrene etter, ser vi av skiftene.

I 1633 ble det tillatt alle fritt å kunne føre matvarer til Kongsberg, og selge dem på torget hver lørdag. Dette ble begynnelsen på en langlivet praksis med torghandel i byen. Det skulle også være to markeder i året, et i februar og et i september, hver av fire dagers varighet, med et bredt vareutvalg, og i praksis med rett til å selge for alle som hadde noe å tilby. I 1645 ble det tillatt et marked på sommeren, og bergmennene fikk tillatelse til å kjøpe varer direkte fra skip på havna i Drammen.⁵⁹ Denne småhandelen har tydeligvis slått an både mht. mengde og kvalitet, i alle fall er det kjent få klager på den. Og tilbyderne meldre seg raskt:

I juni 1650 var det kommet folk med slaktedyr til byen. De kan få benytte de faste plassene som er satt opp på (Kirke)torget til denne bruk, og det skal utpekes to mann som skal holde oppsyn med slakting og handel, bestemmes det.⁶⁰ Dette er nok bønder fra de nærmeste bygdene som har kommet til sommermarked. Men muligheten for langveis handel må ha blitt sett, og nyttet tidlig:

I 1735 hadde Gulbrand Halvorsson på Lia i nedre Jondalen og en rolling, Ola Olsson, dratt til Vestlandet for å kjøpe slaktefe.⁶¹ Ola hadde rukket å kjøpe for 90 rd., men så druknet han i Jelsafjorden i Rogaland, og pengene ble borte. Gulbrand berget så vidt livet, og tok med seg feet til Numedal og solgte det der. Han sa seg villig til å yte renter av pengene med 4 rd, slik at han ble skyldig boet i alt 94 rd. Saken viser at driftehandel fra Vestlandet var vel etablert på denne tida.

I 1643 får vi en vurdering av prisene på matvarer.⁶² Kvaliteten har vært varierende, likeså mengden - bortsett fra drikkevarer, som en var godt forsynt med, skriver Barth syrlig. Hvor mye leverandørene betalte for varene, vet en ikke sikkert, «dog veed man at de har god fortjeneste derpaa.» Der fikk Garmann&sønn den!

Fotoet er fra snødt 200 år senere, men ferdselsmåte og terreng er det samme: Høyfjellskommisjonen på befarings ved Geitvassdalen pr hest, rundt 1910. KH 602g.

10. januar 1649 advarer Barth nok en gang om dårlig mattilgang.⁶³ Har bergfolkene det vondt, er det deres egen skyld, svarer partisipantene. De kunne la være å handle med alle småkremmerne som mot lov og rett stadig sniker seg

Bismervekt. Skalaen står på armen. Foto: Lågdalsmuseet.

inn, og holde seg til leverandørene. Nå kan leverandørene dekke seg ved å vise til at småhandelen ødela for dem. Det har tydeligvis ikke falt partisipantene inn at hadde de holdt gode varer og rimelige priser, hadde det ikke vært marked for småkremmerne. Tuskhandel fortsatte helt til handelsmonopolet ble opphevet.

Leverandørene snøt også på vekta. Ved nyttårstider 1651 hadde bergfolkene fått et godt tak på en av dem, Nils Jensen.⁶⁴ 14. januar var øvrigheta på bua hans for å se på kvalitet og kontrollere mål og vekt. Rugen lå i to hauger, en liten og av god kvalitet, og en stor som hadde begynt å bli svart og lukte vondt, men som det var lagt god rug oppå. Rughaugene var altså pyntet noe på i sakens anledning. Malt, erter og bygg var av brukbar kvalitet. Kvarrtønna manglet nesten 8% på rett mål, settingsmålet var også for lite, og begge to ble «hjulpel», som det så pent heter. Smørvekta var for snau, mens bismeren var tålig bra. Det var sikkert pinlig for Nils Jensen så lenge det stod på, men det avholdt ikke hans standsfeller fra å snyte kundene sine siden. Ikke rart det var marked for tuskhandel!

Dagen etter seansen hos Nils Jensen sendte partisipantene ut nok en innskjerping om å holde folk uten lovlig ærend borte fra verket, og nå sprakk det for Barth da han skulle svare.⁶⁵ De ble skyssert bort så sant en fikk tak i dem, men det hjalp ikke mye: De tok bare opphold på Tislegård, Ove Geddes egen eiendom på østsida av elva, og herfra var det lett å snike seg tilbake. Hadde ikke Gedde sett mellom fingrene på dette, hadde han lettet arbeidet betraktelig for Barth, skjønner vi. Men han hadde vel bruk for inntektene utleie av byggegrunn kastet av seg, da.

Da Heinrich Muller hadde verket, forlangte han at arbeiderne skulle ta imot 2/3 av lønna som varer. Det er en ordning som åpner for misbruk, men verkets ledelse kom siden til at den måtte innføres, i statlig regi. I 1690-årene og på tidlig 1710-tall fremmet den forslag om det, men det ble ikke noe av pga. de store krigsutgiftene på denne tida: Den store nordiske krig raste år etter år. Først vel 50 år senere ble forslaget gjennomført. I mellomtida skulle bergstaden oppleve mange oppstander og uroligheter som følge av dårlig mattilførsler.

Norges første folketelling

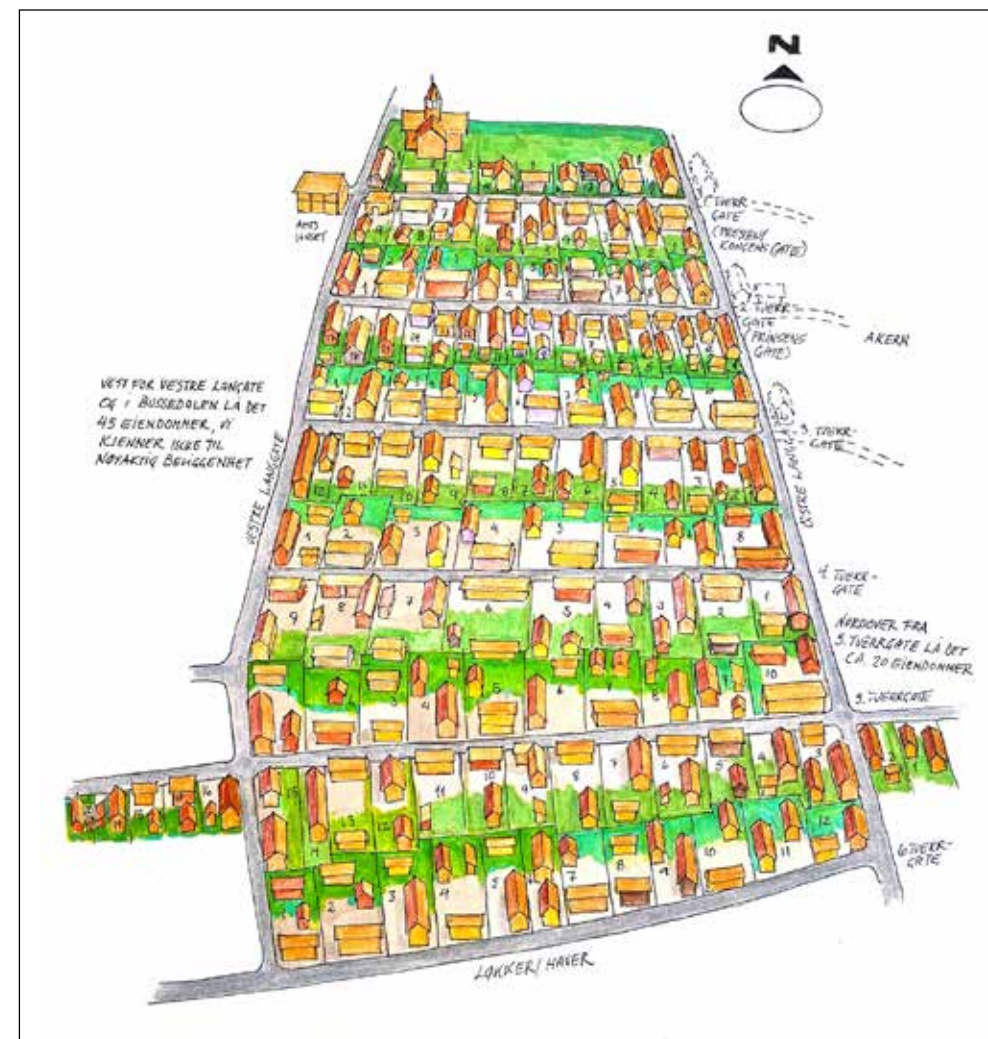
I 1646 fikk ledelsen ved verket den gode ide å skaffe seg oversikt over alle hus på bergstaden, hvor de lå, hvem som eide dem, og navnet på det vi ville kalle husstandens hovedperson. Den er datert 6. juli 1646. Knappt tre uker etter fikk de en enda bedre ide: De ville også ha oversikt over alle andre som bodde i disse husene, følgelig ble det satt opp nok en, datert 26. juli. Endelig, i 1647, ville de vite størrelsen på tomtene, for bedre å kunne beregne grunnleien de krevde. Unødig trippelarbeid altså, men til stor nytte for oss, som dermed kan trippelsjekke påliteligheten av oppgavene, i ei tid da sølvverket og byen var i sterk vekst. Regnskapene til sølvverket gir oss ytterlige opplysninger om menneskene som nevnes. Attpåtil kan vi sjekke mot en oversikt fra 1641, da verket var i nedgang og ønsket å selge unna noe av de bygninger det satt med.⁶⁶

Den egentlige byen lå på Vestsida, men også bebyggelsen på østsida er med: Juridisk sett lå den jo ikke i byen, men på landet, men var i praksis en betydelig og selvfølgelig del av bystrukturen.

Begge fortegnelsene av 1646 er satt opp i nær sagt samme orden. De begynner på Vestsida med nordsida av 1. gate, dvs. Sølvverksgata, for kirkegården strakte seg ikke så langt sørover som nå. Så fortsetter en med den søndre sida, og tar deretter for seg først nordre og så søndre side av 2. gate osv. til og med 6. gate, altså Møllergata.

Så følger «de huse og waaninger westenfor kiernet», dvs det tjernet som da fylte våre dagers Hasbergstjerndal. Deretter kommer Vestre langgate, dvs. Kirkegata, Østre langgate, altså Myntgata, «Aaggeren», dvs. Hyttegata, og så «De husse och waaninger emellem kirckenn och smeltehytten», som tilsvare bebyggelsen nord på Kirketorget. Det hele avrundes med bygningsmassen ved Gamlebrua, og noen få hus på østsida av Nybrufossen, ved kompaniets sager, dvs, Møllebakken.

Fortegnelsen fra 1647 tar kun for seg hus og løkker på verkets grunn, altså på Vestsida. Det var jo her de hadde rett til å kreve leie. Løkkene omtales først, de fleste synes å ha ligget utenfor bykjernen. Så følger by-tomtene, i stort sett samme

Kartskisse over Vestsida i 1647. PJS.

rekkefølge som året i forveien. Det hele avsluttes med en ajourføring inn i 1648, på tysk.

Vi skjønner at Åkeren er et svært gammelt navn, som ikke har noe med apoteker Frantz Peckels rabarbraplantasje fra sent 1700-tall å gjøre, slik det ofte blir hevdet. Det må tvert imot ha vært åker her fra gammelt av, vel fra før byens grunnlegging.

Det ble også brukt regulære gatenavn. Vi kan plassere dem ved å sammenligne beskrivelsene fra 1646 med den fra 1641, og finne igjen beboerne, som stort sett var de samme. 1. gate het Prestens, eller Kongens gate den gang. Det går ellers fram at Bussedalen var i bruk som gatenavn; to av dem som er ført under Vestre langgate i 1646 bodde der. Så er 2. gate (Nansens gate) kalt Gamle geschworner eller Prinsens gate. Østre langgate het i 1641 Den øvre gate, eller Den nye gate, med en senere merknad om at den da blir kalt Julius, dvs. Juels, gate, oppkalt etter stattholder og partseier Jens Juel. Når den kaltes Den nye gata, tyder det på at den ble til noe senere enn Kirkegata.

Takstmennene oppgir lengder og bredder med en nøyaktighet på $\frac{1}{4}$ lakter, altså $\frac{1}{2}$ m. De begynte i vestenden av 1. gate og gikk mot øst på nordsida. Det viser målene på siste tomt av i alt ni i denne rad: Den er 9 m bred i sørenden og 5,5 m bred i nordenden, i samsvar med det nåværende gateløpet i Klokkebakken. Slår vi sammen bredden av de ni tomtene mot gata her kommer til 56 lakter, altså 112 m. I våre dager er strekningen 115-120 m. Tilsvarende kan vi beregne for de andre gateløpene. Også de stemmer med dagens mål. Men da er det ikke plass til Christian IVs gate. Vi kan dermed slå fast at den må ha kommet til etterpå, og en kan unders på når. Kildene gir intet sikkert svar, men det er rimelig å sette det i forbindelse med de bybrannene som herjet byen med jevne mellomrom, den første i 1652. Fikk en delt opp kvartalene i mindre biter, ble det enklere å begrense brannene, og branntomter var greie utgangspunkt.

Folkemengden er tellet opp til 1377 personer i primærkilden. En kontrolltelling gir 1396 personer, av dem 670 barn. Tar vi høyde for at noen alltid blir uteglemt, kan vi anslå at det må ha bodd mellom 1400 og 1500 personer i byen.

Av kvinner er det 252 koner, 45 tjenestejenter og 22 andre, bl.a. ei amme. Det var 61 leieboere, vesentlig unge folk etter yrkestittelen deres å dømme. Av dem er fem kvinner, og så er det 18 «løse kvinner», et betegnelse som kan sette fantasien i sving. For hva er ment: Kvinner som ikke har tatt seg fast tjeneste, slik loven påbød dem, men tok seg arbeid der de måtte finne det best betalt – eller prostituerte? De siste vet vi fantes, i 1643 var det to horehus på østsida av Lågen, kalt Overberget og Underberget etter de tilsvarende gruvefeltene.⁶⁷ Her ble ikke «arbeidet» forsømt, i motsetning til på navnebrødrene, heter det. Vi vet (opp)navnene på etpar av jentene: «Rote Kari», og Marte Akselsdtr., kalt «Das hellische Feuer». Ingen av dem lar seg identifisere i folketellingen, og kun tre av de «løse» kvinnene bodde på østsida. Så de må være kvinner som ikke var i fast tjeneste. Alt i alt blir det da 344 kvinner, og følgelig 389 voksne menn, hvorav

252 altså var gift. Dette mannsoverskuddet skulle følge byen de neste 150 årene, en følge av den store tilstrømmingen av arbeidssøkere.

Antall barn pr. familie ligger på 2,6, med store variasjoner: 36 familier hadde ingen barn, 61 hadde ett barn, 56 hadde to, 50 hadde tre, 32 hadde fire, 30 hadde fem, ni hadde seks, og en, Hans Bautz og kona, hadde åtte. Og så var det 19 enker/enkemenn med barn.

Av innbyggerne har 104 typisk tyske navn, men en må regne med at noen flere skjuler seg bak –sen-navn. F.eks. går Andreas Sievert, en tysker som innvandret allerede i 1621 i forbindelse med driften i Labrogruvene, i regnskapene fra tid til annen under navn av Anders Sigurdsson. Av nordmenn vet vi takket være oppnavn om en mysing (fra Mysen), to nordmenn (fra Vestlandet), og en vikkværing (fra Viken, området på begge sider av Oslofjorden).

Av yrkesutøvere utenom bergfolk har vi en sårlege (bartskjærer), en skolemester, og en brygger. Det var tre garvere, for huder og skinn var nyttbare så vel til klær som til ventillær i pumper og til blåsebelger i smeltehytta. Så var det en glassmester: Vinduer var ytterst sjeldne og svært dyre den gang, men såpass penger var det blant folk at det ble utkomme for en. Kobberslagere var det to av, for alle som så seg råd, hadde kobberpanner og kjeler i kjøkkenet. En eneste mann var kremmer, han het Peder og hadde nok fått yrket sitt som tilnavn. Han må ha bestyrt verkets krambu. Det var fire kullbrennere, de våket omhyggelig over sin spisskompetanse: Å brenne trekull til smeltehytta og til smiene. Av murmestre var det to; verket hadde behov for slike til smeltehytte, smier og andre driftsbygninger. En og annen grunnmur for velbeslåtte folk kom i tillegg, må vi tro. Det var seks sagmestre, for et bergverk med tilhørende bysamfunn hadde et nær umettelig behov for trevirke. Fire skomakere tjente til livets opphold; en av dem, Albert, var bergmann ved siden av. Det var seks skreddere, for vel kunne de fleste kvinner sy til husbruk, men her er det snakk om solide klær som tålte mye slitasje. Ti smeder fant sitt utkomme, vesentlig ved verkets smier, ser vi av regnskapene. Tre snekkere tilbød sine tjenester, en av dem, Håvard, var hyret inn til å bygge en dam ved Juels gruve, ser vi av regnskapene. Dette var i ei tid da verket så smått hadde begynt å mekanisere gruvedriften ved hjelp av vannhjul, og da trengtes dammer. Oversikten avrundes med en vever, to vektere og en trommeslager, som vel må ha hatt som oppgave å slå takten når bergfolkene skulle paradere for høvelbårne besøkende, og slå alarm ved brann eller lignende.

Jo høyere rang en hadde, jo nærmere bodde en kirken. Kildematerialet gir et fascinerende og i blant detaljert bilde av enkelte beboere. Som eksempel kan nevnes

Jacob Kristoffersson Grosvold. I 1646 bodde han ved sagene ved Nybrufossen, i hus han eide selv, med kone og to barn. Grunnen der hørte til Brenne, som ble eiet av Jacobs familie da. Året etter bodde han ved Bussedalen: I en søknad fra septermber 1646 heter det at «Jacob Grosvold som boer sønden ved Busedalen noget fra vejen søger at hans huus maa blive staaende, som tilstaaes ham i mod billig grundleje.»⁶⁸ Det var jo en passende beboer på den gamle setervollen tradisjonen plasserer her: Far hans leide som nevnt Loftstuen den tid sølvfunnet ble gjort.

Hvordan levde folk til daglig på disse tider? Fra 1647 har vi bevart Barths egenhendig førte notatbok om sin gjøren og laden ved verket, og skal ta med litt fra den.⁶⁹ 30. januar er det oppgjør etter fjorårets julefeiring. Andreas Schmidt i Bussedalen og de fire gjestene hans hadde sittet til godt over kl 11 om kvelden og drukket og skrålet, mens det skulle være ro i byen etter kl 10. Verten fikk 1 rd i bot, de andre fikk ½ rd. Martin Hickmann hadde bedt sønnen Kristian og Hans Granner til middag 28. desember året før. Så hadde de fått fire ubudne gjester, og var blitt sittende å drikke til over kl 10 om kvelden. De ubudne gjestene og Granner fikk ½ rd hver i bot, mens Martin og sønnen slapp med en advarsel om heretter «besser Haus zue halten.» Så var det endelig Arnt Arntsen og Amund Helleesen som nyttårsdagen hadde sittet og drukket med Ole smelter hjemme hos

Fuktig julefeiring.

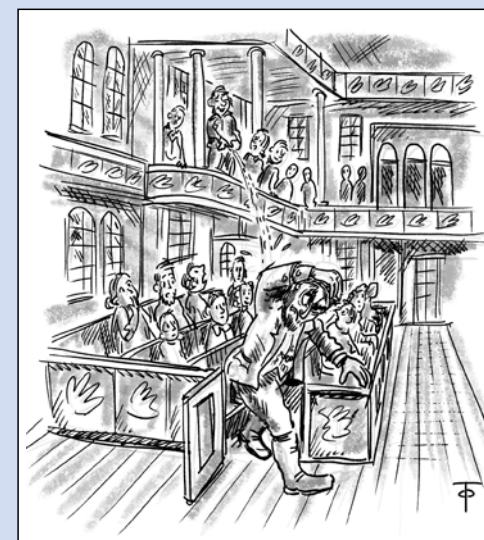
ham til over kl 10 om kvelden, og som også ble dømt til ½ rd i bot. Flere av de innstevnede møtte forøvrig ikke.

Det ble holdt streng kustus med arbeiderne. Viste de seg oppsetsige, ble de bortvist fra arbeidet en passende tid. 20. april fikk seks mann lov til å begynne igjen, etter 14 dagers karantene. Dette var nok en hard straff for folk som mye levde fra hånd til munn og var avhengig av fast lønnsutbetaling. Dagen etter hadde Barth besøk av en oppskremt dame, kona til smeden Esaias Muller. To mann hadde vært på døra hennes og ville inn, men hun ville ikke ha noe besøk og hadde ikke lukket opp. Dermed hadde de to slått inn døra «vndt gewaltdt geubet». Vi får tro det var døra og ikke fru Muller som hadde fått unngjelde.

En innføring i Barths journal

står i en særstilling, og fortjener i sin knappe, men poengterte ordlyd å bli referert i sin helhet. Under 23. januar finner vi følgende (i forf. oversettelse):

«Iver Andersen, en haspelknekt som sist søndag for åtte dager siden kom full i kirken, og fra galleriet pissa ned på folkene under, slik at han også traff Karsten Hansson så han måtte rømme stolen sin, er for dette dømt til 14 dagers fengsel, to riksdaler i bot, har måttet stå til offentlig skrifte, og er forvist fra byen og bergverket.» – Karsten Hansson var partisipantskapets fullmektig, og følgelig av de aller mest fremstående i byen.

Iver Andersen er blant de få som har pissa seg inn i historien. Det har vært fundert på om det var en protest fra en avmektig mot en allmektig, men det er neppe tilfelle. Iver har nok vært døddrukken og har knapt visst hvor han har vært. Han har bare sanset at han måtte pisse. Han er da heller ikke å finne blant arbeidsstokken på den tid manntallet ble tatt opp, i juni.

Det var ikke lov å forlate Kongsberg, men alle som hadde skjellig grunn, fikk tillatelse: Geschworneren og einfarerer fikk lov å ta imot en invitasjon til Reidar Spæren på Eiker en onsdag, så sant det ikke gikk utover arbeidet deres. Søren Sørensen fikk se til kona, som lå syk på Eiker. Ole Amundsen var bedt i bryllup i Sandsvær og fikk lov til det. Kom han ikke tilbake til fastsatt tid, skulle han imidlertid bortvises ei uke fra arbeidet – Barth hadde nok blandet erfaring med bryllupsfeiringer. Volkmar Brendel og Tobias Hausdorfer måtte til Bragenes for å kjøpe seg mat, og fikk reise uten videre. Jens Inelsen fikk reise til Tønsberg len for å gifte seg. Paulus Zörner ville ta med seg faren Andreas og flytte til Bergenhus len, og ba om sluttattest og lønnet permisjon i ett skikt, noe han også fikk.

I samme kategori kom folk som fikk behov for å bytte skikt. Barth fikk flere henvendelser fra folk som ville gå nattskikt, og det var også i orden så sant de hadde avtalt det med arbeidskameratene. Formelt sett arbeidet hver mann for seg selv, i praksis var de selvsagt avhengig av hverandre, slik at det ble vansker for kollegene om en arbeider uventet ble borte fra skiktet.

Ut over 1600-tallet begynte byen å ese ut over de gamle kvartalene. Bebyggelsen «tyter» først oppover på Stengelsruds grunn, løkker først, som så gradvis bosettes. Samme utvikling ser en sørover, mot Veungsdalen. Fra 1690-tallet har vi et kobberstikk over by og gruvefelt, som blant mye annet viser dette.⁷⁰

Kongsberg rundt år 1700. Midt på bildet ligger den gamle kvadraturen vi kjenner fra 1647. I bakgrunnen er det søkt å illustrere det som skulle bli Korpemoen og Sandsværmøen. I forkant Gamlegrenda. Til høyre det som skulle bli Nymoen, med Dyremyr lengst til høyre. (Norsk Bergverksmuseum, foto: CB)

Kirke og skole, tro og overtro

Disse to begrepsparene hang med største selvfølgelighet sammen på denne tid, fordi det var avgjørende for menneskets salighet at det hadde lært seg den rette versjon av den kristne tro: Vårherre satt stiv og strunk i sin himmel og overvåket nøye sine barns gjøren og laden, mens tusener av smådjevler vrirlet rundt på jorden og gjorde sitt ytterste for å knipe sjeler. Derfor var skolegang nødvendig: Lese og gjerne også skrive måtte en kunne for å beherske lærdommen i katekismen. Men store og kompliserte organisasjoner som bergverk hadde bruk for folk som kunne mer enn sitt fadervår: Gjennom verkets historie går ei tydelig linje om satsing på bredere kunnskap.

En hver bergmanns inderlige ønske: Å komme velberget ut igjen. Foto: AL.

Fra 1623 av nyttet en Hedenstad kirke, så bergfolkene måtte først gå en dryg vei fra byen, for så å høre prekenen på et språk de ikke forstod. Det kunne ikke fortsette, så i 1625 ga kongen ordre om å ansette en prest som kunne preke både på dansk og tysk.⁷¹ Først i 1628 lyktes det, men den ansatte ble kun et halvt års tid i stillingen. Ettermannen, Peter Frantsen Müller fra Flensburg i Slesvig, var derimot trofast til sin død i 1653, fra 1631 i byens egen kirke.

I 1656 ble det bestemt at det skulle være en tysk og en dansk prest i bergstaden. Bakgrunnen var vel dels at menigheten var blitt så stor at den trengte to prester, dels det tyske språkets store prestisje i bergverksfaget. Symptomatisk nok ble verkets regnskaper ført på tysk fra rundt 1640 til rundt 1750, mens alle kirkebøkene er ført på norsk. Den tyske presten var dansk utdannet og behersket selvsagt også dansk, og har sikkert holdt de fleste av sine prekener på dansk. Men ved høytidelige anledninger, eller etter ønske, kunne han altså holde en gudstjeneste på tysk. Ordningen vedvarte til i 1770, da den tyske presten døde, og ordningen ble endret dithen at det ble en sogneprest og en residerende kapellan.

Den siste «tyske» presten, Peter Henrik Cold, var for øvrig født i Norge, mens hans «danske» kollega den gang, Peter Nikolai Wolff, var tysker.

Bergmennene var nærmest uten unntak protestanter. «Klokkertro», en rett fram, ureflektert og klippefast aksept av det som ble innprentet dem under gudstjenestene, preget trolig de fleste. Prestene visste nok også å bygge sine utlegninger på deres egne erfaringer: Den tyske teologen Johannes Mathesius var selv av bergmannsslekt, og skrev en mengde prekener der han la hendelser, innretninger og begreper fra bergmannens hverdag til grunn. Hans verker var vel kjent på Kongsberg.

Det fantes en og annen katolikk, som regel innvandrede spesialister, som fikk holde fast ved sin tro av den grunn. Og så var det noen få som holdt seg unna den obligatoriske altergangen to ganger i året. Av dem har nok noen vært det vi ville kalle for «frikirkelige», for kjennskapet til metodister, kvekere og andre frimenigheter begynte langsomt å trenge inn ut over 1700-tallene. Andre brød seg katta, levde som de ville, og fikk attest i kirkeboka deretter. Alle fikk de sin bekomst ved livets slutt: Begravelse på kirkegården i det stille, uten jordpåkastelse.

Før arbeidsdagen begynte, var det vanlig, og tidvis påbudt, at bergfolkene samlet seg til en kort andakt, ledsaget av bønn og et salmevers eller fler. Det var nok en støtte for mange i en krevende hverdag, og det er i denne sammenheng vi må se inskripsjonen ved åpningen på Justisstoll: «Gott bevare dein eingang und ausgang» er en variasjon over et kjent bibelsted, for om en kom inn, var det ikke sikkert en kom helskinnet ut igjen.

Og så må en gå ut fra at det var ikke så rent lite overtro, på djevler, nisser og andre underjordiske makter, som det gjaldt å holde seg inne med. Det foreligger bare spredte beretninger om dette fra Kongsberg, men vi kjenner forestillingene fra bergverksdistriktene i Sverige og Tyskland, som det var nær og løpende kontakt med.

For å kunne bli funksjonær måtte en selvsagt kunne lese, regne og skrive. Regulær skolegang begynte i 1627, da Jørgen Maader ble ansatt med 4 rd måneden i lønn og fritt hus.⁷² Han ble der et års tid, likeså hans to etterfølgere. Først i 1636 blir det noen varighet, da Gangolphus Bonsach ansettes med 8 rd måneden i lønn, og 4 rd i tillegg pr. måned som «Leuter und Seigerwarter»: Å stå for ringing med kirkeklokkene, og holde i stand kirkeuret og sølvverkets egne ur. Han var mao. klokke i ordets opprinnelige mening, en stilling som gjerne ble kombinert med lærer opp gjennom århundrene. Bonsach fungerte til sin død i 1657.

Sølvverket drev skole – som høyteknologisk bedrift var det en nødvendighet.

Barth foreslo å ansette en lærer til, men participantene hadde ikke råd til det – sa de, som var blant de rikeste i landet. Realitetene presset seg imidlertid på: I 1660 ble det to skolemestre, lønna gikk etter hvert opp, og i 1668 kom det en hjelpelærer i tillegg. Den ble kombinert med stillingen som klokke og organist, som viser at kirken hadde fått orgel.⁷³ Satsingen på skolevesenet faller sammen med en moderniseringsperiode for sølvverket, og er nok en bevisst del av den. Da Müller tok over verket i 1673, gikk det tilbake med begge. I 1689 var det bare en lærer, som også var organist, i 1711 ble staben utvidet med en kombinert klokke og skolebetjent. Skolen ble først holdt i skolemesterens hus. I 1656 var eget skolehus under oppføring, og fra den tid holdt den til i egen bygning. Som erstatning eller supplement til det offentlige skoleverket holdt velstående folk seg gjerne med privatlærere på denne tida. Om så skjedde på Kongsberg vet vi ikke sikkert, men sannsynlig er det.

Mons Pålsson var en slagbror som plaget folk vidt og bredt rundt 1680. De fikk omsider buret ham inne på Kongsberg, noe kona hans likte dårlig. Hun forbannet seg på at om hun så skulle reise helt til Finnmarken, så skulle hun sørge for at fogden og hans folk skulle få en faens ferd, og han som hadde anmeldt skulle få fly gjennom skyene som ei annen kråke. For finnene var trollkyndige, mente folk.
(OAH: Det rak så mye slags folk etter veien. LL 2014 s 101f.)

Brannvern og politi

Dette sorterte under pliktfogden, og vekterne ivaretok begge funksjoner. En raskt voksende by krevde økt tilsyn, så i 1646 vedtok Participantskapet å ansett en nattveker:⁷⁴ «(...) Lauritz Pederssen, som til forne haffuer thient Compagniet paa bierget, och j gruffuen bleffuen lem lested, at werre med natt wechter, och giffues maanetlig til løen thre rixdaller, til wiidre anordningh.» Begrunnelsen for å ansette akkurat Lars er talende: Folk som ble skadet i verkets tjeneste skulle ha noe å leve av, men de skulle så vidt mulig arbeide for det.

Brannspann. Foto: Lågdalsmuseet.

Enhver huseier pliktet å holde seg med et antall brannspann, og brannhake. De første var laget av seilduk og kunne romme opptil 10-15 l. De siste var lange stenger forsynt med jernhake, til å rive ned og spre utover brennende trevirke for lettere å kunne slukke det. Vannforsyningen ble organisert i langerekker fra nærmeste vann; mannfolkene langet de fulle spannene fram, kvinner og halvvoksne langet de tomme tilbake. Effekten var deretter. Utover på 1700-tallet kom brannsprøyter med større volum, og med trykk. Men de måtte fortsatt fylles for hånd med spann.

Etter hva en skjønner av spredte notater fungerte vekterne også som politi, supplert med håndfaste borgere når det ble ansett for nødvendig. Egentlig politi synes å dukke opp først ut på 1700-tallet.

Hvem ble så politi? 10. juni 1784 ble i alle fall mesterskredder, politibetjent og enkemann Peder Rasmussen Bæch begravet, 67 år gammel, ikke pensjonert, og til egenbetalt klang fra alle klokker.⁷⁵ Vi vet ikke hvilke kriterier som lå til grunn da han ble ansatt, men røslighet og besindighet har alltid vært gode egenskaper for en politimann. Han var kan hende det i sin ungdom, men neppe ved sin død. I disse tider ga en imidlertid ikke fra seg en sikker inntekt om en ikke ble tvunget til det.

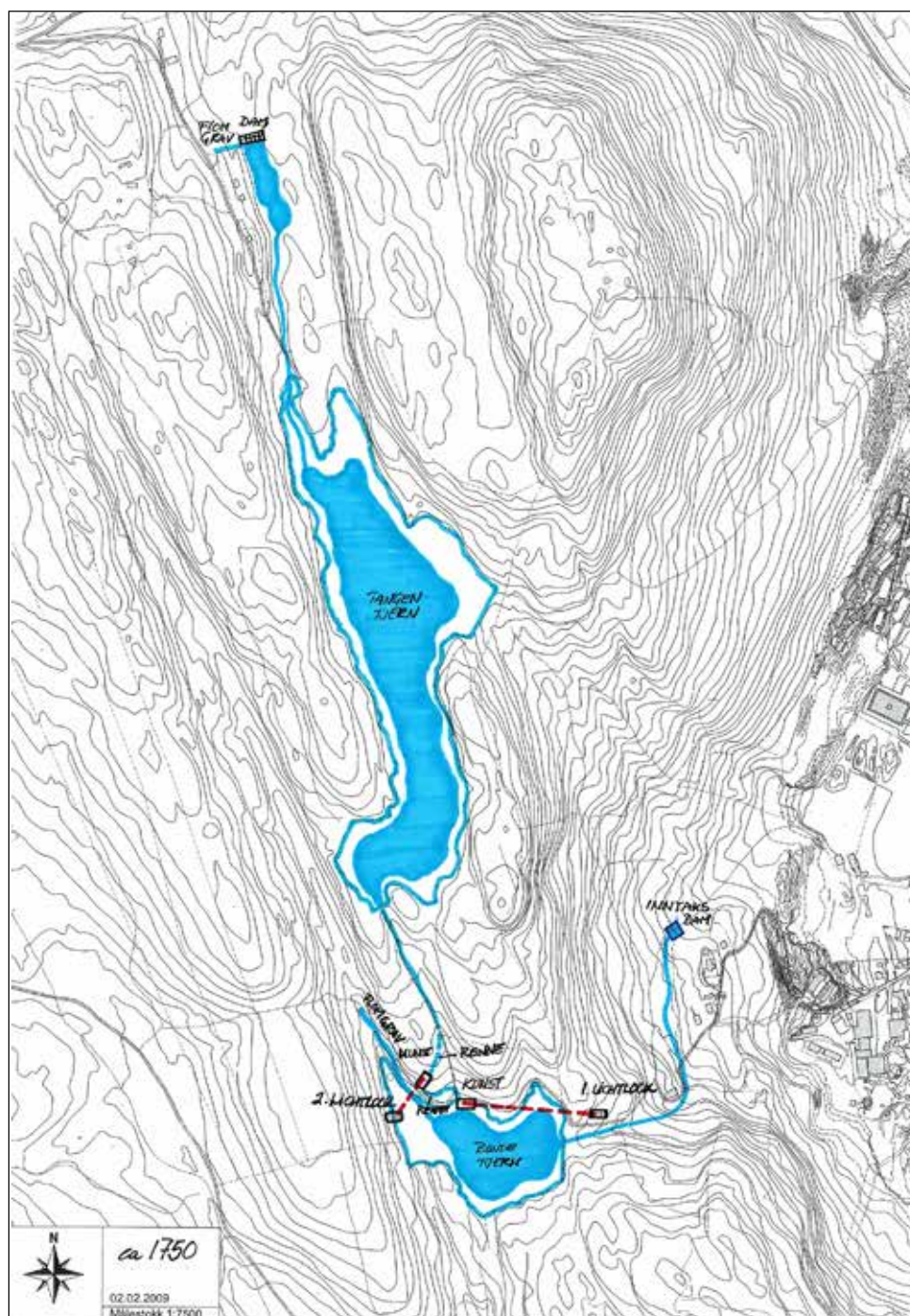
Vann og avløp

Et moderne byanlegg trenger sikker vannforsyning, som den altså fikk fra 1659 av. Da innrettet Antoni Stark og Georg Schaar ei trykkrørslinje av utborede trestokker som førte vann til byen.⁷⁶ Stark hadde lenge drevet med utboring av trestokker for å lage pumper til gruvene, og var ellers bevandret i å bygge vannhjulsdrevne lensemaskiner, kalt «kunster». Schaar var en erfaren tømmermann med flere store oppdrag bak seg.

Vannverket ble anlagt fra Tangentjern, som i den tid het Langetjern, vannet gikk derfra i bekk og rør ut på nettet. Det dekket kvadraturen på Vestsida; resten av byen greide seg med brønner, eller hentet vann i Lågen. Da Underbergstollen ble påbegynt i 1720-årene ble vannet omdirigert til å drive kunster for ventilasjons-sjaktene («lichtlochene») for stollen, før det falt i Rundetjern. Derfra gikk det ut på nettet. Dermed var nedslagsfeltet bortimot maksimalt utnyttet; først i 1929 kom det radikale forbedringer i tilsigsforholdene.

Det var sølvverket som vedlikeholdt det, som alt av tekniske anlegg ellers i byen. Først i 1801 kjenner vi utstrekning av nett og plassering av vannposter.⁷⁷ De stod strategisk plassert på gatehjørnene, mens de aller mest velstående hadde skaffet seg egen vannpost i gårdsrommet sitt. Om nettet ble bygget i dette omfang fra begynnelsen av, eller om det ble anlagt etappevis, vet vi ikke.

Avløpsanlegg i vår forstand av ordet fantes ikke: Mye gikk i rennesteinen, trass i forbud mot slikt, noen hadde synkekum i bakgården. Ellers gikk alt av avføring fra mennesker og dyr som verdifull gjødsel til det vidt drevne løkkejordbruket.

Flerbruk av vann: Først driftsvann, så drikkevann. Tegning: PJS.

Familieliv

Ved sølvverket måtte en bergmann fra 1744 av søke tillatelse fra overbergamtet til ekteskapet.⁷⁸ Det var innført for at verket skulle få anledning til å vurdere om han var i stand til å fø en familie uten at det gikk ut over arbeidet, men ble raskt en ren formsak. De som utstedte dem visste nok det var håpløst å prøve å regulere de menneskelige drifter, og så det også som en fordel at de ansatte hadde familie. Da ble de lettere ved verket.

Ekteskapet var den selvfølgelige plattform og forutsetning for et familieliv, innstiftet av Gud og hevet over diskusjon. Samlivsformer utenom ekteskapet ble derfor slått hardt ned på. I 1636 hadde Anders Karstensen satt barn på «dicke Maria», mens Paul Messel hadde to ganger satt barn på «schwarze Mette». Begge ble trukket for retten for det.⁷⁹ Samme år ble Christoff Meyer og samboeren, som hadde holdt ihop i 14 år og fått tre barn sammen, forvist fra byen og riket.⁸⁰

I 1651 hadde Hans Jensen vært for tidlig ute med å nyte de ekteskapelige gleder.⁸¹ Han søkte om ettergivelse av en bot på 7 rd, for han hadde nå festet jenta. Appellretten lot nåde gå for rett og etterga boten, og tillot ham å fortsette i tjenesten. Daniel Barth og David Sandow, som tydeligvis har hatt saken til doms i en lavere instans, protesterte indignert: Slike horkarer er det da nok av likevel!

Hans Jensen og hans festepike på vei inn i ekteskapet.

Dette er unntakene; de fleste av bergstadens innbyggere levde med hverandre i tukt og ære, i alle fall etter at første

familieforøkelse var unnagjort. Samfunnet glemte dog ikke tidligere feiltrinn: 25. april 1739 ble begravet «besovet pige Kiersti Gulbrandsdr.», noenogfemti år gammel.⁸² Det hadde skjedd så langt tilbake som i 1718, da Ola Halvorsson stod til skrifte for å ha «beligget» henne.⁸³ Llikevel fulgte det henne på hennes siste reis. Hun var ikke alene.

Ekteskap kan også by på store utfordringer. Fra 1732 har vi en stygg historie om utroskap og svik:⁸⁴

«(...) hendes bekiendelse er, at hun er ægte-gift med hendis mand i Bergs sogn ved Friderichshald, og han rømte fra hende ved Mandahl 3 uger før paasche med en hore, som var den 2den gang han har rømt fra sin kone, (...) NB under samme caution fortigen qvindens navn Maria Haagensd., og hendes ægte mand Peder Svendsen svendske.»

At utroskap var en alvorlig sak, ser vi av hvordan lille Anne Maria Gulsdr. kom inn i verden:

«20. april 1805 døpt Thore Maria Johannesd., kone til den i Scheen for tyverie arresterede Guul Sevaldsen, deres hiemmedøbte datter Anne Maria, (...) NB Konen forklarer at have været 3de gange hos sin mand i arresten afvigste sommer og høst og da ved ham bleven fruktsommelig, og da hun tillige foreviisede brev fra sin mand, dat. Scheens raadstue den 13de martii s.a. hvori hand vedkiender sig som barnefader, saa andføres dette barn her blant de ægte.»⁸⁵ Tora Maria kunne jo mistenkes for utroskap, om ikke de faktiske forhold kom for en dag. Og så kaster notatet et interessant lys over soningsforholdene den gang: At ektefeller fikk anledning til den slags sysler i arresten.

Trass i en nøyeregnende og detaljorientert Vårherre, eller kanskje nettopp på grunn av det, visste en også å more seg. Den snikende tanken på døden, dommen og med permanent opphold i helvete som en realistisk mulighet til sist, må ha oppmuntret til ikke bare engstelig etterlevelse av Herrens bud, men også til dels det motsatte. Å gå rundt å tenke på fortapelse er uutholdelig i det lange løp. Og om en nå var forhåndsdømt til å havne i helvete, kunne en da i det minste ha det moro mens en ventet på det uunngåelige? Vi hører ofte om lettlivethet og festivit- tas blant alle lag av folket, riktig nok fra institusjoner som hadde som oppgave å motvirke slikt, og dermed preget av sitt opphav. Så det er grunn til å ta det med en klype salt.

Helse og omsorg

Bergmannsyirket var farefullt: Skarp redskap ga sårskader, sjaktene åpnet for hyppige fallskader, enten ved at en selv falt ned, eller fikk noe over seg. Og så var det brannskader og gassforgiftninger som følge av den mest brukte berg- brytingsteknikken, fyrsetting. Da kruttet kom på 1680-tallet, kom sprengnings- ulykkene i tillegg.

Noe med det første verket skaffet seg var derfor en sårlege, eller kirurg, Mikkell Jacobsen, i 1625. Han hadde tittel av bartskjærer, et tysk uttrykk for barberer, som viser yrkets opphav: En barberer må kunne føre skarp redskap med nett og rask hånd. Yrkesgruppen opparbeidet seg med tiden en betydelig kunnskap i behandling av sårskader, og amputasjoner. Det var et håndverk, så opplæringen skjedde i laug. De første ble ikke lenge i stillingen. Fra 1636 av kom en imidlertid i faste former, og til i 1842 hadde verket en fast ansatt kirurg, som da hadde fått utdanning i mer vitenskapelige former.

De første av dem drev nok også innen det opphavelige arbeidsfeltet som barbe- rere. En av dem, Mikkell Hopp, var også bademester, og fikk lov å innrette en badstue for bergfolkene i 1648. De tyske innvandrerne var vant til å ta badstue fra hjemlandet, og tok med seg skikken til Kongsberg. Den synes å ha dødd ut mot slutten av 1600-tallet, til skade for hygiene og folkehelse.

Mens bergkirurgen håndterte utvendige skader, tok universitetsutdannede leger seg av det indre. Den første legen på Kongsberg var Johan Friderich Nortmann, som hadde vært berglege i Ober-Harz. Han måtte flykte som følge av plyndring- ene under 30-årskrigen, og kom til Oslo. Han var i tillegg vel bevandret i bergfag, og ble ansatt som berghauptmann av partisipantene i 1628, men nyttet også sitt egentlige yrke til fordel for sine ansatte. Han fungerte i rundt to år, og etterlot seg et utvidet sølvverk og den første samlede beretningen om verket, fra 1631.⁸⁶ I 1659 fikk verket på ny lege, og fra da av hadde sølvverket egen bedriftslege til stillingen ble opphevet i 1924. Fra senere tid vet vi at bergkirurgen og berglegen

Berglegens instrumentskrin. Husk at alternativet som oftest var verre. BVM 0002951.

holdt seg med sykepassere som de selv betalte, det første tilløp til sykepleie vi kjenner til. Praksisen var godt innarbeidet på 1730-tallet, skal vi se.

Helsepersonellet er ikke komplett uten en jordmor. Regulær yrkesopplæring kom ikke i gang før mot slutten av 1700-tallet, men «verdens eldste yrke» ble selvsagt utøvet lenge før det. Den første vi så langt vet ble titulert det på Kongsberg, var Karen Stiksrud, som ble begravet 23. november 1741, som 81 år gammel enke etter Harald Toresson.⁸⁷ Dømt ut fra alderen hennes skulle en tro hun var virksom fra 1690-tallet.

Legene måtte ha tilgang på apotekvarer, og Nortmann fikk ordnet med ei medisin-kiste i bergstaden, forsynt fra apotekeren i Kristiania. I 1690 var byen blitt så stor og så betydningsfull for styresmaktene at den fikk eget apotek.

Med det store antall hester som til enhver tid var i bruk på Kongsberg, trengtes også kvalifisert tilsyn til dem. I 1741 ble Jacob Torgersson, hestedoktor og 26 år gammel, begravet.⁸⁸ Han synes å være vel ung for å kunne titulere seg som det, og vi er nå i en periode da oppnavn var svært vanlig å bruke i kirkebøkene, så det kan være han har gitt så mange velmente råd om hestestell at han har fått det som oppnavn. Uansett vitner det imidlertid om at yrket var kjent.

Regulære inntekter: Lønn, arbeidsforhold, trygd og pensjon.

Kongen holdt sitt løfte om god betaling til å begynne med: En øvet bergmann tjente fra 7 til 7 ½ rd pr. bergmåned.⁸⁹ I 1632 gikk verket med tap, og lønnen ble satt ned med fra 1 til 1 ½ rd, for så å gå opp til rundt 8 rd da lønnsomheten igjen bedret seg. Men så gikk det langsomt nedover, til det nådde en bunn i 1689 med 4 rd. Fra 1699 var månedslønnen 4 ½ rd, og der ble den formelt sett stående 1700-tallet ut. Den var imidlertid utvidet med et akkordsystem der bergmennene kunne ta på seg arbeid av kjent omfang til avtalt pris, i tillegg til sitt ordinære arbeid. Alle som hadde tid og krefter til det, gjorde selvsagt det.

Hvordan kunne verket ta sjansen på et så radikal lønnsnedslag? I Europas bergverksdistrikter herjet 30-årskrigen fram til 1648, og det må ha skremt folk til å holde seg i trygghet i Norge. Den lokale forklaringen er helst at samfunnet hadde «satt seg»: Boligmangelen var ikke like prekær, tilgangen på mat var blitt bedre, løkkejordbruket var godt etablert, akkordfortjeneste kom i tillegg til grunnlønnen, og sist, men ikke minst: En innfødt bergmannsstand hadde dannet seg, med omgangskrets, hjem og familie. De hverken kunne eller ville uten videre da reise til bedre betalte jobber ved andre bergverk. Noen gjorde selvsagt det, og allerede Daniel Barth klaget i 1642 over at bergverkene overbød hverandre i lønn.⁹⁰

Trygde- og pensjonsformene var flere, og fra forskjellige tider. Eldst var «Knapschaft»-ordningen, med opphav i Tyskland. De var dannet på idealistisk-kristent grunnlag til gjensidig hjelp og støtte ved sykdom og død.⁹¹ Kun folk med uplettet vandel fikk bli medlemmer. Kassene hadde et styre med en bergmester, et par andre funksjonærer, og 12 eldre, velansatte arbeidere. Kontingenten var 1 sk pr rd lønn, dvs. 1%. Det var to av dem en 30 års tid framover, en for de tyske og en for de norske bergmennene, et tegn på at arbeidsstokken ennå ikke så på seg som en samlet stand.

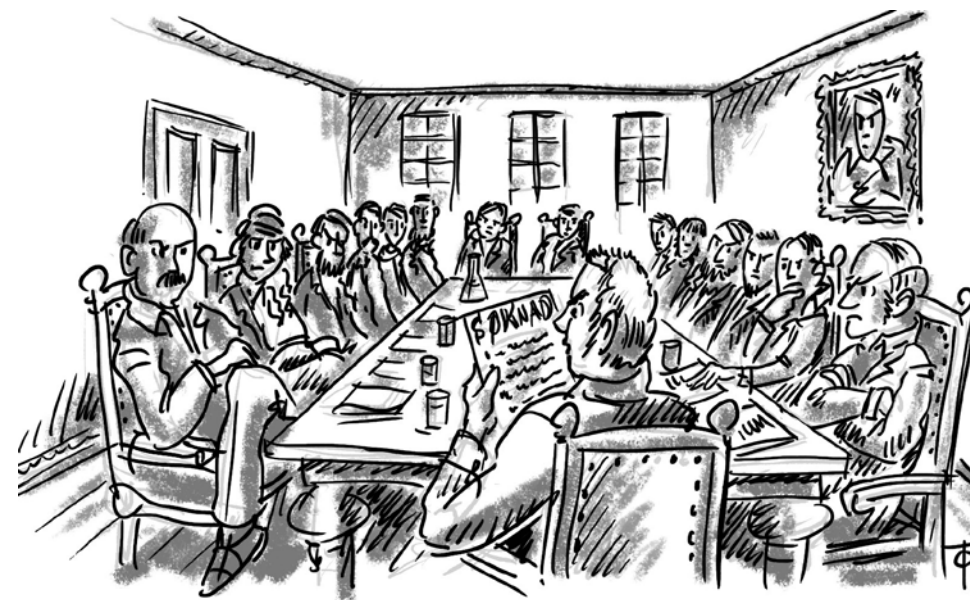
Sølvverket hadde i tillegg egen ordning for syke og skadde: I ei viss tid fikk de 2 rd måneden fra verkets kasse, før de ble overført til knapschaft-kassene.⁹² Endelig skulle 5% av sølvverkets nettooverskudd avsettes til de fattige, men ettersom verket ikke alltid ga overskudd, ble det ikke så mye penger av det. For å øke inntektene ble det lagt avgift på møller, sagbruk og bakerier, og så gikk bøkene inn i samme kasse. På den annen side skulle det også tas penger fra kassa som tilskudd til lønn til prest, skolemester og kirurg.

I 1683 hadde ordningene festnet seg slik at bergmenn som ble skadd i verkets tjeneste fikk full lønn i to måneder, og gratis kirurgtjeneste. Ble de ikke arbeidsføre igjen, fikk de pensjon, som regel halv grunnlønn. Det fantes også en form for langtidssykemelding: En fikk utbetalt pensjon mens en så hvordan sykdomsbildet utviklet seg. Frisknet en til, ble en tatt inn i tjeneste igjen.

Enker fikk også pensjon: 1% av mannens grunnlønn om han var høyere funksjonær, vel 10% om han var menig bergmann.⁹³ Til å sulte raskt i hel av etter våre begreper, men de førstnevnte var nok ikke uten egne midler, og alle fikk selvsagt hjelp etter tidens skikk av familien i tillegg. Skjønt det kunne nok være så ymse her også: Fra en rettssak i 1768 hentes følgende karakteristikk av pensjonistens prioriteringer: «Vidnerne svarede eenstemmig at den omspurte gamle kone har haft af berg-cassen saavidt dem er vitterligt 2 mk 16 s om maaneden, men det er vidnerne tillige vel bekiendt at besagte gl. kone har brugt sin pension til tobak og klæde saavit tilstrække kunde.»⁹⁴ Det hører med til historien at her var det en bitter arvekonflikt på gang, som vel kan ha farget vitneprovet.

Når inntektene ikke kom.....

Lønnen arbeidsstokken fikk, var altså til å leve av, om den kom punktlig. Men det var langt fra tilfelle. Derfor skjer det gjentatte ganger at arbeidere og bønder aksjonerer for å få det de har tilgode. De kunne variere fra uorganiserte oppløp etter at brennevinet hadde gitt mot, til mer planlagte og disiplinerte framstøt. Aksjonen i februar 1690 blir gjerne brukt som eksempel, fordi den er så godt dokumentert. Begynnelsen er «klassisk»: Bønder som hadde penger tilgode for kjøring for verket, troppet opp utenfor boligene til overbergamtsforvalter Hassius og bergamtskriver Brygmann og forlangte oppgjør.⁹⁵ Dagen etter sluttet arbeidere seg til, de hadde lønn tilgode for opptil fire måneder. Brygmann fikk verste pågangen; han ble fotfulgt og jaget fra hus til hus og fra øvrighetsperson til øvrighetsperson mens han forsøkte dels å berolige, dels å skaffe penger. Flere ganger ble han truet på livet. Det endte med at han fikk rømt i sikkerhet ut

Knapschaft-styret vurderte alle søknader grundig.

av byen. Oppgjøret etterpå fulgte et kjent mønster: Drabelige advarsler og formaninger om å holde seg i ro og lystre øvrigheten - og utbetalinger, dels i rede penger, dels som fradrag i skatten. Myndighetene innså at aksjonistene når det kom til stykket hadde skjellig grunn til å reagere.

Irregulære inntekter: Sølvtyverier

Ei årslønn for en bergmann tilsvarte omlag 1 kg sølv. Det sier seg da at fristelsen til å stjele var stor. Tyverier nevnes spredt i kildene, og på 1690-tallet får vi dypere kjennskap til et par store saker:

I 1696 ble det nedsatt en kommisjon som skulle undersøke de grove sølvtyveriene som skulle ha pågått i flere år.⁹⁶ Dommer falt utover høsten. Flere gikk til Overhoffretten, datidas høyesterett.⁹⁷ Der er dommen klar 10. januar 1698:⁹⁸

- Jens Simonsson, som hadde kjøpt erts fra Margrene luekone og andre, og smeltet det, var dømt til galgen. Han slapp med to års tvangsarbeid på marineverftet på Bremerholm.

- Margrete luekone og Magdalene Nyrud hadde tusket til seg sølv fra bergmenn. De skyldte på uvitenhet, og at bergfolk en gang skulle ha hatt lov til å ta til seg «bergkaller», som vel må være sølvstuffer. De var også dømt til galgen, men slapp med forvisning fra stiftet etter å ha sonet i fengsel og jern.

- Smelteren Johannes Schellebach var tatt for tyveri og smelting, og fikk tre år på Bremerholm ut over utholdt fengselsstraff. Opprinnelig var han også dømt til å henges.

- Hans kollega Johannes Knep hadde vært mye dypere involvert i samme slags forhold. Han slapp også galgen, men ble dømt til livsvarig straffearbeid på Bremerholm.

- Hytteknektene Ola Svoger og Halvor Unger hadde gått Knep til hånd, og fikk to år på Bremerholm.

- Lars Håby og Lars Larsson Gås ble dømt til pisking for utroskap, men slapp med fengsel lik tida de hadde sittet i varetekt, og to måneders avkorting i lønna, og fikk fortsette ved verket.

- Jon Pedersson, som hadde stjålet sølverts verd 3 skilling, fikk 8 dagers fengsel, ibefattet å stå i gapestokk om dagen, og måtte arbeide en måned ved verket uten lønn.

Jon Pedersson i gapestokken.

Saken fikk et lite etterspill i 1703,⁹⁹ da hadde Magdalene Nyrup rømt fra barnehuset i Kristianshavn, der hun sonet, og hadde kommet tilbake til Kongsberg. Hun skulle pågripes og sendes tilbake. Hvordan hun nå kunne finne på å begi seg inn i løvens hule går ikke fram av referatet.

Samme år var en annen sak under avslutning.¹⁰⁰ Hovedmannen Jetmund Møller, som hadde stjålet sølv og forledet andre til det samme, ble dødsdømt, men benådet. Han skulle i stedet brennemerkes, få ørene skåret av, og arbeide på Bremerholm på livstid. Han skulle videre betale dobbelt erstatning og ha sine arvemidler forbrudt. Ola Torbjørnsson, Jørgen Thomasson, Mikkell Gundersson og Jens Jemte, som også var dødsdømte, ble benådet som Jetmund, men fikk beholde ørene. Brødrene Serkve og Cornelius Kolbjørnssønner var også dødsdømte, men da de hadde tilstått før saken kom opp, slapp de med å arbeide i jern på nærmeste festning.

Lars gullsmed, Johan Dideriksson gullsmed, Ole Tein, Jon Nyrud, Balzer Conrad bergsmed og Balzer hattemaker hadde vært vitende om tyveriene, og ble dømt til festningsarbeide. Berte Paulsdatter, kona til Mikkell Gundersson, hadde også visst om dem, og ble dømt til pisking og landsforvisning. Mette, kona til Hans Hansson, og kona til Georg Thile, fikk samme straff for det samme, men kunne fri seg ved å avlegge ed overfor Bergamtet.

Fangejern, Lågdalsmuseet. Foto: AL.

Jacob gullsmed hadde tilstått å ha kjøpt malm en gang, han slapp fra det ved å betale dobbelt tilbake verdien av det, gi til de fattige, og stå offentlig til skrifte. Mads hattemaker ble dømt til pisking for tyveri av ringe verdi, mens David Landsverk, som hadde solgt ei mark sølv, var syk, sengeliggende og fattig, og ble derfor ettergitt straff.

Jetmund Møller greide å rømme, men ble anholdt i Trondheim.¹⁰¹

Grunnen til de mange benådningene var dels at statsmaktene ønsket å framstå som rause, dels at de hadde bruk for de straffedømtes arbeidskraft. Å arbeide på Bremerholm eller på festningene var forøvrig ingen spøk; dødeligheten var høy på belegget her.

På 1700-tallet blir rettsprotokollene flere og mer detaljerte, og gir oss en kongevei inn i datidas samfunn, som vi skal komme tilbake til nedenfor.

Byen vokser videre

Gamlegrenda, fra forpost til bakevje

Fram til 1641, da Nybrua ble bygget, må det ha vært livlig trafikk gjennom Gamlegrenda. Et fossilt avtrykk av den har vi på kart fra 1790-tallet, der den gamle veien fra Eiker forgrener seg på Skinnarberga i utløpere mot nord, vest og sør, før hovedløpet treffer Gamlebrua.

Etter at Nybrua kom til og tok over det meste av trafikken, ble Gamlegrenda en slags bakevje i byen. Sagbrukene lå der, men driften ble gradvis bygget ned ut over 1600-tallet. Sagbruksprivilegiene fra 1688 av ga dødsstøtet til dem, for eierne, grevene av Larvik, hadde fått tillatelse til å overføre det de hadde lov å sage, til sine andre sagbruk.¹⁰² Det var det gode grunner til: Sølvverket hadde førsteretten til trevirke i Numedal, grevene måtte nøye seg med det som ble til overs, og verket hadde egne sager og intet behov for å leie skur.

Gamlegrenda slik den framstod i nærmere 300 år. Lite hus, mye veier og mange løkker. Utsnitt av «Grundriss af Bergstaden Kongsberg 1797».

Før den tid må det ha vært store planer for Tislegård. Ove Gedde kjøpte den, og fikk utvirket at den ble hans adelige setegård – litt av en forfremmelse for noe som neppe kan ha vært mer enn en plass før den tid. Som eier av 1/4 i sølvverket, og lensherre til Numedal hadde han mange interesser å skjøtte på Kongsberg, og tiltaket viste at han ønsket seg et solid fotfeste her. Eiendommen ble utstyrt med standsmessige hus, som synes å ha ligget i det området Tislegård bo og behandlingshjem ligger i våre dager. Gedde bodde der under sine besøk på Kongsberg, men ut over 1640-tallet ble han som et sentralt medlem av kongens råd stadig mer opptatt med storpolitikk. Datteren Dorte og familien, og sønnen Brustrup, som var berghauptmann, holdt en del til der etterpå. Det gjorde lite til eller fra: Kontrollen over verket som den store parten ga, ble etter hvert umulig å opprettholde. Da kongen forlangte å få kjøpe ut partisipantskapet i 1660, solgte familien parten sin, og overdro selve eiendommen til grevene av Larvik. De leide ut grunn til løkker, men noen by ville de ikke ha der: Fram til om lag 1900 viser kartene kun litt bebyggelse nær Gamlebrua.

Nymoen vokser fram

I 1631 vet vi det var hus på det som etter hvert ble hetende Nymoen, for da ble de «vaaninger» som var reist der rett overfor smeltehytta beordret revet og flyttet til Vestsida.¹⁰³ Om det ble noe av vet vi ikke, men vi vet at det i så fall ikke nyttet:

På veg over Lågen med varer nattertid.

Nymoen etablerte seg stødig og sikkert som egen bydel. Anlegg av Nybrua i 1641 må ha vært en mektig drivkraft, og i 1646 bodde det 141 personer på østsida av elva i 39 hus, så vi. Det er fristende å se navneparet i sammenheng: Nymoen var nyere enn Gamlegrenda, og var opprinnelig en ubebygget mo. Men videre ny i forhold til bebyggelsen på Vestsida var den altså ikke, i høyden fem-seks år.

Hvorfor slik interesse for å bygge på østsida? Grensen mellom bergretten og den alminnelige landsretten gikk midt etter Lågen, og der det er en grense, er det alltid mulig å tjene penger på å bringe over saker og ting grensdragerne hadde tenkt seg ikke skulle få passere. Ovenfor har vi fått vite øvrighetas syn på bydelen: Alskens løse eksistenser oppholdt seg der, snyltet på de stakkars bergfolkene med unyttige varer, og bedrev løsaktig levned. Virkeligheten var nok mer mangfoldig.

Nymoen framtrer samlet første gang på kobberstikket fra 1690-tallet. Bebyggelsen begrenset seg til området mellom Tråkka, Herman Foss gate, Storgata og Lågen - kan hende mindre. Og så kan det ha vært et og annet hus langsmed innfartsveiene. Nordenfor troner Dyremyr gård i opphøyet ensomhet. Det er ikke gjort noen systematiske studier over den gårdens historie, men den synes å ha vært i velstående folks eie hele tida, og ha vært brukt som kombinert landsted og gårdsbruk.

Det første noenlunde pålitelige kartet over bydelen er fra 1746.¹⁰⁴ Det viser en rektangulær kvartalstruktur, som vi kjenner igjen i dagens bybilde. Kartet må også være en slags reguleringsplan, da det viser noe som bare delvis er gjennomført: Det er tegnet ei tredje gate nord-sør, midt gjennom Skolegata-kvartalet, mens Skrågata ikke er med. Den må ha vært en torn i øyet på byplanleggere allerede da, for den har vært «regulert vekk» på samtlige reguleringsplaner fram til på 1990-tallet. 1790-tallets kartserie viser de faktiske forholdene, så der er den med.¹⁰⁵

Da Nybrua kom, tilsier det at Storgata/Eikerveien ble anlagt samtidig. I det minste fra denne tida må det ha blitt av interesse for eierne av Dyremyr å få orden på bebyggelsen, og ha en plan for den. Gateløpet Tinius Olsens gate – Stiksrudgata er påfallende rett til det munner ut i Åslandsgata. Det synes således å ha bli brukt linial på kartet herfra og sørover for å rette opp gateløpet. Etter hvert kom så oppryddingen mellom Storgata og Kongensgate – men her var det allerede så mye bebyggelse langsmed Skrågata at en ikke uten videre kunne se bort fra den. Så den ble liggende.

Området rundt Åslandgata het opprinnelig Glabakk, og synes å ha blitt bygget ut i løpet av en 20 års tid fra 1740-tallet av.¹⁰⁶ Beboerne kom i stor grad fra bygdelag på Østlandet, flere kom fra Fron i Gudbrandsdalen. Vi har sett at den hadde vært leverandør av tømmermenn til verket en hundre års tid allerede. En rolle i dette spilte antakelig Ola Hansson og hans kone. De kom til Kongsberg i 1730-årene. Han var Sølvverkets byggmester, og ledet folkene som sto for bygging og vedlikehold av verkets store bygningsmasse, medregnet vannhjulsdrevne maskiner og andre innretninger. Han var onkel til flere av de andre innflytterne fra Fron.

Dyrmyrgata kom som en parallell til Stiksrudgata, en gang før 1746. Til slutt kom Treatrumsgata som byens første «detaljreguleringsplan», rundt 1760. Byens vekst de foregående årene har vel fått eieren til å legge ut et «byggefelt» her – på sett og vis byens første: Velregulert og med noenlunde like store tomter på vel et mål, med plass til uthus og kjøkkenhager, men heller ikke mer. For dette var for godt jordbruksland til at det kunne sløses med til byggegrunn.

Dermed hadde bydelen fått en form den beholdt i rundt 150 år, helt til i 1920-årene. Det sier mye om hvor langsomt byen tok seg opp igjen etter sølvverkets nedleggelse, og hvilken vekt det ble lagt på å ta vare på dyrkbar mark.

Ei urolig tid

Først på 1700-tallet var sølvføringen sterkt varierende, til den ble riktig dårlig utover 1720-tallet. Det førte til for sene lønnsutbetalinger, innskrenkinger og oppsigelser, som straks slo ut i dårligere levekår for bergallmuen. Bergmester Ziener hadde visstnok forsøkt å skjerme arbeidsstokken ved å holde større drift i gruvene enn sølvtilgangen krevde. I allefall ble dette brukt mot ham under en granskning i 1728.¹⁰⁷ I 1729 reiste fire bergarbeidere til København med en klage på manglende lønn, dårlig proviant, kritikk av driften, og forsvar for Ziener.¹⁰⁸ Klagen var underskrevet av 124 personer, med stort innslag av veltjente hauere og understigere, altså ingen rabulistflokk. Overbergamtet tok opp vitneutsagn, og fant dem ugrunnet. To av dem som hadde levert klagen ble dømt til et års straffarbeid, de to andre slapp med tre måneder.

3. pinsedag 1730 kom det til oppløp utenfor berghauptmann Gabels hjem, med krav om at de arresterte skulle settes fri. Gabel svarte unnvikende. Dagen etter besatte bergalmuen amtshuset og fikk fatt i noen geværer, men ingen ammunisjon.

Ut på ettermiddagen kom en militæravdeling. Det kom til sammenstøt, der bergarbeiderne brukte stokker og kniver, og kastet stein, mens kvinnene oppmuntret dem ved tilrop, og viste sin forakt overfor soldatene ved å slå skjørtene opp over hodet og vise bakenden. Soldatene ble kommandert til å gå på med blanke våpen, og fikk etter hvert spredt folkemassene. Etterpå ble det tatt opp forhør og arrestert noen personer, men de anklagede dekket hverandre. Fire ble dømt, men ble snart satt på frifot. Myndighetene hadde nok en gang kommet til at det var mye riktig i klagen som var satt fram, og stilltiende tatt konsekvensen av det.

Manntallene skisserer samfunnet

I første halvdel av 1700-tallet er vi velsignet med manntall fra årene 1711, 1724, 1729 og 1732, som hver for seg og samlet gir et detaljert bilde av datidas samfunn. Her skal vi ta for oss ett etter ett:

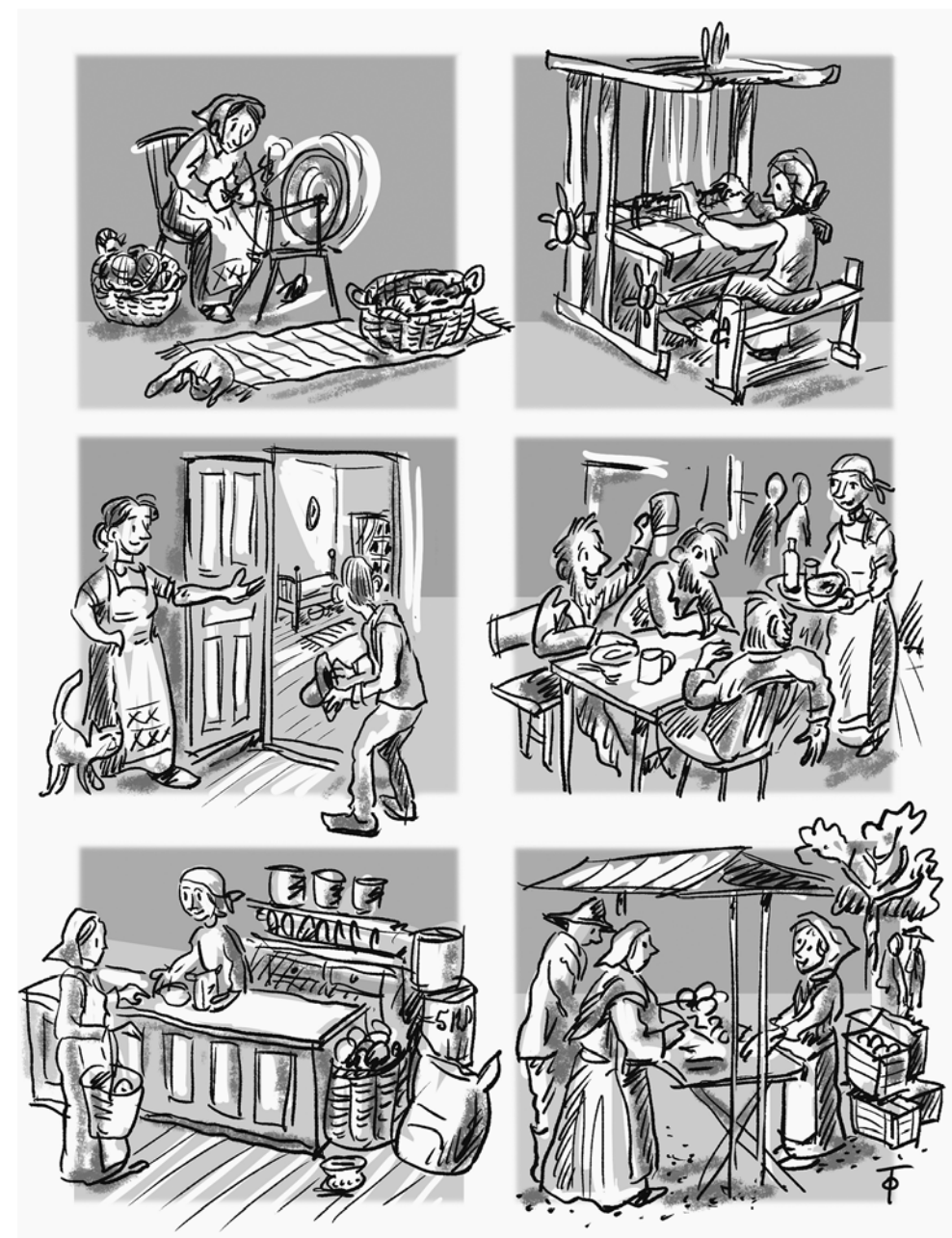
1711: Hvem bor her – egentlig?

I 1710 ble bergråd Christoph Dietrich Vitzthum von Eckstädt fra Sachsen engasjert av kong Frederik 4. til å lede bergforvaltningen i Norge. Blant misforhold han mente å se, var at bønder bestakk verkets betjenter for å bli ansatt. Dermed unngikk de skatt, militærtjeneste og andre byrder, og skjøv vekk mer kyndige folk fra bergmannsyrket, til skade for land og verksdrift. I 1711 satte han i verk reformer for å få bukt med dette.¹⁰⁹

Ett resultat var tre manntall. Det mest omfattende hadde som mål å få med alle husstander ved deres hovedperson, uansett stand og stilling: Håndverkere, kjøpmenn («leverandører»), sivile embedsmenn, enker.... Det viktigste var likevel tilknytning til sølvverket, som blir nøye spesifisert. I tillegg er det egne manntall over enker og pensjonister, som kun er delvis sammenfallende med det første. Helst er det slik at det første er laget for å gi en oversikt, de to andre går dypere inn i deler av materialet. Kombinert gir de et spennende bilde av befolkningen, så å si den første folketellingen siden 1646.

De eneste som ikke er med, er verkets administrative ledelse: 10-12 personer med husstand. Ellers er 1004 personer med, hvorav 495 har eget hus, og 509 bor til leie eller er uoppgitt, med de første i overveldende flertall. Av dem er det noen som bor hos foreldrene og neppe hadde egen husstand. 180 personer, eller ca 18%, hadde pensjon, eller med datidas ord: «Gnadenlohn».

Manntallet gir et godt innblikk i kvinners kår. 93 husstander har enker som hovedperson, altså ca 9%. De er i samsvar med tidas skikk kun omtalt som sine avdøde menns enker, så vi vet ikke hva de het. 49 hadde eget hus, 40 av dem

Kvinner som spinner, leier ut rom, driver sjenkestue, og krambod.

igjen hadde pensjon, de andre ni var yrkesaktive. Av dem var det tre spinnersker, ei kniplerske og ei som «thut Leverance an die B: Leute» – antagelig drev hun spisessted. De andre har vi ikke oppgitt yrke for.

Av enkene som bodde til leie, hadde 34 pensjon, en av dem var «badekone» som bierverv – hun eide kanskje ei badstue? Av de ti som ikke hadde pensjon, var det ei som måtte tigge til livets opphold. Av de andre var tre spinnersker, ei drev sjenkestue, og de andre er uten oppgitt yrke. Vi aner også gjensidig støtte som følge av slektskap eller kjennskap: Tjostolv Olssons enke var 50 år gammel, var født på Eidsvoll og hadde eget hus. Mons Hanssons enke bodde hos henne, hun var også 50 år og fra Eidsvoll. Begge hadde pensjon.

Kristian Bratts enke var den yngste, bare 26 år gammel. Hun bodde hos moren sin. Nest yngst var (en annen) Mons Hanssons enke med sine 32 år; hun hadde eget hus. Tre-fire til var under 40 år, ellers var de andre godt voksne, med alder helt opp til 80 år. Gjengifte var vanlig, ekteskap var fordelaktig, og det var nesten alltid et overskudd av menn på Kongsberg, så det er litt rart at det var såpass mange enker. På den annen side var piker og koner juridisk sett umyndige, mens enker var myndige og kunne rå seg selv. Det har nok vært en av grunnene til at noen foretrakk enkestanden.

Av enkene var 57 født på Kongsberg, syv på Eiker, og fire i Sandsvær. Den som kom lengst borte fra var Jørgen murmesters enke, som var 60 år gammel og født i Riga i Latvia. Dette var da svensk land, og Jørgen har nok som andre håndverkere hatt sine vandringsår, så det kan være det var der de traff hverandre. Dessverre vet vi ikke hvor Jørgen selv var i fra.

De avdøde ektemennene deres har for det aller meste norskklingende navn, kun 8-10 av dem synes å ha tyske aner. På denne tida hadde tyske familier imidlertid begynt å ta etter lokal navneskikk, så det er ikke sikkert det er så mye å bygge på.

En eneste kvinne er navngitt som hovedperson: Dorte Jernø var født på Kongsberg, hun var 23 år gammel og hadde en sønn, og hadde utskjenking av øl som næringsvei. En kan på dette grunnlag gjøre seg opp noen tanker om hennes vandrel, men de kan fort lede på avveier. Hun bodde i alle fall svært anstendig: Hos den tyske prest Johan Michael Weise. Hun hadde giftet seg i 1704 med Jørgen Jernø, og hennes fulle navn var Dorte Marie Hausdörfer.¹¹⁰ Ektemannen synes å ha vært sjømann, og var vel fraværende. Det kan jo være grunnen til at hun står fram som familiens hovedperson med eget yrke.

Men kvinner navngis som utleiery: Anne Duval hadde fire leieboere, Abel Beier hadde tre, Hannibals Eli, Mari Gram, Marte Meissner og Marta Småland hadde to, og ellers var det 10-12 andre kvinner som hadde en. Det er nærliggende å anta at de aller fleste var enker.

Ellers var det naturligvis mange menn som leide ut, fra bergamtskriveren og nedover – pengene kom nok godt med for alle, uansett stand og stilling.

Opp- eller tilnavn er også representert: «Grosse Marj» leide ut rom, «Grosse Nielsen» og «Schlachter Anne» likeså. Og så var noen bosatt på løkker, trass i at det egentlig var forbudt, mens andre bodde i Sandsvær eller i Jondalen.

Et virkelig dypdykk i folks kår får vi i de egne manntallene over enker og pensjonister. Standard enkepensjon var 1/2 rd (= 2 mark = 48 skilling) i måneden, men det er en god del unntak, ut fra et vidt spekter begrunnelser:

Johanna, enka etter sjaktstiger Peder Vogtlander, var gammel, «meget fattig og usel, har 4 smaa børn. Naar den effter mandens død tillagte skadeløn tager ende, skal for hendes store armod som ved mandens langvarige sygdom forarsaget gives maanedl. 1 rd». Barn kunne også få selv: Daniel Hackners sønn og datter hadde hittil fått pensjon, men nå var sønnen kommet i arbeid, så 1 mark 16 skilling kom i fratrekk, mens datteren fikk sine 16 skilling ennå i to år.

Rasmus Torsteinsson hadde dødd mens han pumpet vann i Sachsen gruve. Enka Ingeborg fikk 1 mark 8 skilling i pensjon.

Jon Knutsson hadde druknet i Kisgruva mens han arbeidet der, enka Maren fikk 2 mark 16 skilling i pensjon.

Torkjel Gulbrandsson var blitt drept under ei sprengningsulykke i Haus Sachsen gruve. Enka Marta satt igjen med to små barn og fikk også sine 2 mark 16 skilling i pensjon.

Ola Olsson var tømmermann og ble tydeligvis sett på som «selvstendig næringsdrivende». Men han hadde forløftet seg mens han arbeidet for verket i Juels gruve, og døde av det. Enka Katarina var fattig og ble betenkt med 1 mark 8 skilling.

Understiger Simen Rolfssons enke «tilleges 2 m danske og nyder saa i henseende til at hendes mand har givet andledning til wandledningen ved wercket og hun tillige selv er meget fattig og usel.» En ting er at hun var enke etter en lavere funksjonær; hun har fått ekstra også fordi mannen hadde spilt en rolle ved anlegg av renner til driftsmaskineriet, som var under sterk utbygging på denne tida.

Slik fortsetter det for i alt 111 familier, med omhyggelig beskrevne og begrunnede vedtak.

Jokum Landsverk ble satt til å kjøre malm til pukkverkene.

Manntallet over mannlige pensjonister er enda mer avslørende. Her er det tydelig at de 20 som er omtalt søkes satt i arbeid for å spare pensjon:

Haueren Jokum Landsverk hadde mistet et øye i ei sprengningsulykke, og hadde hatt 4 rd måneden i pensjon. Men han var en velholden mann med vertshus og egen løkke. Han fikk derfor kontrakt på å kjøre malm til og slig fra pukkverkene; det kunne han tjene omtrent det samme på, og burde kunne greie. Velstanden det snakkes om, skyldes nok at forfedrene hans var kullbrennere ved verket, og stod seg godt på det.

Understigeren Jacob Grosvold, etter alt å dømme et barnebarn av sølvfinnere, hadde også hatt 4 rd måneden i pensjon. Han ble satt i arbeid som nachzahler. Fikk han legeattest på at han ikke kunne greie det, skulle han få en pensjon på 2 rd, for uferhet skyldes sykdom og ikke skade han hadde fått i verkets tjeneste.

For den 60 år gamle knekten Mikkel Eriksson er det imidlertid lite håp: «Een gl. knecht 60 Aar, er i u-roelige tancker og rasende saa hand daglig maa holdes bunden, derhos meget fattig og nødlidende, derfor tillagt 1 rdr» slik at pensjonen kommer opp i 2 rd. Det er vel tatt hensyn til betaling for de folkene som måtte passe på ham.

Understigeren Martinius Folckmann var 80 år, men var arbeidsfør og -villig. Han ble satt til forefallende arbeid i Stadspukkverket med 1 rd tillegg til pensjo-

nen. Når han ble for gammel til å arbeidet, skulle han få igjen sine 4 rd månedlig i pensjon.

Av de mannlige hovedpersonene i hovedmanntallet var 511 født på Kongsberg, 61 i Sandsvær, 59 på Eiker, 21 i Numedal og 18 i Telemark. Bergmennene var altså i det vesentlige rekruttert fra Kongsberg eller de nærmeste traktene. Av folk fra andre bergverk var rørosingene i flertall med 18 mann, ellers er Indset, Kvikne og Meldal kobberverker representert med et par mann hver. De to som kom fra Arendal og de to fra Bærum har vel bakgrunn fra jernverkene der, likeledes de 23 fra Eidsvoll og de ni fra Skien. Resten kommer fra nær sagt hele Sør-Norge, jo nærmere Kongsberg jo flere, og så en håndfull fra Danmark.

Gjennomsnittlig ansettelsestid for de 780 vi kjenner den til, var 17 år, mens gjennomsnittsalderen var 36 år. Hele 57 hadde to år eller mindre fartstid ved verket. På den annen side hadde 12 mann 50 år eller mer, med den 66 år gamle Tore Brynjulvsson på topp med 58 år.

Lengst tjenestetid som junge hadde tilsynelatende Halvor Ingebretsen fra Hedmark med sine 20 år. Nå hadde han 7 år i tillegg som knekt bak seg. Han hadde begynt 31 år gammel og hadde eget hus. Ser en på manntallet fra 1724, finner en at han er oppført med 16 år som knekt og 24 år som sprenger. Det virker mer rimelig, og minner oss om at kilder ikke alltid er pålitelige.

Hans Sørensson fra Tønsberg hadde 50 år som knekt bak seg, og karrieren stoppet der. Han hadde begynt ved verket 35 år gammel, og bodde i Jondalen – muligens på Moenseter søndre, en ved det navnet ryddet opp den gården.¹¹¹ I så fall syntes han kanskje han hadde nok å gjøre med nyryddingen, og har sett knekt-jobben som bierverv?

Johannes Andersson fra Numedal og Ola Gulbrandsson fra Toten topper lista over tid som sprengere, begge med 24 år, og begge med stopp i karrieren der. Johannes var 44 år gammel og hadde 6 år som junge på forhånd, mens Ola begynte direkte som sprenger 42 år gammel og må derfor ha hatt erfaring fra andre bergverk.

Kristen Helliaksson fra Kongsberg var 68 år gammel og hadde 12 år som junge bak seg før han topper lista over tid som hauer med 43 år. Hakk i hæl kommer den like gamle Mons Pålsson fra Eiker med 2 år som knekt og 42 år som hauer. Ser vi listene over innehaverne av lavere stillinger over lang tid i sammenheng, ser vi det er en tendens til at de er folk som har begynt sent, og kommer fra bygdelag. Mangel på erfaring og på bekjenskaper ligger da nær som forklaring.

Blant dansk-norske statsborgere finner vi sorenskriveren i Numedal og Sandsvær, **Nils Jensson**. Han var 50 år gammel og hadde eget hus.

Kristen Madsson hadde 25 år bak seg som organist og skolemester, var født i Kristiansand og etter sigende 39 år gammel. En satte vel ikke 14-åringer i en slik stilling, så helst var han eldre.

Peter Wisløff var fra Trondhjem, 37 år gammel og hadde vært apoteker i byen i fem år.

Johan Christian Helm var berglege. Han var fra Sønderborg, var 35 år gammel og hadde eget hus.

Peter Flor var 31 år gammel og fra Kongsberg, hadde nettopp tiltrådt stillingen som bergkirurg, og bodde hos Sebjørn Li. Joakim Wernersen var 22 år og fra København. Han var svenn hos Flor, som også hadde Kristen Jørgensson, 15 år gammel og født på Kongsberg, og Peter de Besche, 18 år og fra Larvik, som læregutter, eller «junger».

Daniel Steinbach var 75 år og hadde hele 50 år bak seg i den viktige stillingen som avdriver og finbrenner i smeltehytta. Han var født på Kongsberg, og var følgelig «førstegenerasjons innvandrer». Han kan knapt være sønn av andre enn Henckel Steinbach, verkets første smelter og avdriver, og må ha lært yrket av faren.

Far som lærer opp sønn i smeltehytta.

Johannes Trulsson var 61 år og født på Kongsberg, og hadde vært probormester i alle de 39 år han hadde vært ved sølvverket, altså fra han var 22 år. Hvordan kunne han få en så betrodd stilling i så ung alder? Det mest nærliggende er at han var sønn av Truls proberer, som Daniel Barth nevner som en nær medarbeider flere ganger på 1640-tallet, og hadde gått i lære hos ham. Johannes hadde eget hus, og en sønn.

Tore Åsland var fra Flesberg og kombinerte arbeid for verket i kullhuset, med yrket som krovert. Mange numedøler leverte kull til smeltehytta, så den gode Tore fikk fin anledning til å markedsføre sin bigeskjeft. Han var 52 år gammel, hadde tre sønner, og hadde som seg hør og bør for en vertshusholder, eget hus.

Nils Grosvold hadde også vertshus og var leverandør. Han var 40 år gammel og var født på Eiker, men navnet må stamme fra Sandsvær.

Anders Griis var kristianiagutt, 36 år gammel og med to sønner og eget hus. Det var vel fra det han drev vertshusnæringen sin.

Søren Jeppesen var fra Jylland og hadde vært tømmerfogd ved verket i 45 år. Nå var han 83 år og hadde slått seg på utsjenking av øl som «pensjon» i sin alderdom.

Lars Andersson var også fra Jylland, 54 år gammel og «Holt Schiule», det betyr antagelig at han var privatlærer. Han er ikke kjent blant de ordinære skolemestrene.

Kristen Mortensson var 37 år gammel og fra Asker. Han hadde arbeidet ½ år som sprenger og ½ år som hauer, så han hadde en viss kjennskap til bergmannsyirket. Han hadde imidlertid raskt hoppet av, og var nå leverandør og vertshusholder.

Jens Jensson Møller levde opp til navnet sitt: Han forpaktet mølla, og var leverandør i tillegg. Han var fra Larvik og 28 år gammel, og må også ha hatt bergmannsbakgrunn, for han hadde arbeidet ½ år som hauer. Grevene av Larvik hadde jernverk, så han kom kanskje fra det.

Halvor Dyresson var født på Kongsberg og hadde arbeidet seks år som unge og like lenge som knekt. Så må han ha fått nok av bergmannslivet, for videre karriere gjorde han ikke. Nå var han 74 år og levde som leverandør. Navnet er «heilmorsk», og tar vi opplysningen om fødested for god fisk, finner vi to mulige fedre i 1646, Dyre Torkildsson og Dyre Tallaksson.

Ole Brun var også leverandør, 31 år gammel og født på Kongsberg, og bodde i eget hus utenfor byen. Det var ellers ikke tillatt; sølvverket ville ha folk boende innenfor bergstadens jurisdiksjon, for å kunne ha kontroll på dem.

Christian Barth, sønn av Daniel, var 40 år gammel, leverandør til verket, forpaktet verkets sag, og var kirkeverge, en yrkeskombinasjon som åpnet mange muligheter for kreative sjeler. Sølvverkshistorien er på denne tida full av eksempler på stillinger som ikke burde vært kombinert, og som fristet svake sjeler til tvilsomme handlinger. Så langt vi vet var Barth ikke blant dem.

En sønnesønn av Daniel Barth var **Jonas**, han var født på Kongsberg, var 27 år gammel, og hadde bak seg ½ år som junge. Nå hadde han vært skiktmester i 2 ½ år, rimeligvis etter at han hadde vært ved andre verk i mellomtida for nødvendig opplæring. Han bodde til leie trass i at han hadde familie i byen, et tegn på at han kan ha vært forholdsvis nyinnflyttet.

De 11 bergsmedene, som arbeidet ute ved gruvene, var alle født på Kongsberg. Fem av dem har tyskklingende navn, de andre norsklingende, uten at det garanterer for at de ikke var av tysk slekt: Martinus Köhler hadde vært i yrket i 34 år og var nå 64 år gammel og pensjonist. I det særskilte pensjonistmannaltet oppgis han å være 70 år, og «ganske lemmelæst og ofte sengeliggende». Johan Schaar var med sine 23 år yngst, han hadde vært i yrket i ett år og bodde hjemme hos moren, som var enke. Ellers hadde byen tre «Kleinschmidt»-er, som smidde låser, beslag o.l. til husbehov.

Hele åtte av 14 gudbrandsdøler var tømmermenn. Ola Larsson «Bodznam» - kan det være Bolstad i Vågå som er ment? - hadde vært ved verket lengst, i 11 år, Erik Olsson hadde syv års fartstid, de andre seks hadde to år eller mindre. Var det «jungeltelegrafen» som hadde gått blant slekt og venner og trukket dem hit? Det var forbindelser til Gudbrandsdalen tilbake til 1640-tallet, har vi sett. De syv andre tømmermennene ved verket var også bondegutter.

Av egentlige håndverkere mønstret byen 13 skreddere og to skreddersvenner, 17 skomakere, to spillemenn, to murere og en muremester, en salmaker, en garver, en glassmester og en «Schilder und Mahler»: Nils Hansson Bragnes, 50 år gammel og født på Kongsberg. Han var vel det vi ville kalle for dekoratør og portrettmaler.

Av tyskerne kom **Johan Friderich Schwabe** fra Claustahl i Harz. Han var 36 år gammel, hadde vært ansatt 12 år ved sølvverket, og var nå hytteskriver.

Johan Gebhard og **Johan Christian Rabenstein** var fra Freiberg i Sachsen, Gebhard var 32 år gammel og Rabenstein 29. Begge hadde to år som hauere ved sølvverket bak seg. En får inntrykk av at de var utlærte bergmenn og kjenninger, som hadde slått følge for å prøve lykken i et nytt land. Rabenstein kan stå som en typisk tysk innvandrers for sin tid, han og familien skal vi komme tilbake til.

Gottfried Freitag var 26 år gammel og kom fra Marieberg. Han hadde to år som hauer bak seg. Kanskje kom han vandrende sammen med Gebhard og Rabenstein?

Nikolai Bernhard Köpp kom fra Harz, og var 38 år gammel. Karrieren hans var utenom det vanlige: Han hadde vært 16 år i riket, hvorav 10 år som byfogd. Ved sølvverket hadde han vært 2 ½ år som inspektør og ½ år som bergamtsskriver. Han hadde svært vide, men heller uklare fullmakter, og var i de rundt 20 årene han var i byen et fast uromoment. Han får i et ellers meget tyskvennlig verk attest for å ha vært et særdeles ufordragelig og trettekjært menneske.¹¹²

Fra Langelsheim i Harz kom også **Johan Friderich Edler**, han var 40 år gammel, og var leverandør.

Elias Reinhart fra Goslar må ha kommet hit som utlært bergmann: Han var 66 år, hadde 15 års tjenestetid som hauer og var nå nachzahler. Han drev også som skomaker.

Henning Christopher Meyer var også fra Goslar, men stilte i en helt annen divisjon: Han hadde vært myntmester i 25 år, dvs. fra den tida «Mynta» ble etablert på Kongsberg. Han var 56 år, hadde fem sønner og bodde i embedsboligen til Mynta.

Fra Grunde kom **Moses Eggert**, tydeligvis også utlært hauer fra hjemlandet. Han hadde tjent som det i tre år ved sølvverket, og så i hele 25 år som understiger. Han var 50 år gammel.

Michael Christian Gneist kom fra Bremen, han var 38 år gammel og hadde fått arbeid som oppsynsmann ved utbygging av dammene som leverte vann til verkets mange vannhjulsdrivne gruvemaskiner.

Otto Mordian Iffert var 38 år gammel, kom fra Hessen, og bodde som hytteskriver i embedsboligen ved smeltehytta. Han skulle siden bygge opp Konnerud-verket.

Holstein var på denne tid en del av det dansk-norske kongedømmet, så **Peter Köster** var å anse for innfødt. Han var 55 år, og var «Holzförster», dvs. forstmann.

Hartvig Poppe var også fra Holstein, og hadde vært skiktmester i aller sine syv år ved verket, så han må ha hatt fagutdanning fra hjemtraktene. Han var 31 år gammel.

Hans David Köhler var fra Zweittermühle i Sachsen, 66 år gammel, og hadde ett år som understiger og hele 26 år som overstiger bak seg, et tegn på erfaring fra hjemtraktene.

Henrik Christian Chort var 50 år gammel og fra Kassel. Han hadde 11 år bak seg som hauer før han ble prøberer i smeltehytta. Dette krevet omfattende fagkunnskap, som han ikke kan ha fått som hauer. En ville tro han var blitt plukket ut til opplæring i faget av overordnede.

Gottlieb Krech fra Chemnitz i Sachsen var garver. Han var 32 år gammel og hadde eget hus, noe som nok var en forutsetning for å kunne drive det plass- og vannkrevende yrket sitt.

Friderich Buchhard var fra Magdeburg, 53 år gammel, hadde en sønn og eget hus, og hadde arbeidet ved sølvverket i 22 år som byggmester. Fra andre kilder vet vi han var svært betrodd og mye nyttet både til egentlige bygninger og til verkets mangfoldige maskinpark. Systematisk opplæring av tømmermenn drev han også med, skal vi se. Sønnen etterfulgte ham i stillingen.

Kristian Asmann var fra Breitenbrunn i Sachsen og hadde tjent seks år som hauer og like lenge som understiger.

To mann kom fra Schneeberg i Sachsen: **Gottfried Phillip** var 49 år gammel, hadde fire år som sprenger, tre år som hauer og 15 år som understiger bak seg. **Tomas Schmidt** var 50 år gammel, hadde ni år som hauer og 17 år som understiger i verkets tjeneste.

Heinrich Henckel var fra Luttenberg og var 54 år gammel. Han hadde i alle de 26 år han hadde vært ved verket arbeidet som smed, etter alt å dømme i verkets hovedsmie, som lå ved smeltehytta.

Hovedinntrykket er at tyskerne var folk med spesialkompetanse, med myntmester Meyer som den fremste, men også håndverkere som smed Henckel må ha blitt «headhunted» til verket, så lenge som han hadde vært i stillingen sin. De

øvrige tyskerne står fram som utlærte bergmenn som fant å ville søke sin fremtid i et nytt land, og med påtagelig suksess: De fleste avanserte til stigerklassen.

Blant de 15 svenskene var det to murere: Gunnar Olsson Haudal var 43 år og mester, Nils Arvesson var 42 år og bare murer. Begge bodde til leie hos Hannbals Eli. Så var det en hammersmed, Matias Olsson, som var 57 år gammel hadde eget hus, og en hammersmedsvenn, Jonas Hansson, som var 26 år gammel. En kunne gjette på at Matias hadde kommet til Kongsberg den gang berghauptmann Schlanbusch forsøkte å få i gang et eget jernverk for at sølvverket skulle være selvforsynt med jern, og siden var blitt her.

Johan Constansen var 49 år og hadde tjent alle sine 18 år ved sølvverket som kullbrenner. Det var fortsatt en sentral stilling ved verket, så det kunne være interessant å vite om han hadde kommet på eget initiativ eller var blitt «headhunted».

Svenskene står således fram som bergmenn og håndverkere, til dels med spesialkompetanse, men ingen av dem i det virkelige toppsjiktet.

Hvor mange mennesker kunne det så bo i Kongsberg i 1711? Det var altså 1004 husstander, men ikke alle var reelle, siden noen bodde hos foreldrene. Så må vi regne med at en del var ugifte, mens det på den annen side må ha vært en del tjenestefolk hos de mer velstående, som ikke er blitt tallet med. Det er i alle fall ingen som uttrykkelig betegnes som det. Og så er altså verkets ledelse ikke med. Ut fra dette bør en neppe regne mer enn tre voksne pr. husstand. For barn er det enklere, manntallet har registrert 688 sønner. Det burde være omtrent like mange døtre, slik at samlet antall barn blir 1300-1400. Dermed burde Kongsberg ha huset oppimot 5000 personer.

Vitzthum avsluttet arbeidet i 1713 og dro tilbake til Sachsen som overberghauptmann med sete i Freiberg (1714–1730).

1724: Hvem arbeider ved verket?

Manntallet i 1724 hadde kun som mål å registrere dem som var bergmenn eller stigere ved verket. 829 av de i alt 1803 ansatte var født på Kongsberg, 148 var fra Sandsvær, 115 var fra Eiker med Hokksund, Vestfossen, Skotselva og Darbu, 50 fra Modum, 36 fra Bragenes, 33 fra Kristiania, 31 fra Numedal, 30 fra Jondalen med Stengelsrud og Bikjen, 30 fra Telemark, 25 fra Røros og ellers en håndfull fra landet ellers. 20 av dem er ført opp med skadelønn da manntallet ble satt opp.

Gjennomsnittlig ansettelsestid for de 1792 vi vet det for var 11,6 år.

Gjennomsnittsalderen var 26,5 år for de 1778 vi kjenner alderen på. Eldst var telemarkingen Brynjulv Brynjulvsson med sine 83 år og 11 års tjenestetid som knekt bak seg. Han er den eldste som har begynt ved verket, er vel «blitt med på lasset» da familien flyttet til Kongsberg, og har syntes han måtte gjøre nytte for seg. Ellers var Peder Pedersson fra Modum 80 år og hadde 32 år som knekt bak seg, mens tredje eldst var den 79 år gamle Matias Knutsson fra Lyngdal med sine 36 år som knekt. Det ser altså ut til at alder ved ansettelse, og fødested, fortsatt spilte tungt inn for yrkeskarrieren.

Av tyskfødte finner vi igjen en del av dem fra 1711, men også noen nye: Christian Dreyer kom fra Claustahl, var eldst med sine 51 år, hadde tjent sølvverket i ett år som dreng, ett år som knekt, fem år som sprenger og ett år som hauer. Det skulle tilsi at han var kommet til Kongsberg som ufaglært for en åtte års tid siden og hadde måttet gå gradene. Han bodde til leie og hadde en sønn, som må være den Friderich Christian Dreyer som også var født i Clausthal, var ti år gammel, hadde ett år som dreng bak seg, og bodde hos faren.

Hans Jørgen og Henrik Anders Diener må vel ha vært brødre, ni og elleve år gamle, begge med ett års tjeneste som dreng bak seg, og bosatt hos faren. Men noen far Diener lar seg ikke påvise, så han var vel ikke ansatt ved verket. Eller kanskje han var død, og guttene bodde hos en slektning?

14 mann kom fra Sverige. Jonas Hansson var 43 år gammel og hadde vært ansatt i 32 ½ år, Sigfred Madsson var 49 år gammel og hadde tjent verket i 31 år, mens Anders Larsson hadde tjent i 14 år og var 34 år gammel. Jonas og Sigfred finner vi også i 1711. De andre hadde kommet i løpet av de siste fem årene. Er de en slekt- og vennekrets som har fulgt jungeltelegrafen?

Av de 1803 vet vi boforholdene til 1391 av dem. 560 hadde eget hus, 330 bodde hos faren og 176 hos moren, som vi da må kunne gå ut fra var enke. Så er det ni som bor hos søsken og fire som bor hos onkel eller tante. 332 bodde til leie, så utleie av hus var fortsatt utbredt, og nok en kjærkommen inntekt for endel på Kongsberg.

1729: Hvem kan sies opp av dem som arbeider ved verket?

I 1724 sviktet sølvtilgangen, og underskuddene ble årvisse. Dette er nok bakgrunnen for at nok et manntall ble tatt opp. Det omfatter 1654 mann fom. overstigere, altså en betydelig nedgang på fem år. 164 av de gjenværende ble sagt opp i mars samme år, mens 45 er oppført som «for små», rimeligvis for unge

til at verket kunne ha reell nytte av dem. Endelig er 13 oppført som soldater, og oppsagte. Overføring til det militære var prøvet før: I 1690 kom en forordning om at «formedelst bergverkets ringe velsignelse», kunne bergmenn få plass ved to vervede regimenter inntil verket igjen kunne sette dem i arbeid.¹¹³

Av tyskere finner vi igjen ti, og to nye: Christoph Andreas Frejer var 40 år gammel og fra Magdeburg. Han hadde to års tjeneste som hauer og oppgir maler og snekker som yrke. Har han hatt planer om å leve av det, men har måttet ta til takke som bergmann? Carl Johansen, 31 år gammel og fra Wismar, var hauer med 10 år bak seg. Wismar var på den tida svensk, så han kan også ha vært svenske.

Av svensker finner vi igjen Jonas Hansson, og så kom fem mann til fra Sverige. To av dem var oppsagt og en var død innen manntallet ble avsluttet. Ellers var det dansk-norske statsborgere, de fleste fra Kongsberg og nærmeste omegn. En ting er påfallende: Det er tilsynelatende ingen smeder eller tømmermenn ved verket. Det tyder på at de er blitt regnet som «selvstendig næringsdrivende» og derfor ikke er tatt med: Smedene kunne leie smia av verket, og begge gruppene kunne arbeide på regning på denne tida. Tre år etter skal vi se det «vrimler» med tømmermenn og smeder.

1732: Verket vil vite alt om alle

Oppsigelsene monnet imidlertid ikke, så nye menn ble satt inn utenfra: Fra Harz ble hentet forstsekretær Johan Ludwig Schubart, fra Rentekammeret i København kom den regnskapskyndige August Friedrich von John.¹¹⁴ Resultatet var en ny slanking av arbeidsstokken med 1/3, og opprydding i lønnsutbetalingene: Verket lå på sterkt etterskudd i dette. Det virket nærmest momentant. Verket gikk inn i sin klassiske storhetstid. En av følgene av det var at mange av de oppsagte ble tatt inn igjen de nærmeste årene etter.

Schubarth og von John fikk bl.a. satt opp et manntall som sier mye om arbeidsstokken. I tillegg foreligger det en oversikt over bergoffiserene, og over innbyggere som ikke var ansatt ved verket. Vi har mao. en oversikt mye lik den fra 1711.

Manntallet viser 1619 bergmenn og stigere. De var alt fra nyansatte til folk med 63 års arbeid bak seg, med middel på 16 år. Halvparten av dem var gift. 654 hadde eget hus, 120 bodde til leie, 699 bodde hos nær familie, og 139 bodde hos andre. Av belegget var 896 født på Kongsberg, 133 var fra Sandsvær, 25 kom fra Numedal og 19 var fra Jondalen. Så var det 99 fra Eiker, 42 fra Modum

og Ringerike, 16 fra Telemark, 55 fra Hedmark og Gudbrandsdalen, 39 fra Drammen, 30 fra Kristiania, 45 fra andre norske byer, og 72 fra bergverk ellers i Norge, og 14 fra Danmark. Av utenlandsk fødte kom 9 fra Sverige og 22 fra Tyskland, og så var det 51 en ikke hadde fødestedet til. Tendensen fra de tidligere manntallene fortsetter altså.

Alderen strakte seg fra 9 til 80 år, med et middel på 30 ½ år. Ingen var tilsynelatende under 9 år, trass i at vi fra de tidligere og senere kildene vet at barn helt ned i seksårsalderen arbeidet. Det er utført en kryssjekk for aldersgruppa 9-12 år, som viser at barna i 2/3 av tilfellene oppga for høy alder. Manntallet var jo tatt opp med tanke på å redusere arbeidsstokken, og da kunne det være lurt å framstå som eldre enn en var. De i denne gruppen var nær unntaksvis født på Kongsberg; de få unntak som finnes var fra de aller nærmeste prestegjeldene.

I den andre enden av skalaen finner vi 17 mann som er 70 år eller mer. 14 av dem hadde vært ansatt i mer enn 20 år, tre av dem igjen hadde 60 år eller mer bak seg, alle tre var født på Kongaberg. Kortest ansiennitet hadde den 72 år gamle gudbrandsdølen Ola Olsson «Døl» med fire måneder som «Aschen Lauger» i smeltehytta – rimeligvis arbeidet han med å lage kullstubb-foringene som var nødvendige for å klargjøre smelteovnene. Men han hadde eget hus på Kongsberg, og 24 år bak seg på «berget», altså ved gruvene. Har han hatt skadelønn noen år, men kviknet såpass til at han ble satt i arbeid igjen?

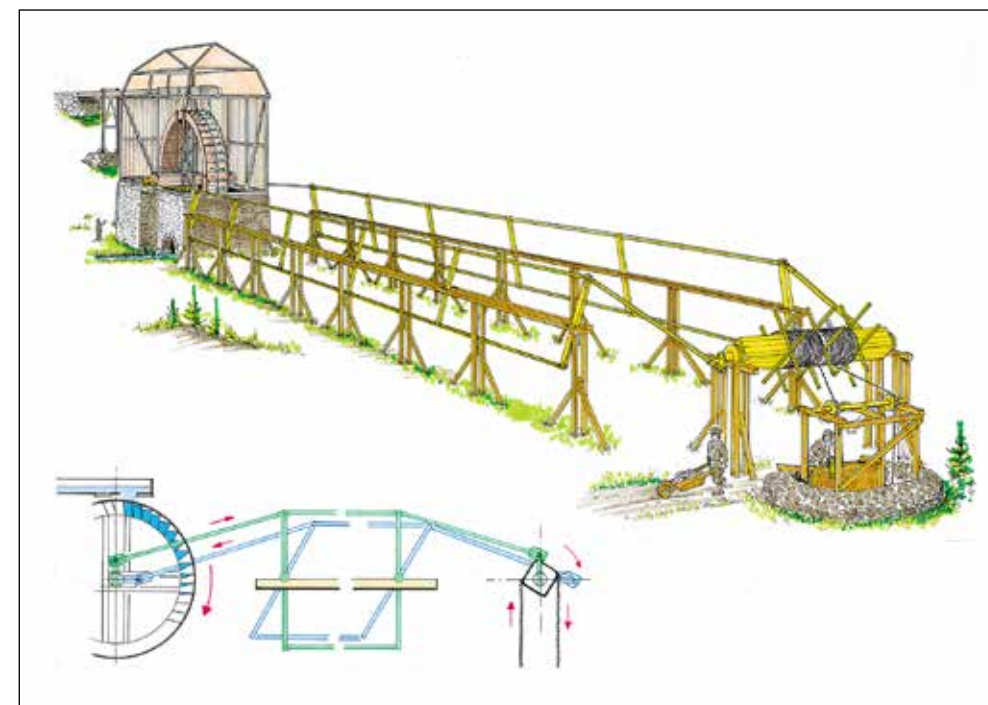
«Gamlingene» hadde en broket yrkesfortid. Romerikingen **Ola Pedersson Lund** var 71 år, og var hauer med 22 års tjeneste bak seg. Før den tid hadde han tjent i 32 år som soldat og underoffiser.

Knut Persson var fra Hedmark, 70 år gammel og med 11 år ved verket. Han hadde vært soldat i 37 år, og så gått i tømmermannslære hos verkets gamle byggmester Friderich Burchhart. Han må jo ha begynt da han var i slutten av 50-årene – men en blir jo aldri for gammel til å lære.

Sandsværingen **Peder Sveinsson** hadde også vært soldat. Nå var han 72 år, og understiger med 38 års tjeneste for verket.

Søren Jonsson var fra Hedmark, og 70 år gammel. Han var nå nachzahler med 23 års fatrstid bak seg, og var opprinnelig bonde med egen gård. Men egentlig var han utdannet salmaker.

70-åringen **Jens Engelskog** fra Numedal hadde tjent syv år som knekt. Han hadde vært husmann.

Stangkjerrat, bergverksnæringens mest kompliserte maskin. Hjulet har dobbel skovle-gang og kan således rotere begge veier. Kraften overføres til gruva via to stangfelt. PJS.

Alf Østensson var fra Eiker og 72 år gammel. Han hadde vært smelter i smeltehytta, men hadde skadet seg, og tjente nå som knekt der – en slags retrettstilling må vi tro.

Peder Jonsson var fra Røros kobberverk, også han var 72 år og tjente som haspelknekt etter 22 år ved sølvverket – nok en «retrettstilling»? Han hadde også arbeidet ved Kvikne kobberverk.

Eldstemann var **Jens Olsson Bergmann**, understiger ved Gamle Hertzog Uldrichs pukkverk, 80 år gammel og med 60 år bak seg ved Kongsberg Sølvverk.

Det er tre yrker en ikke måtte gå gradene innen bergfaget for å bli ansatt: Tømmermann, sagarbeider og smed, så det kan være verd å se på hvor de kom fra.

Det var 27 tømmermenn ved verket, syv var født på Hedmark, fire på Oppland,

tre på Eiker, tre i Gudbrandsdalen, og tre på Kongsberg. To av dem var sønner av tømmermenn. Så kom en hver fra syv andre steder – altså en massiv overvekt av folk fra landsbygda. Åtte av dem opplyser da også at faren var bonde. Og alle så nær som en hadde lært yrket av verkets gamle byggmester Friderich Burchhart, presiserer de. For verket hadde jo egne krav til yrket, ikke minst innen bygging av vannhjulrevet maskineri, der Burchhart var en nøkkelmann.¹¹⁵ Unntaket var Jens Larsson fra Kalundborg, han hadde gått i lære hos «mester Didrich i Rensborg». Ellers framstår tømmermann-standen som godt etablert på Kongsberg: 18 av dem bodde i eget hus, tre bodde hos foreldrene.

Av bergsmeder var det 41, tre av dem kombinerte yrket med arbeid i gruvene. 19 av dem var født på Kongsberg, tre kom fra jernverk, og resten fordeler seg for det meste fra de nærmeste traktene rundt bergstaden. 30 hadde eget hus, tre andre bodde hos nær slekt. Byen var altså i stor grad selvhjulpen med smeder, og de aller fleste av dem var godt etablert.

Det var to sagmestere og fire sagdrenger ved verket, arbeidsstedet for alle kalles kun «saga», så en ville tro det er ment Stadsaga ved smeltehytta. Men andre opplysninger viser noe annet: Det var sager i Jondalen og Saggrenda også.

Anders Andersson var 51 år gammel, født på Eiker og hadde 3 år som dreng og 13 år som sagmester bak seg. Han hadde eget hus ved Gabe Gottes sag, altså i Saggrenda, noe som tyder på at det var den han arbeidet ved. Han kan følges i de tidligere manntallene: I 1711 og 1724 var han bergmann, og de er samstemte om at han må ha begynt om lag 1710, da han må ha vært 25-30 år gammel. Det er nær å gjette på at han hadde arbeidet på ei sag før han begynte ved verket og har fått uttelling for det; Eiker var ei betydelig sagbruksbygd den gang.

Den andre sagmesteren het **Tollef Gundersson**, var fra Østerdalen og var 36 år gammel. Han hadde fire år som dreng og seks år som sagmester bak seg, og hadde før vært soldat. Han er ikke å finne i de tidligere manntallene, med mindre han da skulle være den 32 år gamle Tollef Gjermundsson fra Østerdalen, som var sagmester i 1729 uten fartstid ved verket. Har han fått godkjent «ansiennitet» fra sitt tidligere arbeidssted?

De andre hadde lignende bakgrunn: De var fra landsbygda, hadde begynt i 30-årsalderen, og hadde en variert yrkesbakgrunn: To hadde vært soldat, tre hadde vært bergmenn, og en hadde vært smed. Gjennomtrekken på arbeidsstedet synes å ha vært stor.

Administrasjonen i byen telte 39 mann, medregnet bergmedikus Johan Christian Helm, bergkirurg Andreas Halvpap, prestene Casper Wildhagen og Nils Kongsberg, organist Nicolay Claussen og klokker Christian Christopher Galschiøt.

86 personer er ført som borgere. Det var 20 skomakere, 12 skreddere, og 12 drev småhusnæring, dvs. de drev med håndverk eller tjenesteyting hjemme i eget hus, uten ansatte. Ni var leverandører, åtte drev med kjørsel, tre hadde vershus og losji, to var malere, og to var prokuratorer, eller sakførere. Så var det en krambuholder, en belgmaker, en salmaker, en hattemaker, en smed og en finsmed, en fellbereder, en urtegårdsmann og en øltapper.

Av disse er kanskje urtegårdsmannen den mest interessante. Han het Hans Eisemick og var fra Ansbach i Bayern. Han var 47 år gammel, hadde eget hus og hadde bodd på Kongsberg i 14 år. Dette er ei tid da interessen for avanserte hageanlegg hadde bredt seg i Europa, og Eisemick har vel sett en mulighet blant velstående folk i en blomstende bergverksby. Han oppfører imidlertid at han også arbeidet ved byens vannverk, så noen fulltidsbeskjeftigelse ble det ikke. En kollega var Tobias Johansson Tekopp fra Köln. I 1732 var han nyansatt som sprenger, og med soldat og gartner oppført som tidligere yrker.

Ordentlig by, i alle fall på papiret

De første tiårene av 1700-tallet var også den tid bergstaden tok de første skritt mot en «normal» by. I 1717 ble det opprettet et borgerskap på Kongsberg, nærmest for å få kontroll på hvilke personer som ikke var ansatt ved verket som kunne oppholde seg der.¹¹⁶ Det fikk liten praktisk betydning.

I 1735 kom en kongelig forordning med det noe villedende navn «Betreffende det frie Indkiøb for Indvaanerne paa Bergstaden Kongsberg.» Den gjorde byen til en egen administrasjonshet.¹¹⁷ Forordningens første punkt fastsatte nøyaktige grenser for den. De ble med små justeringer beholdt til kommunesammeslåingen i 1964. Byen omfattet etter datidas målestokk store arealer, for å få med verkets hovedfelter i dens jurisdiksjon.

Da dukket imidlertid et annet problem opp: En rekke gårdsbruk ble liggende innenfor dens grenser, med bl.a. odelsrett. For ikke å gripe inn i slike velervervede rettigheter ble de lagt til Numedal og Sandsvør sorenkriveri, men det ga opphav til ny usikkerhet: Bodde beboerne i byen eller på landet? Det ble etter hvert fastslått at de bodde, stemte

Kongsbergs gamle grenser, kart fra 1797.

og skattet til Kongsberg, men de kunne ikke pålegges eiendomsskatt til byen, og tvistemål om eiendomsrett måtte føres for retten i Sandsvør.¹¹⁸

Annet punkt er en videreføring og presisering av gamle rettigheter: Det ga verkets ansatte bosatt i og utenfor byen lov til fritt å gjøre sine innkjøp i by og på land innen Norges grenser. Dette var i byprivilegiens glansdager, med svært restriktive og nøyaktige bestemmelser for hvem som kunne handle med hvem og hvor, og ga bergfolkene et sjelden stor frihet på papiret. Med datidas veier var det imidlertid ikke alle som kunne gjøre seg nytte av den.

Videre fikk alle rikets innbyggere lov å føre varer til byen, med fire timers kjøpsrett for bergfolk, slik at ingen skulle kunne kjøpe dem opp og selge dem ut til overpris. På den annen side fikk verkets ansatte forbud mot å drive handel selv.

Punkt 8 gir et innblikk i statens reguleringsglede og -tiltro: Åtte kjøpmenn og kremmere fikk lov å drive sin næring, mens 18 andre personer fikk brenne brennevin, bake og brygge i eget hus, og drive utsalg av produktene. Utvalget ble senere på året supplert med ei liste over håndverkere: Det ble ansett for nødvendig å ha en parykkmaker, en hattemaker, to salmakere, seks snekkere, to malere, ti skomakere, en glassmester, en linvever, en hjulmaker, en bøkker, to murmestre, fire smeder, ni skreddere, en garver, og tre jurister (prokuratorer).¹¹⁹ Interessant å sammenligne med lista over de borgere som faktisk bodde her tre år tidligere!

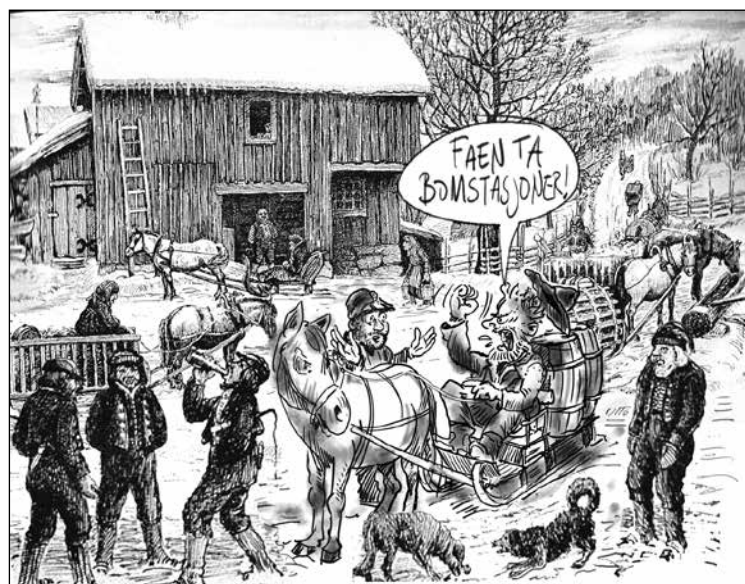
Videre var det bestemmelser om maksimalpriser, om utførselsforbud av varer, stengetid for vertshus (kl 21), og om markeder, som skulle avholdes tre ganger i året: 8. mars, 6. juli og 11. oktober. I 1754 ble det endret litt på: Alle markener skulle begynne på en tirsdag, noe som har vært holdt i hevd til dags dato.¹²⁰ Endelig kom det forbud mot å inndrive gjeld hos bergfolk fom. overstigere og nedover, da all handel skulle skje kontant.¹²¹ Dette for å blokkere for at bergfolkene skulle pådra seg gjeld de ikke kunne håndtere, et problem vi kjenner nær sagt fra bergstadens grunnlegging. Det siste ble gjort mindre kategorisk tre år senere, da arbeiderne i praksis fikk lov å ta varer på krita.

I 1739 ble byen også forsynt med administrative stillinger som i andre byer, dvs. embedsmenn fra verket ble trukket ut til denne tjenesten: Overbergamtskriveren skulle fungere som borgermester, bergamtskriveren som rådmann og byfogd.¹²² Borgermesteren, eller magistraten som tittelen etter hvert ble, stod for byens sivile administrasjon, rådmannen var hans nærmeste underordnede. Byfogden var dommer i byretten, siden kalt sorenkriver. Dermed var formalitetene i orden. Realitetene var fortsatt de samme: Sølvverket styrte.

Brokostnader + kontrollbehov = bommer

I 1721 ble det bestemt at de som ikke hørte til sølvverket, eller bodde i byen, skulle betale for å passere bruene over Lågen, for å kompensere verket for de utgiftene de hadde til bygging og vedlikehold.¹²³ Bommen stod på østsida, rett ved Nybrua, men bompenger var like upopulært dengang som nå, så folk tok seg rundt den for å slippe å betale.

I 1732 kom et nytt moment til: Behovet for tiltak mot sølvtyveri.¹²⁴ Det resulterte i ei hel lita «generalplan» for bommer ved alle innfartsveien til byen. Veiene mot gruvefeltet var også inkludert, for folk som kom vestfra kunne jo snike seg inn den veien. Ved hver bom skulle det settes opp solide plankegjerd, så det ikke ble mulig å snike seg rundt. Oppsynet med dem ble som så mye annet forpaktet

Tegning:
ØT

Bomstua på Gamleveien/Bombakken/Krakebakken. KH 22.

bort, første forpakteren var Lars Hansson Kjøstelsson. Som ekstra lønn fikk han sjenkebevilling. Takstene var 3 sk for ridehest og kjerre med hest, 4 sk for hest og to- eller firehjuls vogn, 6 sk for vogn med fire hester, hest og slede med lass 2 sk, hest og spisslede 4 sk – det var altså rabatt for nyttetransport. På tilbaketuren var det også rabatt. Ikke så store beløpene, altså, men de skulle betales, og for dem som for ofte, ble det penger av det. Bommene ved sideveiene avgikk tydeligvis ved en stille død og ble neppe savnet, ved de fem hovedveiene stod de lenge ved lag.

I 1761 ble den på Eikerveien flyttet til et sted det var umulig å omgå den, ved Krakebakkene, der bomstua som da ble bygget, fortsatt står. Det falt særlig eikværingene tungt for brystet, for de hadde mangehånde transportoppdrag til Kongsberg. I 1771 samlet de seg om en protest.¹²⁵

De innleder med å foreslå at den veiskatten de var ilagt som bidrag til vedlikehold av veien, kunne utvides til å gjelde også andre distrikter rundt byen, så burde det komme inn nok til vedlikehold av hele veien. Klagen gjelder dog ikke skatten, men bommen, der de må betale 5 skilling for hest og tohjuls vogn, og 6 skilling for en rytter sommerstid, og 3 skilling for hest og slede og 6 skilling for hest og spisslede vinterstid, bortsett for fra de transporter som går til magasinhuset. De undrer seg for det første om lønnsomheten, for verket må jo holde oppsyn ved bommen døgnet rundt, og hus og ved til bomvokteren. Og ettersom fortjenesten deres allerede er presset, fører det til at de må belemre de stakkars hestene sine med dobbelt lass for å komme rimeligst mulig unna. For å under-

bygge påstandene, viser de til at de kun får en ort for å kjøre ei tønne rug og 16 skilling for ei tønne malt sommerstid, mens vognene koster 11 à 12 rd i innkjøp og varer kun to-tre år, og sekkene til å ha korn og malt i, koster 1 ort 8 skilling, og det går med 20-30 sekker i året.

Trass i at nær sagt hele Eikers bondebefolkning skrev under på protesten, ble bommen stående. Først i 1841 ble den nedlagt, etter at eikværingene fra 1835 av hadde ligget i sak med verket om hjemmelen for den. Kjernen i rettens resonnement var at også de som ikke skulle passere brua, måtte betale slik bommen nå var plassert. Sølvverket hadde rett til å ta seg betalt for bruk av ei bru det selv eide, men da fikk de sette opp bommen ved selve brua. Det ser ikke ut som veksledelsen hadde tenkt på at de kunne valgt denne løsningen, men det kan jo være fordi bommen også fungerte som kontrollpost mot sølvtvyerier. Det var imidlertid ikke bragt inn som emne av verket i rettssaken.

Berglegens skadejournal forteller om arbeidshverdagen

I 1736 ble Georg Henrich Blumentahl ansatt som ny berglege, året etter kom Jens Cron som ny bergkirurg.¹²⁶ Begge var misfornøyde med lønna, begge hadde faglige ambisjoner, og begge hadde forslag til omorganiseringer og besparelser. Overbergamtet ble interessert, men forlangte oversikt over omfang og skadetype først. Så fra 30. desember 1738 til 2. januar 1740 ble det ført nøyaktige lister over hvem som ble behandlet, for hva og med hvilke legemidler. Nå må en ha i mente at Blumenthal og Cron var personlig interesserte i resultatet, så vi vet ikke hva som kan ha foregått av markedsføring i kulissene – «Bare kom til oss, karer! Ingen skade er for stor, og ingen for liten!»? Resultatet er i alle fall opplysende:

832 pasienter ble behandlet, noen av dem flere ganger. Det arbeidet den gang vel 1700 mann ved verket, så bortimot halve belegget var altså innom lege i løpet av året. Det gir en frekvens på 487 ulykker pr. 1000 arbeidere – mens bergverksdrift i våre dager ligger på 34 pr. 1000.

Nesten 40% av skadene skyldes at den skadde var blitt truffet av et eller annet, i omlag tre av fire tilfeller av stein. Så var det 28% fallulykker, nesten 10% feilbelastning (forløftet seg e.l.), og ca 10% skader fra sprut av steinsplinter e.l. Resten fordeler seg på 2-3% hver av skyteulykker, uhell med redskap o.l. Fordelingen er som ventet: De dype, trange gruvesjaktene med sin mangeartede virksomhet og dårlige sikring, hadde lett for å føre med seg at noe eller noen falt.

Det er forbløffende hva folk kunne komme ifra med livet i behold: Jacob Torggrimsson falt hele 30 m ned i Kongens gruve, landet på et stempelkubbe (en del av forbygningen i sjakta) og kom fra det med klemskader i rygg og fot! En kollega falt 24 m, en annen 20 m, begge overlevde. På den annen side falt Kristoffer Bommen 4 m, men fikk stygge skader i hode, skulder og lår. Sprengningsulykkene var færre enn en kunne vente, men følgene kunne være store, da det gjerne kom sår over hele kroppen, som var vanskelige å lege. I 1736 eksploderte kruttmølla til

Hans Andersson Jeger med sine samlede sårskader.

sølvverket, og i de par månedene som fulgte er det ført opp ni mann som døde umiddelbart eller som følge av skader de fikk.¹²⁷

Noen var gjengangere. Hans Andersson Jeger topper lista med fem behandlinger: Et sår i handa fra en stein, en vridning av armen mens han gikk i stigene som førte ned i gruva, et hull i gommen fra et skyterør (!) Hadde han kanskje gått med det i munnen, og falt?), en skade på øyet etter å ha fått en steinspling i det, og endelig et sår på skinnleggen etter å ha fått et vedtre på den. Ola Larsson Lunde kom som nr 2 med fire skader: En gang falt han selv, en annen gang fikk han et vedtre i ryggen, så måtte han få behandling for betente sår, og så var det nok et fall. Ellers var det en med tre og en med to skader.

Smeltehytta var tilsynelatende den farligste arbeidsplassen, med 653 skadde pr. 1000 arbeidere. Her var det ikke så mange som arbeidet, så statistiske tilfeldigheter kan ha gitt utslag. De mangeartede oppgavene, det store håndteringsbehovet, den sterke varmen og de mange gassene må imidlertid ha ført til mange skader. Ved gruvene var det 559 skadde pr 1000 arbeidere, her var antall arbeidere mye høyere, så tallet er sikkert mer pålitelig. Så var det mange tømmere som ble skadet: De arbeidet mye med tømmerforbygninger i sjaktene, og kunne lett falle ned eller få noe fallende på seg. Tryggest var det å være med på daganlegg: Bygging av veier, dammer og renner. Her var det «bare» 297 skadde pr 1000.

Dødsulykker har vi også oversikt over, for årene 1740-49. Da omkom 78 personer, altså nesten 8 pr år. Fall stod for 1/3 av dødsfallene, 1/5 skyltes kull- og forgiftninger, 1/6 var skyteulykker, like mye skyltes fallende gjenstander, og så

var det 10% uspesifisert.¹²⁸ De påfølgende årene lå dødsulykkene på det samme, altså 7-8 pr. år.

Om det skyldes Blumenthal og Crons aksjon, vet vi ikke, men i alle fall fra 1738 hadde byen også sykehus, eller mer korrekt: Et pleiehjem for kronisk syke.¹²⁹ Sykehuset pleiet verkets arbeidere og deres familier, fra tid til annen også folk fra bygdene omkring, men ingen av verkets funksjonærer. De har vel ordnet seg med sykeforpleining hjemme eller på private anstalter. Driften ble finansiert ved innsamlende midler i kirken, inntekter fra noen typer bøter, samt de inntektene som Den kgl. mynt fikk fra å mynte om private sølvsaker og utenlandsk mynt. Dette strakk imidlertid ikke til, og verket måtte yte tilskudd.

Sykehuset hadde eget pleiepersonale; i 1791 ble en kone med det passende navn Barbara Henriksdtr. Schade begravet, 67 år gammel.¹³⁰ Hun hadde i en del år hatt tilsyn med pasientene på sykehuset, står det, og var fra København – hadde hun erfaring i faget derfra, kanskje?

Få syke ble lagt inn på sykehuset, rundt 1770 kunne det dreie seg om 15 pr år. Så langt de fleste syke lå nok hjemme. Sykehuset gikk etter hvert over til å bli epidemisykehus for omliggende bygder og til dels for Buskerud amt.

Og hvordan gikk det så med Blumentahl og Cron? Begge fikk lønnsforhøyelse på 100 rd. Blumenthal fikk ikke så mye glede av det, han døde etter et par år, men Cron holdt det gående til i 1778. Han besværet seg riktignok over den elendige fortjenesten og det store ansvaret, og ønsket seg heller en stilling ved det militære, men den lange fartstida ved verket tyder på at han hadde det relativt bra.

Barbara mens hun pleier pasienter.

1760-tallet i nærbilde

På 1760-tallet får vi en enestående god serie kilder for byen: Et manntall over sølvverkets ansatte, funksjonærene unntatt, den første branntaksten, og den første landsomfattende folketellingen. Vi begynner kronologisk med manntallet, det er meget detaljert: Foruten navn og alder er fødested, stilling, arbeidssted og tjenestetid notert, videre første arbeidssted, sivilstatus, antall sønner i arbeid ved verket, antall sønner som ikke var i arbeid, døtre, om de har eget hus i byen – 944 hadde det - og andre opplysninger om bosted.

I 1765 var det 3531 bergmenn manntallsført ved Kongsberg Sølvverk, hvorav 76 var enkemenn og 1462 var gift. De aller fleste bodde innen bergstadens grenser.¹³¹ Det stemmer bra med de 3764 bergmenn med sønner som er oppført i folketellingen fire år senere: I den er også gutter under 8 år regnet med.

Flomlys over barnearbeid

Yngstemann, Kristen Larsson, sa han var 5 ½ år – ordvalget tyder på tvil. Han bodde på Landsverkeie, altså på gården Landsverks grunn, var jungslemmer og bühntrekker og hadde begynt som det ved 1. revier i 5. bergmåned. Han må da ha arbeidet i et av pukkverkene i Saggrenda. Faren var anskydser, dvs. han betjente en kjerrat, og dette var den sjettede sønnen han hadde i arbeid, er det notert. Vi finner ham da også i manntallet som Lars Nilsson, 43 år gammel og med 32 års tjenestetid bak seg. Kristen må være ham som ble døpt som Kristian 4. november 1759 i Hedenstad kirke, faren skrives for Lars Nilsson Landsverkeie.¹³² Han hadde således sine ord i behold; han må ha rundet 6 år på høstparten 1765. Faren bodde først på plassen Kverna under Landsverk, som Kristian tok over rundt 1780. Kristian var bergmann, gift og hadde fire barn da han døde i 1789.¹³³

Kristen/Kristian Larsson er så langt vi kjenner den yngste som ble ansatt ved Kongsberg Sølvverk. Alle kan tenke seg hva en femåring kan gjøre av så tungt arbeid som å trille ut after i trillebår, eller sitte og vaske ut sølv i ei slemgrav. Så hva slags menneske var far hans, som fikk ham så tidlig i arbeid? En hustyrann

Kristen og faren på vei mot pukkverket første arbeidsdag.

som skulle nytte hver smitt og smule av arbeidskraft i familien? Eller en framsynt far med gode forbindelser, som fikk plassert guttungen hos en snill pukkstiger som lot ham gå og pusle til han ble gammel nok til å gjøre nytte for seg? Vi vet ikke. Men alle fedre med omsorg for sine barn prøvde å få sønnene inn ved verket så tidlig som mulig, for å sikre fremtiden deres.

Kristen var ikke alene i sin aldergruppe: Nils Larsson Brakel var 6 år, Kristian Fredrik Olsson Garder var 6 ¼ år, og Lars Larsson Iversson var 6 ½ år, og så var det fem på 7 år. Alle hadde begynt ved et pukkverk 6. bergmåned 1765.

14 gutter var mellom 7 og 8 år; et par hadde allerede 1 ½ år bak seg ved verket. 40 stykker var 8 år, 19 av dem hadde begynt samme år, og de fleste av de andre hadde under ett års ansettelsestid. Så var det 36 som var mellom 8 og 9 år gamle. Således var det normalt å begynne i 8-årsalderen.

Belegget ellers

Eldst av belegget var Arne Arnesson, han var 77 ½ år gammel, født i Larvik, og hadde arbeidet i Den kongelige mynt i 50 år. David Augunsson var et halvt år yngre og var også myntarbeider, han hadde 31 år bak seg der og seks år i 2. revier, og var født på Bragernes. Seks mann til var 70 år eller eldre; av dem var

Erland Kittilsson en mangesysler: Han var sjaktstiger, understiger, anskydser og mestersmed, var 71 ½ år gammel og født i Telemark, med 60 års tjeneste bak seg.

Alt i alt gir dette en gjennomsnittsalder på arbeidsstokken på vel 27 år, og en gjennomsnittlig tjenestetid på vel 12 år.

Bergmennene hadde 1696 sønner i arbeid ved verket – de er altså å finne i mann-tallet selv. Så var det 875 sønner som ikke var i arbeid, altså alle under 8 år, og andre som av ymse grunner ikke hadde kommet inn. Endelig hadde bergmennene til sammen 1684 døtre.

26 mann var født i Tyskland. Et par av de eldste hadde drevet det til å bli stigere, ellers var de vanlige bergmenn. En liten familie lar oss få et lite glimt inn i en særegen skjebne: Johan Caspar Sticken var 58 år gammel og hadde arbeidet 7 ½ år som hauer i 2. revier. Han bodde i byen, og hadde hos seg barnebarnet Johan Abrahamsson Diegert på 9 ½ år, som hadde arbeidet 1 ½ år som jungslemmer og bühntrekker i Stadspukkverket. Hva får en etter datidas forhold gammel mann på 50 år til å ta med seg barnebarnet og begi seg til et fremmed land for å forsørge seg og ham? Var foreldrene døde, så bestefaren måtte ta seg av ham så godt han kunne?

Ellers var Zacharias Skrøder 60 år og hadde arbeidet som pikker – med knusing av stein – ved 2. reviers pukkverk i to år. Han bodde på Eikermoen, kona var i Sverige, og han hadde nettopp sluttet ved verket, er det notert. Har han vært på vandring etter bedre utkomme mens kona var igjen på hans gamle arbeidssted?

To mann skiller seg ut: Georg Wilhelm Brungräber var 29 ½ år gammel og hadde begynt som hauer i 2. revier 7. bergmåned. Han bodde i bergstaden og var under opplæring i skogskjøtsel. Johan Gottlob¹³⁴ Madelung var 28 år gammel og født i Claustahl på Harz, han hadde begynt som hauer i 1. revier 6. bergmåned, bodde også i bergstaden, og «indformerer sig, og bruges som marchescheider læring». De var altså begge på utdanningsreise og hadde nok fått hauerstillingen som «stipend». Brungräber hører vi ikke mere til, men Madelung skulle fortsette ved sølvverket, og bli en sentral mann i driften. Han avsluttet sin yrkeskarriere som bergmester i 1796.¹³⁵

Svenskene var nest flest av utlendingene, 20 mann kom derfra. Av dem var hele syv knyttet til jernhammeren. Sølvverket hadde helt fra 1690-tallet tidvis forsøkt seg med masovndrift og eget hammerverk for å holde seg med jern selv, til dels kombinert med drift på noen malmårer i nærheten. Og svensker var gode på jernverksdrift. Fra 1760 er det tydelig en tar sats på nytt, for vi finner spikermes-

ter Johan Grønberg, 38 år gammel, og kniphammermester Lars Hacke, 24 år gammel og bosatt i bergstaden, begge innvandret i 1760. Ellers var det Per Eriks, 50 år gammel og oppslager ved hammeren, han hadde arbeidet ved verket i syv år og hadde kone og barn ved «Svartskull» verk – vel i Sverige. I så fall var han sølvverkets mest utpregede langpendler.

Så var fem mann fra København, fire fra Jylland, tre fra Danmark og en fra Holstein. Ellers er det bare nordmenn ved verket. Aller flest var det av dem som var født på Kongsberg, hele 1525 mann, fordelt på alle de yrker som fantes ved verket. Ellers kom det mange fra de nærmeste bygdelagene: Eiker, Flesberg, Jondalen og Hedenstad.

Av de mer langveisfarende hadde mange bakgrunn fra bergverksdrift: F.eks. oppgir syv av åtte bæringer Bærum verk som fødested, av de 61 som kom fra Larvik grevskap oppgir hele 55 at de var født ved Jarlsberg verk. Fra Røros kom 69 mann, kun 12 av dem oppgir verket som fødested, men en kan knapt ha bodd på Røros på denne tida uten å ha hatt en eller annen tilknytning til kobberverket.

Av de 81 som oppgir Gudbrandsdalen som fødested, arbeidet hele 20 som tømmermenn. Dølene fortsatte altså trenden med å holde verket med bygningskyndige folk.

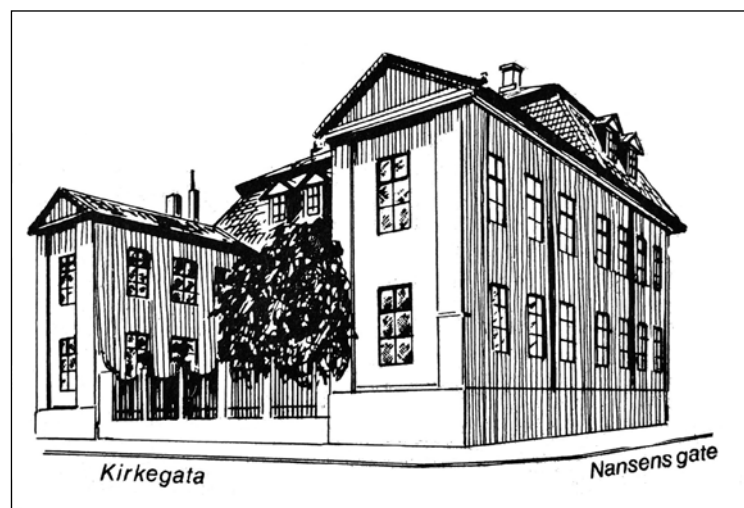
Branntaksten viser de sosiale forskjellene

Da hopper vi til 1767 og branntaksten.¹³⁶ Først kommer eiendommene i selve byen, det er 1312 av dem. Så kommer de i grendene, altså i Bævergrenda, Stengelsrud, Trollerudmoen osv., som er 143 i tallet. Den er satt opp etter bydel, gate, eier, type bygning, og takst. Den siste er tydeligvis satt ut fra verdien av bygget slik det står, for det er takster helt ned i 2 rd. En branntakst skal imidlertid vise hva det vil koste å bygge noe tilsvarende, så en reviderende hånd har rundet beløpene opp til nærmeste 10 rd. Det hele summeres opp til 264 282 rd, pluss 2628 rd for avrundingene, i alt 266 910 rd.

Boligene er delt i to grupper, våningshus og stuehus, med de første i overveldende flertall. Det står ikke forklart forskjellen, men sannsynligvis har stuehusene hatt bare ett rom, slik ordets opprinnelige betydning tilsier. Takstene varierte fra 4 rd for Tore Torkildssons stue på Smågårdene, altså traktene omkring Lindbojordet, til 100 rd for byfogd Barths hus i Gamlegrenda – det er nok snakk om en løkkeiendom, for han bodde i Hyttegata.

Av våningshusene bodde Karen, Ola Bævers enke, i det rimeligste: Det var taksert til 2 rd og lå i 6. tverrgate fra kirken, dvs. på Møllergata. Boligstandarden er lett å tenke seg. I den andre enden av skalaen, og noen få hundre meter lengre nord, finner vi overberghauptmann Heltzen. Han disponerte hele tre våningshus, taksert til hhv. 3500, 1500 og 1000 rd. Bak paradokset skjuler det seg en hovedbygning med to sidefløyer sørvest på den tomte Kongsbergs rådhus står i dag. Den er altså blitt taksert som tre separate hus. Vinkjelleren som hørte til er bevart under uteplassen på vestfløya av rådhuset. Det hørte også med stall, fjøs og vedskjul til 300 rd, noe som understreker det forhold at alle som så seg i stand til det, holdt seg med mulighet for jordbruk. Heltzen var en praktglad herre som fulgte nøye med i samtidas strømninger innen arkitektur og innredning: Det beste beviset for det er interiøret i kirken, som kom på plass mens han ledet byggekomiteen. Han hadde også økonomi til å følge opp strømningene.

Heltzen eide også et «landsted» på Nymoen, Dyremyr, som var like godt forsynt med bygninger: Våningshuset var taksert til 3000 rd, låve og to lader til 150 rd, to staller, tre fjøs og drengstue til 300 rd, og to buer til 50 rd. Bygningene var nyoppførte; ennå i 1763 stod de gamle husene der. Det hørte vinkjellere også til denne eiendommen. De ble funnet igjen under gravearbeider i forbindelse med oppsetting av nytt skolebygg for den daværende husmorskolen i 1980/81. En fant endatil flaskeskår med Heltzens monogram.¹³⁷ Hovedbygningen står den dag i dag, med saltak i stedet for det opprinnelige mansardtaket. Den må ha ruvet godt

Heltzens bypale, Sunmanns forslag til rekonstruksjon.

Dyremyr med kjedelig saltak, på tidlig 1900-tall. pk Kongsberg Dyremyr Tekn. skole (Willms 23) ub ØRK(sh).

i nærmiljøet, av branntakstene går det fram at naboene hadde våningshus taksert til 80 til 120 rd.

Som om ikke dette var nok, leiet Heltzen også Bæver gård, med våningshus til 70 rd og lade til 30 rd.

På annenplass blant våningshusene følger bergråd Schindel i Torvstredet, dvs. søndre del av Boecks gt., og Christopher Gartner i Store Kirkegate, altså Kirkegata. Begge hadde våningshus taksert til 2000 rd, pluss en omfattende samling uthus og sidebygninger.

Byens mest kostbare bygg var som ventet kirken, taksert til 24 000 rd, men taksten var «efter gen.l.comm. resol. nedsat til 12 000 rd». Staten var selvassurandør da som nå, så det spilte ikke så stor rolle hva taksten formelt sett var.

Statens grynmølle, som lå ved Selliksbekken innerst i det som nå heter Grynmølleveien, var et komplisert bygg som ble taksert til 3900 rd, smeltehytta var satt til 2000 rd, det samme var myntas to valseverkstuer.

Litt under halvparten av eiendommene hadde stall, fjøs eller annen bygning med plass til husdyr, som ga et godt tilskudd til levekårene. I den andre enden av skalaen finner vi eiendommer med bare ett hus, altså ikke en gang et vedskjul om vi skal ta det bokstavig. Det er til dels store og gode bygg, der eieren burde hatt råd

til å ha uthus. 19 eiendommer hadde stabbur, alle lå i grendene, et sikkert tegn på at alle var småbruk. Det var 180 bryggerhus, til dels kombinert med andre bygninger, for her var eneste mulighet til å skaffe seg mye varmt vann. 21 hadde kjøkken i eget bygg, et tegn på at våningshuset var for lite til å romme et – vi husker den lange, smale hustypen fra byens grunnlegging. En type bygg glimrer med sitt fravær: Badstuene. Tyskernes helsefremmende skikk ved å ta seg badstue var så godt som utdødd, skjønt det har nok vært muligheter i bryggerhusene.

Av eierne var 10 madammer, etter alt å dømme enker etter bedrestilte menn, og 250 «vanlige» enker, noen med eget navn, andre kun en manns enke, som ganske vanlig på denne tida. Og så var to ugifte kvinner gårdeiere: Mademoseller Maria og Jøranne Berggrav satt med brf.nr 494 på Korpemoen, med våningshus til 200 rd, et kammer og to boder til 50 rd, og et bakhus til 40 rd.

Største «eiendomsmatador» var Peter Krum, som var stor leverandør til verket. Han satt med hele tre eiendommer i Myntgata, og dispnerte der til sammen et assortert utvalg bygninger. Brf.nr 75 ser ut til å være «hovedbølet»: Et våningshus taksert til 700 rd, hestestall og fjøs til 100 rd, og rullebod og vedskjul til 100 rd. Nr 73 lå ikke så langt etter: Våningshuset var satt til 450 rd, og stall, fjøs, seks kornloft, vedskjul og bryggerhus står i 350 rd. Nr 78 rommet supplerende bygningsmasse: Våningshuset var taksert til 160 rd, bryggerhus og vedskjul til 20 rd, pakkbod til 10 rd, og et nytt skjul til 15 rd. Dertil satt han med brf.nr 1296 og 1297 på Tislegårdgata (Kapermoen), begge med våningshus til 150 rd, og vedskjul, stall og fjøs til 30 rd på den ene. Vi må tro de andre våningshusene var leiet ut, mens uthusbygningene kan han ha nyttet selv i sin mangfoldige næringsdrift.

Nest størst var madam Paasche. Hun bodde på Sandsværmoen, på den eiendommen som i en 150 års tid siden ble kalt Paasche-gården etter familien, der det nå er park. Våningshuset var taksert til 700 rd, bryggerhus og tre boder til 250 rd, og stall, fjøs og vedskjul til 50 rd. Så satt hun med to eiendommer i Veungsdalen, den ene med ei stue til 20 rd, den andre med et godt våningshus til 50 rd og et gammelt til 10 rd pluss fjøs, låve og bryggerhus til 5 rd.

Også vanlige folk må ha satset på utleie: Hans Hermansen hadde hus både på Korpemoen og i Hyttegata foruten i Langetjerngrenda, vel en løkkeeiendom han brukte selv. Han er helst den som var 60 år, født på Kongsberg, var mestersmed med 51 år bak seg ved verket, gift og med eget hus. Han arbeidet også i Stadspukkverket.

Kongsberg fikk som nevnt rommelige grenser, for å få de viktigste sølvfeltene innenfor byens jurisdiksjon. Det førte til at det grodde opp rene grender utenfor den egentlige byen, der beboerne nok var bergarbeidere, men også hadde plasser eller småbruk, som ga dem sitt særpreg. Fra 1767 får vi oversikt over alle. Dette var ei tid da interessen for å bo og dyrke der var på topp: Sølvverkets driftsområde, antall gruver og skjerp, og antall ansatte var nær sitt maksimum. Branntakster viser kun de eiendommer som er bebygget, det var løkker uten bygninger på i drift i tillegg. Bebyggelsen var mangfoldig, etter hvordan jordveien ble brukt. De aller fleste hadde våningshus. Taksten var fra 15 rd og opp til 100 rd. Så var det noen stuehus, taksert fra 5 og opp til 40 rd, alt i alt typiske småkårs-hus. Endelig er det noen få løkkehus, muligens forløperne til det vi siden kjenner som tårnlåver: Bygninger med oppholdsrom, men uten ovn, til overnatting ved våronn og høsting. Noen få hadde stabbur; de må oppfattes som regulære gårdsbruk. Ellers var det noen få bryggerhus, dels i kombinasjon med andre bygg. Endelig var det fjøs, stall og låve på nesten alle sammen.

Kongsberg med nærmeste løkker rundt år 1800. Tegning: PJS.

Berge-låven og løkkene, det eneste som er noenlunde likt slik det var da de var i bruk. Foto: AL.

I Veungsdalen var syv eiendommer huset opp. Kammerråd Voss hadde en med løkkehus på, madame Paasche hadde altså to. Lars Veungsdalen må ha hatt gårdsbruk, for han hadde to staller, hvorav den ene taksert til 40 rd, kombinert med bu og fjøs. Jørgen Antoniussens eiendom er huset opp på lignende vis. Ellers synes det å være småskala løkkejordbruk som ble drevet.

I Saggrenda var det 27 opphusede eiendommer, medregnet saga og to pukkverk. Erland Mikkelsen må ha drevet med kjøring for sølvverket i stor stil, for han hadde ikke mindre enn fem staller, dels kombinert med låve, bu og fjøs, og et våningshus taksert til 90 rd. Forsikringssummer, type hus og eiere varierte ellers i samme bredde som i Veungsdalen. I Kjennerudgrenda var 16 eiendommer taksert, alle framstår som småbruk. I Jondalen var det fire, på Stengelsrud grunn var det ni, ti i Gomsrudgrenda, 19 i Langetjerngrenda (Rødshøgda), og 24 i Fjerdingstadgrenda (Gamleveien). Tetttest befolket var det i Bævergrenda, og her har vi som sagt et detaljstudium:¹³⁸

Bæver gård kjenner vi fra før sølvverkets tid; senest på 1630-tallet var den kommet i statlig eie. Det lå god skog til den, nærhendig for Sølvverket, og den ble intens utnyttet. Jordsmonnet var heller ikke så verst til disse trakter å være, så dyrking og rydding må ha vært attraktivt. I 1705 heter det at kullebrennerne hadde begynt å rydde seg plasser der for mange år siden. I det minste tre var eldre enn 1685, og lå i det som siden ble hetende Hugstedgrenda. Rundt 1700 begynte ryddingen på flatene nærmere Lågen. I 1723 var det blitt i alt 15 plasser, for uten

at selve Bæver gård ble drevet, vesentlig av høyere funksjonærer ved verket, som leide den av staten.

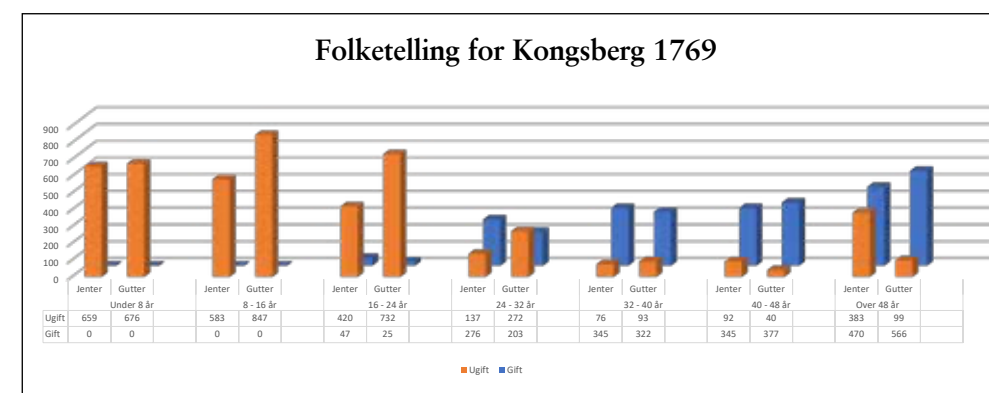
På denne tida fant en også nye sølvforekomster, først på Bæver grunn, så lengre nord i Flesberg, på Vinoren og ved Ramberg. Og da ble det enda mer attraktivt å bo i Bævergrenda: Bergmennene gikk til og fra arbeidet på dagen, og bodde en her, var en strategisk plassert både mot de gamle gruvene ved Kongsberg og de nye i Flesberg. Vi kjenner til et 80-talls løkker, men ikke alle var bebygde: I 1767 viser branntakstene 35 opphusede eiendommer i Bævergrenda, de aller fleste med umiskjennelig småbruksbebyggelse.

Landets eneste bergstad

I folketellingen fra 1769 er Kongsberg beåret med en egen kategori, som landets eneste bergstad:¹³⁹

Oppgavene er delt mellom den egentlige bybebyggelsen og tettbebyggelsene og grendene rundt, som sammenfaller med branntaksten to år i forveien. Dessverre er bare samlesummer fordelt på alder, og hvorvidt de var gifte, som er oppgitt. En begynner med barn under 8 år; på denne tida var det opplest og vedtatt at deretter kunne de begynne å gjøre nytte for seg, slik vi har sett det for bergarbeiderne.

Her trer det særegne for Kongsberg igjen fram: De tidlige giftermålene, og det store underskudd på kvinner. Tendensen holder seg opp gjennom årsklassene. At en ikke fant det bryet verd å dele inn folk over 48 år i aldersklasser, skyldes at de

Innbyggernes aldersfordeling i 1769: Store barnekull, tidlig giftermål og underskudd på kvinner. Grafikk ved Jørn Sørby.

da ble ansett for gamle, og uansett mindre tjenlige til produktivt arbeide, så det ble ikke så interessant for statsmakten å vite. Og så fikk vi en god demonstrasjon av hvordan bergarbeidet tæret på menns helse. I alt bodde det 4253 menn og 3833 kvinner i bergstaden, eller samlet 8086 personer. Kongsberg var dermed Norges nest største by, bare Bergen var større.

Befolkningen er også inndelt etter rang. I første kategori kommer «rangspersoner» og deres koner og barn, dvs. bergfunksjonærer fom. overstigere og oppover, offiserer, sorenskrivere og andre embedsfolk utenom geistlige. Av dem var det 115 menn og gutter, og 140 kvinner og jenter. Av geistlige og skolepersonell med koner og barn var det 20 menn og 24 kvinner. Så kommer en kategori som i tabellene heter sjøfarende og fiskere med koner – ei fotnote opplyser at stigere og bergarbeidere er ført her. Det var 1656 menn og 1770 kvinner i denne kategorien, med 2068 gutter og 1349 jenter å forsørge. Av «fabriquerer» og håndverkere med koner var det 135 menn og 113 kvinner, andre borgere med ektefeller står for 50 menn og 56 kvinner, tjenestefolk og dagleiere tellet 97 menn og 303 kvinner – nok en talende illustrasjon av arbeidsmarkedet i bergstaden. Så var det 21 menn som var fraværende utenlands, ikke sjøfolk, presiseres det, så det må være folk som var på studietur, til opplæring eller i embedsforretninger. Til sist var det syke og vanføre: 91 menn og 88 kvinner, i alt hele byens befolkning.

Forsyningskrise, nød og aksjon

Utover i 1760-årene ble sølvverkets økonomi dårligere. Virksomheten var blitt utvidet til stadig nye felter, som ikke ga inntekter som stod i forhold til utgiftene. En følge var ustadig lønnsutbetaling. Arbeiderne måtte ta matvarer på krita og kom i gjeld til leverandørene, som ikke unnså seg for å levere dårlige varer, beregne seg renter av det utestående, og sørge for å få sitt tilgodehavende utbetalt ved direkte trekk i arbeidernes lønn.¹⁴⁰ Det ble også fusket med skiktmesterregnskapene, som lå til grunn når lønningene skulle beregnes. Myndighetene var for så vidt klar over situasjonen, og satte inn tiltak. Men det hjalp ikke. I mai 1771 ble tre arbeidere sendt til København med klage fra arbeidsstokken. De hadde fått penger til nedturen, men ikke til hjemreisen, så de måtte sendes opp igjen på statskassas regning. Folk som ville klage måtte heretter sørge for å ha penger til hele reisen selv, innskjerpet myndighetene. Uroen fortsatte imidlertid, og nå trår to menn fram i det som må være Norgens første organiserte arbeideraksjon: Lars Storhoff og Lorentz Isaksen.

Lars Storhoff ser ut til å ha bakgrunn fra verksarbeidernes øverste sjikt. Faren Peter Olsson Storhoff var fra Fredriksstad, moren Else Marie Larsdtr. var fra Skien; de giftet seg på Kongsberg i 1732.¹⁴¹ Peter var bomvokter på Eikermoen i det minste fra 1734 og fram til 1763. De fikk ni barn, hvorav tre nådde voksen alder. Det ser ut til at bomvokter-karrieren endte som følge av et underslag. Peter arbeidet siden som hauer for å betale tilbake det skyldige beløp. Familien må ha bodd etter forholdene rommelig: Huset hans hadde to etasjer, med fire rom i 2. etasje med to kakkelovner og kamin. Få småkårsfolk hadde råd til slikt dengang.

Lars var bergmann hele livet; han giftet seg i 1756 og fikk syv barn, hvorav to jenter levde opp. Han tok visst over huset etter foreldrene, men bodde ikke alene der. I 1770 døde glassvennen Kristian Breitsler fra Böhmen hos ham; kanskje hadde han arbeidet ved Ås glasshytte i Sandsvær. Han var katolikk og kunne derfor ikke få begravelse med jordpåkastelse. En annen leieboer døde i 1775: Nils Larsson Sommermann, «den filosofiske skomaker» som det står i kirke-

boka, som nevner at han i flere år hadde unnlatt å søke nattverd. En aner således at Lars har hatt tilgang til annerledes tenkende mennesker. Og så kan en spekulere på om brokker av skriftene til opplysningstidens franske og engelske tenkere kan ha nådd Kongsberg. Vi vet overklassen hadde etter måten gode kontakt til utenlandsk kultur, og umulig er det ikke at det kan ha spredt seg fra dem til de lavere lag også. Kanskje filosofiske skomakere kan ha vært interessert i slikt?

Han må ha hatt en sikker følelse for faktorenes rekkefølge. Først sikret han seg støtte og samtykke fra sine arbeidskamerater til en reise til Kjøbenhavn med en klage, og ikke minst en ordnet økonomi: Fire skilling av hver mann til reisepenger for hver, og to skilling til underhold av deres respektive familier på Kongsberg. Ankepunktene er de samme: For sen lønnsutbetaling, trekk i lønnen for gjeld, kritikk av verkets investerings- og personalpolitikk, og anmodning om granskinger.

En kommisjon ble nedsatt og arbeidet seg samvittighetsfull gjennom stoffet. Og fant at klagen stort sett var riktige. Men det tok sin tid: Hele tre år, for det kom stadig opp nye klager. For den som har noe å falle tilbake på, kan det tåles, men for folk som lite har, er det ulidelig lenge. Lars Storhoff må ha satt seg fore å

Lars og Lorentz setter opp klageskriv, etter innspill fra arbeidskamerater.

skynde på utviklingen. Våren 1775 reiste han på ny til København, uten lov, og ble arrestert. Verksarbeiderne finansierte to mann som reiste etter for å finne ut hvor det var blitt av ham. De ble også arrestert og dømt, men benådet.

Storhoff gikk det verre med. I november 1775 fikk kona hans vite at han var blitt vervet som soldat til Vestindia fordi han hadde søkt slett selskap. Hun kunne få ta med seg barna og reise etter, eller få pensjon som bergarbeiderenke og bli på Kongsberg. Hun valgte det siste, og Storhoff kom såvidt en kan se, ikke levende til Vestindia. Den dansk-norske embedsstat var nok innstilt på at enhver skulle få det han lovlig hadde krav på, men det skulle den ordne med selv. Folk som ville ta sakene i egne hender, var pr. definisjon oppviglere. Det er ingen grunn til å tro at Lars frivillig lot seg verve.

Omorganisering av matforsyningen

Et hovedankepunkt fra bergarbeiderne hadde i alle år vært matforsyningen. Den gikk via private leverandører, som altså visste å sko seg. I tillegg var det dårlige avlinger i disse årene. Etter hvert gikk det opp for myndighetene at en ikke kunne få kjøpt hva en trengte på kort varsel. Tanken om å opprette et kornmagasin begynte å modnes. Ordningen ville omfatte 7 891 personer, koner og barn medregnet, behovet var omhyggelig beregnet til 11 019 1/8 t rug, 3 581 3/4 t bygg, 5 746 1/8 t malt, 1170 t havre og 725 3/8 t erter.¹⁴² I 1768 ble det så opprettet et kornmagasin i Drammen.¹⁴³ Det ble ikke eneste leverandør, de gamle handelshusene fortsatte å levere, og Overbergamtet kjøpte fra tid til annen inn på egen hånd. Handelshusene var ikke videre begeistret for den nye konkurrenten, og vi aner små sammensvergelses i det stille for å fordyre transporten for magasinkornet, og selge billig til ugunstige tider for magasinet.

Ordningen gikk uansett med underskudd, og verket fikk en ny gjeldspost å betjene. Verre var det at kvaliteten på kornet sviktet. I 1771-72 kom så bergmennenes aksjon, og situasjonen begynte å føles desperat: En måtte finne på noe bedre, og det fort.

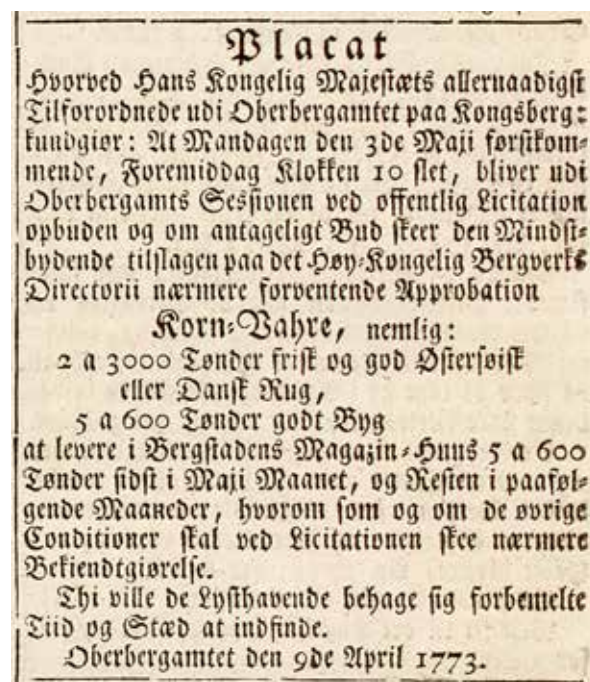
Myndighetene kom til at magasinet måtte ligge på Kongsberg, det måtte være så rommelig at det ikke ble krise om ei skute eller to ikke kom fram, og det måtte føre de fleste slag matvarer.¹⁴⁴ I 1773 skred en til handling. Magasinet skulle romme årsbehov for korn og dertil noe smør, kalkulert til 20 000 t rug, 9 000 t bygg, 9 000 t malt og 600 t smør. I stedet for forskudd i penger skulle arbeiderne motta en viss mengde korn og matvarer hver måned, til faste, lave priser og av

god kvalitet.¹⁴⁵ Dette ble trukket i lønna, men trekket ble ikke større enn at alle burde ha penger til andre behov. Og netto-lønna skulle utbetales punktlig. Arbeidsstokken ble delt inn i klasser; alle fikk lik mengde rug og malt, mens bygg var forbeholdt sjiktet fom. overstigere tom. hauere. Av oksekjøtt fikk disse grupper 8 pund, drengene 3 1/2 pund, for smør var tilsvarende mengder hhv. 4 og 2 pund. Folkene ble delt inn i roder med hver sin formann, som skulle kvittere ut varene fra magasinet og fordele dem riktig blant mottagerne.

Denne gangen gikk det bra. Magasinet tok over og bygde på tidligere myntmester Meyers gård. Den lå i den nåværende Magasinparken, som den har gitt navn til. Ordningen var i drift til i 1896, da den ble avviklet.¹⁴⁶ For da var lønnsutbetalingene for lengst kommet inn i ordnede former.

Norges første arbeiderbevegelse

Ser vi organiseringsbegrepet som samlet opptreden over lengre tid for å nå et mål ved hjelp av om ikke lovlig, så i alle fall tolererte midler, har vi her for oss Norges første arbeiderbevegelse. Den nyttet et legalt middel: Klageadgangen, de vurderte veien fram som lang, slik at det måtte sørges for en økonomisk ryggrad i aksjonen, og de var klar over at samlet opptreden var avgjørende, derfor forpliktet de seg til det. Det må ligge flere mannsalderes oppsamlet erfaring bak denne erkjennelsen hos bergarbeiderne. Storhoff står fram som lederen, men hadde ikke erfaringene ligget lagret i miljøet, kunne han lite ha gjort alene. Hvor kom erfaringen fra? Noe må ha vært en «gratis» følge av å arbeide i en komplisert virk-

Hans kongelige majestets Overbergamt inviterer til anbud på leveranser av varer til magasinet på Kongsberg. 1773 0414 Norske intell.

somhet som i seg selv oppfordret til gjennomtenking, læring og samlet opptreden. Og så hadde bøndene vist vei med sin forhandlingstaktikk og sine bøtteskrifter.

Norges første høyere utdanning

Utdanning ut over latinskole fantes ikke i Norge. Bergverkene skaffet seg utdannet personell ved å sende dem på studeturer til utenlandske bergverk, gjerne over flere år. Men dette var ikke nok i det lange løp. Allerede i 1687 hadde Heinrich Schlanbusch luftet tanken, og flere var inne på det etter ham, men det skulle gå 70 år før den ble virkeliggjort.¹⁴⁷ I 1757 foreslo Michael Heltzen at det skulle opprettes et seminar for undervisning i bergvitenskap. Forslaget ble godkjent allerede samme år, noe som tyder på at saken har vært drøftet grundig på forhånd mellom verksledelse og regjering. Berglege Johan Heinrich Becker ble utnevnt til professor, og han fikk raskt system i sakene.

Undervisningen lå til berglegeembedet fram til 1771; årsaken var at kjemi og mineralogi var sentrale fag, som legene gjerne hadde best utdanning for å ta seg av. Dermed var en av verdens eldste tekniske høyskoler igang: Så vel realfaglinjene ved Universitetet i Oslo som bergverkslinja ved Norges Teknisk-naturvidenskapelige Universitet i Trondheim regner sine aner fra den.

Det forhold at anstalten hadde bare en lærer, og at derfor mye var avhengig av hvor ivrig og flittig han var, bekymret verksledelsen. Mangel på faste lokaler, fast organisasjon og fast tilknytning til øvrig skoleverk gjorde ikke saken

Bergseminaret, Norges første tekniske høyskole. Det har uendret utseende fra det var nytt, bortsett fra fargen. KH 2277.

bedre. I begynnelsen av 1770-årene holdt det hele på å sovne inn, men så ble Peter Thorstensen ansatt som berglege i 1776, og da kom det fart i undervisningen. Selv ikke en brann som ødela store deler av undervisningsmateriellet året etter stanset ham; han fikk låne laboratorium og rom hos apoteker Peckel og fortsatte der. Samme år besøkte en sentral person i regjeringen, grev Christian Ditlev Reventlow sølvverket, og han tok bl.a. fatt i bergseminaret og videreutviklingen av det. Berghauptmann Hiort ble satt til å utrede studieordningen, og han foreslo i 1780 å bygge sammen hele skolevesen i byen, med folkeskole, høyere skole og bergseminar som avslutning. Det gikk ikke gjennom, men tre år senere ble det vedtatt å føre opp en egen bygning, og opprette tre lærerstillinger. Skolebygningen, som i all tid etterpå har hett «Bergseminaret», ble bygget etter datidas mote med mansardert tak, og pryder fortsatt Kirketorget. Seminaret hadde fått fast grunn under føttene.

Gå til onkel, snille onkel.....

For å kunne slå seg gjennom dagliglivet må en fra tid til annen ha tilgang på lån. På denne tid fantes det ikke banker i vår forstand. En kunne få lån i skolekassa, mot pant i fast eiendom. Ellers var det å låne hos folk med penger til overs. Slike var det en del av, og her skal vi følge Bjørn Ivar Bergs beretning om den mest vellykkede av dem på 1700-tallet:¹⁴⁸

Mons, eller Mogens, Hansson var overstiger ved Gamle Segen Gottes gruve. Den var stor og komplisert, og krevde sin mann i den daglige drift. En overstiger hadde 12 rd i månedslønn, for sin tid en rommelig, men ikke overdådig gasje, som de fleste levde bra på etter samtidas målestokk. Mons' forfedre hadde vært i samme klasse: Stigere, oppsynsmenn og smeltere. Mons var født i 1726, og fikk en helsøster Gunhild og en halvbror Anders, som begge hadde familie etter seg. Mons selv var ugift.

Han hadde gått gradene fra unge på reglementert vis, til han 35 år gammel ble overstiger ved gruva, en stilling han beholdt til sin død 29. januar 1783. Det er et bevis på faglig dyktighet og økonomisk pålitelighet i ei tid da misligheter var vanlig, og folk fort vekk kunne miste stillingen pga. misbruk.

I nødsårene først på 1770-tallet var han talsmann for arbeidsstokken i gruva, der han i tidas snirklete språk målbærer et utvetydig budskap:¹⁴⁹ Folk må få lønna si, og tilgang på rimelige matvarer i et magasin på byen. Han bodde standsmessig, men heller ikke mer. Det er først ved registrering av boet etter hans død vi ser det atypiske: Mons var steinrik.

I 1761 kjøpte Mons seg hus. Det kostet 460 rd, og lå på Nymoen rett ved Nybrua. Hovedbygningen var på rundt 45 m² grunnflate, i en etasje, med stue, kammers og kjøkken i, med grue, kakkelovn og jordkjeller. Sidebygningen var på rundt 32 m² og hadde kammers med kakkelovn og matbu, uthuset var på ca 14 m² og var innredet til fjøs, stall og forloft. Det var også en redskapshus og vedskjul med loft på eiendommen, og så den vanlige gress- og urtehagen. Inventaret i stua bestod av et brunt slagbord med skuff, et firkantet brunt bord med korsfot og tolv brune trestoler for uten et stueur med brunmalt kasse. Så var det ei blå treseng og to dragkister, ei blåmalt og ei av eik. Det var også to rødbrandede inngangsgardiner, dvs. portierer, for det kunne nok trekke fra døra. Inventaret blir avrundet med en teduk av lerret med påtrykt mønster. I kammerset stod eikeskatollet han oppbevarte det meste av pengene i, med sølvskjenk på, og en blå standseng med sengeklær. Det var nok her Mons sov. Han hadde husholderske, ei enke som het Mette Malene. Kan hende det var henne som disponerte kammerset i sidebygningen.

Rett over gata, nede på det som nå kalles Sildekassetomta, eide han ei stor og god løkke med låve på, som han hadde kjøpt i 1764 for 700 rd, altså betydelig mer enn boligeiendommen. Det sier litt om hvor viktig og attraktivt det var å eie noe slikt. Så langt i beskrivelsen står Mons og hans bolig fram som et typisk eksempel for hans stand og stilling.

Det må ha vært allment kjent, for samme dag som han døde, troppet byfogd og skifteforvalter Jonas Barth og to vitner opp for å forsegle boet og forberede skiftet. Det skulle gå 14 år før det var ferdig. Åpningen var dramatisk: Nevøene overrakte Barth en nøkkel til et hengeskap, der det var nøkler til andre skuffer, skap og kister, og hva fant en ikke: 750 rd 79 skilling i kontanter, tilsvarende snødt fem årslønner for en overstiger, 45 lønnings- og kjørselsbøker fra bergmenn og bønder, deponert som sikkerhet for lån, 75 gjeldsbevis og obligasjoner, for uten ei regnskapsbok med 236 gjeldsposter. Noen var uerholdelig: Halstein Olsson Prestegårdens gjeld på 1 rd 28 skilling ble uten videre strøket, da det var vel kjent at han var «fattig og ussel.» Men Mons hadde mer solide debitorer enn som så: Assessor i Overbergamtet Christian Ernst Heltzen, en brorsønn av Mikael Heltzen, skyldte boet 99 rd, som han gjorde opp for.

Mye var pantegods: Gull- og sølvsaker, edelstener, klesplagg og lommeur. Prokurator Wigersløv hadde lånt 3 rd av ham, og stampet sitt tambaks lommeur

i pant. Wigersløv var en mye nyttet advokat på denne tida, og tjente nok til salt i grøten. Men behovet har vel vært akutt, og et billig lommeur fikk ta støyten. Her får også vi et tilsynelatende brudd med Mons' nøkterne levemåte, han hadde nemlig en garderobe på rundt 30 plagg, hvorav en fem-seks staskledninger. Var det slik han levde ut sin rikdom, ved å sprade på strøket? Eller var det uinnløst pantegods som hadde gått over til eiendom? Det forhold at han hadde bare ett par gamle støvler og ett par sko kan tyde på det siste.

Av ting som må være knyttet til stillingen som overstiger nevnes en målestav og en magnetstein, det siste forløperen for kompasset. Og så hadde han ikke mindre enn 20 tollekniver, noen av dem rimeligvis uinnløste pantegods.

Han kunne selvsagt lese, skrive og ikke minst regne. Han hadde 11 bøker, uvanlig mye for en mann i hans stand og stilling, og mest med religiøst tilsnitt, etter tidens smak og krav til dannelse. To bøker skiller seg imidlertid ut: «Kort beskrivelse over den gandske verden», og «Conqvest av Mexico». Mons Hansson må ha vært en uvanlig velorientert mann for sin stand og sin tid.

Hvor kom rikdommen fra? Berg drøfter hypoteser som skjulte arvemidler og underslag av sølv, og avviser dem. Forklaringen må være at han rett og slett må

Mons' bokhylle med målestav og magnetstein ved siden av.

ha vært en meget dyktig forvalter av økonomiske ressurser. Kan hende det ble en lidenskap for ham, og oppslukte ham så mye i tillegg til jobben som overstiger at han aldri kom i tanker om å gifte seg – skjønt villige kandidater har det neppe vært mangel på. Berg kaller ham «bergstadens onkel Skrue», men Skrue McDuck er en and som vet å inndrive sine tilgodehavender. Det faktum at boet satt med 75 gjeldsbevis og 236 noterte fordringer tyder på at Mons ikke har løpt ned dørene hos sorenskriveren for å drive inn gjeld.

Først i 1797 var boet oppgjort. Etter at alt var solgt, og det som var mulig å inn-drive av gjeld hadde kommet inn, var boet brutto på 4435 rd, netto på 2442 rd. Det ble fordelt på søstersønnene Ola Nilsson og Nils Toresson Graaner, og halvbrorens sønn Anders Andersson Monsen med 814 rd på hver. De arbeidet som hauere eller stigere, og fikk således en arv på 8-10 årslønner hver fra onkelen. Ola og Nils sikret seg onkelens eiendommer: De kjøpte løkka sammen for 426 rd, mens Ola kjøpte huset alene for 360 rd. Anders' midler stod til forrentning i byfogd Barths bo pluss til utlån hos et par andre.¹⁵⁰ De kom til utbetaling da han ville skifte etter kona Berte Olsdtr. Fulsebakke, som var død i barsel i 1795. På den tida var økonomisk myndighetsalder 25 år, så han møtte for skifteretten med verge.

Byfogd Barth og to vitner bak et bord med bunker av sedler, kjørebøker og sølvsaker.

Generell befolkningsutvikling på og rundt Kongsberg sist på 1700-tallet.

For siste halvdel av 1700-tallet har vi en stor undersøkelse av befolkningsutviklingen i og rundt byen, med tyngdepunkt i Sandsvær.¹⁵¹ Den trer fram med både høy fruktbarhet og høy dødelighet.¹⁵² Det siste var normalt for byer på denne tid, da farsotter og epidemier herjet i en underernært befolkning som bodde tett og hadde lav hygienisk standard. Byene fikk «påfyll» ved tilflytning utenfra, og unngikk på den måten å «dø ut».

Jo lengre en kom bort fra byen, jo lavere var fødsels- og dødsratene.¹⁵³ Dødeligheten varierte med åringer, epidemier og kriser ved verket, ofte med en topp i månedene april til juni. Dette var i «vårknipa», og viser hva mattilgangen betød. Fra tid til annen gikk det koppe- og meslingepidemier over distriktet, som tok med seg mange små barn.¹⁵⁴ Kongsberg står fram som opphavs- og spredningssted for bygdene rundt.

Når hadde en råd til å gifte seg?

Å stifte familie er i utgangspunktet en utgiftspost, til barna blir store nok til å bidra i husholdningen. Giftermålsalderen sier derfor mye om når inntektene var blitt såpass at en kunne våge spranget. Bergarbeiderne giftet seg tidligst, rundt 1750 når de var omlag 27 år.¹⁵⁵ Bønder og husmenn ventet i gjennomsnitt til de var to år eldre. Kongsberg var her forskjellig fra byene Kristiania, Bragernes og Moss, som hadde stort sett lavere giftermålsrate.¹⁵⁶ Dette kan forklares ved at bergarbeiderne nådde sin «topplønn» tidligere i livet: Var en blitt hauer, i 20-25-årsalderen, skulle det mye til å avansere videre, mens det på den annen side var forholdsvis godt betalt. I andre byer måtte en vente lenger på en brukbar jobb, mens husmanns- og bondegutter måtte vente til det ble en ledig gård eller plass.

Bondebrudene var yngst med vel 24 år ved giftermålet, bergmannsbrudene var ca 26 år og husmannsbrudene vel 27 år da de giftet seg. Årsaken til dette har vel noe med muligheten til å fø en familie å gjøre: Jo eldre brud, jo færre barn. Nær halvparten av ekteparene hadde familieøking på gang da de stod foran alteret, av dem igjen var omlag 70% i gang allerede før trolovelsen. Tendensen var litt større blant husmenn og bergfolk enn blant bønder. Dette viser at de offentlige formaliaene rundt trolovelse og vielse ikke spilte avgjørende rolle for når to unge selv regnet seg, og ble ansett av familiene for å være et par.

Fødsler

For alle grupper falt antall fødsler noe utover mot århundreskiftet, en følge av at tidene ble dårligere for distriktets økonomiske «motor» Kongsberg Sølvverk.¹⁵⁷ Bergmannskonene hadde de største antall fødsler i perioden, og flere enn i de ovennevnte byene. Dette skyldes større spebarnsdødelighet hos bergmennene, med påfølgende avbrutt amming og større sannsynlighet for ny graviditet. Bondekonene lå ikke lang etter; de gikk tidligere inn i ekteskap, men ble også tidligere ufruktbare. Husmannskonene lå noe etter dem igjen, som en kunne vente av senere giftermål og dårligere kost.

Dødelighet

Dødeligheten var altså størst blant bergmenn, mindre blant bønder, og minst blant husmenn.¹⁵⁸ Det siste virker i første omgang overraskende, men kan skyldes at husmenn bodde mer spredt enn de to andre gruppene. For dødeligheten blant spebarn, som var den aller mest utsatt gruppen, skyldes for 80% av tilfellene ytre årsaker så som epidemier, som bredte seg lettere jo tettere folk bodde.

Barnedødeligheten pendlet regelmessig mellom 30 og 40%, og det er lett å tro at den ble en vanesak; folk kunne ikke legge i så mye følelser når de fikk så mange barn, og mistet en så stor andel av dem. Det er neppe riktig, en finner sorg og redsel for barnas skjebne som et bakteppe i mangt et folkeeventyr. Det står ikke så mye om det i skriftlige kilder, men det kommer snarere av at da som nå så en ingen behov for å skriftfeste noe alle så på som selvfølgheter.

**«En liten engel til oss kom,
hilste blidt og vendte om.»**

Dette lille verset kunne en finne i dødsannonser for spebarn til ut på 1970-tallet, og illustrerer det følelsesmessige selvforsvar foreldre måtte sette opp når barn døde fra dem i spe alder. For sjelen kom fra Gud, og nå vendte den bare tilbake etter en kort gjestevisitt. Arvesynden var vasket bort ved dåpen. Veien tilbake til himmelens herlighet var da kort og sikker. Det var derfor en kristenplikt og –rett å døpe barn en fryktet ikke ville overleve, og hvem som helst kunne gjøre det, eneste krav var at det var vitner til stede. Den påfølgende dåpshandlingen i kirken var bare sandpåstrøing.

En liten engel har forlatt oss. Vi vet ikke navnet, men samtida var trygg på at det gjorde Gud. HM 126.

Det ble da et problem med dødfødte, eller de som døde uten at en rakk å hjemmedøpe dem. Logisk sett var de da hedninger og skulle graves som slike, utenfor viet jord. Det må ha gitt mangt et foreldrepar sjelekvaler i tillegg til de andre påkjenningene. På 1600-tallet hadde en kommet såpass til fornuft at de ble begravet på kirkegården, men uten jordpåkastelse. Folkefantasia hadde imidlertid trøst: Fra flere steder i landet kjenner en til forestillinger om at de oppholdt seg rett på utsida av himmelens port, på marker som var like grønne. De fikk bare ikke gleden av å skue Guds åsyn, noe de gjerne ville, og de maste iherdig på den som kom gående mot porten om å hjelpe dem inn.

Omsorg ved sykdom og død

Det var en kristenrett å bli begravet i vigslet jord. Selve begravelsen var gratis, men ellers måtte alt betales for. Det var stykkpris for klokkeringingen, etter hvor mange klokker en ønsket å få ringt med. Og så kunne en leie menighetens likbåre, og ett vanlig eller ett litt finere likklede til å ha over kista mens den ble båret til graven. Det ble ytet tilskudd til dødsboet fra sølvverkets kasse, og via knapschaft-ordningen, så folk kunne få en hederlig begravelse.

Fra om lag 1740 og ut århundret var Kongsberg velsignet med klokkere som både hadde letleselig håndskrift og var nøye med å føre opp forhold som er av stor interesse for oss når vi skal prøve å sette oss inn i tanker og handlinger i de tider. Her skal vi gjengi et lite utvalg av det de har notert seg:

Hva folk ønsket seg i over 300 år: En hederlig begravelse. HM 184.

To mann bærer liket av Halvor Gudmundsen inn til Martha Pop.

Samfunnet gjorde sin kristenplikt også overfor helt ukjente folk. 16. august 1742 ble det begravet et «fattig menniske fra Østerdalen ved navn Halvor Gudmundsen, som fandtes død paa gaden uden for Eschild Thoressøn, og blev indbragt til enken Martha Pop». ¹⁵⁹ Det var nødsår og avlingssvikt i Norge da, mens sølververket ekspanderte kraftig, og mange søkte seg hit. Dødsårsaken oppgis ikke, men det er å frykte at det var sult. Martha Pop tok seg altså av den døde, rimeligvis for å stille ham.

21. august 1742 ble det begravet «et fattig ungt menniske, som hr. kammer-raad Heltzen opholdt udi qvest-huuset, hvis navn vides iche, saasom hand af sygdom saa sterk blev angreben, at hand ej kunde talle, dog formeenes hand at være fra Tyriestrand paa Ringerige». ¹⁶⁰ Heltzen hadde altså tatt seg av et fremmed menneske og kostet sykehus på ham, et tegn på at barmhjertighet ikke bare var tomme ord. Og han var ikke alene, ser vi av senere notater i kirkebøkene.

22. januar 1785 ble det begravet «et lidet fattig pige barn der gav sig navn af Guri Olsd., og formeenes at have været fra Hallingdal. Hun kom gaaende syg til enken Ingebor Voldberg efter afg. Hans Larss. Ranglev ved Postbroen, af udseende gl. 8 aar, døde af kopperne.» ¹⁶¹ Notisen åpner for mange spørsmål: Gikk hun virkelig helt alene, uten følge av voksne? Hvorfor valgte hun Ingeborg Voldberg – kjente hun henne fra før? Ingeborg gjorde i alle fall sin kristenplikt, og hjalp.

Det ble også funnet mennesker en ikke en gang visste navnet på. 10. september 1743 ble det begravet en mann som visstnok var fra Telemark, og døde hos Rolv Sylverstersson, ¹⁶² 24. oktober 1743 «et fattig qvinde-menniske, som kom til Johan Frideric Stengelsrud om aftenen, og døde samme nat, hendes navn eller stædet, hvorfra hun var vidste ingen. ¹⁶³ 5. oktober 1745 ble det begravet «en fattig mands-person, som fandtes død udi madame Friisis gade dør, og blev lagt hos Lars Torbiørnssøn Bæver, hvilken ingen kiendte eller vidste hvorfra hand var kommen.» ¹⁶⁴ Dødsårsaken oppgis ikke for noen av dem heller, men sult er en nærliggende antagelse.

Utover i århundret finner en lignende innføringer, men disse får stå som et godt nok utvalg.

Også de med «mindre håndbagasje», for å låne Inger Hagerups formulering, fikk sin kristenjord og sin karakteristikk med på reisen: 3. mars 1742 ble det begravet «en underlig og tumsede pige ved navn Taran Pedersdaatter». ¹⁶⁵ Hun døde hos enken Bodil Ingebretsdr. som bodde ved Gabe Gottes, altså i Saggrenda. Slike folk ble gjerne satt bort av fattigkassa til pleie hos private, og Bodil kunne sikkert trenge tilskudd til pensjonen sin. 10. april samme år ble «ung-karl Hans Olsson Mictschild, meget eenfoldig og underlig menniske, gl. 22 aar,» ført til graven. ¹⁶⁶ Karakteristikkene virker unødige sårende i vår tid, men på denne tid var dette en normal og nøytral beskrivelse av dem.

Folk som forsømte sin obligatoriske altergang fikk også sitt pass påskrevet: 23. mars 1782 ble ungkar Anders Larsson Broager begravet, han «skal have været et rygges løs menniske, der i mange aar ikke har søgt herrens bord, og døde hos Caspar Olss. Bergmand, ej pens., gl. 54 aar.» ¹⁶⁷

Endelig var det det utenomekteskapelige samliv, som stadig ble sett på som en alvorlig forseelse. Grensetilfeller fantes, som forklart i detalj under bekreftelse av dåpen av lille Marta Karina Larsdr. 23. april 1775: ¹⁶⁸

«Martha Carina Stixruds sal. Seffri Jonss. Hougmoen hendes hiemmedøbte d. Martha Carina, fad.: (...) NB moderen døde udi barsel seng med dette barn, som var avlet med ung karl Lars Jacobsøn Lundtey el. Harstad-eye, med hvilken hun var forlovet og forenet om, at de vilde ægte hinanden, ifald dødsfald ikke hafde indløbet, til hvilken eren der og var taget ægteskabs-sæddel paa ampts huuset, som alt er vist og vidnesfast, og paa grund af samme bliver barnet efter hr. Normans tanker og foranstaltning anført iblant de ægte barn.»

Her får vi rullet ut et hel liten samfunnstablå: Moren døde under fødselen, og datteren ble da på tidvis vis oppkalt etter henne. Hun var enke, hadde gjort

som alle seriøse enker, og funnet seg en ny mann som kunne ta seg av henne og familien. Hun og Lars hadde vært «tidlig ute», noe som også var svært vanlig. De hadde ikke rukket å gifte seg, men de var trolovet, og han hadde fått tillatelse fra Overbergamtet til ekteskapet. Enden på visa ble altså at lille Marta Karina ble rulleført blant de ektefødte barna.

Den høye dødeligheten, det store folketallet og den begrensede plassen på kirkegården førte til at flere ble begravet i samme kiste, som regel en voksen og flere barn. Skikken er kjent fra flere byer, der en hadde samme problem. Det var så vanlig at da 15 uker gamle Kari, datter av Johannes Gabrielsen, ble begravet i egen kiste 21. februar 1739, ble det notert særskilt i kirkeboka.¹⁶⁹ «Rekorden» på Kongsberg er en voksen og åtte barn, som her får stå som eksempel både på hvordan praksisen ble gjennomført, og på klokkerens nitide bokføring:¹⁷⁰

«Hans Jørgen Mortensen Tach, enkemand, som fik skade i gruben og strax efter døde, gl. 59 aar, alle kl. frit. Med ham i kiste Hans Christiansen Tangnæs hs. 3de dødfødde sønner. I samme kiste Gabriel Halvorsen fra Eger. hs. hiemmedøbte s. Anders, gl. 3 timer. Nok i kisten Johan Olsen Sejerstad hs. s. Hans Daniel, gl. 1 aar. Nok Peder Jansen Scharp hs. dødfødde søn. Fremdeles Christian Larsen Rue hs. s. Lars, gl. 1 aar. Endelig afgangne Lars Larsen Bileth hs. d. Ingebor Olene, gl. 2 aar.»

Tach døde i verkets tjeneste, og fikk derfor som «frynsegode» alle klokker gratis. Det kan hende det var en av grunnene til han fikk alle barna med seg i kista; da fikk de også andel i et gode familiene ellers neppe hadde sett seg råd til. Jordpåkastelsen skjedde separat for hver enkelt person, så her ble det altså å lese ritualet fem ganger – de fire dødfødte hadde jo ikke navn og dåp, og kunne ikke få egen.

Hvordan taklet familiene det å legge sine døde sammen med fremmede mennesker? Folketroen hadde trøst her også: Det betød lykke for den voksne å ha med seg små, uskyldige barn over i det hinsidige. Og så hadde barna noen til å passe på seg og hjelpe dem fram på ferden.

Da det skulle bygges ny kirke på Kongsberg ble det enda mindre plass på en fra før overfylt kirkegård, for den gamle kirken måtte jo stå mens den nye ble bygget. Løsningen ble å anlegge en avlasting i skråningen ned mot Hasbergjtjern, tvers over Kirketorget for kirkegården, siden kalt «Seminar-kirkegården». 12. mars 1740 skjedde de første begravelsene her, æren av å bli først deltes mellom Maren Kristensdtr. Bugge, enke etter Hans Bautz, som døde snødt 69 år gammel, og Ingeborg Marie, enke etter Pål Larsson Sunde, også hun pensjonist. Begge fikk med seg i kista tre små barn.¹⁷¹

Tach fikk med seg åtte spebarn i kista – så vidt vi vet 'rekord'.

5. februar 1768 begravnes stiger Amund Serkverssøns kone Maria Elisabeth Berentzdr. Hickelman, 60 gammel, under klokkeklang fra både den nye og den gamle store klokke, og fra den lille. «NB! Og dette var det 1te liig, der blev ringet for med den nye stor kl.»¹⁷² avsluttes det med. Amund ville hedre kona med fyldig klokkeklang, og så har klokkeren funnet det for godt å markere en milepæl i kirkens utrustning samtidig.

En lignende begivenhet klokkeren fant å ville feste til papiret foregikk 29. april 1773: Da ble begravet «velærverd. hr. Cornelius Normanns kiæreste Christiana Sophia Hansd. Lund, fød i Kiøbenhafn, gl. 42 aar ringere 13 dage, bet. alle kl., hun blev indsatt udi dend nye taarne-kielder, som det 1ste liig samme steds, der blev og til kirken foræret 1 parr smukke voxlyss, ligeledes ved begravelsen opført een smuk traurig musiqve fra orgelet.»¹⁷³ Normann var residerende kapellan på Kongsberg, Christina var kona hans, som i samsvar med tidas skikk fikk en slik koselig betegnelse i kirkeboka. For en slik person måtte det selvsagt kostes på såpass. Og når nå den nye likkjelleren under tårnet stod klar, var det knapt noen som var mer verdig til å åpne bruken av den enn ei prestekone.

Noen innføringer er direkte hjerteskjærende: 2. mai 1743 ble Peder Finnssons kone Else Andersdtr. begravet, 40 år gammel.¹⁷⁴ 23 dager etter fulgte Peder

Prekestolen med orgelet over, som ga «smuk traurig musiqve» da Christiana Sophie fikk æren av å innvie gravkrypten i tårnkjelleren. KH 2106.

Hadde hun latt bitterhet over å bli sviktet av barnefaren gå ut over sønnen? Vel ble Bibelens formaning om at den som elsker sin sønn tukter ham tidlig, etterlevet bokstavelig, og korporlig avstraffelse var vanlig i hjem så vel som i rettspleien. Men grov mishandling av forsvars- og sakesløs person var så absolutt ikke forenlig med kristelig framferd, det var folk skjønt enige om.

Og så, 16. juli 1743, kom turen til «pigen Ingebor Knudsdr. Klokkestuen, som døde udi fængsel, gammel 30 aar.»¹⁷⁶ Dødsårsak er ikke oppgitt – sjokk etter at det gikk opp for henne hva hun hadde gjort, var kanskje medvirkende? Heldigvis er det ytterst få slike innføringer å finne.

At det kunne gå over styr for ellers bra mennesker, var samfunnet for øvrig klar over, og tok hensyn til. 24. april 1766 ble Herbrand Olsson Sæters sønn Ola begravet, snødt 4 år gammel.¹⁷⁷ Om ham står det forklart: «NB! Dette barn blev udi een slags raserie og sinds-forvirrelse efter udstanden sygdom dræbt af sin egen moder.» Fortsettelse følger umiddelbart etter:

«29. april 1766 begr. Herbrand Olss. Sæters hustru Karen Siulsd. Aasehiem,

henne i graven, han var fra Nes på Hedmarken og 40 gammel han også. Og så 8. juni 1743: «beg. sal. Peder Findss. 2de sønner Hans & Ole, samt 2de døttre, Anna & Berthe, som døde udi Glittre. NB Forældrene begr. her for 3 uger.» Hva som rammet familien er ikke oppgitt, men det var som sagt nødsår, matmangel og mye smitte i omløp.

En innføring står i all sin ordknappe uhygge i en særstilling: 23. juni 1742 begraves «Ingebor Knudsd. Klokkerstuens u-ægte s. Jon Torgerss., gl. 5 aar og nogle maaneder, fød her paa stædet, faderen var gevorb. soldat Torger Jonss. av hr. gen. major Frøilichs lif-compag. NB Samme barn formeenes at være død formedelst moderens tyrannie og u-christelige medfart dermed.»¹⁷⁵

Jon Torgersson døde angivelig 'formedelst moderens tyrannie og u-christelige medfart.'

fød paa Modum, gl. 34 aar. NB! Denne qvinde, som ellers alltid har været bekiendt for et got skikkelig menneske, kom i og efter udstandne sygdom udi svære anfegtninger og een slags phantasie og sinds forgivelse, og udi saadan tilstand, som fornuften berøved, forkortede self sine dage, hun blev uden nogen ceremonie i stilhed hensat udi kirkegaarden.»

Selv mordere skulle ikke få komme i vigslet jord, men her har en tatt omstendighetene i betraktning og funnet fram til en mellomløsning: Karen ble begravet på kirkegården, men i all stillhet.

Like stor forståelse ble ikke Mikkul Gulbrandsson Bure til del. Han ble begravet 24. april 1771 med attest for å være «af persohn og forhold bekiendt for et ryggesløs og leiddelig menneske, der fandtes stranguleret og hængt ved sit eget huus, hvilken, da gierningen efter undersøgning af øfrigheden, doct. og chirurg blev andseet suspect og mistænkelig, som dend der efter deres formodning ikke vel af ham self kunde være begaaet, blev nedskaaren, og ved dom tilkiendt at faae christen jord, dog uden ceremonie og jords paakastelse hensat udi all stilhed i kirke-gaarden.»¹⁷⁸

Det var altså en skjellig grunn til mistanke om at det forelå noe kriminelt som med nød og neppe lot Mikkul få komme inn på kirkegården. Så vidt vites ble saken ikke oppklart.

På denne tida var det også et etter vårt syn usmakelig interesse for vanskapninger av ymse slag, som også har nedfelt seg i kirkeboka. Det mest detaljerte og groteske er ført i pennen av klokker Falch.¹⁷⁹

«4. april 1767 begr. ung dreng Christian Hanss. Koth, som døde hos Lars Hennichss. Bierche, gl. 15 aar. Med ham i kiste Simon Simonss. & Cathrine Frantzd. Kielstrup, ægte-folk, deres dødfødte daatter. NB! Samme barn var et monstrum eller vandskabning, der var fød med 2de hoveder, som begge vare lige store, og et hvert saa stor som ellers almindelig et barne-hoved, ja saa lige af skabning med øyne, øren, mund og næse at man ikke skulle skille det eene fra det andet, der var og et fuldkommen skillerum imellem et hver hoved, at de ikke vare voxne tilsammen, og imellem skillerummet, som var midt halsen var en tap af been og kiød udgroet i veyret, af tykkelse og længde som en liden finger, thi begge hovederne stode hver henimod sin axel, i det øfrige, hvad de andre lemmer angik, var samme barn af skabning som ellers et andet barn. Dette kand ieg med destørre vished anføre, saasom ieg self med egen øyne har beskuet dette barn, og ej gaaet efter andres relation allerede.»

Uansett stand og stilling

Døden rammet hardt, også i «de bedre hjem». Ingeborg Marie Andersdtr. (1743-1812) var arving til Stengelsrud, og familien satt godt i det. Ektemaker fant hun derfor i de høyere samfunnslag. Hun giftet seg først i 1762 med Hans Gulliksson Åker eller Li fra Sandsvær (1740-1773).¹⁸⁰ Han ble ansatt som skoleholder i Efteløt i 1756, bare 16 år gammel,¹⁸¹ og ble i 1767 utnevnt til lensmann i sognene Efteløt, Komnes og Tuft.¹⁸² Det viser at familien hans hadde gode forbindelser; en ble ikke lærer i 16-årsalderen og lensmann når en var 27 med mindre en hadde folk til å kausjonere for seg og legge inn et godt ord. De fikk seks barn, ei datter levde opp og giftet seg, men fikk ingen barn. I 1773 mistet hun ektemann, tre barn og moren sin, og måtte stå for et omfattende skifte etter ektemannen.

I 1775 giftet hun seg annen gang med enkemann og bergmester Johan Verner Usler (1722-1805). Med ham fikk hun åtte barn mellom 1776 og 1785, hvorav seks døde som små. Kun sønnen Hans Jacob og den yngste datteren Grete Lovise (f. 1785) vokste opp. Ingeborg og hennes to ektemenn manglet hverken mat eller midler, ei heller tilgang på det siste nye innen datidas helsevesen. Likevel opplevde de en uhyggelig høy barnedødelighet. Skjønnte de ikke at den forserte

barneproduksjonen måtte gå ut over helsa til avkommet? I så fall var de ikke alene. Ammer tok seg ofte av spebarnstellet i slike familier, så mulighetene for ny graviditet kom raskt.

Ingen rev jakter ved hiet.....

Alle som har beskjeftiget seg med Kongsberg Sølvverks historie har nok sett med lengsel mot sølvtyveriene: De har skjont de må danne en kongevei inn i datidas samfunn og levesett, høyt prioritert og nitidig etterforsket som de var. Men dermed svært arbeidskrevende å følge i kildene. I 2020 kom boka om dem, og innfrir til fulle forventningene en måtte ha til temaet. Vi skal her gi et kort sammendrag av et av høydepunktene:

Ola Nilsson Kårtorp (ca 1714-1763)¹⁸³ ble dømt for heleri og omsetning av vel 21 kg tjuvesølv, som er det nest største overhode på 1700-tallet. Og ettersom ingen rev jakter nær hiet, hadde han sørget for avsetning blant fingernemme folk langt unna: På sine hjemtrakter på Hedmark, og i Våle i Vestfold.

Ola var husmannssønn fra Vang prestegjeld.¹⁸⁴ Han ble sannsynligvis født i 1714, og må rundt 1740 ha reist til Kongsberg, der sølvverket var i sterk ekspansjon, og arbeidssøkende folk fra hele landet strømmet til. Antagelig tok han først på seg snekring og tømmermannsarbeid, som de fleste av bondeslekt. Ola må nokså tidlig ha skaffet seg midler til å kjøpe Bikjen søndre, for i 1744 søkte han som eier av plassen om første rett til kjørsel ved kullebunnen der.

Ola Nilsson spesialiserte seg på kjørseloppdrag, og sølvverket hadde et stort og variert behov for slike tjenester: Ved og andre materialer fra byen til gruvefeltene, malm i retur til pukkverkene, stein til fløtningshengslekarene, tømmer og ved til byen, og drift av hestevandringene som stod for malmheising og vannlensing ved mindre gruver. Slikt kunne forstandige folk tjene bra på, og Ola gjorde det virkelig bra, det viser skiftet etter kona i 1760. Men det fantes også andre inntektskilder: Handel med tjuvesølv. Og med det yrende liv som må ha vært rundt Bikjen og hengslet der, må det ha vært lett å skaffe seg kontakter, teste påliteligheten, og inngå avtaler. Kan hende var det dette som fristet – «leilighet gjør tyv» heter et gammelt ordtak. Av rettssaken går det fram at det begynte i 1759, men en hadde begrunnet mistanke om at trafikken hadde begynt tidlig på 1740-tallet.

Ved skiftet etter kona Anne Marie Dagfinnsdtr. i 1760, står det bra til:¹⁸⁵ Boet eier Bikjen søndre, taksert til 350 rdl., pluss en gård i Lardal taksert til 320 rdl, to løkker taksert til hhv. 150 og 75 rd, og plassen Graven til 70 rd. Det er også

På Bikjen var det tømmerhengsle, og yrende liv.

tre kuer, fire hester og fem sauer. Antall hester bekrefter at Ola drev med kjøring i stor stil. Av innbo nevnes et sølvkrus med søvløkk for 12 rd, en brennevinskjele for 10 rd., dekketøy for 15 rd, sengetøy for 16 rd, møbler og inventar for 30 rd, og lintøy for 24 rd. Det var utestående fordringer for 248 rd, gjeld på 200 rd, noe som ga brutto 1415 rd, netto 1215 rd. Ola tilbød barna 600 rd, pluss at døtrene skulle få klærne etter moren, mens han selv påtok seg skiftets omkostninger, og å betale gjelden, mot å beholde det overskytende. Svogeren Erik Kristensson Brua var verge for barna, og hadde på forhånd akseptert tilbudet, noe skifteretten også godtok. En får inntrykk av at de to svogerne ønsket skiftet oppgjort uten dyptborende undersøkelser av fast og rørlig gods. Så var de da også sammensvorne i tjuvsølv-saken, skal vi se.

Ola giftet seg på nytt, og fikk en sønn, men han døde noen få uker gammel. Kona Anna døde uforløst i barselseng med deres andre barn, og ble begravet 14. oktober 1762 under ringing fra den gamle store klokke og 12-klokken,¹⁸⁶ som det sømnet seg for velstående folk.

Begynnelsen til slutten på Ola Nilsson Kårtorp/Bikjens blomstrende bigeskjeft kom fra Vang. Halvor Larsson Hveberg, som syslet som bygdesølvsmid, hadde kommet i anfektelser. For i nabolaget pågikk lyssky virksomhet. Først betrodde han seg til den lokale prokuratøren, og så hadde han reist til Kongsberg og fortalt det til overberghauptmann Mikael Heltzen, begge betroelsene falt i 1761.

Overbergamtet var også en rettsinstans, og sølvtyverier sorterte under det. Og nå organiserte Heltzen en storstilet politiaksjon.

Lørdag 6. mars 1762 reiste tre mann ut fra Kongsberg: Overeinfarer Christian Ludvig Asmann, som var sjef for sølvverkets interne politikorps, einfarer Jørgen Åsland, og berg- og forstadvokat Christian Fredrik Barth. Herrene dekke til sammen et bredt spekter innen jus, bergfag og mineralogi, og laget er nok blitt satt sammen med omhu. Reisen gikk til Vang med ordre om å kontakte lensmannen der, og pågripe en del navngitte personer:

Førstemann på lista var kobberslager Anders Johansson på plassen Lerhusstua, som fikk besøk kl 7 om morgenen. Andre mann var husmann Engebret Nilsson Lerhuseie, svoger til Anders – og bror til Ola Nilsson Bikjen. Begges bosteder ble nøye undersøkt. Sølv fant de ikke, men smie, utstyr for sølvsmiing, og noen gjenstander av ustemplett sølv – sølvsaker skulle være stemplet av offentlig godkjent sølvsmid for lovlig å kunne omsettes. Men de fant et usignert brev tilstilet Torkjel Pålsson Liberg på Sakslund i Stange om å kunne få kjøpe sølv for 300 rd. Barth og Åsland satte av sted til Stange, og fant Torkjel puslende med sølvarbeider. Ransakingen avslørte bergsølv: En liten stoff, som Torkjel sa hadde ligget der etter konas første ektemann, og fire andre mineralstoffer, som han sa han hadde fått til undersøkelser fra andre. Han hadde også en del ustemplett sølv. Senere kom det fram at Torkjel i 1747 hadde arbeidet ved kruttmølla på Kongsberg, og at han den gang hadde vært mistenkt i en sak om tjuvsølv. Han ble arrestert, likeledes Anders og Engebret.

Uventet besøk av lensmann og bergfolk hos bygdesmeden som pusler med sølvsaker.

I mens hadde Asmann med hjelp av lensmannsfolkene foretatt ransaker hos de andre mistenkte: Knut Gudsås, Jon Amundsson Granerud og tre brødre Jessen. Hos den ene av dem ble det funnet stuffer, mineraler og ustemplet sølv. De tre ble arrestert.

15. mars 1762 klappet fella sammen over Ola Bikjen: Eiendeler ble forseglet og dører låst, etterfulgt av omfattende husundersøkelser og graving i jorda. Og opp kom smeltet så vel som usmeltet bergsølv. Samtidig reiste en delegasjon til Vestfold, der det bodde to svenskfødte kobberslagere som begge het Jonas Bergström. Ni kg sølv kom for dagen der.

Rettssakene viste at Ola Bikjens svoger Erik Brua, hadde vært hovedleverandør, med 21,4 kg. Erik var skytter i Gottes Hülfe in der Noth gruve, og hadde i den stillingen lett tilgang til sølv. Hvem hadde hatt ideen? Ola skyldte på Erik, Erik skyldte på Ola. Så hadde Ola Sveinsson Hvam levert litt, så langt tilbake som rundt 1740, altså ved de tider Ola Bikjen kom til byen. Sølv et ble sporet videre. Alle mottagerne drev som bygdesmeder, med kobber, messing og altså sølv, som de laget knapper, spenner og søljer av. Slikt var det god avsetning for på bygdene.

Saken viser at Ola Bikjen var en mann med sans for god planlegging og omhyggelig gjennomføring. Kjørselvirksomhet førte til at det ikke var så rart at han satt godt i det. Og han var gløgg nok til ikke å prale med rikdommen sin. Erik Kristensson var godt, men diskret plassert i ei god gruve. Salgsnettet var spent ut over store deler av Østlandet, med tre-fire innbyrdes uavhengige mottagere. Og landet var ikke så uframkommelig som vi i våre dager tror; folk var stadig på Kongsberg, især i forbindelse med marken. Slikt nettverk tar tid å etablere, så en får en bestemt mistanke om at Ola Bikjen må ha sett mulighetene nesten med det samme han kom til Kongsberg, og så smått begynt å organisere.

Hovedmennene ble dødsdømt, da de hadde stjålet over den mengde sølv som var fastsatt for slik straff. Erik Brua rømte klokkelig fra arresten i 1763, og ble ikke siden sett. Jonas Bergström døde i arresten i 1767. Torkjel Liberg, Anders Lerhusstuen og Engebret Nilsson fikk dommen formildet til forvisning til Finnmark. Staten var i ferd med å sikre grepet om den landsdelen, og trengte folk som kunne bosette seg der. De fikk hjelp fra staten til å få familiene sine sendt etter, og har store etterslekter. De fortsatte i sine gamle yrker som bygdesmeder, ved siden av fiske og jordbruk.

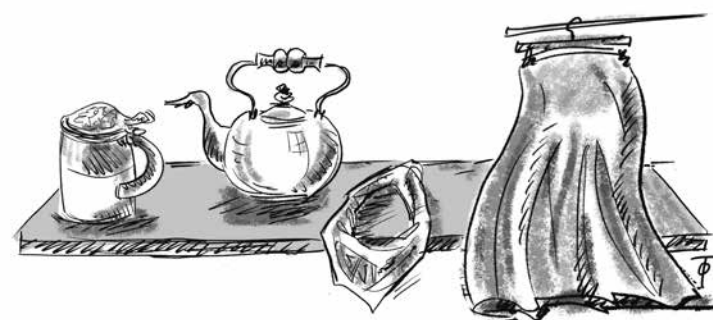
«Småfiskene» Knut Gudsås, Hans Jessen og Torstein Follebro slapp med 10 rd

hver i bot til sykehuset på Kongsberg, da det ikke var bevist at de visste det var tjuvsølv de hadde smidd ut.

Ola Bikjen selv ble syk under fengselsoppholdet og døde i arresten 26. februar 1763. Liket ble gravet ned av nattmannen i Christiania, boddelenens medhjelper, slik foreskrevet var for dødsdømte. Ola fikk derfor ingen kirkelig seremoni; begravelsen er ikke ført inn i kirkeboka. Staten måtte ut med 12 rd i omkostninger. Boet etter ham skulle ikke bare dekke bøter og omkostninger ved hans egen dom, men også det som Erik Brua ble idømt. Det gjorde det langt ifra; etterforskning og sakføring kostet langt mer enn tjuvsølvets verdi. Men så var da heller ikke målet at det skulle gå med overskudd.

Småforbrytelser og –straff

I motsatt ende av Ola Bikjens sak finner vi en «fillesak» fra samme tidsrom som kan tjene som eksempel. Utløsende var tyveri av et brunt steintøykrus med sølvlokk.¹⁸⁷ Egentlig var det to saker, reist mot Rebekke Olsdtr. Dafi eller Biring, som etter hvert falt sammen til en. Rebekka var først gift med Albrecht Kristoffer Jacobsson Sund, som hun i alle fall hadde sønnene Ola (f. 1751) og Jacob (f. 1753) med, og så med Kristen Biring. Noen år før saken kom opp, hadde Rebekka lånt 38 rd av Anders Stengelsrud; hun hadde selv skrevet lånesøknaden. At kvinner var skriveføre på de tider var heller sjeldent, så Rebekka må ha vært et menneske med gode ressurser. På vårparten 1765 hadde så sønnen Ola stjålet et steintøykruset fra Nils Nilsson Åsland, dette vedgikk så vel Rebekka som sønnen. Ola vedgikk også at han og broren Jacob hadde tatt ei tekanne av kobber fra Arne Arnesson Frikk. Konene til Nils og Arne møtte, og kjente igjen tingene sine. De fikk dem med seg, med formaning om å oppbevare dem trygt i fall retten skulle få behov for dem igjen.

Stridens hjerte: Krus med lokk, tekanne, damaskskjørt og tørkle.

I kjølvannet ble Anders Stengelsrud og kona anklaget for å ha tatt ulovlig høy rente – rentefoten var fastsatt i lov den gang – og for å ha handlet tyvegods med Rebekka. Datteren deres hadde også handlet med henne, og lånt henne mot pant. Og så ble en tidligere påbegynt sak innlemmet: Susanna Larsdtr. hadde reist sak mot Rebekka for å ha stjålet et silketørkle fra henne.

Hovedslaget stod 15. september 1766, da framførte aktor og forsvarere sine partsinnlegg. Vi får her et lite eksempel på prosessmessig veltalenhet: Aktor anførte at «dette forøger og forstørre just hendes (altså Rebekkas) forseelse, thi hvad kan være grovere eller ugudeligere end at en moder vil opdrage sine børn udj tyverie og gjøre galge fugle af dem, dette kand vel ikke kaldes en ret moderlig kiærlighed, og enist dette bør forøge hendes straf.» Forsvareren parerte med at «aldrig nogensinde er overbeviist Rebecha Biring eller hende nogen tiid kand overbeviises sine børn i tyverie at have opfødd, og dem derved til galge fugler haver agt at gjøre, deres begangne mishandlinger er hende aldeles uvedkommende, og børnenes forseelse kand efter den forestilling i forsvar skrifted er indkommen, lettelig og billigen som barne gierninger og barne verk ansses.» Anders Stengelsruds rentekrav på 22 s ble gjenstand for lignende veltalenhet.

Dommen var knusende for alle parter. Rebekka hadde selv tilstått tyveriet, og at hun hadde pantsatt tyvegods til Anders Stengelsrud. Videre hadde hun solgt et damaskkjørt til Mallene Larsdtr. Bommen, underforstått uten å kunne redegjøre for hvordan hun hadde fått tak i det. Endelig hadde hun solgt et silketørke som hørte Susanne Larsdtr. til, til kona til Hans Larsson, et tyveri hun ble ansett for å ha gjort selv.

Samlet beløp for alt tyvegods var 11 rd, drøyt to månedslønner for en bergmann, noe som ga en utmålt straff: Hun «bør kag-strtyges, have tyve merke paa sin pande, samt betale i giæld og tvgiæld, og have sin hovedlod til kongens forbrudt, efterat deraf er erstatted alle de paa hende andvendte og andvendende omkostninger med derunder indberegnete actors sallario 8 rd, og til defensor 6 rd, hvorefter hun og (...) bør indsettes i Christiania tugthuus til der at arbeide sin lives tiid.» Det dreier seg altså om fast takst: Så mye stjålet – så mye straff. Hun anket på stedet. Vi får tro ankeinstansen utviste et mer elastisk skjønn. Sønnene var under den kriminelle lavalder, og ble dømt til ris.

Anders og familien måtte tåle inndraging av 2 rd, og bøte dobbelt av de 22 s som var tatt i rente. Videre ble de dømt til ved ed å benekte at de hadde tatt et annet rentebeløp, og heller ikke tatt mer rente enn det loven fastsatte. Avla de ikke eden, ble beløpet og renter inndratt. Anders anket ikke.

Mye skrik for lite ull etter moderne begreper, men et interessant gløtt inn i ei tid da gjenstander hadde en helt annen verdi, rettssystemet malte stødig, grundig og langsomt, og en retts- og straffepraksis som virker fremmed.

En festlig begravelse

Livets viktige begivenheter fødsler, giftermål og død har til alle tider og på alle steder vært markert på tydelig vis, og gjennomført etter et detaljert rituale. Så nedgravningen av sølvtyven Ola Bikjens lik uten prest og tre skuffer jord var en bevisst hevn fra samfunnets side. Her skal vi ta med et eksempel fra den andre enden av skalaen: Begravelsen av overstiger Mons Hansson.¹⁸⁸

Om han levde et nøkternt liv, var begravelsen storslagen. Nå var en hederlig begravelse blant det folk ønsket seg aller mest på denne tida, og de hadde gjerne gitt nøye instruks om hvordan de ville ha det. Så det kan være at Mons ønsket slekt og venner en dyktig fest på sin regning – eller var det arvingene som syntes de kunne unne seg og medhjelpere en salig stund nå som pengebingen var åpnet? Vi vet ikke, men begravelsen og gildet etterpå får vi et detaljert innblikk i fra skiftebrevet.

Kista kostet 5 rd, jernbeslagene til den 7 rd, og så var den malt «på aller fornemste måte» og trukket med voksdruk svertet av maler Drammen for i alt 5 rd. Denne maleren var blant dem som dekorerte Kongsberg kirke, så her var det kvalitet for alle pengene. Madam Svante sydde likklærne, det gikk med hele 29 m hvit kattun, to m flanell, og tråd til stropper. Parykkmakeren «accomoderede» liket, til det krevdes b.la. en del hårnåler. Oppstasingen må ha tatt sin tid, det var nok bra at Mons døde på vinteren, så liket ikke begynte å gå i oppløsning. «Accomoderingen» står i talende kontrast til det kristne grunnsyn at det er sjelen som er av verdi, kroppen er bare et skrøpelig, jordisk hylster. Men alle tider har sin måte å vise fram stand og stilling i livet på, og kostbare begravelser var en av dem den gang.

De levende fikk også sitt. En av arvingene, halvbrorens sønn Anders, ble kledd opp fra topp til tå for i alt 26 rd. Det kom sikkert vel med for en gutt som var blitt farløs før han ble født. Bedemennene, som etter tidas skikk hadde bedt inn til

begravelsen, hadde fått mat og annen oppvartning for 6 rd. Vekterne fikk 2 rd for tre dagers tjeneste ved graven og i sørgehuset. Prest, klokker og skolelærere ble betenkt med 16 rd, mens graveren måtte nøye seg med 24 s for sin medvirkning. Så gikk det 4 rd til klokkeringing, trass i at Mons burde ha fått det gratis etter som han døde i verkets tjeneste. Var det kanskje ikke nok med standard ringing? Ringere og graver fikk i alle fall kringler og kavringer for innsatsen, og så gikk det med 10 l fransk brennevin og 7 rd i godtgjørelse til andre medvirkende.

Mons ble båret til graven av 16 stigere, som ble bevertet med varm mat, vin, kaffe og punsj for i alt 24 rd. Så kom selve gravølet, og det stod i stil til begravelsen. Enkefru Nilsen stod for serveringen, etter at huset var vasket, murverk hvittet og kakkelovner feiet. Det gikk med okse- og kalvekjøtt for 7 ½ rd, to saueslakt til 2 rd 56 s, ei skinke, flesk, salt kjøtt, en hare, fire ryer og 60 egg. Så var det levert fersk fisk og hummer som ekspressforsendelse for 5 rd. Av bakervarer gikk det med fint brød og hvetebrød, mandelkranser og makroner, diverse søtsaker og krydder, 6 kg hvetemel, 1,5 kg sagogryn og like mye risengryn, store mengder melk og fløte, 3,5 kg smør, hele 32 kg raffinadesukker, 1,5 kg kandissukker, og en drøss epler.

Bugnende og stort mat- og drikkebord, med gjester klare til å hugge innpå.

Drikkevarene stod ikke tilbake: 36 flasker rødvin, 5 l fransk vin, 2 l akevitt og 60 l fransk brennevin. Det var brygget øl av ½ t malt, og kjøpt inn 15 kg kaffebønner og litt grønn te. Det hele ble toppet med 2 kg tobakk, fire dusin hollandske piper og ett dusin vanlige piper. I et samfunn der mange levde farlig nær sultegrensen var selskaper som begravelser et velkomment avbrekk, og anledning til å fylle slunkne maver. Skjønt gjestene her var nok ikke i den kategorien. Mons' begravelseskallas gir oss også et gløtt inn i et lite dokumentert, men tydelig viktig arbeidsfelt for kvinner, da særlig enker: Stell av lik, og matlaging og oppvartning i selskaper.

Nå har vi fulgt hovedlinjer i befolkningsutviklingen på Kongsberg, supplert med noen eksempler fra kirkebøker og skifteprotokoller. Men hvordan levde den enkelte familie til vanlig?

Ufortjent glemte mennesker¹⁸⁹

Johan Christoffer Rabenstein (ca 1684-1752) var blant de siste tyske menige bergmenn som vandret inn til Kongsberg. Han kom i 1709, som vi så, og ble her. Han giftet seg i 1713 med Margrethe Kölher, av gammel tysk bergmannsslekt. De fikk fem barn, to nådde voksen alder og fikk familie: Anna Rosina (1717-1790) og Jerimias (1724-1775). Johan Christoffer ble stiger i 1723, og tilbragte resten av sitt yrkesaktive liv i pukkverkene. I 1746 gikk han av, og fikk som ekstra påskjønnelse 5 rd måneden i pensjon, et tegn på trofast tjeneste.

Sønnen Jerimias synes for det meste å ha arbeidet i pukkverkene, som faren. Han giftet seg i 1753 med Abigael Heide. De fikk syv barn, ei døde som spebarn, tre døde ugifte i 20-årsalderen, tre stiftet familie. Jerimias og Abigael tok over barnedomshjemmet hans på Svabemoen, ved det som nå er Dyrmyrgata, og sikret seg også ei løkke på Gamlegrendåsen. Sønnene Johan og Peder kom inn ved verket så snart de var gamle nok, alt i alt skulle dette tilsi en trygg økonomi for familien. Men da Jerimias døde i 1775, var boet konkurs. Hva som var årsaken, vet vi ikke.

Abigael var av de få kvinnene vi vet hadde lønnet arbeid: Hun fikk 2 skilling for hvert skålpund lys hun støpte. De ble brukt som arbeidslys i gruvene, og var av talg som kom fra Vestlandet. Så mye ble det ikke utav det, men som enke kom alt godt med.

Datteren Anna Rosina giftet seg i 1745 med Mikkel Hansson Bratteberg (ca 1713-1793). Han var husmannsgutt fra en plass under gården Bratberg i Ringsaker.

Mikkel og broren Erik flyttet til byen i 1742 og begynte på Stadssaga. Sølvverket var i jevn vekst, og det kom folk fra fjern og nær i håp om å slå seg igjennom på dette dynamiske stedet.

Erik ble sjakthauer, mens Mikkel flyttet over i smeltehytta i 1743 og ble der livet ut. Han avsluttet sin karriere som «hutmann», dvs. vaktmester. Arbeidet var etter måten godt betalt, men også farlig, som vi så av berglegens skadejournal. Mikkel var derfor en del syk, og i «sykejournalen» hans kan vi følge hvordan verket behandlet sine syke: Ved kortere tids sykdom fikk de sykepenger: Halv grunnlønn, ved lengere fravær kunne de gå over på pensjon mens en så an hvordan sykdomsbildet utviklet seg.

Mikkel ser ut til å ha vært en systematisk mann. Året etter at han giftet seg, bygde han seg hus på den tomte vi nå kjenner som Skolegata 9. Sannsynligvis står deler av huset han satte opp, fortsatt innebygd i bygget. Huset var ferdig i 1747 og var på ca 26 m². I første etasje var det kjøkken med grue, og stue med kakkelovn, i 2. etasje var det en «sal» og et kammer, begge med kakkelovn. Bygningen hadde ni fag vinduer, og er et typisk eksempel på et hus for folk i små, men trygge kår.

Anna Rosina og Mikkel fikk syv barn, gutter alle sammen. Tre døde som spebarn, de andre levde opp. Eldstemann, Johan Christoffer, var vanfør, men ikke verre enn at han fikk arbeid i et pukkverk. De andre tre ble bergmenn. I tillegg

bestod husstanden fra tid til annen av et par leieboere, og ei tjenestepike, altså opptil ni personer fordelt på ca 50 m² boflate. Trangt etter våre begreper, normalt den gang.

Da Mikkel ble hutmann i 1768, fulgte det med embedsbolig ved smeltehytta. Han og fami-

Utsnitt av maleri 1808 med smeltehytta. Digitalarkivet.no.

lien flyttet dit, og huset i Skolegata ble leiet bort.

Med fem mann i fast arbeid var økonomien under god kontroll. I 1770 tjente de til sammen vel 255 rd i året. Vi må kunne gå ut fra at alt gikk inn i en felles pott, og ut igjen til felles glede og nytte. For å kunne kjøpe seg nok mat, måtte de ut med rundt 140 rd i året, dømt ut fra hva vi vet om prisene på denne tida. 6-7 rd gikk til rente på lånene, men alt i alt ble det likevel rundt 100 rd til overs, til klær, innbo og løsøre.

I 1774 skulle det hele endre seg. Menneskene har vel til alle tider drømt om «det store loddet», og tida hadde sine lotterier. Hammerforvalter Lemche var kommisjonær for det offentlige klasselotteriet, han hadde kommet på etterskudd, og han var blakk – merkelig nok, for stillingen hans var brukbart avlønnet. Vel 471 rd kom kravet på. Noe underslag var det visst ikke snakk om, snarere raus kreditt til folk som ikke burde ha fått. Mikkel hadde kausjonert for ham, og nå ble han trukket med i dragsuget: Eiendelene hans gikk på auksjon. Eldstesønnen Johan Christoffer berget gården i Skolegata; han fikk tilslaget på 230 rd. Gjelda på den var 195 rd, og den hadde prioritet foran kravet fra lotteriet, så det ble bare 35 rd tilbake til det. Ved auksjonen over løsøret var svært mange av kjøperne arbeidskollegaer av Mikkel. En får inntrykk av en stille og underforstått gjensidig hjelp blant venner og kjente. Auksjonen innbragte vel 51 rd, resten av gjelda må ha blitt strøket. Den forfulgte i alle fall ikke familien siden.

Av sønnene blir Johan Christoffer borte fra oss på etteråret 1793. Har han dødd på reise utenbys? Broren Johannes blir også borte, på vårparten 1779. Trolig flyttet han til et bergverk et annet sted i landet. Han var 25 år gammel og med bred yrkeserfaring, og for dem som ville se, var det klart at sølvverket ikke lenger var den trygge arbeidsplass det hadde vært.

Anna Rosina og Mikkels hus er antagelig ennå å finne som en del av Skolegata 9. Foto: AL.

Av de andre brødrene var Hans sjakthauer, siden sjaktstiger. I 1780 kjøpte han ei løkke på Gamlegrendåsen, i 1784 giftet han seg med den 23 år gamle Maren Elisabet Olsdtr. Stavlum. Faren hennes var pukkstiger, og Hans og Maren flyttet inn i hennes barndomshjem i Gamlegrenda. De fikk barn med tre-fire års mellomrom. Skulle en fø fram barn i disse tider, var dette bortimot optimalt: Barnet fikk en lang dieperiode, som beskyttet mot sykdom og underernæring, og det kunne greie seg litt selv når neste barn ankom. Om Hans og Maren resonnererte slik, vet vi ikke. En annen forklaring kan være at Maren har vært kleinhelsa, hun døde i 1800, 39 år gammel. Hans kostet ringing med alle kirkeklokker.

Boet etter Maren viste solid velstand, det var på brutto 742 rd, netto 554 rd. Barna fikk sine utlegg i fast eiendom. I 1805 forsvant livsgrunnlaget for bergstaden: Sølvverket ble nedlagt. Hans fikk full pensjon, men med datidas dyrtid som følge av napoleonskrigene og etter hvert inflasjon, må han ha funnet det nødvendig å avhende. Den ene løkka ble solgt i 1807 til nevøen Ola, den andre gikk i 1809 sammen med huset i Gamlegrenda. Etter at gjeld og arvemidler var oppgjort satt han igjen med rundt 100 rd i ei tid da dyrtid og inflasjon skjøt ytterlig fart.

Hans døde i 1811, og etterlot seg løsøre for vel 93 rd. 68 rd gikk med til å dekke gjeld og utgifter, og så fikk barna utbetalt arvemidlene etter moren, så det ble litt over 300 rd å dele. Det ser ut til at begge forlot Kongsberg kort tid etter; sønnen Ola var da utlært skomakersvenn.

Hvor representative var Bratteberg/Rabenstein'ene? For dem er bortimot alle kilder saumfart. For Bævergrenda er det ikke gjort like nitidige undersøkelser, men til gjengjeld for nær sagt hele befolkningen, fra grenda ble folkesatt fra tidlig på 1700-tallet av.¹⁹⁰ Og svaret er klart: Historien om familiene Bratteberg og Rabenstein spenner opp et lerret som er svært så representativt for sin tid og deres stand, fra jevn og trygg velstand til grå fattigdom, med kort avstand mellom.

«Fylla har skylda....»

Kongsbergs store behov for tilførsel av varer og tjenester skapte selvsagt et yrende liv i byen, med tilreisende fra nær og fjern. Noen drev som «husnæringsholdere» som det ble kalt, tilvirking og salg av bl.a. mat og husgeråd av eget fabrikat. Regulære vertshus fantes også. Ellers var det vanlig å søke mat og herberge der en fant det. Vi får en god innsikt i det fra en sak i 1799, da Eilef Jørgensson Skoli hadde ærend på Kongsberg, som endte i ei fyllekule, og anklager om sølvtyveri:¹⁹¹

På vei tilbake stakk han innom bergmannen Lars Andersson Pintil i Gamlegrenda

for å avtale om noen messingbeslag til ei dragkiste. Der bestilte han fire drammer, som han drakk sammen med Lars og de to stesønnene hans. Ferden gikk så til smeden Ola Ulland i samme gate for å kjøpe mer brennevin, men Eilef var så full at han sovnet ved bordet hos smeden. Etter blunden gikk ferden videre til Peder Hansson Kiøster i samme gate. Herfra gikk bud med penger for mer brennevin til en annen nabo, Syvert Kristiansson. Eilef sovnet igjen, og Lars og stesønnene gikk hjem. Eilef våknet rund kl 10 om kvelden, fikk seg mat, og tinget losji hos Køster. Men nå kom Lars tilbake og ville ha ham med til Syvert. På vei dit stakk Lars til ham ei pakke med noe han sa var loddesølv. Eilef tok imot uten å undersøke, god og full. Hos Syvert ble det mer brennevin, sang og skravling til ved 1-tida om natta, da Eilef sloknet. Festen fortsatte med nye deltagere, og så kommer historien med sølvet Lars hadde stukket til Eilef opp. Eilef ble satt under tiltale for sølvtyveri. Det endte med en mild dom for uautorisert oppbevaring av sølv. Lars Pintil ble oppsagt pga. mistenkelig oppførsel – det ble slått fast at sølvet etter alt å dømme kom fra gruva han arbeidet i.

Bakgrunnshistorien kjenner vi fra lignende rettsaker: Mange hadde brennevin å selge, kroer så vel som privatpersoner; det var ikke ulovlig. Og losji og mat kunne en få hos kjente og ukjente, så sant vertskapet var villig, det var plass, og en kunne betale for seg.

Oppnavn

Et fenomen som er grundig dokumentert i kirkebøkene, er det vil ville kalle oppnavn, tilnavn eller klengenavn. Vi har så vidt vært innom dem allerede. Som eksempel tyr vi igjen til klokker Falchs samvittighetsfulle utlegning:¹⁹²

«16. august 1777 begr. Lars Hanss. & Helena Olsd., ægte folk fra Vestfossen, deres s. Hans, gl. 1/2 aar & 6 uger. NB Disse folk ere hidkomen i sommer, og log. hos Peder Olss. Eger paa Nye-moen. I samme kiste Torger Anderss. Luraasis dødfødde daatter. NB Nest foranførte Lars Hanss. & Helena Olsd. foregiver at være ægte folk og gifte paa Eger nestafvigte aar, samt til berg-staden ankomen i denne sommer fra Vestfossen, men har foralt ingen rigtighed eller beviis at kunde foreviise, hand har været ellers i mange aar ved Styrstue teigel-værk udi Sandsværd, hvor hand kaldtes Lars med de mange næser, siden hand har een kule paa næsen.»

Falch har altså pliktmessig rapportert tvilen om ekteskapelig status, men har også funnet det for godt å ta med noe som ikke har det ringeste med saken å gjøre. Etter våre begreper må det også ha virket sårende for den det gjaldt. Det

«Du er ei sladrekjerring, du!» er ikke så lurt å si i all offentlighet.

er imidlertid et glimrende eksempel på hvordan slike navn kunne oppstå, og det drøsser av dem i kirkebøkene:

Barnet, Brødhylla, Buserulle, Døden, Ekorn, Forlikt, Fossekallen, Gjeita, Gjeitosten, Godmat, Gratis, Grauten, Gruspung, Gås, Haren, Haspa, Hoppopp, Husvill, Innfall, Kjeiva, Kjekken, Knappen, Kontant, Kremmer, Kråka, Molta, Morbror, Mordstua, Motgang, Presten, Rystehue, Skjæra, Skravla, Slasken, Slumpen, Stammeren, Sup, Svoger, Tekopp, Teta (=kjøttmeisen), Tiuren, Tykke-Anders, Tørre-Anders, Ullsokk, Utstikker, Vintapper og mange, mange flere. At flere hadde fått navnet sitt av forståelige grunner, kjenner vi også til. F.eks. var Anders Olsson Slabbedask en notorisk småkeltring vi kan følge i rettsbøkene på 1740-tallet.¹⁹³

Det var straffbart å sette nedverdiggende oppnavn på folk, så hvordan kunne de da komme inn i et offentlig dokument som ei kirkebok, ikke bare en gang, men nærmest som rutine? Forklaringen må være at hverken geistlighet eller allmue har regnet det for nedverdiggende, men nærmest som et familienavn eller karakteristikk.

Ellers visste folk så visst å passe på sitt gode navn og rykte. I 1699 hadde kona til sorenskriver Nils Jennson kalt kona til fogd Johannes Barth for ei sladrekjerring,

i et bryllup der det meste av byens sosietet var til stede. Det ble det en omfattende rettssak av, og sorenskriveren måtte pent be om unnskyldning på konas vegne.¹⁹⁴ Ikke bedre gikk det for sølvverkets byggmester Friderich Burchardt i 1703: Kona hans, Johanns Christensdtr., hadde kalt Anne Malene Olsdtr., kona til overstiger Tomas Tomassen, for «skjøge», og det attpå til på kirkebakken.¹⁹⁵ Det ble 20 lodd sølv i bot til staten, 16 rd i bot til kirkekassa, og 6 rd i saksomkostninger.

Helsetilstanden rundt år 1800

Henrik Rosted (1761-1816) var berglege på Kongsberg 1792-1802, og har etterlatt seg en detaljert beretning om helsetilstanden i byen på hans tid, ispedt endel observasjoner omkring folkeliv og levekår.¹⁹⁶ Han roser arbeidet løkkeeierne legger i jordbruket sitt, slår fast at byen har godt drikkevann, og beskriver den svovelholdige røyken fra smeltehytta. Somrene er tildels ubehagelig varme, mens vintrene kan være like ubehagelig kalde, særlig når det snor langs elva.

Bergarbeiderfamiliene bodde dårlig, ofte på bare ett rom, som var alt for lite for en familie på fem-seks eller flere. Her foregikk alt fra matlaging til sykepleie og klesvask, så inneluften ble deretter. Maten var dårlig og utilstrekkelig, og måtte dertil tas på krita, slik at gjelden vokste trutt og sikkert. Magasinførpleiningen hjalp noe, men var som regel spist opp i løpet av månedens første halvdel. Kostholdet gikk mest i gryn- og mjølmatt, poteter og sild. Litt kjøtt fikk en kun i slaktetida om høsten, mens viltet stod i alt for høye priser for vanlige folk.

Bedre ble det ikke av at de giftet seg så alt for tidlig; unge folk uten livserfaring og kunnskap makter ikke å bygge opp et skikkelig hjem, sukker Rosted. Og så har han noen ramsalte karakteristikk av konene: De har medfødt uvilje mot arbeid, orden og renslighet, er dårlige til å lage mat, henfalne til kaffe og kortspill, og løper omkring og glør på alt fra barsel til bryllup og begravelser.

Av sykdommer var «brystsvakhhet» mest utbredt, dvs. alt fra forkjølelse til tuberkulose. Den brå overgangen mellom frisk og tildels kald uteluft, og varm, røykfylt gruveluft ble holdt for å være hovedårsaken. Dernest kom galle- og nervefeber (tyfoid), som Rosted henfører til det dårlige kostholdet. Skjørbuk, diare, innvollsorm og forstoppelse var plager med samme opphav. Barnesykdommene var skarlagensfeber, kikhoste og barnekopper. Berglegens hverdag bestod i å ta imot pasienter, skrive sykemeldinger og anviser medisiner etpar timer fra morgenen av, resten av dagen gikk med til sykebesøk.

Det gikk knapt ei uke det ikke ble skadet en eller flere mann, og bergkirurgen måtte trå til. Jordmor var det også, Rosted greide å utvirke at det ble ansatt to fra 1797 av, med lønn fra bykassa.

På kirkegården lå likene i flere lag oppå hverandre, i knapt nok en meters dybde. Stanken var i varme sommerdager påtagelig for de som bodde nærmest, hvorav Rosted var en. Ettersom bergmenn skulle jordfesteres på lørdager for ikke å kaste

I 1804 var Christen Henriksson Prahm i byen for å samle opplysninger om økonomiske forhold i Norge. Han er rystet over hva han så: ¹⁹⁸

«Neppe noget sted vil en reisende forefinde saa aabenbar og saa skrækkelige spor af almindelig armod som her. Det var midt i vinteren jeg adskillige dage opholdt mig her. Alle vegne omringes man paa gaden af flokke mennesker hvis udseende forkynnder yderste nødlidenhed. Mennesker af alle aldre, i sær mange børn, kun halv bedækkede med de skidneste pjalter, ei alene med blotte fødder, krybende frem i alne dyb snee, men med arme og krop nøgen fremstikkende af de utilstrækkelige pjalter, i en frost af mer end en snees grader, alle med hungerens gulbrune farge og den haabløse elendigheds stupiditet i ansigtstrækkene.»

bort arbeidstid, kunne likene bli liggende så lenge at de begynte å gå i forråtnelse. Rosted forsøkte å få anlagt en ny kirkegård, noe det først ble noe av etter at han hadde reist fra byen.

Trass i dette var bergfolkene ganske godt fornøyde med sine kår; de kjente jo ikke til annet. Overfor øvrighetspersoner var de kronisk mistenksomme, tildels med skjellig grunn, mente Rosted.

Fra 1804 har vi en annen, mer kortfattet rapport.¹⁹⁷ Rosteds etterfølger Thore Peckel beretter at forskjellige typer febere og betennelser er hyppige, veneriske sykdommer er mer sjelden enn i kystbyene, mens brystsykdommer er hyppige «formedelst det meget vand de faa paa sig i gruberne, den træk der er, den røg og den idelige afvexel af heede og kulde ved brændingen».

En hovedårsak til sykdommene er «den meget herskende urenlighet i klæder og værelser for den almindelige mand, og især deri, at der om vinteren leve mange sammensperrede i samme værelse, hvor den reene luft er fortæret, og som er opfyldt med en mængde stinkende dunster (...)» En annen grunn er «(...) usselhed i klæder og fødemidler, naar familier ere for store i forhold til hvad de have at fortære (...)».

Lysglimt fantes imidlertid: For tre måneder siden hadde Peckel mottatt koppevaksine og hadde siden da vaksinert hver uke. Byen hadde to jordmødre, madammene Rude og Rabe, men barselkonene var ikke så mange – et sikkert tegn på vanhelse og trange tider. Apoteket var velforsynt og holdt gode varer til rimelige priser, heter det avslutningsvis.

Små fornøyer i hverdagen

Noen fornøyer fantes dog også for bergarbeiderne. Rosted beretter at de til St.Hans pyntet husene sine med løv, og ungdommen reiste ei maistang til å danse rundt. På kvelden ble det satt fyr på gamle tjæretønner på Lågen – ennå i etterkrigstida var det et munnehell på Kongsberg: «Det er så lenge siden som da Lågen brant», når noe skulle fremheves som svært lenge siden. Kanskje det henspiller på dette.

På «drikkedagen» 23. desember samlet arbeiderne seg fortsatt i sakkerhusene ved gruvene med mat, drikke og dans, kanhende med musikk fra stadsmusikanten, eller fra en av dem han leide ut spilleretten til:

På «drikkedagen» 23. desember samlet arbeiderne seg.

På musikkens vinger

Jørgen Otto Ader (1705-1761) tok over som stadsmusikant i 1738.¹⁹⁹ Han skulle ifølge privilegiebrevet sitt ha enerett på spilling og opplæring i bergstaden og opplandet, altså «oppvarte og betjene alle og enhver til brylluper, barseler og andre vertskaber». Han skulle også spille i kirken, og understøtte latinskolekoret. Hans to søstersønner, Aage Hansson Holm og Martinus Calmer, gikk i lære hos ham. Den siste har etterlatt seg en samling noter til danse- og underholdningsmusikk, scenemusikk og salmer av kjente og ukjente komponister, som vitner om god kontakt med europeisk musikkliv og strømningene der. Han ble siden skoleholder ved Christiana tukthus.

Holm overtok privilegiet etter onkelen, men fikk fra 1783 av konkurranse fra bergsyngeskor. Han protesterte energisk, uten at det hjalp. Så byttet han taktikk og solgte stillingen til dem. Mot at en hver voksen gruvearbeider årlig overlot dem to skikts lønn, skulle de spille til dans i bryllup og barsler, og spille fra kirketårnet ved barndåp. Stadsmusikantordningen ble opphevet i 1800, men bergsangerne fortsatte tydeligvis, med innslag av yngre krefter.

Bergsangerne var 12 mann sterke, og vi kjenner navnene på dem. Det kan se ut som det var en jevnaldrende kameratgjeng som hadde fått ideen, for alle var bergarbeidere, til dels i samme gruve.

En av dem, Henrik Konrad Flech, må ha vært litt av et musikkalent. Han var av en gammel bergmannsslekt, født i 1757, og fikk opplæring i fiolinspill, først av Holm, og så studerte han noen år under Peter Mandrup Lem i København, ansatt ved Det kongelige kapell før han ble utnevnt til professor, og en betydelig fiolinist med stor kontaktflate i europeisk musikkliv. Vi ser således en solid kontakt mellom hovedstrømninger i europeisk musikkliv og bygdespillemenn i Kongsberg og bygdene omkring, formidlet via bergsangerne.

En underdanig lyttende Flech som undervises av Lem, og som så spiller med bravur og selvtillit for en bygdespillemann.

Flech hadde som de andre hele tida bergarbeide som hovedinntekt, i 1801 var han malmslager ved Gabe Gottes gruve. Men det var vanskelig å kombinere fiolinspill og gruvearbeid; han fikk etter hvert maltraktert fingrene sine såpass at det ble så som så med kvaliteten på spillet.

1795-1810: På veldokumentert vei mot katastrofen

Rundt 1800 blir kildetilfanget mye rikere. Først og fremst får vi landets første folketelling der navn, familieforhold og alder er oppgitt, i 1801. En verdig forgjenger er manntallet over bergmennene fra 1797. Fra samme år har vi også branntakst og fortegnelse over løkker og løkkeiere på Vestsida. Lista fortsetter med oppsigelsesmanntallet fra 1805, da hele verket ble nedlagt. Og i 1807 får vi nok en branntakst.²⁰⁰ En arbeideraksjon i 1795 gir dertil et blitslys over den sosiale situasjonen.²⁰¹

1. august leverte bergmennene en klage til Overbergamtet. Innholdet var velkjent: Intet tillegg for bryting av vanskelig fjell, kjøpmenn tok for høy pris på varene, og de fikk skiktmesterne til å trekke arbeiderne i lønna for gjeld. Svaret var at de måtte vente en tre ukers tid, så myndighetene fikk tid til å se på det. Denne dagen var lønningsdag, så det var mye folk i byen. Da beskjeden om den lange svartida kom, brøt det ut spontane opptøyer. Noen ringte med kirkeklokkene, slik at enda flere folk strømmet til, og så brøt menneskemassen inn i amts-huset, der Overbergamtet var forsamlet. Der forlangte de under mye spektakkel svar på klagen, og Overbergamtet fant situasjonen så truende at de gikk med på å forbedre lønnsforholdene. Etter dette falt folkene til ro, og dro etter hvert hjem.

Det ble rekvirert militære styrker, nedsatt en undersøkelseskommisjon, og tatt opp forhør. Det endte med at bare tre personer ble satt under tiltale og dømt, til ganske milde straffer. Kommisjonen fastslo at det var mye hold i klagen, og endel ble gjort for å forebygge lignende tilfeller.

Alt stoffet innbyr til en grundig historisk og sosiologisk drøfting, men det krever ei hel bok for seg selv. Forhåpentligvis tar noen opp tråden her.

Manntallet var resultat av grundige utspørringer.

1797: Nok et manntall, grundigere enn noen sinne²⁰²

Det omfatter 2403 mann. Her er de «vanlige» opplysningene om alder, fødested, bosted, tid ved verket osv. I tillegg kommer oversikt over andre yrker de behersker, om de har jordbruk ved siden av, familiestørrelse, om de har skader, og skoft. Alt med tanke på å kartlegge hvem som kan sies opp ved innskrenkninger, tydeligvis.

Som bonus får vi et øyeblikksbilde av verkets drift. Den strekker seg fra Kisgruva i sør til Nord-Vinoren i nord, og fra Helgevann i vest til Skara-gruvne i øst, og teller 36 gruver. Svakheten skjærer i øynene: Et kjempeopplegg med dammer, renner, maskiner og veier å holde ved like av et stadig mindre antall produksjonssteder spredt over et stort område.

Borhauerne var i stort flertall, med 780, et tegn på at bergbrytingen ble stadig mer mekanisert, mens det var 155 fyrhauere. Det var 200 i aspirantstillingene løshauer og sprenger, og 350 drenger eller knekter: Unge folk som drev med malmheising, vannlensing, malmvasking, vei- og dambygging osv. 45 mann var tømrere, skilt mellom ung og gammel. Den eldste «unge» var 73 år gammel, mens den yngste «gamle» var 37 år, så vi skjønner det har med ansiennitet å gjøre. 130 mann var sjakthauere, altså tømmermenn i gruvesjaktene. Ellers merker vi oss

Utsnitt av kart over sølvverkets sirkumferens i 1797. Verket drev gruver over hele dette området. Digitalarkivet.no

27 anskyttere, altså folk som betjente kjerrattene, nok et tegn på mekaniseringsgraden ved verket. 20 mann var kongelige vedhuggere. En skulle tro det ikke manglet folk som ville hugger tømmer og ved for sølvverket, men det fant seg altså tjent med å holde seg med egne folk på feltet.

Arbeidsstokken er definitivt innfødt: Fire mann er født i Tyskland, to i Sverige, og så er det en håndfull dansker, resten er nordmenn.

Fire mann får anmerkning for skoft, en av dem blir bortvist fra arbeidet i to måneder, den gamle straffen for slikt. Ellers synes det ikke å ha fått følger for noen av dem. Arbeidsmoralen framstår således som høy.

Elleve mann er oppført å kunne et annet yrke, av dem fem bergmusikanter – myndighetene må altså ha ment at de kunne fø seg på det. Ellers er det to smeder, en tømmermann, en glassmester, en garver og en børsemaker. Selvsagt kunne mange av de andre et håndverk til «husbruk», men altså ingen så mye at det ble antatt at de kunne leve av det.

Rundt regnet 560 hadde tilgang til jordbruk, alt fra regulære gårdsbruk til løkker. Syv hadde bare ei geit å hjelpe seg med, men de fleste hadde kuer: De kunne fø fra ¼ ku og opp til åtte, de aller fleste lå på ei ku. Best forspent var Ola Fossum på Jøranrud gård på Eiker; han fødte syv kyr og en hest. Buskapen ga jo et godt tilskudd til livbergingen, men var sjelden nok til å leve av. Opplysningen viser bergalmuen i all sin sårbarhet: De hadde ikke annet å falle tilbake på om sølvføringen sviktet.

Det er skilt mellom gifte og ugifte i manntallet, mens enkemenn ikke er nevnt. Det må jo ha vært en del av dem, for det meste ført som gifte, må vi tro. Folk som er ført som ugifte, er i alle fall svært sjelden ført med familie ut over seg selv. Størst familie har den 26 år gamle løshaueren Pål Solum fra Kongsberg, som arbeidet i Samuel gruve. Han hadde 12 å forsørge, det må være snakk om foreldre og søsken i tillegg til egen familie. Så er det fem som har ti; mest påfallende av dem er den 19 år gamle ugifte ledesprenger Ottar Kristensson, som bodde hjemme hos moren. Var hun blitt enke, slik at alt falt på sønnen?

Gjennomsnittsalderen på bergmennene er 34,9 år, et godt tegn på at nye folk nødvendig ble tatt inn. De hadde vært ansatt i 23,5 år i gjennomsnitt, med 66 år som det meste og to måneder som det minste. Yngst er syv stykker på 10 år, mens 15 er 11 år gamle, alle var drenger. Det er vel innskrenkninger i arbeidsstokken, og voksende erkjennelse av at barn ikke har godt av å gå i tungt arbeid, som ligger bak. Åtte mann er over 70 år, med to på 76 år som de eldste. Den ene, Peder Kiøster, var pukkstiger og altså i full jobb. Den andre, Daniel Vigant, var i «retrettstilling» som fyrvarter. Mens den 74 år gamle Hans Bikjen drev som fyrhauer, trass i at han hadde brokk.

Vel 140 mann har en merknad om skade. Brokk og brystsvakhet er de mest alminnelige. Tunge løft og dårlig luft har som ventet fått sine følger. De gjorde gjerne tjeneste som fyrvartere, nachzahlere og ausschlagere, men flere av dem var også i vanlig arbeid. Her finner en mange skjebner i kortform: Anders Olsson Skruvert var 34 år gammel, gift og ertzsjeider; han hadde fått skutt av seg den ene armen. Mest ettertanke skaper Ola Gutterud, en 50 år gammel ungkar som hadde arbeidet ved Juliane Marie gruve. «Mangler fornuft og uteinleg i grubene» står det kort og godt. Var han blitt dement, eller var han av de enkelt utrustede her i verden, som hadde gått og stelt med noe han greide, til tyngre krav fra arbeidsgiveren innhentet ham?

1801: Første fullstendige oversikt over befolkningen i hele byen

Da bodde det 6810 personer innen byens grenser, mot 8086 i 1769, en formidabel nedgang. 3616 var kvinner, 3194 var menn – mannsoverskuddet som hadde preget bergstaden så å si så lenge den hadde eksistert, ble snudd etter hvert som nedbemanningen i sølvverket gikk sin gang. Yrkene fordeler seg i runde tall slik – noen oppgir to yrker:

Bergmennene telte 1340, og er den desidert største, som ventet. Nest største «yrkesgruppe» var pensjonister med 420, 300 av dem var kvinner. Det viser Kongsbergs særegne stilling i riket som sted for ytelse av sosialstønad – og hvilke vansker den var i, uten andre yrker å ty til. Minste pensjon var 32 skilling i måneden; «minstepensjonistene» spedde da også på inntekten der de kunne finne den, fra almisser til søm. I den andre enden av dem vi har oppgitt pensjon for, finner vi skiktmester Hans Jørgen Solberg med 150 rd årlig.

Så har vi 230 arbeidere, hvorav 63 kvinner. Hva kvinnene arbeidet som, er ikke oppgitt for de fleste, men det må ha gått i husarbeid og husflid ut fra hva vi ellers vet om tida. Mennene var mye dagarbeidere, dvs. de tok sesongbetont arbeid og strøjobber.

Fattigunderstøttede, stort sett kalt almisselemmer, telte 190, herav 145 kvinner, alle ugifte eller enker. Av dem var det ei som drev med spinning ved siden av, og to tagg i tillegg. At ikke flere hadde «biinntekt», må skyldes at de ikke var i stand til å arbeide, noe de normalt ville ha vært pålagt slik systemet da var.

Det var 50 kvinner som livnærte seg av spinning. Like mange menn var tømmere, mens 35 var smeder og 20 var snekkere.

40 mann var skomakermestre eller svenner. En kan undre seg over om det var arbeid til så mange; forklaringen må være at bergmannsykket slet hardt på skotøyet. Og så var det selvsagt et marked på bygdene. Det var flere yrker som telte rundt 40: Kjøpmenn, smedmestre og –svenner, og smeltehyttefolk, fra hyttemester til svenn.

25 mann var skreddere, rundt 20 mann var kjørselskarer med hest og vogn, 12 mann var lærere ved folkeskolen eller i latinskolen. Den siste hadde ti elever, og så var det en som studerte ved Bergseminaret. Rare studentmiljøet var det altså ikke, men byen var dog sete for den eneste høyere utdanning i landet på denne tid.

Bergstaden rommet to sjøkapteiner og tolv sjømenn. Overraskende, kanskje, men fra tidlig 1700-tall finner vi en og annen sjømann spredt i kildene. Byen ga også utkomme til en tobakkmester, den 56 år gamle Palle Larsson Skjøtt – et umiskjennelig dansk fornavn, og andre steder enn i Kjøbenhavn kan han vel knapt ha lært yrket. Ellers finner vi alle yrker et mangesidig bysamfunn har bruk for.

Det mest særpregede bomiljøet finner vi på amtshuset, i søndre ende av Kirketorget. Her finner vi vaktmester Knut Olsson Lindbu, kona Johanne Jensdtr. og barna Ole Nikolai og Anne Randine, siden gift med Johannes Spenning, navngiveren til Spenningsgate. De holdt seg med tjenestejenta Inger Andersdtr. og så hadde de en losjereende bergmann, Hans Matiasson.

Det var to amtshusbud, som hadde til oppgave å gå rundt og levere sølvverkets omfattende og mangeartede skrivelser, foruten andre ærender. Begge hadde familie.

Og så var det fangefogd Tollev Knutsson, 58 år, og kona Anne Gulbrandsdtr., 50 år. For her var også bergstadens fengsel. De innsatte var ekteparet Jul Sevatsson, 28 år, og Tora Marie Johannesdtr., 31 år, med sønnen Sjur Julsson, ett år. For hvor skulle de ellers gjøre av ham? Så var det et ektepar til, pluss tre menn og tre kvinner. Til sist har vi de gifte kvinnene Anne Maria Rolfsen, 25 år, og Anne Abrahamsen, 47 år og husleier. Det er ikke oppgitt hva noen av de innsatte var arrestert for, men for de to siste kan en gjøre seg sine tanker:

På Korpemoen bodde Erik Kristensson Rolfsen, 36 år gammel og gift. Kona var arrestert for å ha kjent til et tyveri, men ikke anmeldt det. Nestnaboen Anders Larsson Abrahamsen var 52 år; kona hans var satt inn for hæleri.

Nok en arrestant fantes: Den 80 år gamle Halvor Jørgensson. Men han var lagt inn på byens sykehus på Møllergata; bakken opp fra Bussedalen til Møllergata bar i mange år det uoffisielle navnet Kvesthusbakken etter det. Yngst av pasientene her var toåringen Gunnar Hansson. Han var med moren sin, den 44 år gamle og skilte Marte Pedersdr. Eng. Ektemannen hadde reist fra henne, er det notert. Ellers var ekteparet Halvor Toresson og Gro Pedersdtr., begge 32 år, lagt inn der, sammen med syv andre, hvorav seks ugifte. Diagnose er ikke oppgitt for noen av dem, men vi vet fra andre kilder at det var mest folk med epidemiske sykdommer som havnet her.

1805: Teppet dras vekk

Verkets økonomi gikk fra vondt til verre, og det ble nedlagt i 1805. Staten fortsatte driften av Juliane Marie gruve på Sør-Vinorn, og holdt noen pukkverk, og smeltehytta åpen for leveranser fra private. Skogene gikk i praksis over til grevene av Larvik, som visste å gjøre seg nytte av dem i de til dels gyldne tider for næringen som napoleonskrigene skapte på denne tida.

Den dansk-norske eneveldets omsorgsfulle stat viste seg til fulle i avviklingen.²⁰³ Det var i alt 1758 som ble sagt opp, 1222 av dem oppgis å bo på Kongsberg, 214 i Sandsvær, 143 i Numedal, 44 på Eiker og like mange i Jondalen, og så nedover, til 2 i Kjennerudgrenda. Dessverre er ikke fødestedet oppgitt, så vi vet ikke hvor

mange utenbys eller utenlands fødte det var blant dem. Navnene tyder imidlertid på at de altoverveiende var norskfødte.

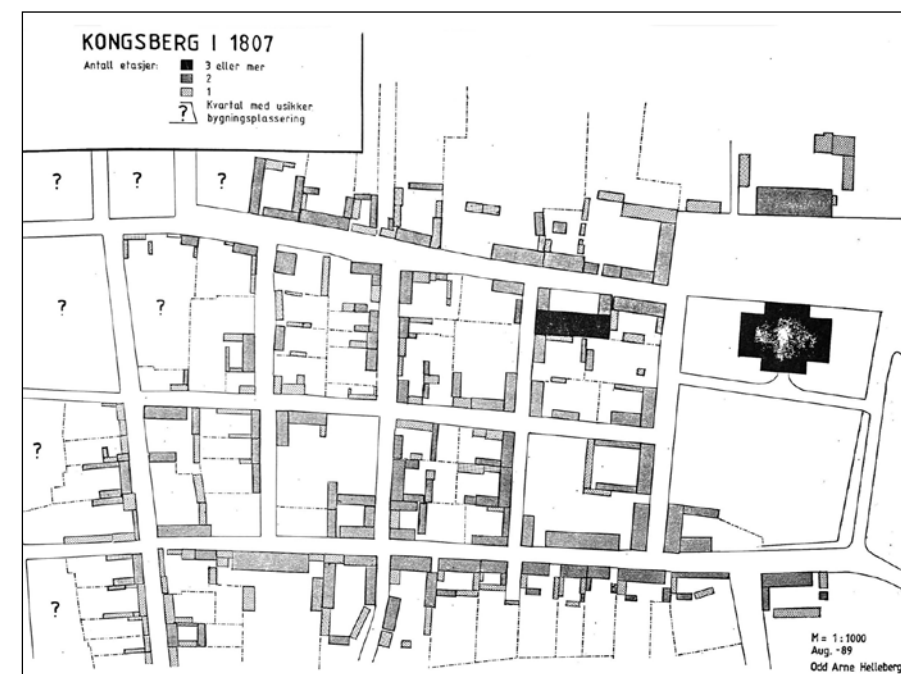
1165 av arbeiderne var gift, 558 var ugift, og bare 13 var enkemenn. Det siste skyldes som nevnt at gjengifte var vanlig. 139 av dem var eldre enn 55 år, 363 var mellom 45 og 54 år, 853 var fra 22 til 44 år gamle, og 395 var under 21 år. Resten er det ikke oppgitt alder på. 915 av husstandene hadde ialt 2160 uforsørgede barn hjemme – det var fortsatt vanlig at guttene begynte å arbeide fra 11-12-årsalderen, og da ble de regnet som å forsørge seg selv.

Lønnsforholdene var mye som før: Øverst på skalaen kom overstigere, pukkstigere, oppsynsmenn og tømmermestre, med 10 til 12 rd i måneden. Skjerpere, damstigere, nattfarere, smedemestre og noen stigere lå på 8-9 rd i månedslønn, og så følger stigere, oppsynsmenn, hytte- og møllearbeidere og andre med ekstra ansvar ned mot 5 rd. Den store hop av hauere tjente sine 4 ½ rd i måneden. 970 mann var i denne klassen, og så er 286 sprengere, knekter, slemmere og andre lønnet med 3 ½ rd. Her er ikke tatt med ekstraintektene fra weilarbeide og annen type overtid. Drenger lå rundt 2 rd måneden. Alle nøt dessuten godt av de subsidierte matvarene fra magasinet. 381 av arbeiderne eide ei løkke eller en plass, hvorav 148 var bosatt på Kongsberg.

Nedleggingskommisjonen gikk grundig til verks: Hver mann ble innkalt og utspurt om økonomisk tilstand og andre inntektskilder, før pensjonen ble fastsatt. 793 mann fikk pensjon, alle over 55 år, og alle skadde, fikk for sin levetid. Alle gifte menn og enkemenn mellom 45 og 55 år fikk fem års pensjon, det gjorde også yngre karer om de hadde stor familie å forsørge. 239 av arbeiderne hadde dertil gjennomgått en legekonsultasjon før pensjonen ble fastsatt.

Vi har en øyenvitneskildring av hvorledes det kunne gå når folk som knapt hadde hatt penger mellom hendene før, fikk utbetalt 70-80 rd kontant:²⁰⁴ Pengene gikk i sus og dus ei ukes tid før alvoret meldte seg med full tyngde: En måtte forlate byen, pengelens og uten fast arbeid å gå til annet sted. Noen dro til private bergverk i Norge og Sverige, mange havnet i København, der de prøvde å slå seg gjennom som best de kunne. Andre tok tiggerstaven fatt, så «Kongsbergfant» ble et begrep på bygdene i årene framover.

Branntaksten i 1807 viser en by i nedgang: Flere bygninger anføres som «brørsfeldige», fraflyttet eller revet. Takket være den og et godt kart over branntomtene i 1810 kan vi lage et brukbart kart over bebyggelsen sør for kirken. Vi finner igjen mange av de lange, smale bygningskroppene som lenge hadde karakterisert byen. Og så ser vi det var betydelig med ubebygget areal selv i de aller fineste strøkene, som tegn på at hagejordbruket stod sterkt.

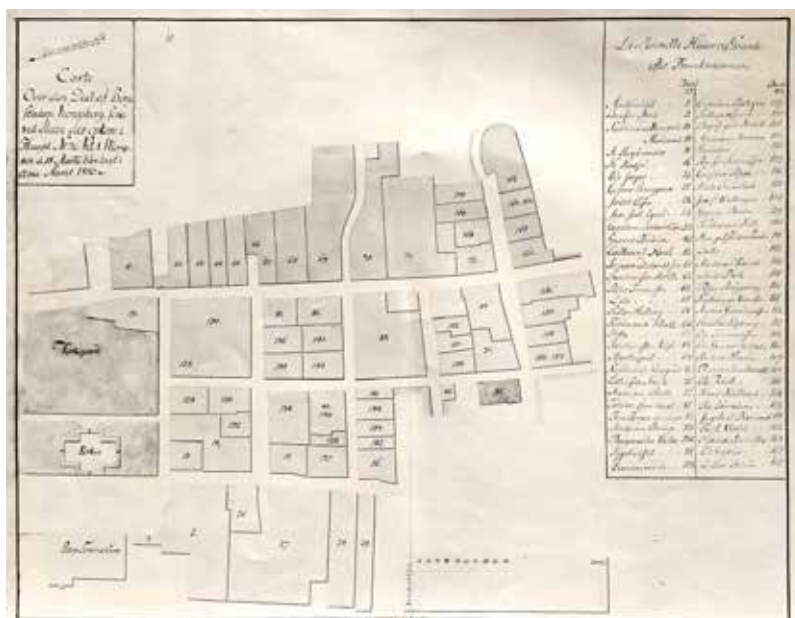

Tomter og bygninger sentralt på Vestsida i 1807. Legg merke til de lange, smale bygningskroppene, og de mange uthusbygningene. Rekonstruksjon ved OAH.

Bybrannen i 1810

Branner var vanlig i norske byer, tettbebygde som de var med nesten bare trehus. Og Kongsberg var intet unntak, som vi har sett. 15. mars 1810 brøt det imidlertid ut en brann som med rette er blitt stående som selve katastrofen i byens historie. Ikke bare kom den oppå alle vanskene etter nedleggelsen av Kongsberg Sølvverk, den var også den største i utstrekning, og tok med seg noen av de tettest og mest velbebygde kvartalene i byen.

Brannen begynte i noen uthus bak Amtshuset.²⁰⁵ Til bekjempelse hadde byen en stor brannsprøyte på hjul med to slanger og bislanger, tre små sprøyter med slanger, 14 brannspann av lær og endel mindre utstyr. Det var ikke mye å stille opp med når ilden fatet i gammel malmfuru. Bergseminaret og kirken ble reddet, ellers gikk amtshuset, apoteket, middelskolen, sykestua og fattigvesenets bygninger opp i flammer sammen med en mengde andre hus. Ialt 58 hus ble helt ødelagt, mens 13 ble mer eller mindre skadet. Skadene løp opp i 48 994 rd, av dette ble det dekket 35 000 rd gjennom brannforsikringsordningen. Kongen ga

Kart over branntomtene i 1810.

4 000 rd til de hardest rammede, private gaver strømmet også inn. Likevel var det en svært vanskelig oppgave å gjenreise byen. Om en fikk penger å bygge for, var det lite å leve av på Kongsberg, og flere valgte å selge ut og flytte fra byen, eller få seg hus i utkantene - det var bra om utbud på rimelige boliger etter at verket var nedlagt.

Det ble nedsatt en kommisjon som skulle planlegge gjenreisningen av byen, og den nyttet høvet til å få utvidet gatene noe. Som i andre byer var gatene så smale at branner lett kunne slå over til den andre sida. De tomtearealene som var igjen, ble kjøpt opp av folk som ennå hadde penger, og slått sammen i større enheter. Den eneste tomte som ble noenlunde ferdig utbygget allerede da, var våre dagers «Fredheimtomt», der Buskerud amts sykehus ble bygget opp fra 1813 av, med sykehus i to etasjer mot øst, og mot vest portnerbolig, uthusbygninger og likhus. Bygningene ble lite forandret utvendig i tida etter at sykehuset ble nedlagt i 1893. Et nybygg for den kommunale kulturskolen, som nå har overtatt tomte, fyller det sørvestre hjørnet. Ellers står den likedan bebygget i dag, som det eneste kvartalet som er tilnærmet uforandret fra den tid det ble bebygget.

Samfundstomta, som før hadde vært delt mellom fem eiere, ble samlet på bare to hender, og nærmere 80% av arealet ble hørende til den ene eieren, byfogd

Koefoed. Tomtene ble nå som før bebygget med våningshus og flere uthus, og forøvrig lagt ut til kjøkken- eller prydhage. Dermed fikk strøket sitt karakteristiske utseende som det beholdt helt til omlag 1960: En eller to-tre store, dominerende bygninger pr. kvartal, med store hager og mye grønt innimellom, et minne om en tid da selv sentrale tomter i byen var så billige og etterspørselen etter byggegrunn var så liten at var den beste måten å utnytte dem på. Under gjenreisningen hersket empirestilen, og flere av bygningene fra denne epoken er bevart i strøket.

Trørnerne Koren, Angell og Brun oppfordret til å hjelpe de brannherjede. 1810 0403 Adressekontoir.21

Samfundstomta og omgivelser vitner om liten etterspørsel etter byggegrunn i over 100 år etter bybrannen. Kongsberg i 1904. Kartverket.no.

1810-1880: Sølvverket gjenoppstår og blir datidas oljeeventyr, Kongsberg Våpenfabrikk fødes og vokser – så vidt det er, mens Mynta består

Et lite jernverk, tillatelse til privat drift etter sølv, litt statlig drift i Juliane Marie gruve, og en våpenfabrikk, grunnlagt i selvstendighetsåret 1814 som vern om vedtaket. Det var det næringsliv byen hadde å leve av. Den Kgl. Mynt var i et par år nedlagt før blokade og krig krevet gjenåpning. Men ikke mange trengtes der. Og så var det altså florisante tider i skogbruksnæringen. Endelig kom et omfattende fattigvesen, med en ull- og linmanufaktur i front. Det var bare ikke nok, i ei tid da uår og krig gjorde levekårene enda verre for vanlige folk. Hadde det ikke vært for en manns uoppslitelige pågangsmot, er det ikke godt å vite hvordan det hadde gått:

Jernverket som skulle avhjelpe nøden i bergsamfunnet. Godt, men lite. KH 2112.

Paul Steenstrup var uteksaminert fra Bergseminaret og kom tilbake til Kongsberg etter ei studiereise i 1805. Han skaffet proviant, organiserte utmynting, oppfant maskiner, planla og drev jernverk og våpenfabrikk, satt i ledelsen for fattigstellet, og representerte byen på grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll. I ettertid er det vanskelig å skjønne at noen kunne rekke å gjøre så mye under så vanskelige forhold. Kan hende var hans innsats avgjørende for at byen i det hele tatt overlevde.

Sølvverket ble gjenopptatt i 1816 etter ivrig lobbyvirksomhet fra de gamle funksjonærene, men i mye mindre målestokk enn før: Kun Armen og Kongens gruver ble satt i drift. Det gikk elendig. Staten var i ferd med å gi opp da en i 1830 gikk inn på det rikeste parti sølv i verkets historie, «Kubbestrossene» i Kongens gruve. De neste 20 årene var sølvverket datidas oljeeventyr, overskuddet dekket enkelte år opp mot 10% av det norske statsbudsjettet. Det sier nok mer om størrelsen på statsbudsjettet enn om sølvmengdene, men det førte med seg samme intense debatt om bruk av dette samfunnsgodet, som for oljen i våre dager. Særlig toppet den seg på 1840-tallet, under striden om videreføring av Kristiansstoll nordover fra Kongens gruve. Rundt 1870 tok det slutt; sølvtilgangen var fortsatt bra, og gamle gruver var blitt tatt opp til ny drift, men ny teknologi for utvinning av metaller førte til sterkt fall i sølvprisen. I ettertid ser vi at verket hadde begynt på veien mot underskudd og nedleggelse, men samtida så det annerledes: Det ble satset mye på modernisering og oppdatering.

«Har du sett de alvorlige menn?» skriver Andre Bjerke i et av sine mest kjente dikt. Her sitter en rekke av dem og forvisser seg om at hvert eneste pengestykke holder akkurat rett vekt. KH 2510.

Våpenfabrikken i 1855: Over kneika fra håndverk til industri. KH 2117.

Krag-Jørgensen-geværet, drapsvåpen og teknologifremmer. kvm 0325.

Mynta fortsatte trutt og stødig, formelt sett som eget foretak, reelt sett administrert i nær kontakt med sølvverket.

I skyggen av sølvverket hadde en skrøplig plante hatt ly og slått rot: Kongsberg Våpenfabrikk. Den var en avlegger av jernverket, og utviklet seg fra nærmest håndverksproduksjon til å bli en stødig, om enn langsomt voksende teknisk bedrift. I 1890-årene kom det teknologiske gjennombruddet med Krag-Jørgensen-geværet. «Fabrikken», som den alltid het på folkemunnet, hadde begynt ferden mot en moderne og nyskapende bedrift. Det var det mange som allerede da håpet på, men ikke torde regne med. Og dermed forlater vi byens to økonomiske lokomotiver for en stund.

Fra inkuderende «storby» til eksklusiv fattigførnehhet

«To bønder på en bergmann»

Den nye driften ved Kongsberg Sølvverk kom aldri opp mot det omfang den hadde ved det gamle verket. Det hadde følgelig ikke på langt nær behov for like mye varer og tjenester fra bøndene omkring. Utviklingen innen jordbruk og skogbruk begynte også å gi bøndene andre markeder for det de kunne tilby; det ble vel så interessant å se til vestfoldbyene og Drammen som avsetningssteder. Dermed gikk det økonomiske hopehav mellom bergstad og landdistrikt i stor grad i oppløsning. Kongsberg, som hadde preget sitt oppland økonomisk som knapt noen annen by, utviklet seg til det stikk motsatte: Den levde av sitt sølvverk og etter hvert sin våpenfabrikk, og var temmelig uavhengig av og uinteress-

Anlegget ved Fredrikstoll, med sakkerhus, tegnet av Prahm. Hit ukependlet belegget ved Kongens og Armen gruver.

sert i hva som skjedde i opplandet. Ordtaket «det går to bønder på en bergmann» stammer fra 1800-tallet, og sier ikke lite om yrkesstolthet og selvfølelse innen bergverksmiljøet.

Ved det gamle sølvverket hadde bergmennene hatt betalt gangtid, noe som førte til at de gikk fram og tilbake mellom arbeidssted og bosted daglig. Det ble for kostbart for det nye verket, som knesatte at folkene måtte gå til arbeidsstedet på egen tid. Det førte til mye «ukependling» mellom Saggrenda og Kongsberg: Belegget lå i sakkerhusene ved gruvene fra søndag kveld til fredag ettermiddag, med de følger det fikk for familielivet. På den annen side ble det for godt slutt på barnearbeid; folk måtte i det minste være konfirmert før de kunne komme i betraktning. Arbeidsdagen var 12 timer, ibefattet ubetalt spisepause. Først mot slutten av 1800-tallet begynte arbeidstida å synke, til den nådde standard 8 timers dag.

Kongsberg by på usikre bein

Byen begynte meget langsomt å reise seg etter katastrofebrannen i 1810. Sølvverkets gjenopptagelse i 1816 ga den et livshåp, men utviklingen synes å vise at det var ubegrunnet. Sølvverkskommisjonen av 1821 foreslo like godt å legge ned hele byen: De summer statskassa satte i omløp var nære på de eneste inntektene den hadde, det manglet det meste av de næringsveier som skulle til for at en kjøpstad skulle bestå. Derfor burde byen legges inn under det omgivende landdistrikt, og de handelsberettigede skulle anses som borgere av Drammen.²⁰⁶

Kongsbergborgerne trommet sammen en komite for å uttale seg om saken – visstnok det første tilløp til demokratisk praksis i byens historie – og tilbakeviste grundig og ordrikt forslaget.²⁰⁷ Det var ikke byens feil at den lå der den lå og hadde det næringsliv den hadde. Kunne den bare få bygget ut skogbruksnæringen, og få bedre kommunikasjoner mot Drammen og Telemark, kunne mye bli annerledes. Stortinget gikk da heller ikke inn på forslaget, men bare det forhold at det kunne bli framsatt, sier mye om situasjonen.

Hva levde byens innbyggere av, foruten fattigstell, bergverksdrift og våpenfabrikk? Det vet vi ikke godt nok, men jordbruksstatistikken synes å borge for at 1. halvdel av 1800-tallet var løkkejordbrukets tid framfor noen annen i byens historie.²⁰⁸ Folketallet sank faktisk litt, fra knapt 3900 i 1815 til vel 3500 i 1835, sikkert nok en følge av de vanskelige tidene.

Folkestyrets begynnelse...

Etter frigjøringsåret 1814 hadde Kongsberg ett stortingsmandat. Stemmerett hadde kun menn som hadde embede, eller inntekt eller formue over et visst nivå, utvidet noe etter hvert utover århundret. Alminnelig stemmerett for alle norske borgere over en viss alder ble først knesatt i 1913.

Valgordningen var fram til 1905 slik at velgerne stemte på valgmenn, som så samlet seg for å velge representanten. Tanken bak var at «folket» ennå ikke var opplyst og modent nok til selv å velge direkte, men de ble ansett som kapable til å peke ut velopplyste menn som så på fritt grunnlag og etter vurdering av den enkelte kandidat, pekte ut representantene. Og de var selvsagt bare menn, stemmerett og valgrett for kvinner lå langt ut i fremtiden. Systemet brukes under presidentvalgene i USA den dag i dag, og her som der resulterte det i en politisering av valgmennene: Interessegrupper stilte opp lister over valgmenn som hadde bundet seg til å stemme på bestemte kandidater.

Idealet var uansett å velge ut erfarne og opplyste samfunnsborgere som samvittighetsfullt skulle ivareta staten og borgernes tarv uten hensyn til persons rang og anseelse. At de fleste valgte også så på seg som dette, og gjorde en hederlig innsats for å nå idealet, er det knapt tvil om. Kongsberg sendte sølvverks- og våpenfabrikkdirektører, fogder, prester og handelsborgere til Stortinget. Den første «vanlige mann» som kom dit fra byen, var stiger Adolf Theodor Hansen Strengenhagen, i fem perioder mellom 1898 og 1912.

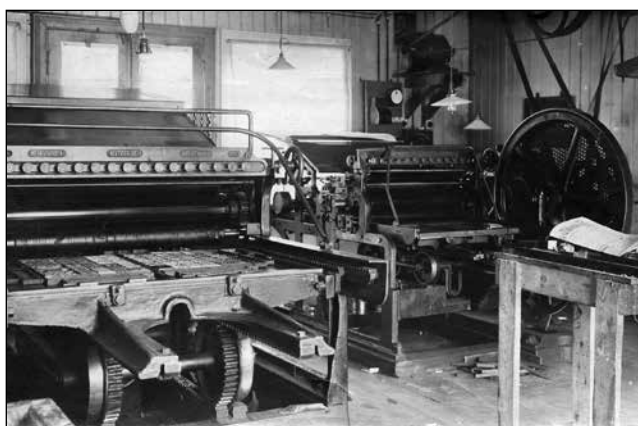
Men politikk er ikke matematikk, og det utkrystalliserte seg ut over i århundret grupperinger i landet som etter hvert skulle vokse fram til partier. Pådriver i prosessen i dette var striden om statsrådenes adgang til Stortinget, som i seg selv var ganske ubetydelig: Skulle en statsråd få gå opp på Stortingets talerstol og svare på spørsmål? En falanks med Johan Sverdrup i spissen så muligheten for å bruke den som brekkstang for å gi Stortinget herredømmet over regjeringen, og brukte den for det den var verd, og vel så det. Striden ble den bitreste i Norge i 2. halvdel av 1800-tallet, og fikk sin avgjørelse ved en riksrettsdom mot regjeringen i 1884.

Bølgene forplantet seg også til Kongsberg, og førte til dannelsen av regulære politiske partier, med regjeringstilhengerne Høyre og stortingstilhengerne Venstre som de første. Men folk flest var mest opptatt av lokalpolitikken; der falt de fleste avgjørelser av betydning for hverdagen.

... og forutsetning: Den opplyste offentlighet.

Tidens ideal var den velorienterte mann – ja, nettopp: Mann, – som satte seg godt inn i sakenes realiteter, og gjorde seg opp sin nøkterne mening om dem, for så å delta med verdighet i en saklig offentlig debatt. Forutsetningen for dette var i første omgang lese- og skrivekunnskap, dernest aviser, som kunne bringe fornøden informasjon. Kongsberg Adresse kom i 1842, og utviklet seg etter hvert til å bli ei Høyre-avis. Det ble det etter hvert lite grunnlag for, og avisa gikk inn i 1910. Da hadde den lenge hatt en konkurrent i Kongsberg Blad, siden omdøpt til Kongsberg Dagblad, som begynte i 1887 som ei Venstre-avis. Og Venstre var stort på Kongsberg, skal vi se. Men Venstre er også kjent for sine splittings, så også på Kongsberg. I 1903 startet Laagendalsposten opp, med et borgerlig-radikalt og avholdsvennlig standpunkt. Arbeiderbevegelsen fikk aldri etablert seg med egen avis på byen, enda så sterk den var der, men måtte nøye seg med den drammen-baserte Fremtiden, dog med eget Kongsberg-kontor.

Alle holdt sine spalter åpne for alle meninger, presiserte de. Konkurransen var hard, og meningene ble mange og sterke, og ikke alltid så saklige, her som ellers. Men avis-lappene oppfylte sin misjon: Flere engasjerte seg i samfunns-livet.

Opplysningens forutsetning: Trykkpressa. Kongsberg Tidendes trykkeri 1924. OM 17.

Formannskapsloven av 1837

Flere byer hadde fra tidlig 1700-tall hatt en ordning med «eligerede menn», som skulle fungere som bysamfunnets tillitsmenn overfor de statlige representantene. Styresmaktene oppnevnte dem, og formell og reell innflytelse har nok variert i tid og rom, ut fra stand, stilling og omgangskrets. Ordningen ble innført på Kongsberg fra 1805, et utvalg av byens beste borgere bekledte embedene fram til 1837, da reelt lokalt selvstyre ble innført gjennom Formannskapslovene.

Kommunalt selvstyre...

Det kommunale selvstyret hadde en beskjeden begynnelse på Kongsberg 29. mars 1837.²⁰⁹ Det skulle velges formannskap, og for enkelhets skyld ble de tre gjenværende eligerede menn ansett som valgte medlemmer. Det var således kun behov for å velge en mann til, som ble prokurator Torp, og som også ble byens første ordfører. 20 borgere brukte stemmeretten sin. Ordningen var den gang slik at formannskap og bystyre ble valgt separat; velgerne kunne altså selv krysse av for hvem de ville ha i formannskapet og hvem de ønsket i bystyret.

Formannskapsvervene gikk den første tida mest på rundgang mellom sølvverks- og våpenfabrikkdirktører, andre høyere funksjonærer og fremstående kjøpmenn og håndverkere. Første mann utenom denne kretsen er smedmester Lars Larsen, som kom med i 1848. Et oppsving i den lokalpolitiske interessen kom omkring 1850, under inntrykk av Februarrevolusjonen i Frankrike, Thrane-bevegelsens frammarsj, og - muligens – den lokale striden om Kristiansstolls videreføring, da flere av de involverte i den også hadde kommunale verv.

... kommunalt byråkrati...

Byfogd- og borgermester/magistratstillingen ble slått sammen i forbindelse med at Johan Christian Blom ble ny byfogd i 1837.²¹⁰ Stillingen var fortsatt statlig; kommunen betalte kun kontorholdet for magistrat-delen av den. Fra 1855 av hadde

byen også egen politimester, likeledes statsansatt. Ved lovendringer på 1890-tallet ble embedene lagt om og til dels endret: Byfogd/sorenskriveroppgavene ble lagt til sorenskriverstillingen i Sandsvær, mens borgermester- og politimesterstillingen ble slått sammen, og politimesterstillingen ble satt til også å dekke Sandsvær. Politibetjentene ble fast ansatte, og var like trygge i stillingene sine som bergmennene og våpenarbeiderne. I 1923 fikk byen en ren borgermesterstilling, som ble besatt med overrettsakfører Wilhelm Ottesen.²¹¹ Han beskrives som en jovial, rund og trivelig kar med stor interesse for byen.²¹²

...og kommunale oppgaver

Det kommuner først og fremst hadde å stelle med, var fattig- og skolevesenet. I 1830 ble grensa mellom det gamle fattigvesenet fra 1805, og det nye, gått opp, og det ble utlignet en skatt for å dekke det.²¹³ Fra 1815 har vi en kort og fyndig beskrivelse av skolens innhold, skoledagen, og interessen for den:²¹⁴ Den var underlagt fattigvesenet; i første klasse ble det undervist i bokstavlære, forstandsøvelser og innenatlesning. I annen og tredje klasse gikk en videre med lesing og skriving, og så kom bibelhistorie, religion regning, norgeshistorie og noe naturhistorie til. Jentene fikk tre timer undervisning på formiddagen, guttene like mye på ettermiddagen. Skolestyret fikk imidlertid liten takk for sine anstrengelser, avrundet det med, noe «bergalmuens ligegyldighet og børnenes deraf følgende uvidenhed, lærernes slette lønning m. fl. have bidraget».

To, siden tre skoler dekte byområdet, og så kom det etter hvert egne skoler i Jondalen, Bævergrenda, Stengelsrud og Saggrenda.²¹⁵ Undervisningslokalene ble innredet i eksisterende bygninger, og bar til dels preg av det; de beskrives gjerne som trange, små og lite egnede. Først i 1884 ble det første rene skolebygget oppført, på Stengelsrud, etterfulgt av Nymoen skole i 1885 og Bævergrenda skole i 1893. Så må en helt fram til 1958 før det stod et nytt skolebygg ferdig, Vestsiden skole.

Middel- eller latinskolen, som ble nedlagt i 1812, og som hadde fått en slags etterfølger i 1817 som privat borgerskole, ble gjenopprettet i 1824. En bygård ved Nymoens torg – «Tråkka» - ble innkjøpt til formålet; den hadde 14 værelser, hvorav fire ble innredet til klasserom, resten ble embedsbolig for skolens lærere og vaktmester. Eiendommen hadde også bryggerhus, tjenerbolig, fjøs, stall, låve og andre bygninger som hørte til et byjordbruk²¹⁶ – for alle som kunne, drev fortsatt med det.

Skolens mest kjente rektor er nok forfatteren Maurits Hansen, verdens første «krim-forfatter», med «Mordet på maskinbygger Roolfen».

Nymoen skole som forholdsvis nybygget, rundt 1900. Korvald 046.

Så begynte en seig kamp for å sikre økonomi og tilgang på gode lærerkrefter.²¹⁷ I 1874 stod en egen skolebygning ferdig med for sin tid moderne undervisningslokaler. Jenter fikk adgang til middelskolen i 1887, og fire lærerinner ble ansatt for å stå for undervisningen. I 1920 ble den utvidet med et gymnas, en ordning som bestod til omleggingen av skolevesenet på 1960-tallet.

En lærerstab klar til å gjøre elevene til gagns samfunnsborgere, ved Nymoen skole ca 1930: Stående bak f.v. Helga Pedersen f. Skogvold, Arthur Pedersen, Olav Svilaas. Sitende f.v. Astrid Skaug f Hansen, Theodor Fusche, H. Tandberg, Bernhard Steinsland, Helene Semb, Elsa Fotland, og ukjent. KH 2627.

Kongsberg har fått eget gymnas, og første russekull er klar for 17. mai-toget, i 1924. Fanebærer er Ernst Vogt Eriksen, t.v. for ham Gudmund Steffensen. KH 1635.

«Kontraktene»

På 1600- og 1700-tallet var byen i praksis et underbruk av sølvverket, med de forpliktelsene det førte med seg for verket. Ved gjenopptagelsen i 1816 søkte det å fri seg fra dem. Etter endel forhandlinger og rettssaker, som ble endelig avsluttet ved høyesterettsdom i 1836, ble det til at verket skulle gi tilskudd til kirkepersonellens og politiets lønn, til vannverket, og bidrag til brufondet og til skolen i Saggrenda. Dertil hadde det vedlikeholdet av noen av innfartsveiene til byen.²¹⁸ Dette ble kalt for «kontraktene». Jernverket og manufakturen hadde lignende plikter, som delvis ble overtatt av staten etter at de ble nedlagt eller solgt.

Sølvverket hadde også plikt til å forsyne byen med ved, og selge den til en rimelig pris. Her er vedlagrene på Kullebunnen. Likevel var det noen som tok seg inn Tjuverporten, som ledet inn til veien på bildet, og stjal. pk Kongsberg Kullebunden (Willms 28) ub ØRK(sh)

En liten by i for stor frakk

Mellom 1801 og 1865 er det en irriterende mangel i de landsomfattende folketellingene: Det er bare oppgitt antall, ikke navn og yrke. For Kongsberg er vi så heldige å ha noe som er så godt som en: Manntallet for næringsskatt i 1840.²¹⁹ Det som egentlig telles opp, er antall bygninger, som ventet når det er næringsskatt. Men de som bor i husene er også i stor utstrekning navngitt, så vel eiere som leieboere, ofte med alder, sivilstand og yrke i tillegg. Det er 3377 poster i den, hvorav 2906 gjelder personer som enten er navngitt, eller det er angitt stilling for: Beboer eller losjerende. I tillegg kommer 280 ikke navngitte barn, mao. nokså nøyaktig 3200 personer. På disse tider steg folketallet fra 3540 i 1835 via 4136 i 1845 til 4417 i 1855.²²⁰ Det er lite sannsynlig at det var nedgang rundt 1840, så noen må være utelatt i manntallet. Det var nok ikke alle som satt så godt i det at det ble utlignet skatt på dem. Om noen av dem som er med, er det da også presisert at de sitter dårlig i det.

760 eiendommer er med i matrikkelen, 100 av dem var leiet bort, vel 40 hus stod dertil tomme, mens ti var revet ned siden forrige manntall. Frakken var fortsatt for stor for byen, selv ti år etter at Kubbessrossene reddet sølvverkets drift. Det store antall «utleieboliger» kommer nok av det store fallet i folketallet etter sølvverkets nedleggelse i 1805, med tilhørende fall i eiendomsprisene: Selv folk i «beskjedne kår», som det het, kunne skaffe seg et ekstra hus til overkommelig pris, og leie ut.

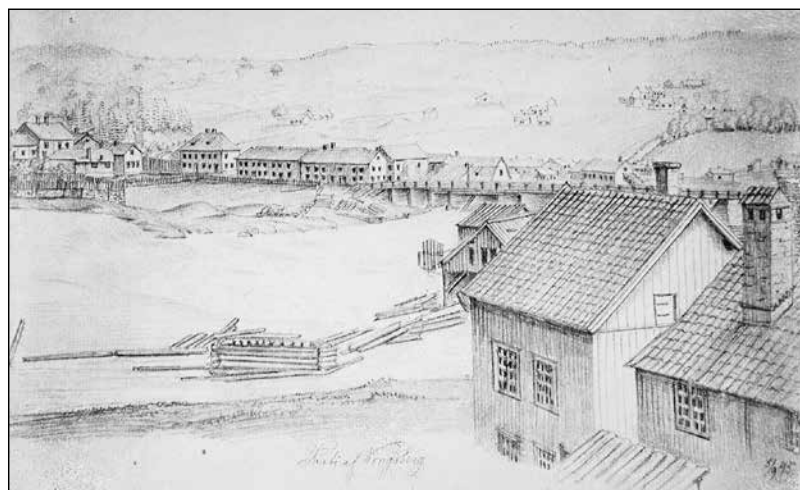
245 var bergmenn – det var drift kun i Armen og Kongens gruver, og så var arbeidet med å ta i drift Gottes Hülfe in der Noth gruve kommet i gang. De er ikke fordelt på faggrupper. Så var det om lag 20 av dem som i sølvverkets papirer kalles «faste løsarbeidere» – en opplagt logisk brist. Men sporene fra den store driften sist på 1700-tallet, og de mange pensjonister og fattigunderstøttede det hadde ført med seg, skremte fortsatt. Derfor var det satt et tak på hvor mange som kunne være fast ansatt ved verket. Så hva gjorde ledelsen når de var i beit for folk for å komme videre? De ansatte «faste løsarbeidere». Ordningen ble lempet på,

og forsvant utover 1850-tallet, da en innså at en ikke kunne innrette størrelsen på arbeidsstokken slik. I smeltehytta arbeidet ni mann, hytteskriveren medregnet. Ti mann var i Den Kongelige Mynt, justermester og myntmester medregnet.

Nest største «yrkesgruppe» var fattigunderstøttede, med vel 200 – en levende påminnelse om sølvverkets fordums størrelse og fall. I tillegg må vi regne med om lag 20 kvinner som var spinnere, men med understøttelse ved siden av. Som nr tre kommer pensjonistene, med vel 130. Først på fjerdeplass kommer en gruppe fast ansatte: I Kongsberg Våpenfabrikk arbeidet nær 100. En av dem var kvinne, den 61 år gamle Sørine Børresdtr. Thron, som hadde støtte fra fattigvesenet ved siden av.

Snøtt 200 mann var løsarbeidere: De tok det arbeidet som bød seg, ut fra hva årstider og etterspørsel tilsa. Så var rundt 250 tjenestefolk, 50 gutter og 200 jenter. Annet arbeide var knapt å oppdrive for kvinner, bortsett fra håndarbeid.

Av privat næringsvirksomhet drev repslager Karsk reperbanen sin med fire fast ansatte. Seks var bakere, fem av dem var kvinner, to av de siste kombinerte det med ølbrygging. Det var to leger, Boeck og Torstensen, to jordmødre, og to farmasøyter. Fire mann var farvere, 13 arbeidet i garverier, herav seks mestere. To var salmakere, hele 33 var skomakermestre eller drenger – mye for en så liten by ville en tro, men det kan være at den omfattende handelen med driftefe bidro

Nybrufossen i 1865, tegnet av Prahm. Karsks reperbane lå trolig nedstrøms på østsida. Digitalarkivet.no.

Prestegården, tegnet av Prahm. Den ble revet rundt 1880, og tomte ble lagt ut til det vi i dag kjenner som Prestegårdsparken. Digitalarkivet.no.

monnelig med råstoff og kjøpere. Det var to glassmestere, mens tre livnærte seg som gjørtlere, altså med messingstøping: Dombjeller, knapper, beslag og lignende. Hattemakere var det også tre av, likeledes urmakere. Syv drev med produksjon og utsalg av varer fra eget hus, husnæringsholdere som de ble kalt. 13 drev som småkjøpmenn, eller høkere, halvparten var kvinner. Ett hakk over i sosial status og vareomsetning stod kjøpmennene, 35 i tallet, av dem ni enker. 25 mann tok på seg kjøring med hest. Seks mann var militære, de aller fleste var tilknyttet våpenfabrikken, som da sorterte under Forsvarsdepartementet. 11 var fast ansatt ved byens sager, ellers var dette arbeidssted for løsarbeidere: Slik avvirkingen var, var det sjelden helårsdrift ved sagbrukene den gang. 17 var snekkere, mestere og svenner. Ti var skreddere. Spinning hørte for det meste fattigvesenet til, så vi, men ti kvinner livnærte seg av det utenom. Fire politimenn og seks vektere holdt orden i bergstaden. Endelig er det seks som oppgir jordbruk som næringsvei.

Det er gjort noen innføringer som ikke har noe med skatt å gjøre. F.eks. var den 27 år gamle Grethe Gulliksdtr. fosterdatter hos Arve Hogstad og kona, men det er strøket over og erstattet med «gift nu i juulen med Ole Jacobsen Kjennerud.» I Bevergrenda bodde Jørgen Andersson Hugsteds kone sammen med tre leieboere. Selv var han «i arest, er under til tale, haver 2 uægte børn.» Den 44 år gamle Daniel Toresson Steen får attest for å svare «byen store tyngsler, men ingen næringsvei – NB: ingen levevei, største armød!» Hvorfor får vi ikke vite; det kunne vært et studium verd.

Tysk, som hadde dominert som fagspråk i over 200 år, var nå nærmest ukjent blant menigmann. Forvanskningene ble deretter. Gruvenavnet Gottes Hülfe in der Noth er f.eks. blitt til «Gottes Sult Hinternot». Senere i århundret skulle det bli til «Gosse finnot», som til slutt å bli utlagt som «godt sølv hvis du finner no'» - en ganske god beskrivelse av sølvføringen i gruva.²²¹

Fra samme år har vi en mildest talt kritisk vurdering av byen og dens innbyggere: Det var slagsmål på gata uten at politiet grep inn – konstablene hadde det for travelt med å gå ærend for byfogden og bringe rundt inkassovarsler, og var dertil for gamle. Nær sagt hver krambu solgte brennevin, med den følge at folk ravet dørgende fulle gjennom byen sent og tidlig, og sølte bort sine surt ervervede skillinger.

Ikke alle trengte å arbeide, forøvrig, for det var et offentlig fattigvesen som kostet staten 10 000 spd i året, og dertil et privat. Vesenet var innrettet med tanke på dem som ble arbeidsløse i 1805, men ble nå misbrukt av kreti og pleti: Hele landets fattiglemmer søkte seg til Kongsberg, slo seg igjennom uten tigging i to år, og kom så inn under vesenets beskyttende vinger. Hver måned ble det delt ut korn og så penger til å få det malt for, men først ble pengene drukket opp, og så solgte de kornet til byens kjøpmenn og drakk opp de pengene også. Deretter gikk de og tagg.²²²

Vurderingen faller typisk for sin tid, da store ord og sterke beskyldninger satt løst, og noe er det i påstandene: Fattigvesenets regler ble praktisert med lempe, men med datidas statsfinanser var det neppe noen dans på roser å leve av understøttelse. Og fylla var et utbredt samfunnsproblem på denne tida, det vet vi også fra andre kilder.

Trygghet i alderdommen

Når en ble for gammel til å arbeide, hadde en på denne tida to ting å falle tilbake på: Pensjon, om en var ansatt ved sølvverket eller i våpenfabrikken – det var nærmest ukjent i alle andre bransjer – og omsorg fra familien. Ikke alle hadde det, men folk med midler kunne ordne seg på annet vis. Enka etter skiktmester David Koth, Birgit Nilsdtr., var blant dem. De er ikke nevnt i manntallet i 1840, og har kan hende bodd utenfor bygrensene, men de eide i alle fall det som nå stort sett tilsvarer Sandsvæveien 17 i 1844.²²³ Da var Birgit blitt enke, og solgte eienommen til kjøpmann Christoffer Aasland, for 950 spd og en detaljert beskrevet borette:²²⁴

Sandsvæveien 17. Birgit Nilsdtr. solgte den i 1844 mot nøye spesifiserte boretigheter. Foto AL.

- Fri og uhindret benyttelse av de værelsene hun nå bodde i, eller benyttelse av 2. etasje.
- Rett til å tørre klær på loftet – et vanlig sted å tørre klær i mange år før og etter. I eldre hus finner en gjerne snorer eller rajer å henge tøy på.
- Bruk av løkka som hører til, og halvparten av urtehagen.
- Husrom til ku, med tilhørende høylager.
- Plass i kjelleren til poteter og grønnsaker – jordkjellerne en finner under eldre bygninger fortsatt, er glimrende steder å oppbevare slikt på, passe tempererte, og med rett luftfuktighet som de har.

Det hører med til historien at Birgit må ha vært i midten av 80-årene på denne tida, og sikkert må ha hatt hjelp til mye av det hun betinget seg. Men hun mente seg altså full kapabel til å nytte det, og hun så det som en nødvendighet, selv om hun rimeligvis har hatt en bra pensjon etter en så høyt plassert funksjonær.

Ikke alle hadde ressurser for å fremme et slikt krav, og muligheter til å få det forsvarlig skriftfestet. Men det var en del som gjorde det på samme måten, ser vi i branntakstene: Salg mot fortsatt borette.

Tilløp til politikk: 17. mai og Thrane

Unionen med Sverige fra 1814 var påtvunget, og det var grupperinger som arbeidet for større selvstendighet. En naturlig måte å markere det på, var å feire grunnlovsdagen 17. mai. I 1845 var det salutt og flaggheising kl 7, middag hos traktør Christiansen kl 15, og fyrverkeri kl 22. Christiansen drev «Hotel des Mines» i Hyttegt. 22.²²⁵ Arrangementet var privat, og beskrivelsen tyder på at feiringen allerede var godt innarbeidet. I 1855 var markeringen utvidet med et folketog avrundet med taler, og byens eindsvollmann Paul Steenstrup ble behørlig feiret. Festlighetene var så en årvisst foreteelse utover i hundreåret, feiret i stadig større omfang etter hvert som de politiske motsetningene omkring

Eidsvollmannen, jernverkskonstruktøren, våpenfabrikkgrunnleggeren mm. Paul Steenstrup får sin velfortjente byste avduket 17. mai 1914 i krysset Storgata/Stasjonsbakken. Det måtte siden vike for bilismens krav og står nå i Prestegårdsparken. KH 2363.

Barn i tog rundt 1915. KH 2393.

unionen spisset seg til. Første gang barn gikk i tog synes å være i 1883, først bare gutter, i 1888 utvidet til også å omfatte jenter.

Thrane-bevegelsen

Thrane-bevegelsen var Norges første landsomfattende arbeiderorganisasjon. Den dukket opp som troll av eske: Fra en beskjeden start i Drammen 3. juledag 1848 vokste den til vel 400 foreninger med over 30 000 medlemmer i juli 1851.²²⁶ En lignende oppslutning for en forening av denne type skulle ikke nås før under den moderne fagbevegelses første glanstid rundt 1920. Den sosiale bakgrunn var den økonomiske krisen som rammet Europa sist i 1840-årene. Den ideologiske bakgrunn lå i det revolusjonære og sosialistiske tankegodset som var blitt spredt under Den franske revolusjon og siden videreutviklet, sist under Februarrevolusjonen i Frankrike i 1848. Den menneskelige forutsetning var Marcus Thrane, en mann av fin, men fallert familie, begavet, selskapelig og pennefører, og med et betydelig organisasjonstalent. Han styrte foreningen via sin avis, Arbeider-Foreningernes Blad, og som leder – «overbestyrer» av foreningen. Hva som utløste hans engasjement vet vi ikke, men han fikk nøden innen arbeiderklassen tett innpå seg da han i slutten av 1840-årene en tid var lærer ved Modum Blåfarveverk. Det var da på sitt største, men var hardt rammet av konjunktursvikt og konkurranse.

Marcus Thrane inviterer arbeidere til stiftelsesmøte. Håndverkere er også velkomne, mens berusede bes holde seg borte. 1849 0531 Kbg Adr.

Kongsberg-avdelingen organiseres

Kongsberg fikk sin egen forening 2. juni 1849 og kunne etter ett år mønstre omlag 700 medlemmer fordelt på to lag, ett for hver side av Lågen.²²⁷ Ettårsdagen, som falt på en søndag, ble feiret med en drabelig fest med salutt og avmarsj fra foreningens lokaler på Nymoen til kirken under sang og musikk, kanhende landets første demonstrasjonstog for arbeidere – i Kristiania gikk det første toget St.Hans-aften samme år. På ettermiddagen var det nytt tog fra Nymoen til Monseberga der det påny var salutt og hyggelig samvær etterpå.

Medlemmer og politikk

Medlemmene var småkårsfolk, men ikke noe filleproletariat: Husmenn, bønder, håndverkere og arbeidere, gjerne med noe mer velsituerte folk i ledelsen. Kongsberg er i så måte typisk, formannen var handelsborger og formannskapsmedlem Halstein Ramberg. Han møtte på begge «landsmøtene» foreningen arrangerte, i august 1850 på Bygdøy og i juni 1851 i Kristiania.²²⁸

I mai 1850 overrakte den stattholderen en petisjon med over 12 000 underskrifter, der det mest radikale krav var allmenn stemmerett for menn. Kravet ble avslått, og framstøt mot Stortinget året etter ble også resultatløst. Det radikaliserte foreningen. På landsmøtet i juni 1851 kokte det over for endel av medlemmene; de foreslo mer drastisk framferd.

Skjebnesvanger lokalpatriotisme

Det hele toppet seg i en lokalpatriotisk mannejevning mellom representanten for Horten, skipstømmermann Jens Chr. Jacobsen, og Ramberg. Ramberg sa at skulle det bli alvor, hadde en både våpenfabrikk, kruttverk og sølvverk på Kongsberg, slik at foreningen kunne få både våpen og penger. Jacobsen kvitterte med at da var det mye enklere å besette marineverftet i Horten og ta til seg det som var av våpen der, det holdt med 50 mann og det ville knapt flyte neseblod.²²⁹

Myndighetene hadde vært engstelige, men oppmerksomme tilskuere til foreningens gjøren og laden, og fikk nå påskudd til å slå den ned. Anklagen lød på oppvigleri og forsøk på omstyrting av statsstyret. Thrane fikk 7 års fengsel, Ramberg 3 år, en opplagt overreaksjon fra en oppskremt øvrighet. Det ble drepande for foreningen, som likevel greide å holde liv i seg noen få år til, således på Kongsberg.

Særtrekk ved Kongsberg-avdelingen

Den var blant de største lokalforeningen, og prosentvis den aller største, i en by på ca 4200 innbyggere. Et særtrekk var at den rommet mange stemmeberettigede medlemmer. På Kongsberg var det ikke få som fylte disse kravene. Det skyldes det enorme fall i eiendomsprisene fra 1805 og den langsomme veksten etterpå, som hadde satt mange med et visst minstemål penger i stand til å kjøpe seg et hus, og dermed få stemmerett.

Fakler, salutt fra Monseberga og bål, en arv fra thranitterne?

13. desember 1851 trykte Arbeiderforeningenes blad et dikt om sølvverksarbeidernes drikkedag.²³⁰ Det går fram at verksarbeiderne hadde tatt opp en gammel skikk i forbindelse med lille julaften, som var uoffisiell fridag – en «drikkedag»: De gikk med fakler fra gruvne om kvelden 22. desember til byen, nærmest som en politisk manifestasjon. Det var egentlig å politisere gammel praksis: Fredriksstoll var knutepunkt for gruvedriften, og å gå derfra over «Bergmannstien» via Knoffemyr til byen ble den korteste veien til og fra arbeidet. Folk gikk til vanlig i små grupper etter som det passet med arbeidet, men 22. desember var det stilt for jula, så alle gikk samlet. Fra samtiden har vi maleriske beretninger om «lysslangen» som kom buktende ned åssida, som tegn på at nå var jula kommet.

Og så feiret thranitterne 16. mai, trolig for første gang i byens historie. Thrane-bevegelsen hadde som offisielt standpunkt ikke å feire 17. mai før arbeiderne hadde egen frihet å feire, men 16. mai kunne kanskje være en brukbar erstat-

ning? I alle fall: Søndag 16. mai 1852 ble på Kongsberg feiret med bål, salutt fra «garver Monsens løkke» og en sang skrevet for dagen.

Bålene skulle bli en tradisjon som holdt i over 100 år. Da samlet unge og voksne seg utpå kvelden rundt de store bålne som var gjort ferdige på forhånd av energiske unger og framslengere. Uthus var blitt rensket for gammel bråte, kjøpmannsfirmaer ble ivrig kurtisert, og alt sammen ble slept opp til bål-plassene under store anstrengelser. Tjæretønner var særlig populære, for de brant så kraftig. Bålplassen for Korpemoen og Bergsbakken var på Monseberga, bak plaskedammen «Akkaken». Rogstadbakken, Sandsværmoen og Håvet sognet til bålplassen på Håvtoppen.

Ellers var det bålplasser rundt hele bykjernen. De mest oppfinnsomme laget mindre narrebål ved siden av hovedbålet, som de tente på for å lure andre «båleiere» til å tenne på sitt først. Det var nemlig om å gjøre å vente så lenge som mulig før en tente. Som regel var det noen som hadde med seg trekkspill eller fele, og så ble det dans og fest til langt utover natta. En fikk ikke være med på dette før en var i konfirmasjonsalderen, men det var opplest og vedtatt at også mindre unger skulle hjelpe til med å dra ved til bålne. De måtte selvsagt legge seg akkurat i det omanget bålne ble tent, og før de ble skyssset i seng, stod de i vinduene og ønsket indelig at tida kunne gå litt fortere så også de kunne få være med på moroa. Det var sjelden ordnet med noe brannslukningsutstyr ved bålne, men det gikk alltid bra, væten fra våren hang som regel igjen i skogen ennå.

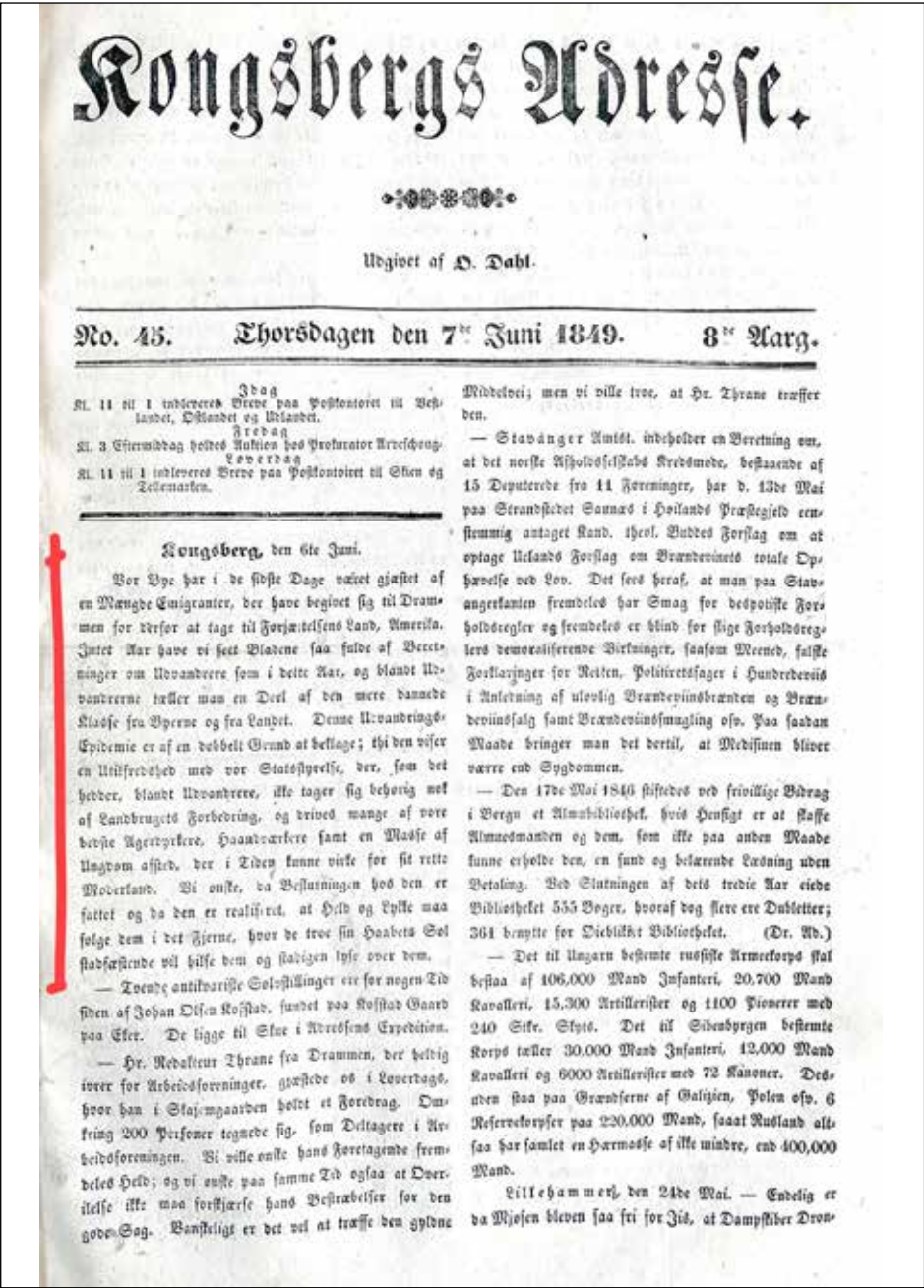
Rundt 1975 ble det slutt. Lokalbefolkningen ville ha det til at det ble for mange innflyttere i brannvesenet, uten sans for lokale tradisjoner. Faktum var imidlertid at løkkene bålplassene lå på begynte å gro igjen, så brannfaren ble etter hvert overhengende, og forbudet vel begrunnet.

Saluttene hadde fulgt bergstaden i fest fra den tid krutt ble tatt i bruk, og den har vi ennå: 21 skudd fra Monseberga 1. og 17. mai innleder feiringene.

Politisk etterspill?

Thrane-bevegelsens frammarsj falt i tid sammen med at striden om stollkneet i Kristiansstoll toppet seg. Bergmester Sexe var blant de aktive der; han kom inn i byens formannskap fra 15. desember. 1848, da var det hele 83 stemmeberettigede som nyttet valgretten sin, mot 20-30 de nærmest foregående år.²³¹ Det tyder på at noen mobiliserte. Valgdeltagelsen holdt seg høy: I 1849 stemte 92, i 1850 var det to ganger valg med 79 og 125 frammøtte - ved det siste ble Ramberg valgt inn. I 1851 ble Sexe valgt til ordfører, men han trakk seg i mars som følge av at han ble oppsagt etter sine utspill om stollkneet. Som etterfølger ble valgt motmannen direktør Böbert med 50 av 63 stemmer, noe som også lukter av mobilisering. Han ble samme år varamann til Stortinget, og ordfører igjen året etter.

Direktør Holst ved våpenfabrikken hadde lang fartstid i formannskapet, og representerte byen på stortingene i 1848 og 1851. Han engasjerte seg mye i Sexes sak.²³² En øyner en innviklet politisk/faglig konflikt med Böbert og Sexe på hver sin fløy, og med Holst som medspiller for Sexe. De hadde hatt lokalpolitiske verv, og hadde sikkert også treftes i selskapelige sammenhenger, så de må ha vært kjente. Var det av forargelse over behandlingen av en dyktig mann som drev Holst, innsikt i sakens tekniske sider, eller visste han mer? I sitt innlegg for Stortinget viser han til Sexes inngripen mot sølvtyverier, falsk bokføring og bestikkelser. Emnet er ikke ordentlig undersøkt ennå, men kunne fortjene det.

Et øyeblikksbilde av nyhetene Kongsberg Adresse finner det riktig å meddele leserne: 7. juni 1849 er den mot utvandring, for Thrane og hans bevegelse forutsatt at de er moderate, bekymret for fylla i Stavanger, positiv til bibliotek i Bergen, og imponert over de russiske armeene som skal slå ned opprøret i Ungarn.

1860-årene: Folketelling og branntakst gir alle detaljer

I 1865 kom den første landsomfattende folketellingen med navn siden 1801. Kongsberg mønstret da 5011 personer i selve byen pluss 441 i landdistriktet.²³³ I 1868 ble det tatt opp nye branntakster for Kongsberg. Begge er meget detaljerte, og til sammen gir de oss et nærblide av hvordan folk levde på denne tida. Her skal vi ta for oss et utsnitt av bydelen Korpemoen, en på alle vis gjennomsnittlig bydel, der såvel fattig, rik og mellomklasse er representert. Vi har et godt kart over byen fra 1904; det hadde ikke skjedd mer av nybygg i mellomtida enn at det gir den nødvendige oversikten.

Korpemoen mm. Utsnitt av Krums kart 1904.

Den egentlige Korpemoen strakte seg på 1860-tallet langs Mauritz Hansens gate fra Rogstadbakken nordover til Bergsbakken, for så å dreie ned Kluftebakken så vidt før den dreide nordover langsmed Spenningsgate til Vinjesgate. Resten av Mauritz Hansens gate gikk under navn av Nordmoen eller Korpemoens bakgate. Vi merker fortsatt ettervirkningen av sølvverksnedleggelsen i 1805 i form av seks-åtte små arealer som nå ligger som hager eller parseller til andre bebygde tomter. For noen av dem står det også at de er tomter etter nedrevne hus. Først på 1910-20-tallet blir det bygget tettere på Nordmoen, nordre del bygges ikke ut før fra 1950-tallet. Det sier jo det meste om byens vekst – eller mangel på sådan – i de 100 år som hadde gått siden 1805.

Lengst i nord lå en eiendom som i panteregisteret beskrives slik: «Gaard med tomt, urter- og frugthave, omgivet paa alle 3 kanter af gader, paa Nordmoen».²³⁴ Det er den som siden går under navn av Friedland, det nåværende Numedalsveien 7, der det i skrivende stund ligger en bensinstasjon. Det var sølvverksdirektør Nicolai Benjamin Møller som hadde samlet den: I 1840 kjøpte han hovedgården fra dr. Christian L. Torstensen for 1000 spd. Med på kjøpet fulgte noen løkker i åsen i vest, siden kjent som Tronsåsen. I 1847 makeskiftet han med Syvert Hansson Asmann og fikk utvidet hagen mot sør, og i 1855 fikk han kjøpe gategrunnen mellom eiendommen og løkkene i åsen av kommunen for 100 spd. Han ville vel ha enklere adkomst mellom dem. Møller testamenterte einedommene til kona Bartolomine samme år. Hun solgte dem som enke i 1861 til bergmester, senere sølvverksdirektør Paul Hansen Birch Holmsen, for 2500 spd.

Foto av Friedland, bygget for å imponere. Her passerte 17. mai-toget forbi i mellomkrigstida, og myntgravør Throndsen stod i portalen og hilste toget. En takk for hans flittige produksjon av 17. mai-medaljer trodde en da, men det var fordi toget opprinnelig skulle hylle eidsvollsmannen Paul Steenstrup, som en stund bodde i Boecks gt. 7. Korvald 289.

Hovedbygningen beskrives i 1868 som av 22 laftet tømmer, dvs. at tømmerveggene krysset hverandre 22 ganger.²³⁵ Dette var en vanlig måte å oppgi størrelse på i disse dager, og gir et første inntrykk av hvor mange rom det var i huset. Det var tilbygget med bindingsverk og hadde bord- og tegltekktak. Lengden var vel 29 m, det var vel 8 m bredt og 5,5 m høyt, og i to etasjer. Utvendig var det bordkledt og malt, begge deler forbeholdt velbeslåtte personer i ei tid da begge deler var dyrt og til dels sett på som unødig luksus for en tømmerbygning. Og så enda mer luksus: «paa østsiden af bygningen er en aaben gang hvis tag hviler paa 4 søiler», 11 m lang og vel 2 m bred - bygningens greske tempelportal, motiv i adskillige fotografier fra tida etterpå. På vestsida var det også en gang, av mindre omfang og mindre forseggjort.

I 1. etasje var det seks værelser, entre, kjøkken, bod og tre ganger, i 2. etasje var det to værelser, kleskammer og loft. Seks av værelsene var rappet, dvs. veggene var pusset med en blanding av leire, kalk og halm for å få en glatt vegg å male, eller lime tapet e.l. på. Dette var en vanlig måte å etterligne murhus på i Norge, for å bygge hus av mur var dyrt – og statusgivende. To værelser og entreen var panelt, vi må tro de seks rappede var i 1. etasje og de to panelte i 2. etasje. Videre var syv gulver malt, også det et velstandstegn. Det var 26 ½ fag vinduer i bygningen – et fag vinduer bestod av karm med to vindusrammer i – og 22 enkelte og en dobbelt – altså tofløyet – dør. Det var skorstein med pipe og to grunnrør samt pipe på hvelv, åtte kakkelovner – etasjeovner i støpejern – og en kokeovn. Under var to kjellere, og det hele ble taksert til 1250 spd. Tidligere var taksten 1450 spd, et indirekte tegn på at landet nå var inne i en økonomisk nedgangstid.

På vestsida av hovedbygningen og vegg i vegg med denne var en 10-laftet tømmerbygning tilbygget i bindingsverk, også med teglstein på taket. Det var vel 15 m langt og 6 m bredt, rommet to værelser, ett rappet og ett panelt, to ganger og matbod. Det hadde 4 ½ fag vinduer, tre enkle og en dobbelt dør, to piper på hvelv, en 4-etasjes kakkelovn og en kokeovn. Taksten var 200 spd, ned 20 spd fra forrige takst.

På nordvestre side av hovedbygningen var en bygning i tømmer og bindingsverk under tegltak, 11 m lang, 3 m bred og 2,5 m høy. Her var portrom og bryggerhus med ett vindu, ei dobbelt dør og skorstein med pipe, bakerovn og bryggepanne. Taksten var 110 spd, ned 10 spd fra sist.

Vest for bryggerhuset lå nok en tømmer- og bindingsverksbygning med tegltak, vel 16 m lang og av noe varierende bredde; på det bredeste var den 8,6 m. Høyden var vel 2,5 m, og her var det fjøs, stall, lade og skur, med to

halve fag vinduer, tre dører, og et lite bindigsverksskur på nordsida, taksert til 130 spd, mot 190 spd tidligere. Her ser vi «småbruksbyen» Kongsberg på det tydeligste: Selv leger og sølvverksdirektører hadde bruk for uthus til jordbruksdrift. Det var dog vanlig over det ganske land på denne tida, da mat var dyrt, og tilførsel utenfra var begrenset av dårlig veinett.

Ellers hadde eiendommen et skur verd 10 spd, et vognskur til 30 spd, og et plankejerde av nærmere 200 m lengde, vurdert til 20 spd.

Holmsen bodde ikke der selv, han hadde embetsbolig i Bergseminaret. Friedland har han vel kjøpt som investering, eller for å ha et sted å bo om han skulle pensjonere seg som sølvverksdirektør og bosette seg i bergstaden. Det var overførster Jacob Otto Lange, 33 år gammel og født i Stavanger, som bodde der, sammen med kona Aagot Thekla Lange, 26 år og født på Kongsberg, samt datteren Elisabeth, 3 år gammel. De hadde to tjenestepiker, Inger Kirstine Olsdtr. Vibe, ugift, 39 år og født i Hoff i Vestfold, og Anne Sofie Torgersdtr., ugift, 17 år og født på Kongsberg. Lange kjøpte seg siden gård i Hyttegata.

Nok en husstand holdt til på Friedland: Løsarbeider og vedhugger Andreas Andersson Kjennerud, 41 år gammel, kona Dorteia Hansdtr., 38 år, begge født i Sandsvær, og barna Anton, 9 år og født i Sandsvær, og Harald, 4 år og født på Kongsberg. Det er vel ikke for dristig å anta at Lange hadde tilhold i hovedhuset, mens Kjennerud bodde i sidebygningen.

Naboen i syd lå i den andre enden av størrelsesskalaen – gård med tomt og hage, står det lakonisk.²³⁶ Det var Mauritz Hansens gt 34, som ble flyttet til fordel for nybygg for Vestsiden skole, og står på Rogstadbakken 6. I 1865 var det Petter Nilsson Koth som eide det, mens Johan Syvertsson Lund, 30 år og sølvverksarbeider, bodde der til leie sammen med kona Thore f. Østby, 31 år, og deres datter Gina Severine, 3 år, alle født på Kongsberg. De sådde $\frac{3}{4}$ t poteter, rimeligvis på den parsellen rett over gata som i lang tid hadde fulgt med eiendommen, det som nå er Mauritz Hansens gt. 33. Lund kjøpte siden eiendommen av Koths bo.

Våningshuset var av 8-laftet tømmer og bindingsverk og hadde bord- og tegltekstak.²³⁷ Tømmerkassa var 7,8 m lang og 6,5 m bred, bindingsverkstilbygget var 4,5 m langt og 4,3 m bredt. Middelhøyden var 2,8 m. Inni var det to værelser og kjøkken, gang og portrom. Det hadde 7 $\frac{1}{2}$ fag vinduer, fem enkle og ei dobbelt dør, to porter, skorstein med pipe, loddepipe på hvelv, og en fireetasjes kakkel-

Mauritz Hansens gt 34 på sin opprinnelige tomt. Foto: KKE.

ovn. Bygningen var bordkledt mot gata, og taksten ble satt til 250 spd – intet dårlig hus dette, for sin tid og sin stand! Uthus er ikke nevnt, og er vel blitt satt opp siden.

Som en mellomting kan Spenningsgt 13 stå, også den med tomt og hage.²³⁸ Det var Rasmus Hansson Fusche som eide den på 1860-tallet. Hovedbygningen var av 17-laftet tømmer og bindingsverk og med teglstein på taket. Tømmerkassa var 17,5 m lang og 11 m bred, bindingsverktillbygget var 2,5 m langt og 8,3 m bredt, mens bygninger var 3,4 m høy. Det tilsier at utseende var omtrent som i våre dager, nok uten oppbygget mot gata, og med uinnredet loft. – Da huset ble totalrenovert på 1990-tallet, viste det seg at kjernen var dannet av to mindre tømmerkasser, ei på hver side av hovedinngangen, og så var det bygget til i «alle retninger» etter hvert. Dette finner vi igjen over hele byen: Husene ble bygget på etter hvert som familie- og lønnsutviklingen gikk sin gang, gjerne ved ombruk av eldre hus og bygningsmaterialer.

Inni var det fem værelser, bod, avdelt gang og kjøkken, pluss portrom og skur. Ett værelse var rappet og ett panelert og tapetsert. Det var 8 fag vinduer, 11 enkelte og en dobbelt dør, skorstein med pipe og to piper på hvelv, tre kakkelovner og en kokeovn. Taksten var 530 spd. I hagen lå det tre små hus: Ei løe, et fjøs og en stall, alle taksert til 10 spd. De hadde to kuer og to sauer, satte 1 tønne poteter og sådde $\frac{1}{4}$ tønne bygg. Det er samvittighetsfullt tilføyet at de kun

Spenningsgate med nr 13 rundt 1910 sett fra kirketårnet. I bakgrunnen Storåsbakken/Kongsbergbakken. Utsnitt av pk Kongsberg Korpemoen (mot Storåsen) (Willms un) 1919x ØRK(sh).

hadde for til ei ku på eiendommen, og vi skjønner de må ha vært avhengige av å kjøpe til.

Her bodde tre husstander, alle medlemmene var født på Kongsberg. Først eieren Rasmus Fusche, 52 år, gift og sølvverksarbeider, og kona Anne Knutsdtr. Bautz, 54 år. Så var det sønnen Johan, 20 år, ugift og våpenarbeider, og datteren Karen, 15 år. Annen husstand bestod av Carl Rasmusson Fusche, sølvverksarbeider, gift og 22 år, og kona Marie Hansdtr. Langås, også hun 22 år. Vi skjønner det var sønn og svigerdatter. Tredje husstand var enka Anne Serine Amundsdr., 40 år, med sønnene Olaus Andersson Aamodt, løsarbeider, 20 år og ugift, og Erik Andersson Aamodt, bryggeriarbeider, 17 år og ugift.

Vi merker oss først at mann og kone skrives med hvert sitt familienavn: Praksisen med sams familienavn ble først lovfestet på 1920-tallet. Videre at det kun var ett kjøkken i bygningen, som alle altså måtte benytte seg av. Det var ganske vanlig, og krevde nok en del gjensidig tilpassing, og gjensidig aksept for felles bruk av kjøkkenredskaper.

Marken, et omdreiningspunkt gjennom 100 år

Markenene, der utenbys kunne komme og falby varer, var som vi har sett gamle på Kongsberg, fra 1640-tallet av i det minste. Sommermarken ble opphevet i 1819, høstmarkedet i 1830. I 1857 ble det så bestemt at vintermarken fra 1859 av skulle begynne 3. tirsdag i februar.²³⁹ Og så fikk høstmarken en slags etterfølger i «dyrsku'n», som ble holdt på ettersommeren: Folk med dyr til salgs samlet seg, sist på i friluftsteateret i Dyrmyrskogen, der dyrene ble bedømt. Dermed var rammen lagt for over 100 år framover.

Marken var fortsatt årets store høydepunkt hva liv og rørelse angår. Fra omlag 1880 har vi en lengre skildring av hvordan det kunne arte seg:²⁴⁰ Markedsplatsen var Kirketorget, med hylende karuseller på den ene sida av gjerdet rundt kirkegården, og gravmonumenter og nyoppkastede graver på den andre. Det var salg av kaffe, honningkaker og fenomenalt god ertesuppe, skinn- og hestehandel med tilhørende kjøpskål, og allverdens juggel og tingeltangel. Og så var det aper,

Dyrskur'n. Korvald 412.

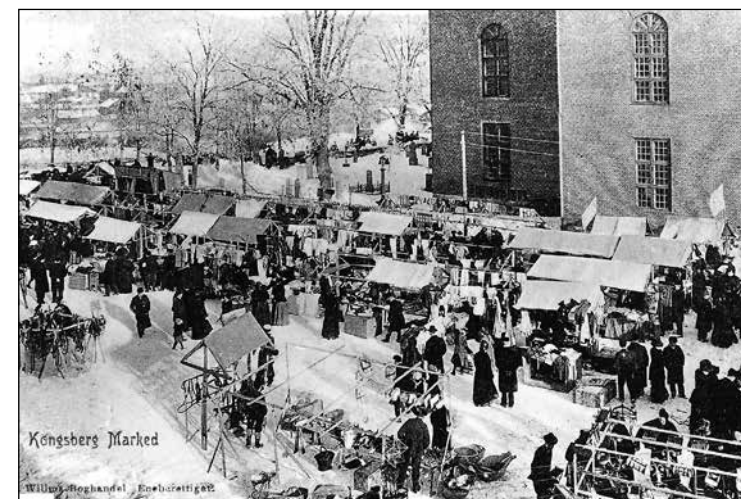
Hansesalen, åsted for mang en god fest og mangt et friskt slagsmål. KH 1636.

bjørner, sterke menn, tryllekunstnere og spåmenn. Og så var det smånasking og tyverier, som tatere og sigøynere gjerne fikk skylda for, for de stod lagelig til for hugg.

Om kvelden var det dans. Numedøler, sigdøler, kryllinger og eikværing holdt seg på Nymoen, rundt Hansesalen (der Tinius Olsens skole ligger i våre dager). Sandsværingene sognet til Rambergsalen, på hjørnet av Kirkegata og Peckelsgate, mens telemarkingene samles på Ryesalen på hjørnet av Rogstadbakken og Sandsværveien. Iblant kom det seg en nyfiken fremmedkar inn på «feil» sal, noe som kunne være hasardiøst, da dette var «frikarenes» tid. Å gå frikar på Kongsberg-marken var ensbetydende med å gjøre krav på å være den sterkeste karen, og det kunne drive opp til rykende slagsmål kamphanene imellom.

Natta ble tilbragt på beste vis; alt som var hult ble leiet ut under marken, og man åt, drakk og var glad for øyeblikket, for snart var den grå hverdag der på ny, ikke minst med en lang og strabasios hjemferd på flere mil langs dårlige veier. Og så var det mer langsiktige virkninger: Forfatteren Knut Hamsun mente å kunne konstatere at barnefødsleene hadde en topp i november, et tegn på at selv jenter som hadde hatt seks stakker utenpå hverandre markensuka, hadde hatt en stakk for lite.

Samtida var klar over skyggesidene. Et utvalg på 60 av byens beste borgere foreslo derfor i 1902 at marken ble avskaffet. Den hadde hatt sin nytte i eldre tider, men hadde nå utspilt sin rolle, og var dertil skadelig for moralen, anfører de. Saken ble samvittighetsfullt sendt på høring til handelsstand- og håndverkerfore-

Marken på Kirketorget rundt 1905. KH 2254.

ningene, som frarådet oppheving. Den kom opp for formannskapet som nr 26 det året,²⁴¹ og saksbehandler veier for og imot:

«Alle er vistnok enige i, at den i de 2 andragender fremkomne besværing over de med markedet forbundne ulemper er berettiget. Det er unægtelig, at der under markedet foregaar udskielser af forskjellig art, som det vilde være heldigt at blive befriet for. Tilstanden antages dog ikke i saa henseende at have været verre i de senere aar end tidligere; ialfald udtaler ældre folk, at det i gamle dage gik mere vildt til under markederne end nu.»

Antall arresterte for drukkenskap hadde variert fra 20 til 37 de siste ti årene, med et gjennomsnitt på 27, og antall boder med handlende hadde snarere gått litt opp de siste årene, til 156 i 1902. «Mange af disse handlende frembyder vistnok varer, som ikke er af bedste sort; men der har dog ogsaa været gode varer at faa kjøbt, og det ofte billigere, end de ellers er at faa kjøbt hos byens handlende». Konkurransen førte til at de sistnevnte da satte ned prisen, «noget de formentlig ikke taber ved, da omsætningen ogsaa for dem er saa meget større end sædvenlig», avrundes det med. Saksframlegget munner ut i et forslag om å legge saken ut til folkeavstemming, som også ble vedtatt. Resultatet ble et overveldende flertall for å opprettholde marken; ikke en gang så mange som de 60 som hadde skrevet under på forslaget, stemte imot.

Om sommer- og høstmarknene ble opphevet, fortsatte driftehåndelen med dyr fra Vestlandet ufortrødent, fram til bortimot 1. verdenskrig. Da hadde moderne kommunikasjoner gjort den ulønnsom, og den forsvant stille og pent.

Driftehandlere har kommet til Korpemoen, det nåværende Mauritz Hansens gt 4. Mange lånte ut hus og gårds plass til nattlogi for folk og «tra» for dyr. Betalingen var noen øre for maten, og gjødselen dyrene la fra seg. KH 2425.

«Samfundet» – byens kulturhus gjennom 100 år

I disse årene blomstret også foreningslivet opp, som ellers i landet. Først ute var Kongsberg Arbeidersamfund, kort og godt kalt «Samfundet». Det ble stiftet i 1866, med formål å skaffe folk sunn fritidssysse og drive opplysningsvirksomhet.²⁴² Dette var i trangboddhetens tidsalder, mens øl og brennevin var billig, så initiativet var høyst betimelig. Foreningen var upolitisk, og ble fram til omlag 1900 styrt av solide borgere. Etter 1900 kom det arbeidere og håndverkere inn, fortsatt solide menn med godt omdømme. «Samfundet» holdt seg med et betydelig bibliotek og abonnerte på mange aviser, arrangerte fester og foredrag selv, og leide ut lokalene til andre: Politiske partier, avholdslag, fredslag, musikkforeninger, spillemannslag, idrettslag, frimenigheter....., som alle i tillegg hadde basarer og utlodninger til inntekt for formålet sitt. Det var i det hele tatt Kongsbergs første kulturhus, i ei tid da begrepet «kultur» i våre dagers betydning ennå ikke var funnet opp. Alle som ønsket oppslutning om arrangementene sine, la dem så vidt mulig hit.

Myntgravør Throndsen og venner tar en velfortjent hvil etter avsluttet forestilling i salen på Samfundet. KH 2371.

Nye tider har nye krav: Utdanning og infrastruktur

Nye kommunikasjoner

Jernbanen ble åpnet 9. november 1871 etter målbevisst lobbyvirksomhet siden 1865.²⁴³ Resultatene kom ikke øyeblikkelig, men fra denne stund ble det mulig å sende større kvanta omfangsrike varer til og fra byen til en overkommelig pris. Og så kunne en komme til og fra Christiania på dagen – om en var heldig med rutetabellen og gjøremålene. En følge av dette var at det i 1885 var tre private sagbruk på byen pluss en tremassefabrikk.²⁴⁴ Distriktet hadde begynt en moderne utnyttelse av sin fremste fornybare naturressurs: Skog. Avvirkingen ble lettet ved at Kongsberg Sølvverk og private interessenter gikk sammen om en fellesfløtningsforening for Lågen i 1866.²⁴⁵

Moderne reisemidler er tilgjengelig. Kongsberg jernbanestasjon med tog. Korvald 2 077.

Nye skoler

Etter hvert som kravet til teoretiske kunnskaper økte også for underordnet personell, så sølvverket behov for en egen skole for slikt. I 1866 ble det realisert i form av Bergskolen, som begynte ordinær drift året etter med åtte elever.²⁴⁶ Verkets høyere funksjonærer, supplert lærere fra middelskolen, underviste, og skolen ga en for sin tid svært variert og god utdanning. Med i beste fall full folkeskole ble en kastet rett inn i noe som var pensum i det gamle gymnaset, og vel så det: Konstruksjonstegning, aritmetikk, mekanikk, mineralogi og geometri, etter hvert utvidet med marksjeideri, gruveforbygning, regnskapsføring og norsk. Det var fire dagers praksis i gruvene, og to dager teori. Det ble tatt opp ett kull 3. hvert år, og de som greide eksamen, fikk lett stillinger ved verket, eller andre bergverk eller anlegg i landet, for skolen fikk raskt godt ry.

I 1885 fikk den eget undervisningslokale på Amtshustomta ved Kirketorget. Skolen ble innstilt i 1921 under press fra de dårlige tidene da, men den ble gjenopptatt i 1936 i litt annen form. God skolering ga god selvtillit: Blant bergfolkene gikk det historier som viser at de skjelnet mellom de som hadde Bergskolen, eller kun «Skolen», som de sa, og de som ikke hadde den, uavhengig av hva de ellers måtte ha av utdanning, høyskole og universitet ikke unntatt.

I 1876 dekket en et tilsvarende behov for utdanning av forstbetjenter ved å opprette en skogskole på Kongsberg.²⁴⁷ Begynnelsen var som vanlig vanskelig, med alt fra mangel på fagbøker til mangel på lese- og skrivekunnskaper hos elevene. Utover i 1890-årene hjalp det imidlertid på begge deler, særlig etter at det i 1898 ble bestemt at de som ville inn på landbrukshøyskolen skogbruksavdeling måtte ha gått på en skogskole. «Skaukattene» fra Kongsberg opparbeidet seg etter hvert ry som gode fagfolk. Skolen fortsatte helt fram til 1999, de siste årene innlemmet i grunnkurs-studier.

Bergskolens første kull. De er trygge på kunnskapen sin, og klare for store oppgaver. Bak fra venstre Th. Strengenhagen, H. Mojarn, Ole H. Moen og N. Holstrøm. Foran fra venstre: Sven Stordalen, Harald Hansen, O. Orlie og H. Sommerstad. KH 843

Skogskolen holdt til i Kirkegt 4 fra 1907 til 1921. Det førte til at gården i alle år siden har gått under navn av «skauskolegården». KH 2586.

Kronen på videreutdanningsverket ble satt i 1898, da Teknisk Aftenskole ble opprettet som en første begynnelse til det omfattende tilbudet innen videregående utdanning kommunen har i dag.²⁴⁸ Ildsjelen som dro det i gang var Ole Ulriksen Hoff, finansieringen kom i begynnelsen særlig fra Kongsberg sparebank, men

Tinius Olsen får en høyst fortjent byste av seg avduket i 1928. KH 2323.

fra 1914 fikk den virkelig fast grunn under føttene, da bysbarnet Tinius Olsen, som hadde utvandret til USA og grunnlagt en lønnsom bedrift innen materialutprøving, opprettet et legat på kr 110 000,- en svært stor sum den gang. Olsen skulle senere følge opp med rundhåndede summer til utdanning og kulturelle formål i byen.

Nytt vannverk

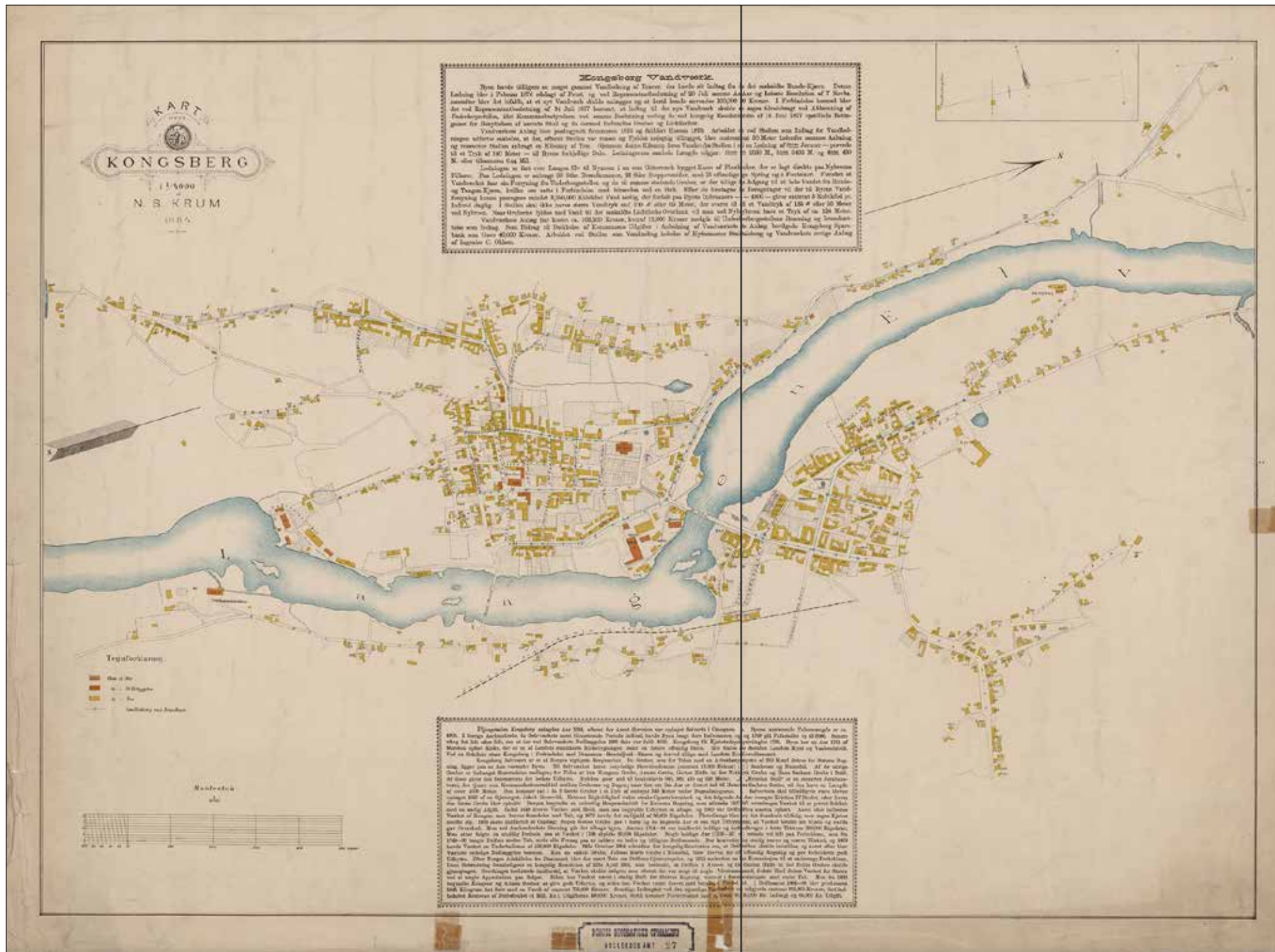
Utover 1800-tallet ble vannverket teknisk sett stadig dårligere, og stadig mindre egnet til å dekke nye krav til mengde, kvalitet og sikkerhet. En må tidlig ha kommet på tanken å bruke Underbergstollen som vannmagasin, for av dokumentene fra 1870-åra går det fram at en hadde fått prinsipiell aksept for det, forutsatt at sølvverket ikke skulle bruke stollen selv. Men så var det å finne penger, da. Det ble ikke gjort før krisa var et faktum, og saksforløpet sier mye om hvordan datidas samfunn utnyttet sine ressurser:

Vinteren 1875/76 var det barfrost. Tælen gikk dypere og dypere i bakken, og rundt nyttår begynte følgene å vise seg.²⁴⁹ Den 8. januar begynte kulda å merkes ved at springstokkene (rørene som førte vannet til den enkelte vannpost) måtte tines. Det ble begynnelsen på en evig sjau fra den ene kummen til den andre med varme og jernbolter. 18. februar kom sannhetens øyeblikk: Linja var tæla. Opptining ble forsøkt, men rørgata var frostsprengt flere steder.

En innså at en måtte ha faglig hjelp, leide inn entreprenør, og begynte planleggingen av det nye vannverket. I august ble direktørene ved sølvverket: Andresen, Holmsen og Stalsberg, bedt om å tre sammen med entreprenøren i en sakkyn-dig komite, og Stalsberg og sjefen for Kongsberg Våpenfabrikk, oberstløytnant Landmark, ble bedt om å danne tilsynskomite sammen med magistraten. Landmark fant imidlertid å måtte takke nei.

Dette var Kongsberg kommunes hittil største og dyreste enkeltsak, og vi ser hvordan det lille samfunnet søkte å mobilisere det som var å oppdrive av fagkunnskap: Sølvverksdirektørene var ikke bare byens fremste menn i rang og anseelse, de var ganske sikkert også de eneste som i kraft av utdanning og yrkeserfaring kunne ha noe av faglig verdi å tilføre saken. Og Landmark var en dreven administrator som kunne ha utøvet et effektivt tilsyn.

I september bekreftet sølvverket at kommunen kunne få bruke Underbergstollen på visse betingelser. Ledningen derfra til Arbeidersamfundet, ble bestemt til 8 tommers diameter, etter sterk anbefaling fra sølvverksdirektørene i komiteen: En

I 1884 kom det første virkelig gode kart over Kongsberg. Vi skjønner at den var stolt av vannverket sitt. Det får like bred omtale alene som hele byhistorien til sammen. Kartverket.no.

Klar for utkjøring av rusmidler/gledesdråper produsert natterstid. Ansatte ved Kongsberg bryggeri 1920/1921. Helt til venstre står Jon Svingen, så følger Anton Olsen, Andreas Skarpås, Borger Andersen, Teodor Verp og Kristen Roe. Ytterst til høyre Olaf Skarpås. Den eldre damen i forreste rekke gikk under navnet «gamle Kaja». KH 1757.

måtte ta høyde for økt vannbehov. Det ble videre vedtatt at de som før hadde hatt vannpost på sin eiendom, skulle få en ny. For ølbrygger Riefs vedkommende ble det presisert at han måtte finne seg i å ta vann til bryggeriet sitt kun om natta – han var storforbruker, og hans uttak kunne gå ut over brannsikkerheten om han tok det om dagen.

Ut over høsten kom et lite skred av dispensasjonssøknader: Den ene etter den andre søkte om tilknytning, gjerne begrunnet med at grøfta nå var åpen, så det ble mye enklere for alle parter. Formannskapet var imidlertid redde for følgene, og sa konsekvent nei. Og hva skulle en gjøre med de skattebetalere som måtte være med på å betale moroa, men ikke kunne få glede av det? A. Kongsgården og naboer søkte om kommunal istandsettelse av sin egen brønn, anslått til rundt kr 40,-, under henvisning til nettopp dette, men Formannskapet fryktet igjen konsekvensene, og avsto.

7. november 1876 falt den kongelige resolusjon som var påkrevet for en formell godkjenning av vannverksutbyggingen. 100 000 kr kunne en bruke, i ei tid da en bergmanns brutto månedslønn lå på rundt 50 kr, akkord- og overtidssarbeid medregnet.²⁵⁰ I tillegg til magasinet i stollen kom vann fra Rundetjern og

Tangentjern. Komiteen hadde regnet riktig: Anlegget kom på 103 000 kr, hvorav 40 000 kr var gitt som gave av Kongsberg Sparebank. For i disse tider var banker samfunnsinstitusjoner, og så det naturlig å være med på slike tiltak.

Moderne anlegg trenger annen organisering, så Gustav Holm ble ansatt som brann- og veiinspektør i kommunen, en stilling som siden ble kombinert med «vaktmester», dvs. bestyrer, ved fengselet.²⁵¹ Embedet ble senere omdøpt til stadsingeniør og så til byingeniør. Samtidig ble det organisert et brannvesen med en brannmester, fem konstabler og ti reservemannskaper,²⁵² som også ble tillagt oppgaven som rørleggere. Og det å bli brannkonstabel ble ansett som like sikkert som å være sølvverks- eller våpenarbeider, så stillingene ble ettertraktet.

Vannverket kunne levere ca 225 000 m³ vann årlig til byens 4 300 innbyggere, og medførte at brannkontingenten kunne settes ned med 25%. Så godt forsynt med hygienisk og kjemisk godt drikkevann og trykksikkert brannvann i forhold til forskriftene hadde Kongsberg knapt vært før, og byen skulle heller ikke bli det på over 100 år. For akk: I 1887 ble gruvedriften i Underberggruvene gjenopptatt, og byen måtte fjerne demningen, og lite på Rundetjern og Tangentjern på ny.

Holm og hans brannmenn ca 1900. Brannmester Nedberg holder hesten, Holm har skalk, og konstablene Andersen, Semb, Gulbrandsen og Nysether sitter på. KH 2553.

Idyll på byens vannforsyning rundt 1920. Robåt og gårdsbruk var ok. Aagot Klausen (1889-1966) og Walter Klausen (1889-1973), og Georg Samuelsen (1852-1924). RS 84.

1880-1945: Sølvverk og fabrikk igjennom framgang, jobbetid, krise og krig

Begge var statsbedrifter, og begge hadde et samfunnsansvar som veide mye tyngre enn rene økonomiske overveieringer private hadde å forholde seg til: Sølvverket skaffet myntmetallet som var avgjørende for tilliten til pengevesenet, fabrikk skaffet våpen til hær og marine. Derfor var de ikke så følsomme for konjunktursvingninger. Fabrikken fortsatte framgangen Krag-Jørgensen-geværet

En solid arbeidsplass enn så lenge. Arbeidsstokken ved sølvverket ved Kristians stolls mundloch, i 1937. KH 556.

I seig kamp for sølvverket sitt. En samling stortingsmenn på vei inn i gruvene 2. mai 1932, ledsaget av rådmann Ottesen lengst til høyre, og ordfører Sigvart Asmundsen som nr 2 fra venstre. Byens stortingsmann Anderas Nygård som nr 4 fra høyre. KH 2171

Sølvverket motoriseres. Gustav Østby kjører verkets Lorraine-Dieterich lastebil med tipp, mens Thorolf Fusche bivåner. Bilens vekt var 2,5 tonn, vekt med fullt lass 5,0 tonn, og den var innkjøpt i 1913 for kr 13 000,-. Årslønna for en bergmann på denne tida var til sammenligning ca kr 1 100,-. Bilen gikk på bensin, med toppfart 18 km/t, største stigning med fullt lass 1:5, motorkraft 20-30 hk. Den hadde kompakte gummihjul, som førte til at vinduer klirret og nips danset cha-cha-cha på hyllene når den kjørte forbi med lass fra Underbergstollen til Saggrenda. KH 1780.

hadde gitt den, sølvverket utvidet undersøkingene i sine gamle gruvefelt uten tilsvarende suksess. En ny spiker i likkista til sølvverket var imidlertid at en for godt gikk bort fra sølv som myntmetall. Sølvets magi som verdibærer var i ferd med å tape seg til fordel for mer nøkterne synsmåter på penger.

Under 1. verdenskrig var det florissante tider for alle som hadde noe å selge, men det krevde også ekstra innsats for forsvaret. Så arbeidsstokken ble kraftig utvidet, bl.a. ved at det ble mulig for folk med høvelig yrkesbakgrunn å avtjene verneplikten i fabrikk.

Etterkrigstida merktes i begge bedrifter. Sølvverket fikk de første signaler om nedlegging, men greide å få gjennomslag for letevirksheten sin. Fallet i militærutgiftene førte til at fabrikkene kastet seg inn på det private markedet og prøvde seg på alt fra sagblad og sykkeldekk til håndverktøy. Det var tungt å dra i gang, men ga etter hvert godt resultat. Ut over 1920-tallet kom produksjonen av hvalkanoner i gang, og ble en sikker salgsvare. Nedskyting og nær utrydding av enkelte hvalarter var en følge ingen ville tenke på da, dertil var fortjenesten for god.

Da krigen kom til landet i 1940, hadde tyskerne lite bruk for et sølvverk, men god bruk for erfarne anleggsfolk, og noe av arbeidsstokken ble i kortere eller lengre tid sendt til andre gruver. En greide imidlertid å holde driften i gang. Fabrikkene var som våpenprodusent i den andre enden av skalaen, og ble gjenstand for stor omsorg fra okkupasjonsmakten. Ledelsen var offiserer, og gikk av; de ville ikke stå i en fremmed makts tjeneste i krigstid. De ble erstattet med NS-vennlige folk, nøye overvåket av tyske tjenestemenn. Arbeidsstokken sluntret unna så godt det

KVs mangeartede sivilproduksjon omfattet også stoler. ØRK.

lot seg gjøre, til gjengjeld blomstret en uoffisiell «hjemmeindustri» for framstilling av produkter som ikke lenger var å få kjøpt. Endatil pistoler til hjemmestyrkene ble satt sammen og smuglet ut.

Ole Helleberg skar veden med håndsag som alle andre, men nå var sagbladene blitt så nedslitte at det var det rene dyreplageri å stå med dem. På Fabrikkens sagbladverksted var det flusst, men ingen var til salgs, så sønnen Arne bestemte seg for å orge noen. Han smatt inn i matpausa, og så seg ut noen som hadde fått feil i herdingen, for det kunne vel ikke være så farlig å ta dem. Men mens han stod der og bladde, kom formannen, Gustav Pytte inn. «Å er'e du driver med!?» brummet han, og Arne fant det greiest å si det som det var: «Jeg sku' ha stjålet med meg noen sagblader til far min, han er helt lens!»

«Å, men du må'kke ta av dem», sa Pytte forståelsesfull, «det er gått gæli' med hælina, ser du. Se her», sa han og fant fram en neve gode blad, «ta med deg dissa – og trenger du fler, så får'u si ifra!»

Framgang og modernisering

Tilløp til hygiene

Den tyske skikken med badstubad forsvant altså i løpet av 1600-tallet, til stor skade for folkehelsa. Det ble å greie seg med badestamp hjemme, og et vaskevannsfat til småvask. Resultatet ble deretter. Ut over 1800-tallet seg nytten av renslighet langsomt inn i folk, slik at en mot slutten av det var kommet opp mot ukentlige stampebad i mange hjem. Først på 1880-tallet ble det også mulig å få badet utenfor hjemmet: Kongsberg Bryggeri fikk varmt vann til overs etter skylingen av flasker på lørdager, og en foretaksom eier innredet rom for menn og for kvinner der de kunne bade.²⁵³

Økende kunnskap om hygiene krevde imidlertid mer tidsmessige bygg, og i 1905 ble det nedsatt en badehuskomite.²⁵⁴ Innstillingen kom i 1908, og bygget var kalkulert til kr 25 000,-. Tomt fikk kommunen av Kongsberg Sparebank, som hadde kjøpt den etter at det bygget som stod der, brant. I kjelleren og i 1. etasje ble det innredet badekar, dusj og badstue, delt i 1. og 2. klasser, i 2. etasje ble det leilighet for betjeningen. Den skulle bestå av en bestyrerinne og ei tjenestejente, for kvinner var billigere arbeidskraft enn menn. I 1911 stod badet ferdig, i den da så moderne jugend-stilen.

Det kostet hele 25 øre å leie er kar på 1920-tallet, i ei tid da en kunne få ei strylle med kakestumper for 10 øre. Det ble derfor til at to og to gutter slo seg sammen om å leie et. Da stod de på enden og stupte, og rakk to svømmetak før de var over på den andre sida. En av bade-vennene ble grundig vasket og skrubbet før han fikk lov å gå – moren ville ikke ha det utover byen at de hadde møkkete unger.²⁵⁵

Badet ble også det selvfølgelige utgangspunkt for mange idrettslige aktiviteter. Langrenn gikk mye derfra, ut gjennom Hasberg-tjerndalen, opp i Monseberga og Storåsen og videre oppover mot Knuten i sikk og sakk i bein-tråkkende løyper med sterk side-skråning og utfordrende utforkjøringer.

Tilløp til turisme og friluftsliv

Velstående folk har til alle tider reist for å se seg rundt, mens «folk flest» har reist for å skaffe seg mat og utkomme. Utover 1800-tallet oppdaget det velstående Europa at Norge hadde mye å by på, og begynte å oppsøke fjell og fjorder. En følge var at Den norske Turist-

Badet, med en av byens talløse barne-skibakker. OM 315.

Hytta ved Jonstjern – den stod åpen, og hadde for sin tid grei standard. Tuftene kan ennå påvises. KH 1633.

forening ble startet i 1868, like mye som et reiselivslag som en turistforening slik vi nå skiller mellom begrepene. Kongsberg fikk sin i 1888; et håndfast resultat var ei lita hytte å søke ly i ved Jonstjern, under Jonsknuten. Foreningen døde stille hen etter en 20 års tid, men friluftslivet den ønsket å fremme, blomstret opp.

Tilløp til ferie: Slåttebus, St.Hansfest, drikkedager og drikkedagsnatt

Organisert ferie fantes ikke før litt ut på 1900-tallet. Ved Sølvverket var det i alle fall fra utpå 1800-tallet av en tradisjon å gi folkene en to-tre dagers fri med lønn rundt ved slåttetider, så de lettere kunne få berget avlingene. «Slåttebusen» ble dette kalt. Og så hadde det en tendens til å gå en «kink i ryggen»-epidemi over verket ved de tider, så folk måtte holde seg hjemme et par dager.²⁵⁶

St. Hans var blitt feiret av bergmennene i alle fall fra slutten av 1700-tallet. Etter hvert som verkets drift ble konsentrert i Saggrenda, ble også festen holdt her, for hele arbeidsstokken.²⁵⁷ Festdag var torsdag i den uka 23. juni falt på, og ble kalt «drikkedagen». Såvel drikkedagen som fredagen etter var fridag. Plassen utenfor sakkerhusene ble pyntet med bjørkeløv og flagg, og to store langbord ble satt opp på dansegulvet. Mange saggrendinger fulgte opp med tilsvarende pynting rundt sine hjem.

Festen begynte kl 18, med salutt og festtale. Det var adgang for verkets ansatte og deres familier. Hver arbeider fikk 1/2 l punsj, to flasker øl og et antall

Sakkerhusene med gårdsplassen imellom. Her ble det arrangert mang en drustelig St.Hansfest. KH 2512.

hveteboller på Sølvverkets regning, og så bragte hver familie med seg egen mat og kaffe - og ofte «en liten knert på innerlomma», om en skal dømme etter hvordan festlighetene utviklet seg. Etter mat og drikke ble dansegulvet ryddet, og dansen tok til: Runddanser, springer og halling. Kl 2 om natta var den offisielle festen ferdig, men den fikk gjerne allehånde private utløpere videre utover natta, til de siste deltagerne vaklet på stive bein hjem over Bergmansstien tidlig på fredags morgen.

St.Hansfestene var opprinnelig kun for de ansatte og deres familier, men rundt forrige århundreskifte ble det også gitt adgang andre. Det hele utartet seg, med rangel og krangel, og i 1906 eller 1907 sa ledelsen ved verket stopp. I 20 år var det stille ved sakkerhusene St.Hans-uka, men så våget en seg på et nytt arrangement, denne gang med streng adgangsbegrensning: Kun ansatte med nærmeste pårørende. Verket holdt fyrverkeri og musikk, mens folk holdt seg med mat og drikke selv. Og stemningen var upåklagelig. Tradisjonen ble deretter holdt i hevd så lenge verket besto.

Arbeidsstokken ved Våpenfabrikken holdt sin St.Hansfest på Arbeidersamfundet som regel, og med adgang kun for ansatte. Det var arbeiderne som stod for arrangementet, men funksjonærene ble innbudt. Omkring 1905 hardnet klimaet mellom arbeidsgivere og ansatte til, landet over, en følge av fagbevegelsenes frem-

Kostymerenn på Bruneløkka med stort pulikum og kulisser.

marsj. En følge var at innbydelse ble sendt, men høflig takket nei til. Først mot slutten av 1920-årene, da bedriftsrenn på ski hadde bidratt til samhandling og forsoning, begynte funksjonærene å takke ja på nytt.

23. desember var som sagt uoffisiell fridag ved Sølvverket. Da gikk bergmennene i samlet tog og med fakler for å lyse for seg, over Bergmansstien til Kongsberg: En buktende lysorm i den beksvarte midtvinternatta som varslet om jul med god og rikelig mat og drikke i et år der kosten hadde vært heller nøktern, og at det gikk mot lysere tider. Ungene fikk lov til å være seint oppe, og ble utstyrt med små fakler selv, så de kunne gå bergfolkene i møte. Toget endte på Kirketorget, der direktøren kom ut på trappa på Bergseminater og ønsket god jul og arbeidsstokken sa takk i like måte. Så gikk de hver til sitt, de fleste hjem, noen til venner for å smake litt på julemat og øl.

Rundt 1. verdenskrig kom det sykler og etter hvert bussruter som gjorde slutt på den lange marsjen hjem over Bergmannsstien. Men i hele mellomkrigstida fikk ungene være ute og brenne fakkel drikkedagsnatta til langt på natt.

Navnene trenger en forklaring. For de kommer ikke av at folk nødvendigvis drakk så mye, selv om det er lett å finne eksempler også på det. De er nærbeslektet med begrepet «drikkepenge». For akkurat som en drikkepenge er noe en ikke har rett på, men allernådigst får fra en velvillig gjest, var drikkedagen en gave fra en nådig øvrighet, ikke noe en hadde rett på, slik ferier er.

Moderniseringskrav slår inn i kommunens drift

For hele 1892 utgjør heftet med kommunestyresaker 68 sider.²⁵⁸ Det sier sitt om kommunens omfang og gjøremål. Sak 1 var som vanlig budsjettet. Samlede utgifter var anslått til kr 100 300,-. En bekymret magistrat legger til at det er «større end det nogensinde før, ialfald i den senere tid vides at have været. Siden 1887, det aar da budgettet i den senere tid er opgjort med den laveste totalsum – er det steget med 24 100 kroner. Stigningen fra forrige budget udgjør vel 14 100 kr.» Det kan nevnes at sølvverksdirektøren da hadde kr 6 400,- i årslønn pluss fri bolig.²⁵⁹ Ser en på den prosentvise stigningen var det da all grunn til bekymring. Det var veivedlikehold, gatebelysning, folkeskolen og fattigvesenet som stod for den kraftigste økningen. Formannskapet så det imidlertid som nødvendige utgifter, de «foretagne oparbejdelser af fortouge og forbedringer af veie, udvidelse af vandværket, anskaffelse af flere lygter osv. har vundet borgernes bifald, og at man derfor bør fortsætte i samme retning.» Økt samferdsel stilte strengere krav til veistandard, og vi husker at byen nylig hadde mistet Underbergstollen som

vannmagasin. Det ble å investere i Rundetjern og Tangentjern.

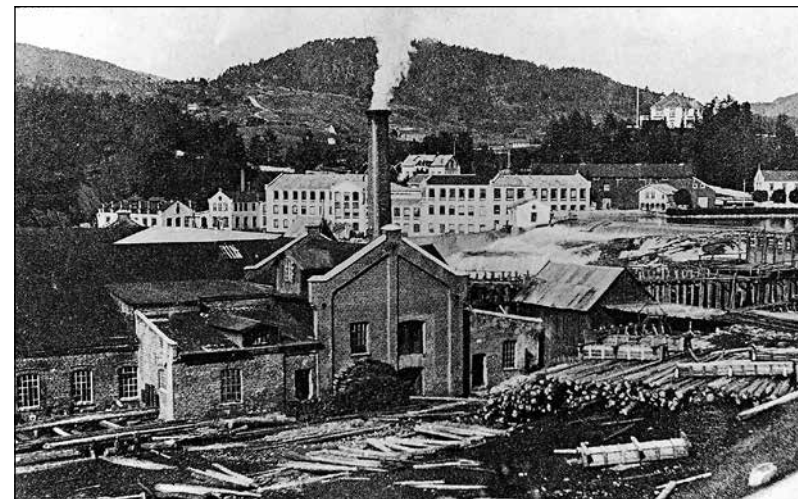
Om økningen av skolebudsjettet heter det at «I ethvert fremadskridende samfund vil altid kravene til børnenes undervisning være i stadig stigning og udgifter-nes selvfølgelig ogsaa; men samfundet ved, at det sikrer sin egen fremtid derved og bærer derfor disse stadig voksende byrder uden knurren om de end kan være tunge nok.» Dessuten hadde ny skolelov stilt strengere krav til lokaler, inventar og lønninger: Lønnsutgiftene ville øke med kr 10 900,- som dog delvis ble kompensert med økt statlig tilskudd på kr 5 168,-.

Hva fattigvesenet angår, bemerkes det at det hadde vært underbudsjettet fra 1887 av, og at en nå fikk ta inn over seg at rammene måtte økes. For øvrig dro en med seg et udekket underskudd fra 1885 av, med den følge at kommunens konstantbeholdning var blitt så liten «at man nu utover vinteren og vaaren befinder sig i en ren pengeknibe.» Det presiseres at om enn underskuddet nå var på kr 10 198,38, hadde en også greid å nedbetale gjelden med kr 34 698,83, slik at nedgangen i beholdningen «ikke paa nogen maade kan siges at staa i forbindelse med en for ødsel forvaltning af kommunens midler.»

Inntektene hadde også steget, til anslått kr 36 891,88 for 1892, og så kom statlige tilskudd på toppen av det. Skatteevnen var tilsvarende styrket pga. oppgang i verdien på fast eiendom, og stigningen i formue og inntekt: Fra 1887 hadde

Kongsberg rådhus slik det ble bygget i 1864. Kongsberg Sparebank, politi og brannvesen holdt til i 1. etasje, 2. etasje rommet kommuens administrasjon: Fire fast ansatte med tre underordnede rundt 1890, og så bystyresal. KH 2402.

Tremassefabrikken i 1910, en solid arbeidsplass utenfor allfarvei. KH 2264.

verdi av fast eiendom økt vel 15%, skattbar formue hadde steget med nærmere 30%, og skattbar inntekt med nær 28%. Denne tida var preget av økonomiske vansker i landet ellers; at det gikk forholdsvis bra på Kongsberg kan nok tilskrives at sølvverket gikk stødig, at våpenfabrikken var i ferd med å slå gjennom på verdensmarkedene med sitt Krag-Jørgensen-gevær, og at trevirkebasert industri begynte å blomstre etter at jernbanen var kommet.

Bystyresakene for øvrig gir et godt tverrsnitt av hva lokalpolitikere fikk å stille med: Som sak 2 kom en protest fra Ludvig Foss på at kona hans, Sophy Pettersen, var ilagt skatt til Kongsberg – hun hadde knapt vært der, og hadde ikke engang hjemstavsrett i landet, anfører han. Fruen var velbeslått; hun hadde en formue på kr 60 000,-, altså rundt 60% av hele bykassas utgift det året, og en inntekt på kr 2 400,-, så Foss må sies å ha gjort et godt parti. Magistraten så ingen grunn til å ettergi noe, hun hadde bodd på Kongsberg fra sommeren 1889 av, om hun enn hadde vært mye ute og reist, og formannskapet sluttet seg til.

Ingeniør August Tobiesen var heldigere: Hans tremassefabrikk ved Fabrikkfossen hadde hverken vannledning, gatebelysning eller politioppsyn, og veiene dit var langt fra lytefrie, anfører han. Han ble innvilget halv eiendomsskatt.

Sak 4 er en av de store saker på Kongsberg denne tid: Organisering av Middelskolen i forhold til folkeskolen. En lengre utredning ender med at en står på et tidligere vedtak om sammenslåing.

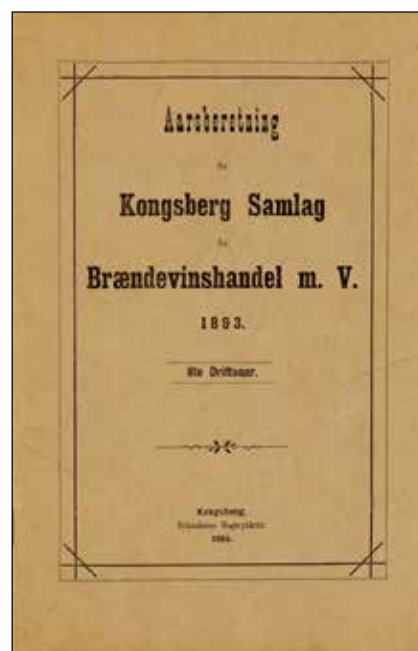
Sak 5 tar for seg stadfesting av vedtektene for Kongsberg Samlag, forløperen for våre dagers Vinmonopol. Samlagene var hjemlet i en lov fra 1871 og kom i drift fra 1. januar 1883. Overskuddet skulle gå til samfunnsnyttige formål, og Kongsberg-samfunnet hanket inn en del midler på «folks drikkfeldighet», som det het i datidas endeframme språk. Midlene var for sin tid betydelige; i 1885 var overskuddet på kr 12 000,-.²⁶⁰ Stridens kjerne var da som nå om en skulle tjene penger på noe som egentlig var et misbruk og et samfunnsonde. Og da som nå falt en ned på at om noen skulle tjene på det, fikk det være samfunnet. Avholdsbevegelsen var i alle år en flittig og tilgodesett søker.

Sak 9 gir et lite innblikk i byens oversiktighet; den tok for seg omlegging av veien fra Kirketorget til Kvanbeks hus, og planering foran Throndsens hus. Nærmere stedfesting ble sett på som unødvendig: Alle visste jo at klokken Kvanbek bodde i det nåværende Boecks gt 5, mens myntgravør Throndsen residerede i det nåværende Numedalsveien 7.

Sykehuset trues!

Som vi har sett, hadde det nesten fra byens grunnleggelse og med få års unntak vært en form for pleie av syke og skadde. Etter bybrannen i 1810 ble det i 1813 bygget nytt sykehus, den bygningen en i dag kjenner som Fredheim, som fellesforetak for fattigvesenet på Kongsberg og Buskerud amt. I 1816 kjøpte amtet ut fattigvesenet, med rett for det og for sølvverket til å kunne legge inn sine pasienter, mot å dekke kostnadene ved pleien.

Den virkelig store saken i 1892 dreide seg om noe som skulle bli en gjenganger på Kongsberg like til i våre dager: Plassering og drift av sykehus.²⁶¹ «Slangen i paradiset» viste seg da som siden å være sykehuset i Drammen. I 1880-årene

I 1893 ble det solgt alkoholholdig drikke for kr. 117 866,29. Overskuddet var kr. 16 163,85. Det ble i alt delt ut kr 12 310 av overskuddet til gode formål: Av dette gikk kr 10 500 til kommunen, mens kr 200 gikk til foreningen for fattige barns bekledning. Det samlede kommunebudsjettet året i forveien var til sammenligning kr 100 300.

var det modent for full nybygging, og en søkte samarbeid med amtet, som hadde sin administrasjon i byen. Fogd Linthoe utredet. Han konkluderte illevarslende med at «det ikke kan opkastes tvil om, at amtet ikke paa grund af det omhandlede forbehold (dvs. om rett for fattigvesen og sølvverk å ha sine pasienter der) kan være forpligtet til for evig tid at vedligeholde et sygehus paa Kongsberg.» Formannskapet i Drammen var imidlertid lunkne, og det ble ikke noe av det. Tvert imot ble det besluttet at det på Kongsberg skulle pusses opp. Det viste seg å bli dyrt, og så hadde formannskapet i Drammen kommet på andre tanker, og tilbød amtet et samarbeide. Og nå snudde amtet på hælen: Sykehuset på Kongsberg burde nedlegges, og alt samles i Drammen, selvsagt med full anledning for Kongsberg til å ha sine pasienter der.

Magistraten på Kongsberg så faren og slo alarm: Det hadde siden 1816 dannet seg en klar praksis på driften av sykehuset. «Det at have et sygehus paa stedet er desuden i og for sig et uvurderligt gode», konstaterer han. Sølvverkets tarv ble mobilisert, og regjeringsadvokaten uttalte at slike radikale omlegginger kan ikke fattes av amtsmyndighetene alene. Også sølvverket reiste innsigelse mot vedtaket, etter anmodning fra selveste finansdepartementet.

Amtsmyndighetene hadde imidlertid bestemt seg. I 1891 spør de i datidas kronglete språk om hvilke krav Kongsbergs fattigvesen og sølvverket vi sette for å la seg kjøpe ut. Kongsberg mobiliserer distriktslege Dahm, som uttaler at det vil være absolutt nødvendig for byen å ha et sted der en kan isolere smittede under epidemier, behandle skadete som ikke kan pleies hjemme, og for å ta seg av sinnssyke. Uttalelsen hans gir et godt innblikk i datidas sykestell: De syke ble som hovedregel pleiet hjemme, kun epidemier, alvorlige skader, og sinnssykdom var underlagt sykehusbehandling. Uten at det hjalp:

Amtsformannskapet (forløperen for fylkeskommunestyret) strødde så sand på amtmannens forslag: Amtssykehuset skulle flyttes til Drammen, og Kongsberg skulle få tilbud om en minnelig ordning for å overta det gamle på Kongsberg. Det torde byen ikke å gå inn på. Saken endte med at Kongsberg var uten sykehus fra 1893 til 1903.

Veien fram til nytt ble lang og tornefull.²⁶² En bestemte seg raskt for at byen måtte få seg sitt eget, og sunnhetskommisjonen fikk i oppdrag å utrede. I 1896 anbefalte den å kjøpe en gård, men den lå ugunstig til, og forslaget falt. Men en rakk å søke brennevinssamlaget om å avsette mest mulig av overskuddet til bygging av nytt sykehus. En fikk kr 7 000,- nær halvparten av de beregnede byggekostnadene.

I 1898 satte medisinaldirektøren, forløperen for Statens folkehelseinstitutt, ned

Det nye sykehuset, tre ganger så dyrt som først antatt. ØRK.

foten: Det var ikke skilt godt nok mellom epidemisk innlagte og vanlige pasienter; de førstnevnte måtte kunne isoleres fra omverdenen. Sunnhetskommisjonen løste problemet ved å foreslå å bygge et bygg til, maken til det første. Så ble det enkelt å holde gruppene fra hverandre. Og en halv gang til så dyrt. 3. april 1903 skar kommunestyret gjennom og vedtok byggeprogrammet, og allerede 22. oktober samme år kunne bygget overleveres til kommunen. Kr 45 000,- hadde det kostet til da, og ennå gjenstod utvendig panel og maling. Betjeningen skulle bestå av en sykepleier og – etter tvil – en tjenestepike som kunne hjelpe til med forefallende arbeid. Og så hadde distriktslegen det faglige ansvaret.

Diakonissene: Første ansats til hjemmesykepleie

Å hjelpe syke og skadde var en ubetinget kristenplikt – i alle fall om sykdom og skader var uforskyldt. Derfor springer sykepleien her i landet ut fra kristne miljøer, organisert gjennom diakonien: Et begrep som fra først av dekket mange slags gjøremål, men som ble knyttet stadig mer til helsestell etter hvert som årene gikk. Grunnleggeren i Norge var Cathinka Augusta Guldborg (1840-1919), et drivende menneske som dro i gang utdanningen i 1868. Det ble starten på en yrkeskarriere utenfor hjem og familie for mang en kvinne som ønsket seg noe slikt.

Mens striden om sykehuset raste, satte fire kvinner og to menn seg fore å få stiftet en forening og ansatt diakonisser for byen, nok under inntrykk fra selvsyn: Blant initiativtagerne var to prestepar.²⁶³ Foreningen ble stiftet i 1897, med en kontingent på 50 øre året: Ingen skulle kunne påstå at det var for dyrt å være med i en slik forening. Dertil ble det søkt Brennevinssamlaget om støtte. Foreningen fikk også gaver, enten penger eller klær og matvarer. Det var menigheten som ansatte, men det ble presisert at de skulle betjene alle uansett livssyn. De måtte være ugifte; giftet de seg, måtte de slutte. Husmoryrket var tungt og mangesidig i de dager, og krevde sin kvinne, og familien måtte ha prioritet. Alle vettuge mennesker innså riktigheten av det.

Foto av diakonisse Fleischer.

Den første diakonissen var Elise Fleischer, som ble ansatt i 1897. Årslønnen var 520 kr, og hun måtte selv koste seg bolig og mat. Det var fri hver søndag, og en kort sommerferie, ellers måtte de kunne rykke ut nær sagt når det skulle være. På denne tid lå lærerinner på ei årslønn rundt 1000 kr, mens våpenarbeidere lå på ca 1200 kr.

Arbeidsoppgavene var mangesidige. I mars 1900 var det 93 sykebesøk, 34 andre besøk, 77 ærender, og så hadde fem dødende hatt tre halvdags pleie og tre våkenetter. Behovet for flere folk meldte seg raskt, og fra 1912 var de to. I 1924 fikk de sitt eget hus, Myntgata 28, der de bodde i et slags kvinnekollektiv. I 1949 fikk de assistanse av en mann: Markus Sand ble ansatt som klokkerdiakon.

I 1972 kom en lov som ga kommunene et større ansvar for denne type tjenester, og diakonatet inngikk et samarbeid med kommunen. Ut over 1980-tallet tok den mer og mer over, og sykepleie-delen av diakonatet opphørte stille og pent, etter å ha ytet innbyggerne uvurderlige tjenester i nærmere 100 år.

En nøktern administrasjon

Det vi i dag ville kalle sentraladministrasjonen bestod i 1902 av fire mann med tre underordnede.²⁶⁴ Den administrative leder var den statsansatte byfogden, som var magistrat i tillegg. Kommunen betalte for utligning av skatt og for skrivema-

teriell, med i alt kr 192,-, i henhold til kgl. res. av 23. januar 1739, og kanselliets res. av 30. mars 1795, som det omhyggelig presiseres. Så ordningen hadde lange aner.

Formannskapssekretæren hadde kr 500,- i årslønn, hans bud kr 280,- medregnet personlig tillegg. For dette var før sentrale og samordnede lønnsoppgjør, og det var opp til hver enkelt å søke seg fram til en best mulig lønn. Trykning, bekjentgjørelser, skrivemateriell og andre utgifter ved formannskapetets kontor var på kr 1300,-.

Underfogden hadde en lønn på kr 320,-, og var som en skjønner av navnet fogdens underordnede. Embetet som fogd i byen ble imidlertid nedlagt i 1898.²⁶⁵ Fogden hadde opprinnelig politimyndighet, påtalemyndighet og var skatteinnkrever. Underfogden stelte nå med skatteinnkreving; byen hadde eget politikorps.

På denne tida kommer arbeidet med bedre kommunikasjoner inn for fullt, med bevilgninger til veianlegget Bolkesjø-Stengelsrud, og valg av medlemmer til den kommunale jernbanekomite – det dreide seg om videreføringen i retning sørlandet. Så er det to saker omkring modernisering av brannvesenet: Øket hestehold,

Kongsberg rundt 1915. En stor kirke, en klatt hus i dalbunnen, og løkker, løkker...
KH 25.

Gruppebilde med byingeniør, fotografert ca 1915. Sittende f.v. Johan Gulbrandsen, byingeniør Gudleik Rasch-Halvorsen, Martinius Gulbrandsen. Stående f.v. Ole Torkildsen Mosebekk, Knut Gulliksen, Thorvald Nilsen, Martin Tørseth Gundersgård, Karl Samuelsen. KH 2552.

og innkjøp av ny arbeidsvogn og en sykkel til korpset, og endring av verkstedet og vognskuret ved brannvakta. Den gang var vannverket med tilhørende brannvesen av de største og mest kostbare kommunale foretakene, og krevde mye omtanke.

Brennevins- og ølsamlaget vies hver sin sak, i stil med deres relative betydning for finansiering av gode formål. Så er det fire omganger med søknad om nedsatt skatt, der mer eller mindre uheldige medborgere får utbrettet sine økonomiske forhold uten persons rang og anseelse. Hensynet til forsvarlig forvaltning av skattebetalernes penger gikk nemlig foran hensynet til privatlivets fred ennå i mange år.

En sak som krevde en del spalteplass, var ansettelse av ny stadsingeniør etter at Holm døde. Han hadde kombinert stillingen med tilsynsman for fengselet, noe kommunen fant både praktisk og rimelig, og gjerne ville videreføre. Men departementet nektet, så stillingen måtte deles.²⁶⁶

Enkepensjoner var ingen selvfølge, så fru Holm måtte selv søke.²⁶⁷ Hun viser

til at ektemannen hadde vært ansatt siden 1879, og hadde en livsforsikring på kr 2000,- som dekket gjelden, men etterlot seg ellers ikke noe. Selv rundet hun 66 år og hadde skrantende helse, «hvorfor det er mit tillitsfulde haab, at kommunestyret gunstig vil tilstaa mig en pensjon, der kan sikre mig for at lide nød paa min alderdoms dage» avslutter hun. Magistraten anbefaler varmt en pensjon på kr 300,- årlig; i formannskapet forbeholdt to medlemmer seg å kunne stemme for et lavere beløp. Fru Holm fikk dog hele det anbefalte beløpet ved voteringen i bystyret.

Størst var imidlertid sak 12, om kommunens overtagelse av det offentlige fattigvesenet, dvs de fattige som staten gjennom gamle bestemmelser omkring sølverket hadde ansvaret for. Saken ble ikke enklere ved at kommunen krevde å se saken i sammenheng med sykehus-saken, for her var krav om refusjon for behandling og liggetid for de fattige. Det var også uenighet om fastsetting av lønn for fattigforstander, legetilsyn m.v., noe som førte til at saken hadde versert gjennom mesteparten av 1890-tallet. De «offentlige» fattige var innlosjert i den såkalte Paaskegården, som var blitt innkjøpt i 1806.²⁶⁸ Den lå der Påske- eller Sandsværmoparken ligger i våre dager, og beskrives av dem som husket den som en stor og dystre bygning, overbefolket av alle slags mennesker: Gamle, vanføre,

nervesvake, barnerike – kort sagt alle som av en eller annen grunn ikke kunne klare seg selv.

Fattigvesenet innså bygningens svakheter, og foreslo å rive den, og gi inntektene av salget av tomta til det kommunale fattigvesenet. Men gamle statutter blokkerte for salg, og det måtte enda noen runder oppklaring før et anbefalt forslag kunne legges fram. Det var kun fire tilbake av dem som det offentlige fattigvesen omfattet. De praktiske problemene ble da få, og det hele ville løse seg av seg selv når den siste understøttede døde. Dermed kunne saken avsluttes.

På slutten av året kom så en videreføring av ordningen med brennevinssamlag: Utsjenking og salg av øl, vin, mjød og cider ble organisert på samme vis som for brennevin. Vedtektenes §2 gjengir kort og konsist formålet: «Virksomhedens mulige overskud anvendes til almennyttige øiemed.»

Fastlønnen kemner

Det kommunale selvstyret var på mange måter drevet på dugnad, ved at velansette menn ble valgt til sentrale verv. Godtgjørelsen var ingen, eller nær symbolsk, så vedkommende måtte ha både tid og penger til overs. Dette gjaldt også kemnerfunksjonen. I 1892 hadde en imidlertid kommet til at det ikke gikk lenger. Magistraten uttaler:²⁶⁹

«Det hører visstnok til undtagelser, at kærnerbestillingen i en saavidt stor by som Kongsberg paalægges borgerne som kommunalt ombud uden nogen-somhelst godtgjørelse, og naar man tager hensyn til, at der gennem Kongsberg kærnerkasse aarlig udbetales ca 70 a 80 000 kr, vil det nok indsees, at bestillingen giver adskilligt at gjøre. Men naar dertil kommer, at alle lønningslister som regel udbetales hos kærneren til hver enkelt arbeider, saa vil det først fremgaa, hvad bryderi og tidsspilde der er forbundet med bestillingen, endog bortset fra det vidløftige og ansvarsfulde regnskab.»

Resultatet ble at kommunen utlyste stillingen som kemner, med ansvar for kemnerkassa, fattigkassa og skolekassa. Lønna var kr 680,- pr år, altså vel halvparten av en våpenarbeiders. En kan av dette slutte at det ikke ble ansatt å være en fulltidsjobb.

Ny bygningslov

Moderne anlegg krever langsiktig planlegging fundamentert på et godt kartverk. I forbindelse med utbyggingen av vannverket hadde Kongsberg i 1884 fått sitt

Prahm har fanget Påske-gården bakerst på venstre side av Sandsværmoen på 1840-tallet.

første moderne, virkelig gode kart: En kan legge det under et moderne kart, og se at mål og plassering av bygninger stemmer så å si på meteren. Kartet var utarbeidet av firmaet N.S. Krum.

I 1896 kom det ny bygningslov, med bl.a. krav om utarbeidelse av reguleringsplan. For utviklingen hadde vist at byen måtte vokse etter en plan, nå som tiden krevde bedre sunnhetsskell, vann, avløp og mye annet. Men det var ikke så fort gjort, erfarte en. Først i 1900 kom saken opp for politisk behandling; da ble det bevilget kr 4500,- til teknisk assistanse for reguleringsplankommisjonen.²⁷⁰ Resultatet ble at byen fikk nytt kart med nye gatenavn påført, til erstatning for de gamle og dels selvgrodde. Eiendommene fikk også løpenumre til bruk i pante- registret.

Gatenavnene vakte debatt, da som i alle tider siden. Det ble for mange tyskere fra byens tidligste dager, som snarere hadde beriket seg framfor å fremme utviklingen av den, ble det påstått. Uansett: I 1902 ble den nye reguleringsplanen vedtatt.

Planleggingen var blitt utført ved at en la linjalen på kartet langsmed de gamle bykvartaler, forlenget gateløpene ut over løkkelandskapet, og utvidet dem i den bredde som da ble ansett som nødvendig. Hadde den blitt gjennomført, hadde det knapt vært noe gammel bebyggelse igjen på Kongsberg. Det var imidlertid en hake ved planen: Den tok ikke hensyn til topografien. Resultatet er at en f.eks. har fått en rekke gateløp opp i Storåsen, med stigningsforhold som hadde egnet seg bedre som unnarenn i hoppbakker. «Krumms opmaaling – uten en eneste krum linje», pleide byingeniør Gjersum siden å omtale den som.²⁷¹ Til Krumms forsvar må anføres at slik var nå engang datidas måte å planlegge på, og Kongsberg fikk det de hadde bestilt.

Det tok lang tid å innarbeide de nye gatenavnene. «Det stod et skilt med 'Mauritz Hansens gate' på huset til Strand,» mintes Arne Helleberg, «men ingen visste hva det hadde med Korpemoen å gjøre.» Så «Korpemoen» var vanlig og akseptert adresse for post til beboerne i Mauritz Hansens gate og Spenningsgate til utpå 1960-tallet.

Ny valgordning og nye velgere

I 1896 ble valgordningen endret til slik vi kjenner den: Representanter til kommunestyrene skulle velges samlet, og så skulle de valgte velge et formannskap blant sine medlemmer, etter forholdstall, om noen krever det. Og det gjorde de konsekvent, for nå var valg etter parti blitt godt etablert. På Kongsberg hadde en fra først av Høyre og Venstre, mens Arbeiderpartiet kom til i 1907. I tillegg stod avholdssaken sterkt i byen: Den stilte et par ganger med egen liste, men nøyde seg som regel med å søke å påvirke de andre partiene. Velviljen var størst fra Venstre og Arbeiderpartiet, mens Høyre var knapt nok lunken.

I 1901 fikk kvinner med inntekt over en viss grense kommunal stemmerett, og en gruppe kvinner med Ragna Samuelsen i spisen satte seg som mål å få inn kvinner i bystyret. Samuelsen var gift med berglege Georg Samuelsen, og var en ivrig deltager i organisasjonslivet i byen. Det ga seg umiddelbart utslag i valget: Mariane Hemmy og Ragna Samuelsen ble valgt inn for Avholdspartiet, Sofie Hartmann og Dagny Tobiesen for Høyre.²⁷² Hemmy og Hartmann kom også inn i formannskapet, som de første kvinner i Norge.

Ved de påfølgende valgene ble det gjerne valgt tre-fire kvinner, langt under deres andel av befolkningen. Men det var i det minste akseptert at de burde være med. Fra 1916 har vi en historie som sier mye om mentalitet og omgangsformer den gang: Høyre var på jakt etter en kvinnelig kandidat, men ingen kom på noen.²⁷³ Tannlege Kahrs hadde sukket: «Ja, jeg får vel ofre kona mi, jeg da?» Så hadde noen kommet på Inga Skarsten, som da var enke og hadde mye å gjøre med å sørge for familien. Men hun sa ja, og ble valgt. Hun fikk plass på bakre benk, mellom direktør Schwarz i våpenfabrikken og myntmester Bugge. Hver gang hun kom inn, spratt begge herrene opp, bukket dypt og ga henne plass i midten.

De første tiårene av 1900-tallet var turbulente i norsk historie: En høyre-fraksjon brøt ut fra Venstre og dannet Frisinnede Venstre. Det var heller lunken til avholdsbevegelsen, og fikk derfor lokalt det bramfrie navnet «Fylle-Venstre», mens det gamle ble til «Avholds-Venstre». Høyre stilte dels under eget navn, dels som Frie vælger, Borgerlig vælgerforening, og Samlingspartiet. Politikken var stort sett den samme: Konservativ. Arbeiderpartiet skilte ut sosialdemokratene i

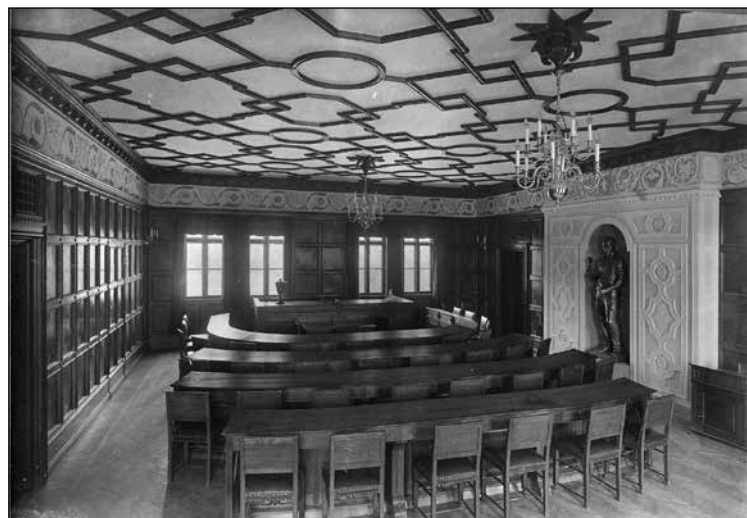

Foto fra bystyresalen, med bergmannen til Harald Samuelsen i nisje, som minne om hva byen skyldte sin tilblivelse. RS 47.

1921, som lokalt gikk under det navnet, mens det egentlige Arbeiderpartiet ble til «kommunistene», eller mer uoffisielt: «Kølabånn-partiet», etter sin mangeårige leder, hengslefogd Johan O. Jarnæs på Kullebunnen.²⁷⁴ Partiet fikk en sikker og stødig framgang i mellomkrigstida, ikke minst basert på solide fagforeninger i våpenfabrikken og ved sølvverket. De satt med ordføreren fra 1917 av, kun avbrutt i 1923-24 da sølvverksdirektør Per Mortensen fra Avholdspartiet innehadde vervet.

Nye dokumentasjonsmåter

Fotografiet ble oppfunnet i 1826, noe som ga starten på en helt ny måte å markere seg selv og dokumentere sine omgivelser.

Allerede i 1865 holdt fotograf Jens Lassen til på Kongsberg, etter ham finner vi John Torgersen og A. Andersen.²⁷⁵ I 1890 averterer Christian Vaaler at han tar på seg fotografering hverdager fra kl 9 til 19, søndager fra kl 12 til 18. Fra 1900 praktiserte Jenny Arnesen på Kongsberg, og har etterlatt seg en mengde gode fotografier. Om lag samtidig begynte bokhandler Bjarne Willms; han og Arnesen var også ivrige utgivere av postkort. I ettertid kan en undre seg over valg av motiv, og glede seg over at de tross alt ble valgt. For de gir oss et utrolig godt overblikk over byens kriker og krokar. Arnesen flyttet fra byen i 1916, og ble

Fotografering, en alvorlig sak, der en kledte seg opp etter beste evne og søkte å framstå i beste lys. Barna til berglege Georg Samuelsen og kona Ragna f. Torkildsen, og venninnen Petra, har forberedt seg grundig. Fra v.: Sverre Samuelsen (1884-1966), Johan Samuelsen/Heiding (1880-1953), Petra Mortensen (1891-1990), datter av sølvverksdirektør Per Mortensen, Harald Samuelsen (1881-1953), Aagot Samuelsen (1889-1966). RS 65.

en anerkjent fotograf ved Norsk Folkemuseum. Marie Larsen overtok lokalene hennes på Kongsberg, og fortsatte driften. Hun fikk etter hvert mange konkurranter.

Postkort – var dette noe å lage kort av, da? Kanskje ikke, men vi får et utmerket bilde av hvordan det så ut i Steenstrupsgate rundt 1910, som vi neppe hadde fått ellers. Korvald 406.

'Sitronpressa' ble et omtykt lokale for kino og konserter.

Ny underholdning

I 1888 kunne parisere til sin forbløffelse se på et lerret der bilder beveget seg. Det revolusjonert underholdningstilbudet i verden. Den første dokumenterte filmframvisningen på Kongsberg var på Arbeidersamfundet i 1903.²⁷⁶ I Hotell Scandinavie ble det innredet lokaler til dette nymotens påfunnet i 1907, og det

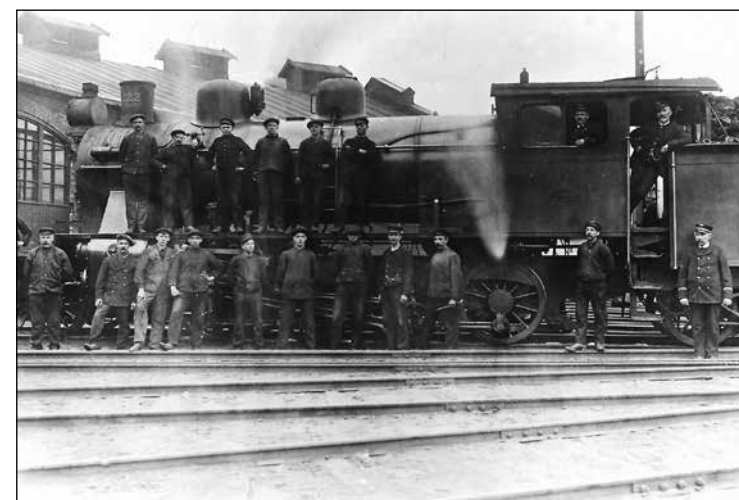
Kranselag for kinoen, KH 2458

fikk raskt konkurranse. Filmene ble snart ledsaget av «levende musikk» utført av lokale musikanter, for dette var lenge før lydfilmens tid. Foregangsmannen Eilef Guttormsen satset på nytt kinobygg på toppen av Klokkerbakken i 1916, i moderne Jugendstil, et bygg som vakte strid så lenge det stod. Kommunen benyttet seg imidlertid av sin lovfestede rett til selv å stå for kinodrift i 1919, og ga Guttormsen valget mellom salg eller leie, med 14 dagers svarfrist. Guttormsen skjønte tegningene, og solgte for kr 120 000,- Siden har kinodriften vært kommunal.

«Gamlekinoen» ble innhentet av teknologiutviklingen, og ble erstattet i 1965 av et bygg som vakte minst like sterk debatt som det gamle hadde gjort. Det fikk raskt økenavnet «sitronpressa» pga. utseendet, men opplevde å gå fra hatobjekt til signalbygg innen det ble erstattet av kinosalene på Krona i 2015.

Nye reisemuligheter

Fra 1871 hadde Kongsberg jernbaneforbindelse mot Drammen og Oslo. Men hva med det gamle baklandet i østre Telemark? Det hadde Skienskanalen reist av gårde med, fra 1861. Sist på 1800-tallet ble det etter hver klar at det var jern-

Den nye tid er snart på vei i retning Sørlandet. Lokomotiv type 24b og personell foran lok-stallene på Sundland i Drammen ca 1914. Nr 4 f.v. i 2. rekke er Oscar W. Bergan fra Kongsberg, som skulle tjene NSB trofast de følgende årene som fyrbøter og lokfører med base i hjembyen. KH 2580.

bane og ikke kanaler som var fremtiden over lange strekninger. Bergensbanen ble åpnet i 1909, og så begynte en å se mot Sørlandet – Kristiansand og enda lengre. Byggingen ut fra Kongsberg begynte i 1920, og lokalstasjonene kom på rekke og rad: Sandsværmoen, Saggrenda og Meheia. I 1938 var en framme i Kristiansand.

Banen åpnet nye reisemuligheter. Egil «Kikki» Kongsgård beretter:²⁷⁷

Han, søsteren og foreldrene møtte opp på Sandsværmoen stasjon i finstasen, betalte billetter, fikk hver sin lille pappbrikke i hånden, og steg så på nordgående tog. Der fikk de vindusplass, og toget rullet ut. De reiste gjennom en tunnel, over i bru, og skulle akkurat til å sette seg. Da kom konduktøren, klypte billettene, og ropte «Kongsberg neste!» De hadde reist med tog fra Sandsværmoen til Kongsberg stasjon! Hjem igjen gikk de, en kunne ikke kaste bort tid og penger på en returbillett. Det satt som spikret i hukommelsen hans så lenge han levde.

Ny konge!

I 1908 inntraff den største begivenhet på et par mannsaldere på Kongsberg: Vår helt egen, nesten nyvalgte konge beåret byen et besøk.

Mandag 17. august 1908 fikk ordfører og bergmester Per Mortenson en telefon med beskjed om at kong Haakon VII neste mandag ville komme til byen for å bese Kongsberg Sølvverk og Kongsberg Våpenfabrikk.²⁷⁸ Det ble raskt enighet om å organisere en festlig mottagelse. Sølvverkets og våpenfabrikken ledelse ble kontaktet, og dagen etter kunne Mortenson presentere et opplegg for formannskapet:

Kongen kom til byen med tog kl 11, og skulle bese mynta, våpenfabrikken og kirken, hvorpå det var frokost kl 13 – ja, så kalles måltidet, rimeligvis etter dansk skikk. Etter et mulig besøk ved Kronene skulle han fortsette til Saggrenda og gruvene. Bygatene måtte utsmykkes på beste vis så langt en rakk. Til festkomite ble valgt ordfører, magistrat, ingeniør Tobiesen ved Kongsberg tremassefabrikk, direktør Roscher ved sølvverket, og direktør Paaske ved våpenfabrikken. Fra Saggrenda skulle kongen og hans følge reise til Notodden for å bese anleggene der. Festkomiteen trådte sammen 19. august,²⁷⁹ og gikk gjennom detaljene i ruta. Publikum ble bedt om å bidra til god orden, og så måtte ikke foreldrene passe på sine håpefulle små.

En konge og en stivpyntet by. Hedvig Henriksen hilser kongen. KH 2416.

På besøksdagen har avisene overstrømmende velkomsthilsner til kongen.²⁸⁰ Byen var stivpyntet; flagg vaiet over alt.²⁸¹ Toget med kongen kom kl 1050 og ble motatt av politimesteren i gallauniform, kommunestyrets medlemmer «paa flere af Arbeiderpartiet nær» – for der var det republikanere som passet på å markere sine prinsipper. Videre funksjonærer fra kommune, sølvverk og våpenfabrikk, og prester og lensmenn fra bygdene rundt. Ordfører Mortenson ønsket velkommen og ledet an i et tre ganger tre hurra for kongen, fru Hartmann overrakte blomster, og rundt 50 utvalgte fikk håndhilse på majesteten. Så rullet kortesjen gjennom fullpakkede gater, til rungende hurrarop.

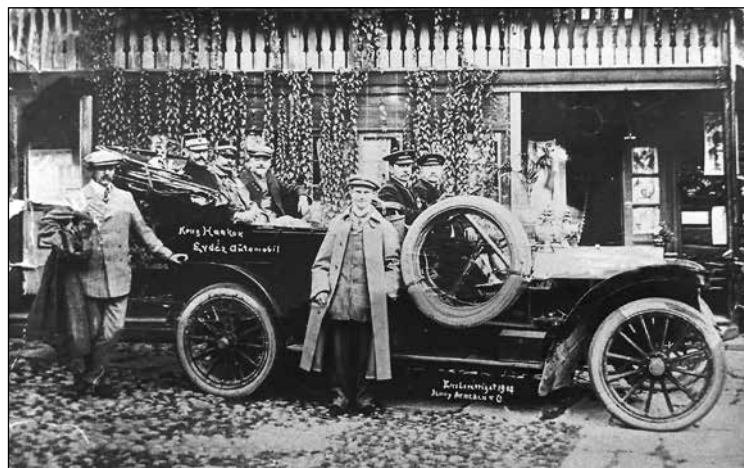
I kirken ble kongen orientert om bygget av sogneprest Randers. Besøket ble avsluttet med en Herrens velsignelse, og kongesangen fra orgelet. Så gikk en til mynta der myntmester Holter foreviste preging av de nye to-kronene. Myntgravør Throndsen preget sin egenhendig utførte minemedalje, og overrakte kongen en. Derfra gikk en til smeltehytta der hyttmester Riiber viste fram sølvstuffer, før følget fortsatte til en tre kvarters omvisning i våpenfabrikken.

Presis kl 13 tok gjestene plass ved et veldekket bord. Frokosten varte i 1 ½ t og bød på god mat og fornødne drikkevarer. Ordfører Mortenson takket for at kongen hadde avsatt tid, men det var blitt litt kort varsel, for de ville så gjerne ha gjort mer av et slikt celebret besøk. Kongen takket, beklaget den korte fristen og berømmet den hjertelige mottagelsen han hadde fått. Han håpet å få med seg familien på flere besøk, og avsluttet med en skål for byens velgående.

Under frokosten førte kongen en livlig konversasjon, og da han var flankert av to avholdsmenn, ordføreren og politimester Berg, ga det seg selv at samtalen hadde avholdssaken som tema, heter det i avisas referat. Kong Haakons siden så anerkjente teft for hva som til en hver tid passet seg, er altså under full utvikling. Kongen hilste også folkemengden utenfor fra hotellets altan før selskapet brøt opp kl 15 og bega seg til Kronene. Sølvverksdirektør Roscher holdt en kort tale om tradisjonen med å hugge inn regjerende monarkers kroner her når de besøkte byen, og så ble monogrammet avduket av sjakthauer Peder Braaten, som hadde hugget det inn.

Kongen fortsatte så til sølvverkets anlegg, der han ble møtt med kraftige hurra-rop – og så begynte det å regne. Kongen fikk på seg vareklær og så ble hele følget kjørt inn til Kongens gruve, der majesteten beså det da flunkrende nye kraftanlegget, og fikk demonstrert gammeldags håndboring og moderne maskinboring. Kongen fikk som sine forgjengere en bit malm som ble hugget ut av fjellet der og da til ære for ham.

Så var det besøk i pukkverket, ekstraksjonshytta og sjeidehuset, før kongen forlot Saggrenda i direktør Eydes bil med kurs for Notodden. Lp oppsummerer besøket slik: «Byen og dens befolkning har al ære af den modtagelse, som beredtes kongen. (...) Om kongen kan man kort og godt si, at han kom, saa og vandt. Derom er alle enige – hvilken mening man ellers har om kongedømmet.»

Kongen i Eydes bil på vei mot Notodden. KH 2394.

Mandagen etter bringer avisa to store bilder av æresportene i byen på førstesida, og så en liten notis inne i avisa:²⁸² «Det foreløbige regnskab for kongemodtagelsen viser et samlet beløb paa ca Kr. 1400,-. Herfra fragaar ca 200 Kroner, for hvilket beløb man har valutta i vimpler og flag etc. Naar alt kommer til alt har saaledes den stilfulde modtagelse kun kostet kommunen mellom 1200-1300 Kr. Vi sier 'kun'. Fordi vi har hørt, der almindeligvis har været gjettet paa baade 3 og 4000 Kr.»

Ny folkeopplysning

Så vel Arbeidersamfundet som Kongsberg Sølvverk og Kongsberg kristelige ungdomsforening holdt medlemmene sine med bibliotek, men hva med dem som ikke var tilknyttet noen av dem? Samfunnsbevisste folk satte seg fore å gjøre noe med det, og en begynnelse kom i 1911, da Kongsberg Sparebank satte av kr 500,- til formålet.²⁸³ I 1915 kunne Kongsberg folkeboksamling åpne i «dyrlege Løkens gaard paa Aakeren» - nærmere stedfestelse var unødvendig, for alle visste jo den gang at Løken eide Hyttegt 16. Biblioteket var innredet på mest moderne vis, med bøker oppstilt i hyller så folk kunne gå og finne dem selv, og få notert tittel og lånetid på et kort i ei lomme på bakerste perm. Mellom 1930 og 1935 holdt det til i telegrafbygningen i Klokkerbakken, før det landet i den gamle Vestsiden skole i Myntgt. 11. Her var det til bygningen brant i 1988. Så ble det flyttet til Nymoen før det kom inn i det nybygde «Krona» i 2015.

Kongsberg Bibliotek, med mye kunnskap og mange verdifulle bøker i en knusktørr trebygning. KH 2449.

Tilbudet ble godt mottatt og flittig brukt – dog med et lite stikk av uro blant foreldre: Var det ikke mest syke som hadde tid til å lese mye i bøker, og kunne det ikke medføre smitte? Det hjalp ikke at vedtektene fastsatte at bøker ikke kunne lånes til hjem der det var sykdom: Ungene fikk streng beskjed om ikke å slikke på fingrene når det bladde i bøker.²⁸⁴ Bibliotekarere var til å begynne med lærere, til forfatteren M.B. Landstad ble ansatt i 1919 og fungerte til i 1945. Han fikk den utakknemlige oppgaven å løse det gjennom nedskjæringer og innskrenkninger i mellomkrigstida, som rammet det på lik linje med all annen virksomhet da.

Arealplanlegging er tingen

Reguleringsplaner har en lei tendens til å bli innhentet av utviklingen, og i 1922 tok byingeniør Walter Klausen initiativ til en revidering. Han satt i stillingen fra 1917 til 1935, og kom til å prege byens utvikling på mange vis.²⁸⁵ Med hans egne, entusiastiske ord²⁸⁶ skjedde revideringen «under full hensyntagen til byens topografiske beskaffenhet, dens egne terrengformasjoner og særegne eiendommeligheter. Kongsberg reguleringsplan ved 300 års jubileet gir et bybillede der står i samklang med naturen og de særlige forhold som byens befolkning lever under.

Kommunens ingeniørvesen er motorisert! Sjøfører Christian Mikkelsen troner på kommunens første lastebil ca 1915, som har tipp og til og med er firehjulsdrevet – FWD. Det fremtredende merket på grillen ble på fokemunne utlagt som «faens vandr-ende dass», for engelskkunnskaper var mangelvare. KH 1771.

Utenom fabrikkhensyn tar reguleringen sikte på å skille bebyggelsen og gatene etter deres øiemed. Der er skjelnet mellom trafikgater og bolig-gater, saaledes at f.eks. disse siste mest mulig er befriet fra den larm og gene, som nutidens befordringsmidler medfører. Offentlige bygninger er koncentreret i byens centrum. Til forretningsstrøkene fører kortest mulig adkomstveier. Grunnarealet for fabrikker og industrielle bedrifter er søkt anlagt således at boligstrøkene mest mulig undgår røk og larm.

Reguleringsplanen optrekker hovedlinjene for den hele bebyggelse med angivelse av bebyggelsens høide, etasjeantall, byggelinjer, gårdsplassens størrelse, byggestrøk, spesielle byggerogler, gjerdeforhold, parkanlegg, lekeplasser m.v. Byplanen av i dag er i det hele tatt således utarbeidet at den vil skaffe Kongsberg en i alle deler harmonisk utvikling.»

Med litt modernisert ortografi kunne dette stått som faneformulering også i våre dagers planarbeid. Problemene oppstår i møte med økonomiske realiteter, uforutsette samfunnsmessige utviklinger, smak, behag, og ikke minst mer kort-siktige interesser hos ressurssterke aktører.

Byen hadde lenge dratt fordel av den gode, drenerende morenegrunden, men nå begynte nye transportformer å kreve sitt til fundamentering og veidekke: Fra århundreskiftet ble brummingen fra bilmotorer stadig kraftigere. Samtidig begynte en utbygging av vann- og avløpsnett, og da ble det om å gjøre at arbeidene ble samkjørt slik at ledningsnett var på plass før toppdekket ble lagt.

De store omveltningene i gatebildet, og omkostningene de førte med seg, ga gode tider for byens revyforfattere, med M.B. Landstad d.y. i spissen. Særlig fikk byingeniør Klaussen gjennomgå; han kvitterte ved å sikre seg billett på første rad og følge interessert med.²⁸⁷

Et lysende framskritt: El-verket!²⁸⁸

På 1880-tallet kom gjennombruddet for allmenn bruk av elektrisk kraft: Edisons glødelampe var ferdig utviklet i 1881, og ga lys av uant kvalitet. De nye mulighetene ble grepet av mange; på Kongsberg således av ingeniør William L. Rode (1841-1909). Han kjøpte i 1889 østre halvdel av Nybrufossen, der det før hadde vært sag og møllebruk, rev den gamle «Karschemølla», og satte opp ei ny, den vi i dag kjenner som konsertlokalet Energimølla. I mølla installerte han i 1891 en likestrømsdynamo på 50 hk, visstnok opprinnelig kun til eget bruk, men etter hvert kom han til å levere rundt til nabolaget, således til Grand Hotell. Den gang var det kun til belysning.

Strømmen var dyr: Det kostet kr 25,- pr år for ei vanlig pære. Til sammenligning kan nevnes at brutto daglønn for en 10 timers arbeidsdag rundt 1880 i beste fall kom oppimot kr 2,50 for en arbeider ved de beste arbeidsplassene: Sølvverket og våpenfabrikken.

Men fordelene ved den nye lyskilda var innlysende og uimotståelige. Rodes dynamo møtte raskt veggen i leveransekapasitet, og i 1893 ville formannskapet kjøpe Gamlebrufossen og anlegge eget elektrisitetsverk. Men slikt ville ikke kommunestyret være med på. Formannskapetets medlemmer ga seg ikke, for året etter sendte de ut innbydelse til privat aksjetegning i «Kongsberg Electrisitetsværk». Ordfører T. Münster tegnet seg for 100 aksjer à kr 10,-, de andre interessentene nøyde seg med fra 1 til 10 aksjer hver, og kommunen skulle ha rett til å innløse aksjene til pålydende verdi om den fant det for godt.

Verket kom i gang i 1896 med en aksjekapital på kr 30 000,-, hvorav Kongsberg Sparebank satt med kr 11 000,- og kommunen med kr 2 500,- resten var spredt på private hender. Aggregatet lå ved Mynta og hadde kontrakt med sølvverket, som eide denne del av fossen, om å kunne ta ut inntil 240 hk. I 1899 spanderte kommunen elektrisk lys på skolene, og så kom det gatebelysning etter hvert.

Behovet steg raskt, og el-verkets kapasitet stanget i taket. I 1905 satte formannskapet ned en komite for å utrede utvidelser, tilråding om å kjøpe Gamlebrufossen kom to år senere. Etter livlig debatt ble det vedtatt å kjøpe den; prisen var kr 45 000,-. Men fallet var bare på rundt 4 m. Ville det holde i den rivende utviklingen en så for seg? En ny komite ble satt ned i 1908. Den la fram tre alternativer: Utbygging av den del av Nybrufossen som sølvverket ikke eide, utbygging av Gamlebrufoss, og kjøp fra kraftverket i Labrufossen. Det første ble valgt. Men fossen var verdifull, og Rode ga ikke ved dørene i forhandlingene. Da han døde i 1909, kom en imidlertid til enighet med arvingene om en pris på kr 225 000,-. Kjøpet og anlegget tredoblet kommunens gjeld, og mange bra mennesker mente at dette umulig kunne gå godt. Men forslaget gikk igjennom, og en byggekomite ble nedsatt i 1910. Den sørget først for å kjøpe det private verket. Og så bestemte den seg for et vekselstrømsanlegg, en teknologi som da bare var 20 år gammel, og som en ennå var noe skeptisk til.

Det må ha vært noe av et kjøp for komiteen: Nedsatt 27. mai 1910, første møte samme dag, møter med det gamle el-verket og med sølvverket utover sommer og høst, innhenting av opplysninger, anbud og tilbud, kontraktinngåelser fra oktober av, og bygging deretter. 30. mai 1911 ble det hele vedtatt av kommunestyret,

Et flunkrende nybygget e-verk, med tilhørende kornmølle til høyre. KH 1400.

men så kom det streik og lockout blant leverandørene, og anlegget stod fra 15. juli til 24. august. 28. september 1911 var anlegget dog ferdig til offisiell oppstart og levering til Nymoene, 5. oktober kom resten av byen etter.

Parallelt med utbyggingen av kraftstasjonen måtte en bygge om og bygge ut nettet for den nye vekselstrømspenningen, og montere inntak og utstyr hos nye abonnenter. Anleggskostnadene var kalkulert til vel kr 418 000,-, mens det kom på vel kr 512 000,-. Byen var for alvor elektrifisert.

Moderne kommunikasjoner

Fra midten av 1800-tallet kom en rekke revolusjonerende måter å utveksle kunnskap, nyheter og meldinger på: Telegraf, telefon, og radio.

Telegrafen kom allerede i 1857, men ble nedlagt i 1871.²⁸⁹ Da kom jernbanen til byen, den fikk egen telegraf, og staten mente at det fikk greie seg med det. Først i 1909 kom det egen telegraf til byen igjen. Da hadde byen hatt telefon i 20 år, tilknyttet et selskap i Drammen. I 1896 var det 51 abonnenter, i 1910 hadde antallet kommet opp i 155, som mottok 19 368 samtaler og sendte 30 872. Det var flest næringsdrivende og bedrifter som kostet på seg slikt. Det kunne være to eller flere abonnenter på samme linje; de ble skilt mellom ved å få ett, to eller flere ringesignaler. Det ga anledning til å «lytte på linja»: Løfte røret forsiktig av, og høre på hva som ble sagt mellom de som ringte. Hørtes et svakt klikk under samtalen, visste en at det var noen som lyttet.

Telefon, en revolusjonerende kommunikasjonsmåte. Sigrund Sending demonstrerer, ca 1950. KH 364.

Fra om lag 1920 begynte radiosignaler å bre seg i Norge, først fra utlandet, men snart kom egne, norske sendere på lufta. En pioner på Kongsberg var Nikolay Hagerup Olsvik. Han begynte en allsidig teknisk virksomhet i 1914, og reklamerte i 1924 at han også forhandlet radioer.²⁹⁰ Radiomottagerne var et virvar av lamper, ledninger og andre duppeditter, mens selve lyden kom via høretelefoner. På Korpemoen bodde «Malo» – Sigurd Jensen – med jobb på telegrafene, som derfor hadde råd til å kjøpe seg en slik radio. Høretelefonene la han i en bolle og satte den i vinduet, og så stod ungene andektig lyttende utenfor og kunne ta inn et skrapende og skurrende pust fra den store verden.²⁹¹

Og så kom bilen.....

Første omtale av det nye transportmidlet på Kongsberg har vi fra 1909, da det var snakk om ei bilrute til Notodden.²⁹² Olav Mikkelsen så sin første bil rundt 1910.²⁹³ En ettermiddag ble han oppskremt av at naboen, fru Steffensen, kom galopperende ned Kluftabakken så skjortene flåget rundt knærne. «Automobil, automobil!» ropte hun, og ganske riktig: Fra Bussedalen lød en kraftig brumming, og så kom en doning i vill fart – 15-20 km/t - mot Rogstadbakken og freste opp så støvføyka stod. En hel liten forsamling stod i bunnen og måpte etter den. Noe stort, nytt og ukjent var kommet til byen.

Med bilen fulgte på- og forbudsskiltene. Parkering forbudt på østre Nybru-enden! OM 282.

I 1922 var 8 drosjer, 41 personbiler, 18 rutebiler, 10 varebiler og 9 lastebiler registrert i Kongsberg politidistrikt. Av personbileierne var det 15 gårdbrukere, et tegn på den gode lønnsomheten landbruket hadde hatt under 1. verdenskrig. Resten var fordelt på leger, forretningsmenn og bedrifter.²⁹⁴ Samme år var det seks interessenter som søkte kommunen om å få «søke erhverv ved offentlig befor-

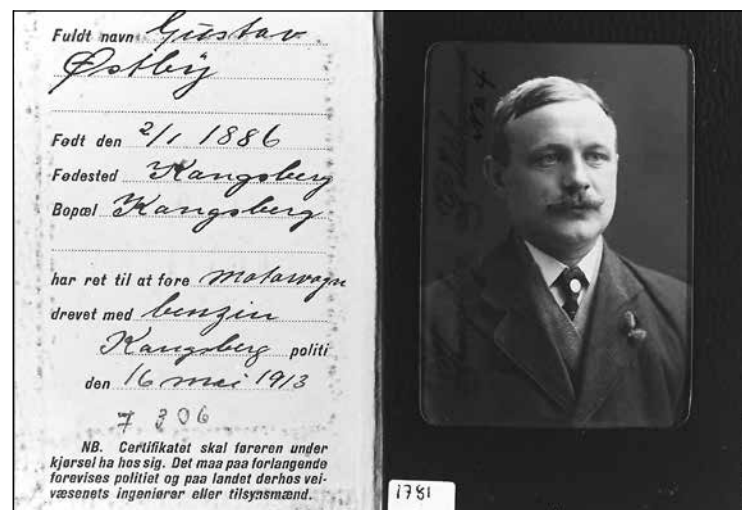

Automobil på Grand hotell! KH 2960.

Adolf Skiold er stolt drosjeeier. KH 2388.

dring av reisende eller gods med motorvogn i fast rute».²⁹⁵ Tre ville konkurrere på strekningen Kongsberg – Numedal: Halvor Sælebakke, E.N. Hoen og Adolf Skjold samt Ole Teigen, to på Kongsberg – Hvittingfoss: Aksel K. Omholt og Naarliien og Skinnes, mens Konrad Heia og Chr. Johnsen fikk være alene for ruta Kongsberg – Bolkesjø.

For å kunne kjøre bil måtte en ha førerkort. Gustav Østby mistet et øye ved en arbeidsulykke ved sølvverket, og ble satt til å kjøre verkets lastebil som kompensasjon. KH 1781.

Motorsyklister med eksosryper. Kristian Myhr er nr 2 fra venstre på motorsykel, 1930-tallet. KH 2771.

Hakk i hæl med bilen kom motorsykkelen. Sæmund Wulfsberg forteller:²⁹⁶

Jeg kjøpte en brukt NSU i 1921 eller-22. Det var ei sveiv ved bensintanken en måtte sveive på for å gire, og reimtrekk fra motor til bakhjul. Så måtte jeg ha sertifikat. En annen kar skulle kjøre opp for bil: Han og bilsakkyndige kjørte foran i bil, jeg kom etter på motorsykel, og så kjørte vi tur-retur Jondalsveiskillet. Det holdt til sertifikat; det var ingen utspørring om trafikk-regeler og skilter. Så meldte jeg meg på politikammeret for å bli registrert. «Du må ha skilter på den», sa politi Aasane. «Hvor får jeg det?» spurte jeg. Så fikk jeg oppgitt en bokstav og et tall av ham, beskjed om å male meg et skilt, og ordre om å møte opp og få det plombert på sykkelen. Jeg så gjorde, og kunne kjøre lovlig.

Moderne eldreomsorg

Fra rundt 1910 ble det arbeidet aktivt for å finne erstatning for Paaschegården.²⁹⁷ Fattigstyret, som det fortsatt het, kom til at det måtte nybygg til.²⁹⁸ Maren Handler var styrets handlekraftige leder. Første sikret en seg tomt på Postbrumoen, der Skavangertun nå ligger. Den kom på kr 4 401,40, alt inklusive. Samlet byggesum var kalkulert til kr 49 000, mens byggefondet var på vel kr 16 000. En måtte altså skaffe vel kr 32 000 til.

Handlers overslag over inntekter balanserte med kr 9 076,-. Rådmannen hadde dog en merknad til inntekten fra de 27 beboerne: «Da det nu bliver mere og mere vanskelig at faa udsat fattige til en rimelig pris, tør man maatte antage, at man snarest maa gaa til ca kr 8 000 pr. aar for at faa forsørget 27 gamle fattige.» – Fokuset var altså fortsatt på folk som var for fattige til å kunne greie seg selv, og bortsetting til private var første valg.

Finansieringen var også blitt bragt i orden: Et legat til Kongsberg bys vel var på kr 15 000,-, Kongsberg Sparebank hadde ytet et rentefritt lån på kr 10 000,- og i tillegg bevilget kr 5 000,-, for dette var i en tid da banker så på seg som samfunnsinstitusjoner, og oppførte seg deretter. Fattigstyret selv hadde vel kr 8500,- på bankbok, og så hadde salg av Paaskegården innbragt vel kr 500 – beløpet tyder på at den var kondemnabel. For å få det hele til å gå opp med byggesummen, som nå var anslått til vel kr 46 000,-, måtte en låne kr 5 900 mot pant i eiendommen. Fra det utflyttede bysbarn, grosserer Anton Bommen i Kristiania, kom meldingen om at han ville bekoste en utvidelse av bygget, slik at også de som kunne betale for seg, kunne få leie seg inn.²⁹⁹ Tilbudet ble mottatt med takk, bygget ble omtegnet så det kunne romme 10 personer til, og institusjonen tok sitt første, men dryge skritt bort fra det grå fattigstellet og over mot et moderne gamlehjem.

Sent på året 1915 var bygget ferdig, og budsjett, instruks og reglement måtte vedtas.³⁰⁰ Inntektene ble nå kalkulert til kr 13 220,- med 10 ekstra pensjonærer.

Et staselig og moderne hvilehjem for gamle slitere: Gamlehjemmet. KD 36.

Blant utgiftspostene var hjelp til hagestell, snømåking og vikar for bestyrerinnen og pike i deres 14 dagers ferie kommet til. For dette var selvsagt arbeid for kvinner. Fra bestyrerinnens arbeidsinstruks gjengis at hun skulle omgås de gamle med vennlighet og hensynsfullhet, at maten skulle være ferdig til rett tid, og at hun måtte føre husholdningen med omtanke og god økonomi. Og så skulle hun samle de gamle til andakt hver søndag kl halv elleve.

Pensjonærene ble pålagt bidra til at det ble en god og fredelig ånd i hjemmet, ved innbyrdes fredsommelighet og vennlig hensynsfullhet overfor bestyrerinnen. De burde så langt helsa tillot det holde værelset sitt i stand, og bidra i oppvask og hagestell. De kunne motta besøk, men der to delte rom, måtte de ta hensyn til romkameraten. Det var bading hver 14. dag, og så var det forbudt å røyke inne, og nyte «berusende drikke.»

Gamlehjemmet må ha vært litt av et framskritt for dem som kom fra Paaskegården, og for så vidt også fra andre losji. For dette var i trangboddhetens tid: Å bo tre-fire-fem og flere mennesker på ett rom var noe en kjente vel til fra barndommen av. Her slapp en unna med ett, om enn et ukjent.

1. desember 1915 skriver Laagendalsposten at det nye gamlehjemmet sist mandag for første gang ble opplyst av elektrisk lys. Det strålte både utvendig og innvendig, og den vakre, stilfulle og fornemt utseende bygning tok seg helt storartet ut i lyshavet, står det.

Moderne næringsliv og markedsføring

Den tekniske og økonomiske utviklingen ga åpning for mange kreative, nye og til dels svakelige næringsveier. I 1924³⁰¹ kunne byen skilte med tre banker, to apotek, et tresliperi, en trevarefabrikk, to mineralvannfabrikker, en sementvarefabrikk, fire hoteller, tre aviser, og så selve lakmustesten på framgang og modernitet: Sam. W. Ødegaards vogn- og karosserifabrikk, bilverksted og garasje, med salg av rekvisita, olje og gummi. Den leverte på bestilling «automobil-karosserier av enhver art, saavelsom kjøretøier.» I skrivende stund sysselsatte fabrikken 21 mann, og hadde leveranser av «landets største omnibusser til Kristiania og mitraljøre-kjerrehjul til armeen.» Bedriften holdt til i Herman Fossgt, heter det, en gatestump som helt opp i moderne tid var kjent som «Smedkroken» etter alle smedene som holdt til der: På et tidspunkt skal det ha vært syv stykker.

Et supplement innen bilbransjen var A. Nicolaysens «Kongsberg elektriske verksted», som utførte elektriske reparasjoner, førte Mil bensin, og hadde byens eneste vulkaniseringsverksted, komplett med elektrisk luftpumpe for fylling av

dekk. For den som hadde behov for bilskyss, hadde vognmann Hjalmar C. Skaar i 1918 supplert hestestallen sin med biler. Han skriver stolt at «uten kapital, utelukkende ved sin egen dyktighet arbeidet han sin forretning op. Den har rummelige vogne, flinke og sikre hester og gode ædruelige kusker. Telegramadresse er: «Bilskaar» - for bilens betydning som blikkfang måtte selvsagt utnyttes.

Boka dette er hentet fra, er egentlig en reklame-trykksak; det er tydelig den enkelte får plass ut fra hva den har betalt for. Og noen lot være å kjøpe seg inn. Det er likevel nok igjen til å gi et godt blikk inn i hva som ble regnet for god reklame på denne tida:

Vognmann Anders C. Andersen fokuserer på likvogna si. Et godt fotografi viser den da flunkrende nye «lik-kupè», og det forsikres at firmaet har det beste renome i bransjen: Før 1880 kjørte det byens offisielle likvogn, «Kjirkevognen», som det står. I våre dager ligger Andersens markedsføring mellom det lett makabre og det ufrivillig komiske, men datida hadde et annet og mer realistisk forhold til døden og til sømmelighet ved dødsfall enn nåtida. Makaber virker også slakter H. Simensen: Foruten å være byens eldste og velrenomerte slakteri, laget de også likkister. Produsenter av 4.-klassers skrekkevideoer har for lengst uttværet emnet, men Simensen og hans samtid kan ikke ha sett noen motsetninger siden han presenterer seg slik. Et supplement til Andersen og Simensen utgjorde Severine Pedersens forretning: Hun førte skotøy, moteartikler – og liksvøp og kranser.

Vognmann Andersens trumfkort i kampen om kundene: Likvogna. Gjengitt etter "Kongsberg 1924" s 97.

Det evige spørsmål: Hvor går grensa?

Kongsberg by ble hastig klippet ut fra Sandsvør og til dels fra Flesberg i 1624. En del bondegårder ble liggende innenfor byens grenser, men var matrikkelført under Sandsvør. Myndighetene kunne vel ikke den gang grensene ble satt, forestille seg at de noen gang skulle være noe annet enn gårdsbruk. Men ordningen ble etter hvert til bry.

I 1913 foreslo Kongsberg huseierforening at eiendommene ble helt innlemmet i Kongsberg by.³⁰² Kongsberg bystyre fulgte opp med en komite som skulle se på saken, og i 1921 forelå en anbefaling om å innlemme dem, samt forslag om noen mindre justeringer, da det viste seg at grensa i noen tilfeller gikk tvers over eiendommer.

Øvre Sandsvør og Flesberg var stort sett enige i anbefalingene. Saken gikk til Finansdepartementet, for dette hadde med penger å gjøre: Skatteinntektene ble påvirket. Herfra gikk saken til Justisdepartementet.

Nå kom imidlertid et annet forhold seilende inn: Kongsberg Sølvverks forpliktelser overfor kommunen, som gikk til dels langt tilbake. For å se på dette hadde handelsdepartementet nedsatt den sk. «Kongsberg-komiteen», som avga innstilling i 1925. Blant tiltakene som ble trukket fram var en innskrenking av byens areal. Alarmklokkene gikk på Kongsberg rådhus.

I mars 1929 var det noen som snakket sammen: Ordfører, borgermester og stortingsmann Nygaard. Nå begynte saken å rulle raskere. En kom fram til at det greieste var at Kongsberg og Øvre Sandsvør ble enige seg imellom, og at saken så ble formelt avgjort ved en kongelig resolusjon. De to kommunene ble raskt enige om hovedspørsmålet: Full overføring av eiendommene til Kongsberg. Øvre Sandsvør ville få et økonomisk tap ved dette, som skulle gjøres opp med en fast sum etter skjønn en gang for alle. Dermed ble de gamle gårdsbrukene endelig innlemmet i byen. Noe smårusk gjenstod likevel, og forsvant ikke før ved kommunesammenslåingen i 1964.

Avløp

Byens gode morenegrunn hadde fungert som sovepute og unnskyldning for ikke å gjøre noe med avløpet så å si siden byens grunnlegging: Regnvannet trakk ned, skyllevann fra matstell og vask gikk til synkekum på egen eiendom, som fra tid

til annen måtte graves på nytt etter hvert som massene tettet seg av fett og avfallsstoffer. Og så gikk noe rett i rennesteinen, som i mange tilfeller knapt eksisterte. Avløp fra toalett fantes knapt; møkka var alt for verdifull som gjødsel på de mange hageflekkene til at den kunne sløses bort på den måten.

I 1919 forelå en saneringsplan, i første omgang for sentrale deler av Nymoen, komplett med renseanlegg.³⁰³ Men nå var de gode tidene under 1. verdenskrig over, utgiftene skremte, og planen ble barbert for renseanlegg. Selvrensingen i Lågen ble antatt å være god nok til at de som bodde nedstrøms ikke ville lide skade – og så lenge vannklosetter glimret med sitt fravær, var nok det riktig.

Vannkrise!

Siden 1887 hadde byen igjen vært henvist til kun Rundetjern og Tangentjern, men den vokste, langsomt, men sikkert. Noe måtte gjøres før krisa ble et faktum.

Fra 1916 har vi en utredning i to alternativer: Ny ledning over Lågen fra Rundetjern til Nymoen, eller etablering av et hjelpemagasin ved Stertebakke.³⁰⁴ Bakom lokket forsikringsselskapet med rabatt på brannforsikringer om bare trykk og vannmengde ble godt nok. I 1918 ble krisen akutt, og ei pumpe ble montert i det sk. «vaskehuset», som stod ved vanninntaket til mynta og smeltehytta i Lågen på vestsida av Nybrua.³⁰⁵ Hit kom byens husmødre og tjenestepiker for å vaske klær, sommer som vinter.

Folkesnakket ville ha det til at griseskrotter, selvdøde kalver og poser med druknede kattunger som var lempet på elva, hadde en tendens til å legge seg på ristene for inntaksrenna. Hygien ved Rundetjern og Tangentjern var kanhende ikke så mye bedre, for vinterstid gikk det tømmervei over isen med hestemøkk, kvist og bar langsmed, og sommerstid var Tangentjern kjent for sitt sikre trytefiske. Med tid og stunder fikk begge kildene egne klogassanlegg for desinfeksjon, som trygget de hygieniske forholdene bedre.

Bystyret valgte Stertebakke, men så ble saken utsatt. Den nye stadsingeniøren, Walter Klausen, frarådet tiltaket i 1927. Det ble mye dyrere enn antatt, og kunne ikke levere vann nok på lang sikt.³⁰⁶ Skulle en først innrette noe på østsida av

Faste og løse arbeidere ved Kongsberg kommune rundt 1930. Ytterst til høyre foran står assisterende ingeniør Arthur Simensen, så mot venstre brannmester Gulbrandsen, byingeniør Klausen, Bjarne Hoel og så sønn av byingeniøren, Per. KH 2177.

byen, måtte det bli Kjennerudvannet, mente han. Men Klausen fikk ikke gehør: Formannskapet var skeptisk, og kommunekassa var tom. Saken ble utsatt.

Så går det tre år, økonomien var ikke blitt bedre, mens vannforsyningen er blitt verre, og noe måtte snart skje. Klausen kom opp med nok et alternativ:³⁰⁷ Overføring av Kunstbekken til Rundetjern via bekk og tunnel. Tanken må ha

Inntaket i Kunstbekken brakte mye vann til Rundetjern når det regnet. Men det gjorde det ikke alltid. OM 253.

vært tenkt før, ser vi av spredte merknader i tidligere utredninger. Men først nå ble det alvor. Det gikk mye som nødsarbeid, midt under den hardeste kriseperioden byen var gjennom på 1900-tallet. Hovedledningen fra Rundetjern til Numedalsveien ble påbegynt høsten 1929, tunnelen ble anlagt i 1930 og var ferdig i 1933. Videreføring av hovedledningen som kryssning under Lågen og framføring til Storgata ble utført i 1935-1936.³⁰⁸ Byen hadde fått helt andre trykkforhold på nettet, og stod godt rustet i tilfelle brann. Den umiddelbare effekten var at brannkontingenten ble nedsatt.

Overføring av Kunstbekken betød store, nye vannmengder til magasinet når det regnet eller var snøsmelting, men svakheten viste seg raskt: Rundetjern var for lite til å magasinere nok vann til lengre tørkeperioder. Allerede i 1935 slår Klausen frampå å bygge på Rundetjern.³⁰⁹ Kommunen hadde imidlertid nok med å finansiere det som alt var igang, og forslaget ble lagt bort.

Handel og handel

«Marken» hold fortsatt stillingen som leverandør av varer og underholdning. Kirketorget var fortsatt hovedarena, men handelen var over hele byen.³¹⁰

«Klesjoder» kom med tøyvarer: Lakenlerret, blåtøy, vadmél og blomstret tøy, og ferdigsyddé dresser, jakker og bukser; de hadde spesialisert seg på konfeksjon. Så var det glass- og porselensfigurer, lærvarer, skinnfeller, skinn av ekorn, rev og røyskatt, og ulltepper og stråhatter. Av husgeråd kunne en få bestikk, øser, spann

Travkjøring: Der menn er menn. På Tråkka, klar til innsats rundt 1910. Kristian Kløvstad til høyre. KH 755.

Fast på Marken: Guttemusikkens mødreforening med pølser, kremtuter, knekk og boller. Anna Ånnestad til venstre, Astrid Ånnestad til høyre, tidlig 1950-tall. KH 2475.

og annet i jern – dog ikke rustfritt, så det måtte pusses jevnlig med sand og våt kork. Ikke minst var det ungenes eventyrverden: Londonerbasaren, med alskens leiker og pynteting, markensblåser og ballonger.

Honningkakene var fortsatt på plass, likeledes konene med ertesuppe. På Arbeidersamfundet kunne en hilse på en ekte neger, og se på loppesirkus. Og det var gynger og karuseller, som ble kjørt til lirekasseakkompagnement, og drevet fram av svettende gutter som løp rundt og skjøv oppe på loftet, mot å få en gratistur senere. Og så var selvsagt kjempedamen på plass, sammen med slange-temmeren, verdens sterkeste mann, ildslukeren og dvergen. Og så var det travløp på måket bane på isen på Lågen. «Vøler itte pe'eng markensveka – krona går på kvelden!» er et munnhell fra den gang ei krone virkelig var verd noe. Sist, men ikke minst var det dans, men nå var Arbeidersamfundet og Grand Hotell blitt de dominerende lokalene.

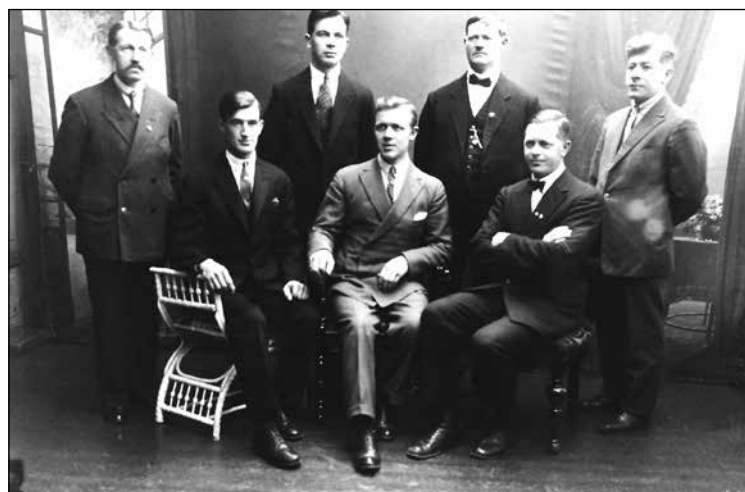
Mellomkrigstida med Janus-ansikt

I 1921 gikk Norge inn i en lang depresjonsperiode. Det var opplest og vedtatt blant datidas økonomiske ekspertise at krona måtte bringes opp i den kurs i forhold til gull som den hadde før 1. verdenskrig, den såkalte «pari-politikken». Bak standpunktet lå det dels en uklar forestilling om at dette var måten å komme tilbake til «de trygge forhold» før 1. verdenskrig på, dels en enda mer uklar forestilling om at en hadde en forpliktelse overfor de som hadde måttet se sin sparekapital bli spist opp under inflasjonen under 1. verdenskrig. Politikken er i ettertid blitt mye kritisert, for den strupet landets økonomi på et tidspunkt

Proletariatets stormtropper. Pent kledde mennesker framsetter et uhørt krav om 8 timers dag i Hvitvingfoss ca 1910. KH 1525.

da resten av verden opplevde gode tider. Men det har også vært vanskelig for kritikerne å peke på et alternativ som kunne vinne tillit innen tidas politiske og faglige miljø. For dette var lenge før John Maynard Keynes' teorier om statlig motkonjunkturpolitikk med lånopptak og offentlige arbeider hadde vunnet allmenn anerkjennelse.

Styret i Jern&Metall i KV på tidlig 1920-tall, kledd slik tiden foreskrev. Fra venstre Ole Syvertsen, Herman Arvesen, Oskar Løver, Trygve Haugen, Anders Haug, Nicolai Wulfsberg og Magnus Myhra. De kunne gå for å være styre i en middels sparebank. KH 1593.

Følgelig ble 1920-tallet ei tid da de politiske motsetningene ble spisse, og frontene ble steinharde landet over. En selvtrygg arbeiderbevegelse marsjerte fram på bred front, med egne studieforbund, egne idrettslag og endatil egne avholdslag – rusdrikks skadelige virkning for arbeiderklassen var klart erkjent. Et smått komisk utslag var markeringen av merkedagene i mai: 1. mai trommet fagforeningene sammen til demonstrasjonstog, med taler, sang og våpenfabrikkeforeningens eget musikkorps i spissen. De mest ihuga borgerlige var da travelt opptatt med å brenne bråte i hagene sine, og sette poteter. De mest ihuga sosialistene ventet til 17. mai med sitt hagearbeid.³¹¹

Fra denne tida har vi et referat fra et politisk møte på «Samfundet», der den pedagogisk og underholdningsmessig verdi kunne være betydelig.³¹² Ved en anledning hadde først banksjefen i Kongsberg Sparebank og så advokat Ingvar Throndsen holdt tordentaler mot sosialisme og ufrihet. Da tuslet det en liten, skjegget nisse opp på talerstolen og glippet med milde øyne utover forsamlingen. Det var Christian Holtermann Knudsen, en av grunnleggerne av den moderne fagbevegelse og av Arbeiderpartiet, mangeårig redaktør av Social-Demokraten, det senere Arbeiderbladet – og trykker av frimerker til det kongelige norske postvesen i en mannsalder fram til 1930. Han manøvrerte rutinert banksjefen ut på glattisen, så han ble stående sjakk matt og geistrikulere, mens kona forsiktig nappet ham i jakkekanten og prøvde å få han til å sette seg. Så var det Throndsens tur, men han hadde klokkelig forlatt arenaen. Holtermann Knudsen gløttet ut over salen og sa tilsynelatende overrasket: «Og så var det til hr. Throndsen...., men hvor er hr. Throndsen....? Er hr. Throndsen gått?» – før han høvlet ham ned til grunnplanet.

Ole Aannestad f. 1900, troner ved familiens nyinnkjøpte grammofon i 1917. KH 893.

Mellomkrigstida har som Kongsbergs byvåpen et Janus-ansikt: På den ene side depresjon, fallitter, arbeidsledighet, klassekamp, politisk ekstremisme, streikebryteri og underernæring, på den annen side det første møte med det nye forbrukersamfunnets goder: Vaskemaskiner, komfyrer, radioer, telefoner, grammofoner, biler...

Forfatteren Roy Jacobsen oppsummerer det i sin biografi over Trygve Bratteli slik:³¹³

«Det 'harde' har nemlig et 'soft spot', et sentimentalt refugium av såkalt folkekultur, som pludrer i vei på siden av den målrettede klassekampen, Tancred Ibsens filmkomedier, reklamens trefargede idyll på lyssøylene, ukebladene med de forklekledde husmødrene ved siden av sine nye oppvaskbenker, med sine nye frisyrrer, sine kunstsilkestrømper og kubiske margarinpakker, for ikke å snakke om revysketsjene, skogsturene, og kjærlighetslivet... For det er på bakgrunn av alt dette det organiserte felttoget utspiller seg, en forvirret blanding av Disneyland og helvete, kan man vel si, da det svært ofte er de samme menneskene som synger med i refrenget på 'Seterjenten' som om formiddagen står i arbeidsledighetskø og om ettermiddagen deltar i en tramgjeng i Grünerløkka arbeidersamfunns markering av Friderich Engels hundre års fødselsdag. Det er kort sagt massebevegelsens tid, enten man nå slåss for høyere lønn eller underholdes, og det største oppløpet som finner sted i Oslo by i løpet av f.eks. 1934, skyldes verken Engels eller 1. mai med Martin Tranmæl på Youngstorget, men en boksekamp, radiooverført fra Dagbladets lokaler i Akersgata: Nordmannen Otto von Porat møter tyskeren Heinz Müller i Berlin, (...)»

... og med foretaksomhet

Det var lite å gjøre og lite penger i omløp i denne perioden, så skulle noe skje, måtte en sørge for det selv. Derfor ble mellomkrigstida en blomstringstid for de frivillige lag. Dette var frikirkemenighetens, avholdslagenes, bondeungdomslagernes og idrettens storhetstid.

Det står en aura av prektighet, moralisme og demonstrativ nøysomhet av frikirker og avholdslag sett med våre dagers øyne, men det var i slike foreninger nordmenn lærte å drive organisasjoner. Knappt noen har kunnet måle seg med lekmannskristendommen i å lære opp kvinner i slikt arbeid: Vel skulle de tie i forsamlinger, men det skulle organiseres en grøde vekkelsesmøter, basarer, sangkor, barnelosjer og ungdomslag, alle med tilhørende servering, og her var kvinner en skattet og umistelig innsatsfaktor. I en tid med store samfunnsendringer var lagene også en god havn for søkende sjeler.

Metodistene kom først i gang, i 1873, og fikk stor tilslutning.³¹⁴ Egen kirke kom alt i 1887, og søndagsskolen dens ble nærmest obligatorisk for barn så vel innen menigheten som utenfor, veldrevet og vidtfavnende som den var. Metodistene var også åpne for kvinnelig forkynnere; Norges første kvinnelige prest, Agnes Nilsen Howard, ble ordinert i metodistkirken på Kongsberg i 1954.

Metodistene stod sterkt på Kongsberg, og kunne markere det ved et solid signalbygg. KH 2377.

Indremisjonen har røtter tilbake til 1876, men ble formelt dannet i 1887.³¹⁵ Da hadde den alt en kvinneforening, dannet i 1881, og fra begynnelsen av engasjert i sosialt arbeide. Spesialiteten var i begynnelsen å skaffe trengende klær og sko. Utspringet er Hans Nilsen Hauges lekmannsbevegelse. Indremisjonen presenterer seg som i kirken, men ikke underlagt den. Så statskirkens prester er velkomne på lik linje med andre, presiseres det.

Frelsesarmeen kom i 1888, med sin pragmatiske holdning, og militære opptreden: «Suppe, såpe, frelse». Ingen som er sultne og skitne, har overskudd til å høre Guds ord. Og så marsjerte de i gatene under sang og musikk. Det var det krav om å søke om, men forkynnelse var for viktig til å la seg hefte med slikt flisespikkeri. Det ble belønnet med mulkt, som de av prinsipp ikke betalte, så det ble to dager i arrest med sang, bønn og jubel. Og så var kvinner og menn likestilte helt fra begynnelsen – nærmest uhørt den gang.

I 1880 ble De Norske Ynglingeforeningers Fællesforbund stiftet i Norge, som en nasjonal kristen barne- og ungdomsorganisasjon. I 1897 kom den til Kongsberg under navn av Den kristelige Ungdomsforening, i alle år best kjent under forkortelsen KUF.³¹⁶ Den skaffet seg eget lokale i 1906 i Hyttegata 4, fortsatt kjent som KUF, om enn det offisielle navnet er Menighetssenteret. Hovedvekten lå så klart på forkynnelse, sang og musikk, men bevegelsen hadde også ambisjoner om mer: Egen speiderbevegelse. Målet var å lære barn opp i friluftsliv og i praktiske

Speiderløftet avgis, ca 1953. Nr 2 fra høyre er Olav Gøysdal. KH 1791.

ferdigheter de ville ha nytte av siden i livet, legemliggjort gjennom merketaging. I 1919 ble det avviklet merketaging innen koking, vasking, skomaking, filing, bokbindeing, signalering, ambulansetjeneste, sløyd, botanikk, musikk – og hornblåsing, alt i løpet av ei hektisk uke. Og så et utpreget friluftsliv, med turer over

Kongsberg var tidlig ute med jentespeidere. Nr 7 fra venstre i bakre rekke er Eva Rønningsdalen f. Kristiansen, så følger Torbjørg Søli f. Thorrud, og Bjørg Dahlviken f. Moen. KD 16.

flere dager, og rene idrettskonkurranser. Eget musikkorps drev de også i noen år. De var tidlig ute med å organisere jenter; allerede i 1917 fikk de egen tropp. Blant medlemmene finner vi senere igjen mange av idrettsutøverne i byen.

Rett før Bergmannstien ender i Kruttmølleveien finner vi Kjerringberget – navnet er tatt vare på i hyttefeltet der. Her satt et antall bergmannskoner og ventet på ektemann og lønningspose annenhver torsdag, for å løse begge forbi utsalg der en enkel dram kostet 5 øre og en dobbelt kostet 10. Ved porten til «fabrikken» stod en tilsvarende forsamling. Så avholdsbevegelsen hadde fruktbar sågrunn. Første lag av D.N.T. kom i regulær drift på Kongsberg i 1886, under navn av Kongsberg Avholdslag. I.O.G.T. er nærmest jevnaldrende, det kom i 1884. I mellomkrigstiden var avholdslagene kjent for sine gode revyer, og drev ellers et mangfoldig fritidsarbeid for barn og voksne.

Kristian Ruud hadde ølutsalg i Bussedalen.³¹⁷ Arne Helleberg vanket en del sammen med Ernst, sønnen til Kristian. En dag han stod i butikken og ventet på ham, kom en kar innom, kjøpte fire hele øl, og ville ha borga fire til. «Nei», sa Ruud kort.

«Ja men, jeg betaler på torsdag, jeg får lønning da?!» svarte karen.

Nei, det var ikke snakk om, og karen tusla ut med sine øl. Arne visste han hadde fast jobb, og ble nysjerrig, så han spurte Kristian hvorfor han ikke fikk borga. Kristian rettet en harmdirrende pekefinger etter ham og sa: «Han drekker opp penga for kjerring og onger! Jeg kan'ke nekte'n å kjøpe, men han ska'kke få børja for fem øre!»

Ellers var det ikke uvanlig at folk nyttet den time ubetalt middagspause folk hadde, til å drikke seg opp på øl. Det var mye tungt, møkkete og varmt arbeid i «fabrikken», og en øl eller flere smakte så alt for godt. Selvsagt var det ulovlig, men det ble gjort likevel. Da det ikke var lov å drikke på åpen gate, ble det til at karene stod inne i utsalget og pimpet, noe som kunne gi seg utslag i gangelaget på vei tilbake til jobben.

I 1911 ble det stiftet en underavdeling av Norske kvinners sanitetsforening på Kongsberg.³¹⁸ Den sentrale oppgaven var bekjempelse av tuberkulose, datidas farligste folkesykdom. Magna Bugge var den drivende kraft i oppstarten, og

etablering av en kurbygning for tuberkuløse, «Furulund», i 1915, var en fanesak. Den ble fritatt for eiendomsskatt og vannavgift, og fikk gratis strøm av kommunen.³¹⁹ Selve driften stod foreningen for. Også andre forhold som kunne bedre folkehelsen, så som god hygiene og rett sammensatt mat, stod på arbeidsplanen. Sanitetsforeningenes stillferdige, men effektive arbeid for folkehelsen er ufortjent lite kjent.

Furulund, i front i kamp mot tuberkulosen. Korvald n 039.

Bondeungdomslaget ble stiftet i 1923 som et ledd i den mangfoldige nasjonalt begeistrede bevegelsen som gjerne går under navn av «frilynte ungdomslag».³²⁰ Det klemte i vei med egen «Kaffistove» allerede året etter, og kjøpte siden det gamle hotell Britannia og satte i gang Hotell Bondeheimen. Leikarring og folkemusikk ble bærende elementer i virksomheten. Også dette laget var kjent for sitt allsidige fritidstilbud og sine gode revyer.

Interiørfoto fra kaffistova med det norsk-norske interiøret. KH 2414.

Bondeheimen på 1950-tallet, med nynorsk kjøtforretning, og bank, i fronten. OM 281.

Musikklivet blomstret også: Kongsberg Mannssangforening ble stiftet i 1905, Kongsberg Guttemusikkorps ble stiftet i 1911, Kongsberg Byorkester kom i 1919 og Våpenarbeidernes Fagforenings Musikkorps, den nåværende KV-musikken, ble dannet i 1930. Sammen med viseklubb, jazzfestival og folkemusikk utgjør de grunnlaget for det rike og varierte musikktilbudet Kongsberg har i våre dager.

Guttemusikken leder an under 17. mai-toget 1936 på Numedalsveien, som 25-årsjubilant. KH 2579.

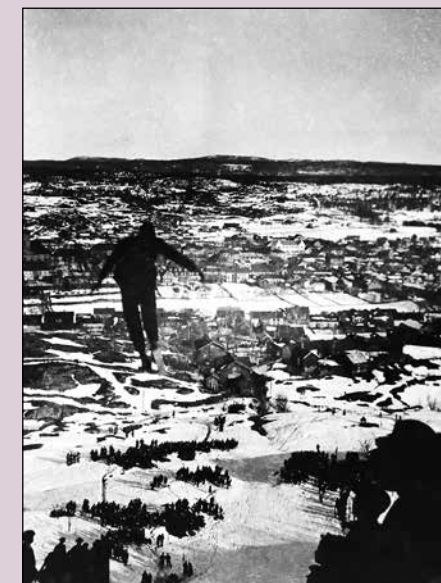
Byorkesteret i 1948, med dirigent Ernst Opsahl i front og nye kombinert støv- og regnfrakk som uniform. De dro til Bergen i dem, og møtte en by i strålende solskinn. KH 2479.

Størst av alle var imidlertid idrettsbevegelsen, særlig hoppporten. Den var datidas ekstremsport, med dristige menn (og noen meget få kvinner) i lufttunge og framfor alt lange sjev: Helt opp i 100 m. I et kvartsekel fra midten av 20-årene dominerte Kongsberg internasjonal hoppport takket være en sjelden kombinasjon av talenter, organisasjon og treningstilbud. Det krydde av småbakker rundt omkring på løkkene, med hopp av snø, på grastuster eller sildekasser, tilløp så kronglete at bare det å stå fram til hoppet var en prestasjon.

Svein Lien i skibakken nedenfor badet i 1932. Treningen ga resultater, han ble siden en kjent skihopper. OM 315.

Storåsbakken var byens første egentlige hoppbakke, leiet fra 1904 av for kr 300,-, en betydelig sum dengang. Ovarennet var stupbratt, så kom hoppet som førte utøveren ut i det store intet, før overgangen kom som et skudd. På sletta stod ei lita løe, og ved siden av den var en stor stein. Intet av det kunne flyttes, for arealene var jo i bruk som løkker sommerstid – en hobbyssysel som hopp kunne da ikke få ødelegge godt jordbruksland. Var det gode forhold, fikk løperne alt for stor fart opp mot løa og steinen, og traff en ikke akkurat åpningen, var det lov å legge seg ned før en traff løa eller steinen, og det ble likevel bedømt som stående.

Fridtjof Lindteigen i luftig sjev i Storåsbakken. Løa skimtes nede på sletta. KH 2187.

Herman Ulleberg var en stilsikker og elegant krafthopper i sin ungdom. Men han var dårlig til å svinge og stanse. Han deltok i et renn rundt 1915, før Sørlandsbanen ble bygget, og fikk til et prakthopp: Han traff åpningen, for over haugen bak, nedover ganga mot Korpemoen, forsvant ut Kluftabakken og fikk ikke stanset før han var i Bussedalen. Det var bare så vidt han rakk opp til 2. omgang.³²¹

Store, for sin tid moderne hoppbakker ble bygget, med Hannibalbakken som den fornemste, i 1926.³²² Hit kom verdens hoppelite, «tirsdagsrennet» tirsdag etter Holmenkoll-søndagen var legendarisk, og folk skoftet gladelig jobben for å se verdenseliten i aksjon. Navn som Hans Beck, Arnold Kongsgård, Hilmar Myhra, brødrene Sigmund, Birger og Asbjørn Ruud, og Petter Hugsted, huskes ennå. Inntektene kom fra innsamlinger, basarer, idrettsmarken på Arbeidersamfundet, og utlodninger. Ellers gikk alt på dugnad. Det organisatoriske grunnlaget ble lagt

På vei opp Bergsbakken til hopping 01.04. 1928, korrekt antrukket. Fra venstre Jørgen Bryn, Finn Johansen, Gustav Myhra, Gunnar Andersen, Ove Thorsdalen, Erling Tørseth, Nordal Kaldal, Stener Stenersen og Olaf Engebretsen. Knappt noen kjenner til dem nå, men som Birger Ruud sa: Vi hadde plenty av folk som var gode to-tre sesonger, så fikk de jobb, familie og annet å bruke tid og penger på. Korvald 062.

Knutehytta, forgjettet mål for folk på ski, traskler eller tønnestaver, stod ferdig i 1929. Korvald 187.

Hytta ble bygget mye på dugnad, men penger trengtes også. Mye bra folk måtte stå bak om en skulle få solgt et andelsbrev på hele 50 kr til byggingen. Korvald 034.

i 1890-årene, veksten i antall aktive og i idrettsgreiner kom utover 1920-årene. Et siste resultat av samholdet og dugnadsånden dette idrettsmiljøet skapte, var oppbyggingen av Kongsberg Skimuseum, som den gamle hoppgården stod i spissen for fra omlag 1980 av.

Få unger hadde familie med råd til å kjøpe ski. Var det hendige voksne i familien, laget de noen. Skiene den tid hadde et jern tvers igjennom skia for å holde bindingen, og her knakk de gjerne. Stumpene ble tatt med til en fingernem nabo, som satte på tåbånd av balata-reimer på framparten, og en taustump til hælbinding, og så var «trasklene» de ble kalt, ferdige til bruk. Fremmelige unger gikk til Knutehytta på slikt utstyr.

Hadde en ikke skistumper, kunne tønnestaver brukes: En snill kjøpmann ga fra seg ei gammel tønne, som ble tatt fra hverandre, og brukbare tønnestaver ble pusset glatte med sandpapir, spisset i begge ender og påsatt binding. Hendige folk kunne også lage render i dem, som på ordentlige ski. Så bars det ut, for enkeltes vedkommende like til Knutehytta med dem også.

Sommeridretten har fått mindre oppmerksomhet, men den var viktig, særlig fordi

Hvem har sagt at kvinnefotball er ny? På Kongsberg prøvde en da i det minste. Bak fra venstre: Gudrun Konningen, Julie Ellefsen, Veslemøy Haug, Ågot Lad...?, fru Bakken, Sigrd Friis, Astrid Sælebakke og ukjent. Foran Åse Korvald, Sigrun Olsen, Henriette Hope, fru Syvertsen og Thora Busengdahl. KH1772.

Turnjenter i 1932: I første rekke fra venstre kjenner vi Magda Evje som nr 1, Titti Wallen som nr 2, Ruth Andersen som nr 5 og Randi Kristiansen som nr 6. I 2. rekke er Kaspara Engebretsen nr 6. KH 2186.

den ga allsidig trening til innsats i skibakkene om vintrene. Kongsberg hadde så vel «borgerlig» som «sosialistisk» fotballag, og et allsidig turn- og friidrettsmiljø, uten at en hevdet seg helt i toppen.

KIF spilte en gang mot Mjøndalen, «maskinlaget» til Einar «Gubbe» Andersen. De trente et par timer to-tre ganger i uka, hadde kondisjon der etter, og var følgelig tilnærmet umulig å slå. Petter Hugsted stod i mål, og KIF tapte 18-0. «Det kunne like gjerne vært omvendt,» sa Petter eplekjekt til Gubbe da de gikk av banen. «Ja,» svarte Gubbe lakonisk, «81-0».³²³

Friluftslivet tar helt av

Slutten av 1800-tallet er også tida da arbeidstidsforkorting og levestandardøkning åpner for tid til annet enn knoging for det daglige brød. Det slo i første omgang ut i friluftsliv, for det var bortimot gratis, og lot seg kombinere med akseptable sysler som bærplukking og fiske. Den nye sysselen lot seg grundig dokumentere takket være fotoapparatene, som nå ble billige og enkle: «Press the button, we do the rest!» var slagorden til Kodak.

Urbant friluftsliv. Europas overklasse hadde allerede i et par hundre år nytt friluftsliv i veltilpassede former, og det smittet over på bemidlet borgerskap. Her er det medlemmer av myntgravør Throndsens familie som har søkt opp til St.Hans-flata i Throndsåsen rett ovenfor huset deres rundt 1905, og nyter utsikten korrekt antrukket. KH 1695.

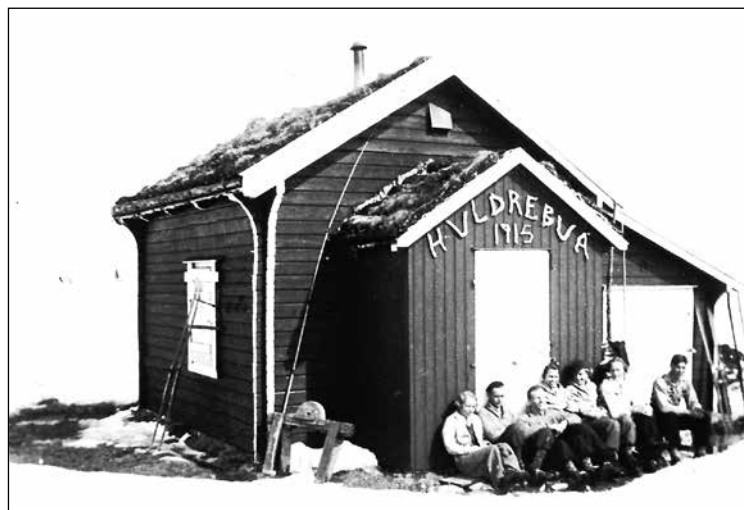
«Det finnes ikke dårlig vær, bare dårlige klær» F.v. Ragnar Myhr, Ernst Ruud, Nils Okland, Kåre Sandengen og Thor Myhr klare for fisketur i moderne regnutstyr ca 1930. KH 2774.

Når sykkelen kom, ble det mulig å dra på langtur. Christian Myhra og Leif Haugen esler seg til Noreanlegget i 1934. KH 1440.

Og så begynte folk å leie seg inn på seterbuer, særlig i påsken, for da hadde en jo hele fem dager fri. Til venstre Sæmund Wulfsberg, i døra f.v. Nils Wulfsberg, Johan Lindem, ukjent, Hjørdis Lindem (Kjørstad), Torbjørg Hansen (Bollerud), Marit Hansen og Else Lindem (Lemenke). KH 702.

Likeledes kom de første skrittene mot moderne hytteliv. Justermester Edvard Eriksen var tidlig ute, med sin «Huldrebu» ved Langevann på Ble allerede i 1915, her fotografert i 1935. KH 2118.

Hvordan tok turfolket seg fram? Her skal vi følge Tormod Ruud (1904-1985) på skitur fra Kongsberg til Huldrebua i 1916.³²⁴

«Grytidlig en lørdag morgen startet vi. Morgendemringens matte stjerner lyste da vi på et strålende godt føre fulgte et gammelt skitråkk innover mot Kampenau. Det gnistret og skurret da vi på en hardfrossen tømmervei for ned til Bromyr i Jondalen. Uendelig lange, trøstesløst lange var moene oppover denne dalen. Vi delvis gikk og delvis pigget oss fram etter noen frosne sledespor. Noe slikt som en bil hadde ennå ikke forstyrret en vinterlig landevei i de dager. Søndig trøtt var jeg da vi i formiddagssolen slet oss oppover bakkene til Kasa. (...) Hvor herlig smakte ikke det store melkeglasset som hu gamlemor på Kasa sjenket opp for meg. Hvor deilig medfølelse var det ikke å høre at hun korset seg over at et slikt like kræ skulle dras til fjelles midt på stygge vinteren. (...) 'Det finnes itte vett i folk nå for tida', sa gamla og skulte stygt på far.»

Dagen etter var det samme vei tilbake til Kongsberg – en tur på rundt tre mil.

Kongsberg fikk sine første hytter i tida rundt 1. verdenskrig, på Storåsen. For de måtte jo ligge i gangavstand fra byen, i ei tid da nesten alle arbeidet til kl 13, og transportmidlet var i beste fall hest og vogn, som regel beina. Her bygde familien Thonhaugen sine 20-30 m² store «villaer» – for begrepet «hytte» var ukjent på Kongsberg da. De var reisverksbygg med papp på begge sider og plankekledning utenpå og inni, og iskalde på vinteren. Men så var de da kun tenkt til sommerbruk.

Ikke minst begynte folk å gå på skiturer, en forutsetning for og en oppfølging av hoppSPORTENS blomstring.

Ved den lille Kongensdamkøyta 1907. Den tilhørte sølvverket, men stod åpen for moderat bruk av forsiktige folk. KH 1739.

Jonsknuten påsken 1931, f.v. Solveig Ødegård (Alstad), Øyvind Alstad, Ingebjørg Thorsdalen (Berge), Gunvor Ruud (Christiansen), Birger Ruud, Fritz Farup, «skaukatt», IL Heming. KH 1968.

Aagot Fjerdingstad f 1896 i moderne skiutstyr ca 1917. KH 2098.

Skitur langs Rennene – ja, Soldatergravene og Kongensdamrenna blir bare kalt så. De byr på moderate stigninger, om en ser bort fra høydeforskjellen dem imellom over St. Andreasfjell. KH 1640.

Grand hotell, etablert i 1895 og byens beste, her gårdsplassen rundt 1915. Utskjæringene ble framstilt maskinmessig og kunne kjøpes i metervis – «snekkerglede» kaltes de. KH 393_4.

Turisme

Turistforeningen ga i 1890 ut en liten fører for tilreisende, der severdigheter, overnatting og turforslag er ramset opp:³²⁵ Gruvene, og en tur i gruveåsen, anbefales på det varmeste. For to personer med hest og kariol kostet det kr 6,- tur-retur Jacobsdam. Tur-retur Tinnoset for de samme kostet kr 23,46, og så var det forbindelse derfra helt til Hardanger. Byen kunne by på tre hoteller, Victoria, Britannia og Nordbys privathotell.

Lek, en alvorlig sak

Gjennom lek forbereder barn seg på voksenlivet. Ski, traskler og tønne-staver var fundamentet vinterstid, sammen med skruskøyter til å sette på beksømstøvlene. Om sommeren var det å kaste på stikka: En strek ble trukket opp med en pinne i grusveien, kasteavstand ble bestemt, og så var det å innta sin plass og kaste 1-, 2- eller 5-øringer så de landet nærmest mulig streken. 5-øringer var best, de var store som moderne 20-kr og fløt godt i lufta. Den som vant, fikk rett til å samle opp myntene, velge «kron eller mynt», kaste opp i lufta, og plukke til seg dem som lå med den valgte sida opp. Så ristet 2.-mann på samme vis, osv., til alle myntene var fordelt mellom deltagerne.

Fotballen rullet selvsagt også, om det så bare var en ball sammentullede filler med hyssing rundt. En av guttene på Korpemoen fikk en ordentlig fotball av

broren sin, som var til sjøs. Han var ei kløne på banen, men måtte få være med, ellers tok han med seg ballen og gikk, usportslig nok. Gatene var fine å spille i, men naboene var redd for vindusrutene sine, så ei løkke var bedre. Snille løkkeiere ga grønt lys når løkka var slått, sinte kjeppjaget ungene. Mål var to pinner, tverrliggeren var så høyt målmannen kunne hoppe. Det sier seg selv at det ofte ble dispuTT om det var «mål» eller «over». Ei ellers velegna løkke på Monseberga manglet plass til å ta corner fra det ene hjørnet. Det ble ordnet etter formelen «3 corner = 1 straffe».

Et annet tidsfordriv var å kappe land: En stor firkant ble risset opp i grusen. Så var det å ta en gammel kniv og kaste den så den stod i bakken, for så å trekke en strek i knibladets retning. Da fikk en enerett på arealet på den ene sida, og kunne blokkere for andre. Det skulle både kasteferdighet, øyemål og taktikkegenskaper til for å vinne.

«Vippe pinne» ble spilt med to lag. Det foregikk ved at en la en pinne over to steiner med kort mellomrom, og vippet den så av gårde med en annen pinne. Denne skulle så det andre laget fange, greide de det, var det å bytte plass. Greide en å få pinnen en vippet til å rotere, ble det vanskelig å fange den.

«Indianer og hvit» foregikk etter mønster fra western-filmene på den tida: Indianerne var slue og upålitelige, de hvite var plettfrie. Men det fantes dog hvite kjeltringer, som gjerne var svartsmuskete, og som selvsagt også tapte. Unødvendig å presisere at det ikke var noe moro å trekke indianernes lodd når leken skulle organiseres.

Svein Lien og venner i paradiset utenfor byens kommunale bad.
OM 313.

Bare sitte ved en bekk med en pinne. Svein Lien og en kamerat
1926. OM 308.

Og så ble det bygget «hytter»: Alt fra et sammensurium av greiner og bar til solide byggverk av boks og bordstumper. Mye arbeid ble lagt ned i dem, og i å verne dem mot sure grunneiere og konkurrerende guttegjengere. Og så måtte territoriet beskyttes: Det kunne utvikle seg til drabelige slag gjengene imellom, med blikkspann som hjelmer, og stokker og stein som våpen. Om vinteren var isete snøballer perfekte. Merkelig nok ble ingen alvorlig skadet.

Disse var mest for gutter; ellers var det mest for begge kjønn: Sisten, gjemsel, hoppe bukk – gjerne klesbukk: Hver hopper la igjen et plagg på ryggen til den som stod bukk. Før eller siden rev en av hopperne med seg bunken, og måtte stå bukk selv. Til gjengjeld kunne han skyte rygg idet hopperen tok sats, og således bringe ham ut av balanse. Så var det å hoppe tau, hver for seg, eller med ett langt, som en, to eller tre kunne hoppe inn i og hoppe i takt. Det siste var meget vanskelig, og krevde utstrakt takt-følelse.

Endelig var det å hoppe paradiset. Det var mest for jenter, men det hendte at gutter tro til, om de trodde seg usett. For det var jo litt lite mandig.

Gjevst var det imidlertid å få tak i litt karbid og en blikkboks med et lite hull i bunnen. Karbiden ble brukt til belysning i gruvene, og var enkelt å få tak i. Det ble helt i nærmeste sølepytt, boksen ble hvelvet over, og få sekunder etter kunne en stikke en brennende pinne bort over hullet, antenne gassen, og se boksen gå til vær med et smell, ofte så høyt som en telefonstolpe.

Knut «Kit» Bringsrud hadde lenge drømt om å antenne på kort hold, med ei fyrstikk. Han skjønte at om han vendte fjeset mot da han stakk an, kunne han få ildmørja i fleisen, så han hadde tenkt ut et mottrekk: Han rygget mot den på huk med armen rett bakover og fyrstikken tent. Det smalt, og blikkboksen satt i baken på ham med en virkning som overgikk det meste av hva foretaksomme gutter kunne oppleve av juling.³²⁶

«Den delte by»

Vestsida og Nymoen hadde hver sin bakgrunn og hver sine oppgaver så å si fra byens grunnlegging av – utilsiktet, men høyst reell, som vi har sett. Det førte til at den på sett og vis ikke hadde grodd ordentlig sammen. Skilnaden satt lenge i. En beskrivelse av fenomenet fra mellomkrigstida har Stig Vanberg gitt, nok spissformulert, men i hovedsak bekreftet av andre samtidige vitnesbyrd:³²⁷

«Av og til var det fotballkamp mellom Vestsiden og Nymoen. Det satte sinn i bevegelse. Kampene mellom Argentina og Brasil var blåbær når man sammenlignet den entusiasme man fulgte sitt lag mot de fremmede fra den andre siden av Lågen. Vi på Vestsiden kjente jo nesten ingen andre på vår alder som bodde på Nymoen. De kunne for den saks skyld være fra helt andre steder.»

Vanberg skriver videre:³²⁸ «Nymoen hadde jernbanestasjonen, middel-skolen og gymnasiet og noe annet, men i årene før andre verdenskrig lå tyngdepunktet på Vestsiden. For å ramse opp litt tilfeldig: Vi hadde Kirken, Rådhuset, Telegrafstasjonen, Sølvverket, Våpenfabrikken, Skytterbanen, verdens første hoppbakke med lys, Arbeidersamfundet, Den Kongelige Mynt, Kongsberg Dagblad, Laagendalsposten, vinmonopol og apotek pluss biblioteket. Så hva hadde vi egentlig å gjøre på Nymoen?»

300-årsjubileum under mørke skyer

Som sak 48 for 1922-23 finner vi «Om valg paa medlemmer av en komite til forberedelse av program m.v. av de eventuelle festligheter ved byens 300 aars jubileum i 1924.»³²⁹ Eventuelle, fordi det som sagt var trange tider, så det var ikke sikkert en kunne koste på seg noe jubileum. En byhistorie var under trykking. Bokkomiteen opplyste videre at den utenfor mandater hadde bestilt en kantate til festlighetene. Skulle det bli noen feiring, måtte det settes ned en komite snarest, for det var ikke så lang tid igjen. Formannskapet tok ballen og nedsatte

en komite – fortsatt med forbehold om at det ikke kunne bli noe av. Som medlemmer ble valgt lærer O. Auerdahl, sølvverksarbeider Adam Brua, hengslefogd Johan O. Jarnæs, fru Josefine Nilsen og overrettsakfører I. Throndsen, samt borgermester og ordfører.

Den muligheten kunne den oppfinnsomme byningeør Klausen ikke la gå fra seg: Han fremmet like godt et «jubilæumsbudget» med en rekke tiltak for å bedre vei, vann og avløp.³³⁰ «Selvsagt kan det være delte meninger om hvor store forberedelser man bør foreta,» innleder han med. «Likesaa m.h.t. hvor store beløp der skal ofres i en saadan anledning. Men at noe maa og bør gjøres er formentlig alle enige om. Det er neppe mange som synes at byen ikke skal se nogenlunde anstændig ut i 1924.» Gatene var til dels et sorgens kapittel, men når en først skulle gjøre noe, måtte en også ta med vann- og avløpsledninger. Så ruller han ut prioriteringslista: Opparbeidelse av Storgata, kantstein og rennestein i andre gater, nytt plankedekke og slitedekke på Nybrua, fullføring av Magasinparken osv., i alt ti punkter.

Nå ser Kongsberg Idrettsforening en mulighet, og hiver inn sin hjertesak: Foreningens idrettsplass, som lå på den nåværende teknologiparkens grunn. Begge fikk uttelling, Klausen til Storgata, til en pris av kr 34 000,-, og så en del tiltak til nytte for jubileumsfeiringen: Ferdigstilling av Magasinparken, Sandværmoparken og Prestegårdsparken. Idrettsforeningen fikk penger til idrettsplassen sin. Samlet sum for «jubileumsbudsjettet» ble kr 47 500,-.

Idrettsplassen i 1928, etter jubileumsoppussingen. Men «fabrikken» har krabbet innpå med sin kanonfabrikk. ØRK.

I mens rullet forberedelsene til jubileet videre, først med planlegging av en utstilling. Da trengtes en komite og en kommunal garanti, ifall det skulle bli underskudd.³³¹ Utstillingen burde være av interesse også for naboene, argumenteres det med: De får god anledning til å vise seg fram, og det refereres en rekke positive reaksjoner fra agronomer, lensmenn og andre autoriteter rundt om. Den lokale handelsstand var selvsagt begeistret, og foreslo å utvide komiteen med representanter fra distriktene. Forslaget munner ut i et ønske om at ikke mindre enn landbruk, skogbruk, havebruk, meieridrift, fjærkrestell, kaninalv, biavl, fabrikker, håndverk, industri og husflid må bli representert.

Men det kostet. Utgiftene ble anslått til kr 74 500,-, herav en oppussing av sølververkets gamle smeltehytte på kr 25 000,-. Den var blitt ledig etter at sølververket hadde bygget ny i Saggrenda i 1922, og var ypperlig egnet til utstillingslokaler, konkluderte en med. Premier, medaljer o.l. var anslått til kr 10 000,-, annonser, kataloger og porto til kr 9 000,- og så var det utgifter til foredrag, dommere og administrasjon. Av inntekter ventet seg først og fremst inngangspenger med kr 40 000,-, bidrag fra private med kr 10 000,-, og like mye fra staten. En konkluderte med et overskudd på kr 9 500,-. Det hele munner ut i et forslag om å utvide komiteen til i alt 15, og en garanti for underskudd på inntil kr 15 000,-, noe som gikk igjennom.

Og så var en tilbake til hverdagen noen måneder, med dyrtidstillegg, nedskrivingsbidrag, kommunale garantier for boliglån, husleiereguleringer, ettergivelse av skatt, sjenkebevillinger, og alt det andre et bystyre hadde å stille med.

Komiteens forslag forelå i desember 1923.³³² 2. mai var byens offisielle «fødselsdag», men flertallet fant det var for tidlig på våren å arrangere noe ute da, og hadde samlet seg om jonsok, 23. juni. 2. mai kunne markeres ved kun flagging og salutt, likeså 17. mai, «idet det meste av det vanlige 17de mai program for leiligheten henlegges til 23de juni.»

Dagen foreslås innledet med bekransning av minnestelen over Christian IV, musikk i gatene, og koraller fra kirketårnet, etterfulgt av barnetog og festgudstjeneste med framføring av den bestilte kantaten. Etter gudstjenesten skulle det bli flere gratisforestillinger i kinoen for barn, «med avpasset program» - den oppvoksende slekt måtte jo få oppbyggende, ikke skadelig underholdning.

Kl 1430 skulle så formannskapet gi frokost – det kalles slik, ja, etter dansk skikk – for tilreisende innbudte gjester, der en håpet på kongen, stortingets presidentskap, og så videre nedover, til pressen. Medlemmene Nilsen og Brua reserverte seg mot frokosten. Yrke og politisk ståsted har kan hende spilt inn her; det var fortsatt folk som var satt til nødsarbeid i byen.

Kongsberg pynter seg etter evne: Portalen i nyoppusset Storgata. Korvald 074.

Kl 17 skulle det avgå fakkeltog til Kirketorget der festprologen skulle framføres, og så var det dans og underholdning på Arbeidersamfundet, Fredheim, og i gatene rundt – entre kr 2,-, kr 3 for et par. Det hele avrundes med fyrverkeri og St.Hansbål ved midnatt. Moroa ble anslått til i alt kr 10 000,-.

Formannskapet innstiller på at 23. juni blir festdagen, at det velges en komite på 12, «hvorav minst 4 kvinner», som får myndighet til å disponere de avsatte midlene.

Folk strømmer til utstillingene i smeltehytta. Korvald 290.

Kommunestyrets flertall syntes det ble for galt å fjerne barnetoget 17. mai, og satte det inn igjen. Representanten Jarnæs foreslo at «spørsmålet om hvorvidt festlighetene skal ordnes med eller uten rusdrik, utstaar», og det ble vedtatt mot seks stemmer. Det var jo fortsatt forbudstid, og Avholdspartiet hadde ordføreren, så det var ingen grunn til å skape missemning ved å sette den saken på spissen nå.

Så ble komiteen valg, og de fire kvinnelige medlemmene, alle fruer, ble Josefine Nilsen, Ragnhild Busengdal, Julie Larsen og Marit Haugen – altså alle for anledningen presentert som seg selv, og ikke som kona til sin mann.

Og så var det dyrtidstillegg, forsørgelsestillegg, provianteringsråd, kloakkanlegg, sjenkebevillinger, kommunale garantier..., fram til sak 75 for 1924, «Om innskrenking av programmet for festlighetene ved Kongsberg bys 300-aars-jubilæum i 1924.»³³³ Borgermester Ottensens innledning i saksframlegget gir et godt bilde av de økonomiske tilstandene:

«Forholdene i landet i sin alminelighet og inden kommunen maner til sparsomhet og opfordrer lite til fest. Situasjonen er betydelig forværret end da bystyret sist behandlet jubilæumsfestlighetene. Dyrtiden øker stadig og skatteevnen inden kommunen minker i uhyggelig grad. De ekstraordinære utgifter som byen allerede har hatt i anledning av 300-aarets festligholdelse synes mere end tilstrekkelig for aa bevisse at byen gjerne vil hædre dette aar.» Det var for det første jubileumsboka, der en fryktet for en utgift på kr 40-45 000. Så var byens parker oppgradert for nær kr 16 000,-, innredningen av ny bystyresal i rådhuset, og så kantaten, da. Konklusjonen ble at frokosten for innbudte gjester utgår. Derved spares kr 5-6 000, «uten at byens honnør derved skades. Tvert imot! Dette at man av grunde som anført renoncerer paa hyggen og glæden ved gjestebud og bevertning vil hæve byens honnør og respekt og bli møtt med forstaaelse av vore naboer og av det hele land.» Og slik ble det.

Sjenkeretten ble behandlet som ad hoc-sak «over bordet» i formannskapet og så i bystyret som sak 91 og 92.³³⁴ Janna Guttormsen fikk i den første løyve til å drive bevertning av mat og drikke på utstillingsplassen, og i den andre løyve til å skjenke øl og vin samme sted. Saken ble stemt over to ganger; ved den foreløpige voteringen stemte ti imot, ved den endelige stemte fire imot. Bystyret hadde sett realitetene: Uten sjenkerett ble det mindre besøk og større fare for underskudd. Mens de prinsipielle avholdsfolkene hadde fått markert sitt syn.

Feiringen var i alle måter vellykket, om en skal tro Kongsberg Dagblad:³³⁵ «En straalende festdag – et stort og vakkert barnetog – en minnerik gudstjeneste – folketoget større enn noen gang før – ca 10 000 mennesker i byen.» Og reportasjen fortsetter: «Vaar store, vakre by»:

Åpningen av jubileumsutstillingen i smeltehytta: Et hav av paraplyer. KH 2259.

«Aldrig før har Kongsberg vært saa festkledd som igaar...», flaggene vaiet, ærestportene var små kunstverk, og rundt byen lå grønne enger – for vi var fortsatt inne i løkkejordbrukets glanstider. «Alle var med og hyldet 300-aaringen – verdens tredje største by. Trods sin store omkreds har den dog bare 7 000 innbyggere, men paa festdagen var her sikret samlet 10 000». Og så var det 20 skudd salutt fra Monseberga, klokkeklang fra kirken, og Divisjonsmusikken i gatene – altså ikke det fem år gamle lokale Byorkesteret. Og barnetog, taler og prologer, festgudstjeneste og kantate, for smekk full kirke – mange kom ikke inn

Klassisk underholdning: Tivoli er gøy. KH 2258.

– og en sterkt nedtonet frokost for et begrenset antall gjester. Folketoget gikk med i alt 15 organisasjoner representert. Skam få de av foreningens medlemmer som ikke stilte i toget, men stod etter gatene og glante på, formaner referenten. Og så var det dans etterpå, og folkefest med leikarring, mannsang, og kino.

«Bønder i byen.»

1924 ble også det året byen fikk en ny severdighet: Lågdalsmuseet. I disse tider, med stor vekt på norskdom og norske tradisjoner, var det flere som ønsket seg en lokal utgave av Maihaugen for Numedal- og Sandsværbygdene. Blant de fremste var seljordingen og flesberg-læreren Tov Flatin, som i mange år hadde samlet folkeminner fra Numedal. Også han så sin sjanse i byjubileet. Jubileumskomiteen hadde nemlig vedtatt at et eventuelt overskudd av utstillingen skulle gå til et museumsfond.³³⁶ Avsparket ble gjort av redaktørene av de fire avisene byen hold seg med, og en komite nedsatt: Flatin, redaktør Otto Monsen, og sølvverksdirektør Mortensen. De inkluderte Øvre Eiker i prosjektet, og gikk trøstig i vei med å samle penger.

En fikk en kassakreditt på kr 7 000,- overskuddet av jubileumsutstillingen ble på kr 21 000,-, Tinius Olsen donerte kr 5 000,-, og fra Pengelotteriet kom kr 20 000,-. Utflytterne i Kongsberglaget og i Numedalslaget bidro også. Samtidig sikret en seg seg bygninger og husgeråd, først og fremst fra Numedal. I 1928 kjøpte de eiendommen Glitre, og tre løkker rundt den, til litt over kr 40 000,-,

Hovedbygningen på Glitre – stappende full av utstillinger til nybygget kom i 1980. KH 1658.

så en kunne begynne å sette opp hus og rigge til utstillinger. Friluftstearter med dansescene ble det også, den skulle bli et populært innslag i byens fornøylesliv i årene som fulgte.

Et tidstypisk sakskompleks

I 1929 var byen fortsatt inne i depresjonsperioden. Krakket på New York-børsen samme høst gjorde ikke saken bedre. Derfor nedsatte bystyret en komite på fem formannskapsmedlemmer for å gå gjennom kommunens virksomhet og finne innsparinger. Det var ikke første gang; i saken refereres til den såkalte «øksekomite» av 1927, som hadde hatt den lite trivelige jobben å sette ned lønningene til de ansatte, med mellom 5 og 10%.

Komiteen begynner med noen allmenne betraktninger: «Som det mest nærliggende har komiteen i første rekke søkt å *borteliminere* unødvendigt arbeide med journalisering, kopiering og eksp. av saker kontorene imellem.» (kursiveringen er originalens) Komiteen innleder med at formannskapets kontor og borgermesterkontoret slås sammen til ett kontor. Dermed bortfalt alle skriv dem imellom. Så tar en for seg i tur og orden skolestyret, folkeregisteret, arbeidskontoret, ligningskontoret og kemnerkontoret på samme vis. Rosinen i komiteens forslag er om ikke borgermesterstillingen bør sløyfes og erstattes med en bysekretær, når den en gang blir ledig. De samlede besparelsene har komiteen beregnet til den påfallende nøyaktige sum av kr 10 589,80.

Komiteens forslag ble sett på som ganske spiselige av administrasjonen, med ett unntak: Lønnsnedslaget for borgermester og stadsingeniør, der komiteen uten videre vil ta de gjenstående 5% i «øksekomiteen»s forslag. Borgermester Ottesen påpekte at dette var det ikke hjemmel for. Ellers går merknadene hans mest på praktiske tiltak omkring gjennomføringen, helt ned til ønske om ny dør mellom hjørnesalen i 3. etasje i rådhuset og formannskapskontoret.

Formannskapet voterte punktvis over innstillingen, hvorav ett sier mye om mentaliteten i store deler av befolkningen da: A. Kjørstad stemte mot fordi «det er forutsetningen at den nuværende kontordame ved borgermesterkontoret fremdeles skal fortsette ved det kommunale kontor, da hun er gift og hennes mann har sitt faste levebrød.» Kjørstads syn er velkjent i tida: Om mannen hadde fast arbeid, fikk sannelig kona holde seg hjemme, så det kunne bli et ledig levebrød for en arbeidsløs familieforsørger. Men det var ingen gyldig grunn til oppsigelse. Resten av formannskapet var nok ikke fremmed for tankegangen, men holdt seg til innstillingen.

Så var det lønningene for borgermester og stadsingeniør. Overrettssakfører og formannskapsmedlem Sagaas foreslo å opprettholde lønningene. Som jurist og mangeårig politiker har han sikkert sett at kommunen hadde en dårlig sak. Komiteens forslag ble likevel vedtatt, men mindretallet mente det var ulovlig og anket det inn for fylkesmannen.

Saken gikk med alle sine forviklingen videre i over ett år, til den ble innhentet av en annen: Sak nr 59 for 1931-32, «Om lønnsreduksjon for kommunale funksjonærer og arbeidere.» Den ble utløst av at et ekstraordinært statsbidrag til skolen var avslått, med en inntektssvikt på kr 10 000 som følge. Og da var krisen et faktum. Lærerne gikk frivillig med på et nedslag i lønna, og borgermesteren foreslo en lønnsreduksjon for alle kommunale funksjonærer. Det gikk bemerkelsesverdig glatt igjennom, sikkert under inntrykk av forrige års viderverdigheter. Nedskjæringene ble betydelige: Borgermesteren gikk fra kr 9450,- til kr 8700,- og så videre nedover til sunnhetsbetjent og graver – en interessant yrkeskombinasjon – med kr 3999,- og kr 3800,-

Lærerne fikk et nedslag på kr 116,- pr. år i grunnlønn, lærerinnene 5/6 av dette. For kvinner tjente mindre enn menn i likt arbeid – det var selvsagt på denne tida. Politiet viste til at lønna deres lå under lønna i andre byer. De ble avfeid med at det gjorde lønna for de andre kommunalt ansatte også. I behandlingen i bystyret ble det tatt med tilsvarende om folkene på e-verket og på kinoen. Forslaget ble enstemmig vedtatt. Det var sikkert surt nok for dem det gikk ut over, men i hovedsak var det slik at prisene sank raskere enn lønningene i disse årene, så den som var så heldig å ha fast stilling, som regel fikk en beskjedne reallønnsvekst.

Noen eksempler

«De harde 30-åra» er blitt et munnhell, og har derfor svekket meningsinnhold. De var imidlertid harde nok for mange, noe pantebøkene viser.³³⁷ 20. september 1933 var det utleggsforretning i Gomsrudveien, gr.nr 1137, 1138 m.fl. Saksøker var Kongsberg og Oplands Privatbank A/S under avvikling - den ble startet i 1912 og holdt til i Central-gården (Storgt 13). Den drev godt til den kom i vansker under bankkrise i 1923-24 og måtte etter hvert innstille. Avviklingen tok mange år, men kreditorene kom noenlunde helskinnet fra det.

Saksøkt var Kongsberg Træsliperi A/S, som lå ved Fabrikkfossen der Danfoss nå ligger. Det startet i 1881 og var av de større arbeidsplasser i byen, men måtte gi opp da priser og avsetningsmuligheter stupte fra tidlig i 30-årene. Utleggsforretningen ble holdt etter forlik, omfattet i alt kr 200 491,74, og strekker seg over 18 mas-

Central-gården, sete for Kongsberg og Oplands Privatbank så lenge det varte. OM 145.

kinskrevne sider. Her inngår alt fra 1 stk balatareim for kr 333,32 til en «Pontiac 2 sæter personbil» for kr 6 000,- sikkert nok bedriftens representasjonsvogn. Inventaret i disponentboligen er oppført etter takster av desember 1932, står det, «thi disponent Heiberg oplyste, at hans hustru var syk, hvorfor det f.t. ikke var anledning til aa bese disse ting, idet han bad om, at hun ikke maatte utsettes for nogen forstyrrelse». Nei, det var nok ikke greit å være vitne til at familiens fundament ble oppløst på denne måten, og takstmennene var høflig forståelsesfulle. Det fortsetter til en sum av kr 73 557,62 er nådd, altså ikke på langt nær nok til å kunne dekke kravet.

11. oktober 1933 var det utleggsforretning i det nåværende gnr 7780 Moen ved Stengelsrud. Saksøker var Sandsvær Sparebank, saksøkt var frk. Anna Lindbo, grunnlag var vekselobligasjon med påkrav, megling hadde ikke ført fram. Opprinnelig beløp var kr 750,- som nå var vokst til kr 808,-. Utlegg ble tatt i tre kyr og to kalver for kr 450,- et møblement i grønn plysj for kr 75,- og et speil med konsol for kr 35,-, i alt kr 560,-. Dertil ble det tatt utlegg i selve eiendommen.

26. januar 1933 var det utpantning hos barbermester Harald Langås for byskatt til Kongsberg fom. 1929 av, i alt kr 1214,89 med renter og omkostninger. Det var nok ikke lett å være barberere i disse årene, da flere og flere fant ut at de fikk klippe seg som best de kunne selv. Det var innboet som måtte holde for, samt pant i eiendommen.

19. januar 1934 var Ole Åsland i Dyrmyrgata i samme knipa, han skyldte skatt fra 1930 av, i alt kr 286,-. Åsland prøvde som så mange andre i denne tida å slå seg gjennom med litt oppdrett av rev, og måtte godta pant i fire blårev foruten litt innbo.

Niri Garås var verre stilt, han stod til rest med skatt fra 1924 av, i alt kr 1882,37, og måtte 17. januar 1934 tåle utlegg i innbo og eiendom, bl.a. en elektrisk komfyr av merke Beha, verdsett til kr 75. Garås drev med omsetning av brukte og antikke møbler, og heller ikke det var det flust med avtakere av i mellomkrigstida. Det har sikkert vært stusselig for alle de berørte, en mager trøst fikk være at de var i både godt og fornemt selskap. Krisa i 30-årene presset så vel høy som lav, og etter Garås følger ti stykker til i pantebøkene. 1933 var det desirede bunnåret, fra da av gikk det langsomt – meget langsomt – framover.

Privat klipp. Halvard Lie f 1899 og Oddmund Lindem f 1893 poserer for fotografen. KH 509.

«Byens første sniffere.»

Arbeidervern var fortsatt et nær ukjent begrep på disse tider. Fabrikktilsynet hadde vært i virksomhet i en drøy mannsalder, men ennå var det langt fram, særlig i små bedrifter. Midt på 30-tallet arbeidet Arne Helleberg hos «Dasslokk-Hansen» i «Smedkroken». Han lagde seter i bjørk og andre fine treslag til de nymotens vannklosettene, og de måtte lakeres.

Arbeidslokalene var et langt, smalt, trangt rom uten videre utlufting, og med derav følgende høyere konsentrasjon av støv og løsemidler, med Lynol som det fremste. Om sommeren var det vinduer å ha oppe, men det gikk ikke vinterstid, og han husket de var rett og slett rusa da de gikk hjem for dagen, leende, sjanglete og snøvlete. Det var noe å tenke tilbake på da byens første moderne sniffere ga seg lynolen i vold på 1970-tallet.³³⁸

I Smedkroken holdt også Otto Borgersen til, med møbelfabrikk. Lynol var et vesentlig hjelpemiddel her også. Han var forut for sin tid og hadde avtrekksvifte montert på veggen. Utenfor stod et utvalg av byens løse fugler og nøt gratis rus. Vifta blåste rett mot nabotomta, der det var smie. Mirakuløst nok brant det aldri.³³⁹

Otto Borgersens fabrikk. Den hadde avtrekksvifte med masse deilig lynol i. KH 2431.

En yrkeskarriere³⁴⁰

Godtfred Lofthus begynte i arbeidslivet på en av de verst tenkelige tidspunktene på 1900-tallet: Først på 1920-tallet. Det ble nærmere ni timers opptak med ham i årene 1986-1987. Han var da nærmest blind, men hukommelsen og forteller-gleden var det ingenting å si på. Her er et redigert sammendrag av noe av det han fortalte:

Jeg ble født i 1907. Bestefar hadde Lofthus øvre i Jondalen, men solgte den og flyttet til Kongsberg. Far arbeidet på våpenfabrikken til i 1912, da fikk han nerveproblemer og måtte slutte. Østen Finnebråten fikk lirket ham i gang med hestekjøring, for han hadde hestedilla. Han hadde en jobb oppe ved Trollerudfossen en vinter, men han torde ikke være alene, så jeg måtte være med ham. Jeg var bare guttungen, og gikk på skolen. Det ble lang skolevei: Forbi Konningen til rett ovenfor Pikerfoss. Der gikk en sti ned til elva, jeg gikk over isen, og så var jeg hjemme. Det var knapt nok brøyta, og jeg gikk, eller rettere sagt vassa, til fots. Måtte begynne å gå ved sekstida om morgenen, mørkt og snøtunge trær på alle kanter. Og de tedde seg som troll og spøkelser – herregud, så redd jeg var! Men på skolen måtte jeg, og far måtte ha selskap, om han ikke skulle bli dårlig igjen. Om kvelden var det samme vei tilbake, og å bære inn vann til stallen før far kom tilbake. Det var skole bare annenhver dag, den andre dagen måtte jeg hjelpe til i stallen med foring og soping. Lekser måtte gjøres på dagtid, da vi ikke hadde råd til så mye lys. Da Nore-anleggene kom i gang først på 20-tallet, fikk han kjøring for det, kjøpte seg egen hest, og greide seg bedre.

Far ble enkemann, og slo seg etter noen år sammen med ei enke med tre barn. Vi to yngste, Anna og jeg, ble liksom til overs, så jeg søkte meg arbeid ute, for vi hadde jo fri fra skolen annenhver dag. Jeg arbeidet for Johan Aasen, en nabo som var mye ute på arbeid, han var murer. Jeg var en 12-13 år da, og gjorde hele våronna, og slåtten etterpå. Det tyngste var å kjøre ut råmøkk, med hest og vogn. Jeg kunne få opptil tre kroner dagen på høstparten, og det var bra da. Og så var det tømmerhugst: Jeg hugg 30 tylter tømmer en vinter, med rundt 3 m³ i tylta, ferdig kvistet, barket og kjørt fram. Da var jeg 13-14 år, og fikk råd til å kjøpe meg ski!

Så fikk jeg en dag beskjed om at jeg kunne få slutte på skolen. Far hadde søkt for meg, og skaffa meg jobb med å kjøre sement fra byen og opp ved Pikerfoss, der det skulle støpes ei bru. – Får jeg avgangsvitnemål, da? spurte jeg. Ja da, svarte lærer Tandberg, så jeg slo til. På vitnemålet stod det at jeg sluttet pga. at det var en velferdssak for hjemmet å få meg ut i arbeid.

Jeg begynte med kjøringa litt før jeg slutta på skolen. Det var tre tønner på 180 kg hver på lasset. Jeg rakk to turer på fridagen og en på skoledagen, en tur

Numedalsbanen var dieseldrevet. Arbeidshesten het offisielt NSB motorvogn type 16, populært kalt «Numedalstrikken». Den bandt sammen by og bygd, og stoppet ved hver melkerampe. Stod du midt imellom og rakte ut handa, stoppet de gjerne da også. Den korresponderte med tog fra Kongsberg på nedturen, på returen var det lite eller ingenting å korrespondere med. Her fotografert på Kongsberg stasjon på 1930-tallet, med lokfører Eberhart Hasselåsen. KH 2593.

tok seks timer. Jeg måtte lesse av og på selv, brukte bord og planker, og bikket tønnene inn på hestesleden. Etter at det var ferdig, ble det å kjøre sand til jernbaneanlegget.

Så begynte jeg i 1925 som flisegutt for oppsynsmann Markussen på Numedalsbanen. Jobben bestod i å fly med stikker og sette ut i rett høyde for banetraseen, etter hans innmålinger. Etterpå ble jeg dogg-gutt: Under hver skinne ligger det ei jernplate botet fass oppå slipperten, som skinna festes i. Boltene kalles dogger. Vi måtte være to og to mann, den ene bendte skinna på plass mens den andre slo i doggene. Jeg ble med ei halv mil, da oppdaget de at jeg var for ung, og kasta meg. Det verste var at jeg ikke fikk akkordlønn, bare timeprisen som dogg-gutt! Akkorden var rundt 4 ½ kr timen, mens timelønna var 1 kr.

Markussen fikk meg i stedet inn på laget som retta opp skinnegangen etter at den hadde satt seg. Den kunne jo ikke være buklete, og kurvene måtte være jevnt doserte. Vi var fem mann, og hadde med nivelleringsutstyr å måle med, etter fastmerker som stod oppsatt langsmed linja. Første sommer var jeg på laget til en gammel, pensjonert baneformann fra Sørlandsbanen, og lærte mye av ham.

Om vinteren stod arbeidet på banen, bortsett fra i skjæringer og tunneler. Resten av arbeidsstokken gikk på graving av kabelgrøft, fra Drammen til den nye telegrafstasjonen i Klokkebakken. Dets var handgraving, boring og trilling på akkord. Det var 70-80 øre meteren, i rødsand og rundstein.

I tillegg var det noen grøftestumper som skulle graves innenbys, og her kom jeg inn! Jeg hadde ei krone meteren for en kabel fra kirkegården til telegrafbygget, og stod meg godt på det. Det ble etter hvert å gå på lausfast dem kalte: Møte om morgenen og se om du fikk noe. Rett som det var ble jeg sendt hjem med beskjed om at det ikke var noe, og så kom den noen etter et par timer og hentet meg, for det var noe likevel. Om vinteren hugget jeg tømmer ved Håvardsrud.

I 1926 giftet jeg meg, med Magda, datter til malermester Ottar Haavaldsen, eller «maler Haavaldsen», som han bare ble kalt. Alle visste hvem det var, men spurte du etter Ottar Haavaldsen, var det mange som ble i stuss. Giftermål var å anse som «utgift til inntekts ervervelse», for hadde en ikke familie, stod en helt bakerst i enhver arbeidssøkerkø. Og det finnes jo alltid jenter som vil gifte seg! Ugifte folk måtte gå hjemme, og fikk en matlapp til 8 kr på fattigkassa, som vi sa. Den måtte du arbeide inn etterpå, til 1 kr timen! Det var gjerne brannmesteren som fikk i oppdrag å finne på noe, grøfterensk og gatesoping og sånt. Noen større anlegg ble det også, sånn som vann og kloakk utover Haugene. De ansatte ved våpenfabrikken gikk forbi på vei til arbeidet, og kritiserte framdrifta. De mente seg berettiget til det, for det var jo dem som «fødde byen»! Fattigforstander Hansen var forresten grei, han utbetalte gjerne pengene i stedet, under henvisning til at mottageren ikke kunne få alt han trengte i samme butikk. Da ble det mindre belastning for stakkaren som fikk «lappen». Men det var noen som drakk det opp; det var ille med fyll hos enkelte.

1926 var også året jeg fikk meg sertifikat. Det var to typer biler den gang, de med vanlig gir, og pedal-ford'er med pedal-gir. En kunne ta sertifikat bare for pedal-ford, men kunne da ikke kjøre vanlig bil, men omvendt var det greit. Etter å ha fått en lyn-innføring av bilsakkyndige, kjørte vi tur-retur Bævergrenda med en pedal-ford. Så skrev han ut førerkort for vanlig bil, og avkrevde meg kr 15,-.

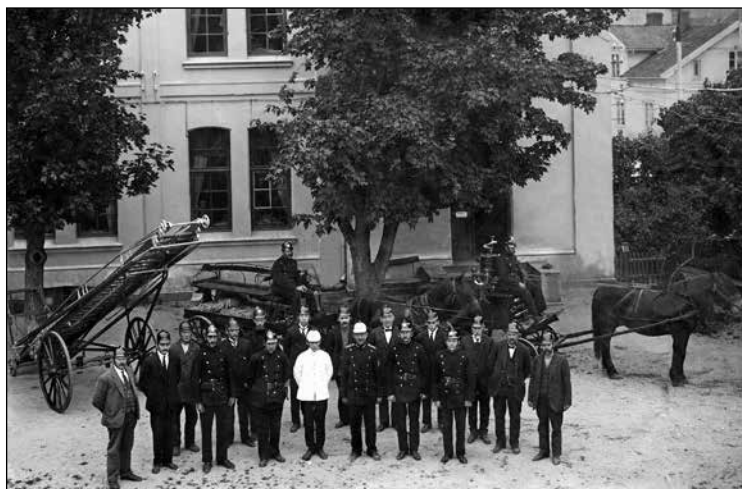
Under flommen i 1927 drev et tømmerflak inn i kraftverksrenna og kilte ut et stykke av demningen. Arthur Simensen var ingeniør, og tok på seg å utbedre det uten at kraftverket måtte stanses. Han skulle ha 40 000 kr for jobben, og krevde at det skulle være med en fra e-verket. Jeg gikk på tilkalling der da, og ble satt til det. Arbeidet pågikk utover høsten og vinteren. Jeg blandet sand og sement på ei jernplate vi fyra under, for det var kaldt, og satsen måtte ikke fryse. Det var tungt

Lågen viser muskler i 1927. Vaskehuset under vann! KH 2954.

arbeide! Karl Karlsen og en mann til drev med muren, med jernbinding og det hele, og to som trilla ut satsen, og hjalp til med å blande. Helt tett ble det ikke, for det var vanskelige arbeidsforhold – og så noe fyll og turing blant karene, da. Men ferdig ble det, en murkladas som skilte seg godt ut ifra resten av muren, som var av stein.

1928 var det året jeg organiserte meg. Jeg hadde vært med på denne kabelgrøfta som skulle graves for E-verket, og gikk litt til og fra der, etter som det var noe å gjøres. Men jeg var uorganisert, og det brukte noen av karene på verket, for de ville ha inn egne sønner. Det var nok av folk som var villige til å ete hverandre opp om de bare kunne få et slags arbeide! Olaf Sørensen på E-verket tipset meg om at jeg måtte se å bli organisert. Det var nylig bestemt at bare dem med fast jobb kunne komme inn i fagorganisasjonen, det var noe fast ansatte tydde til for å sikre sin egen jobb. Jeg fikk hjelp til å skrive søknad, og kom inn i foreningen. Så opprant «den store dagen» da jeg skulle kastes ut. En av karene var med i jord-, stein og murarbeiderforbundet, og nå erklærte han høytidelig at han ikke fant seg i å jobbe sammen med uorganiserte. «Ja, men jeg er organisert, jeg» svarte jeg uskyldsblått, og fisket fram medlemsboka i kommuneforbundet. Han blåste opp: «Åssen kom du inn der!?» Nå vel, jeg var inne, aksjonen falt i fisk, men jeg skjønnte jo at jeg ikke hadde noen framtid der. Det ble å satse på brannvakta.

Brannvesenet klar til utrykning ca. 1920. RS 37.

I 1929 var jeg med og la den nye vannledningen fra Rundetjern, fortsatt uten fast ansettelse. Så sluttet en av de faste vikarene ved brannvakta, han var blitt for gammel. Min filleonkel, brannmester Gulbrandsen, tipset meg om jobben; det

«Drankerens Minde» på hjørnet av Storgata og Stasjonsbakken brenner i 1940. Det var bygget på 1890-tallet, og det folkelige navnet har to mulige forklaringer: Det var bygget på penger eieren Johan Christensen tjente på ølsalg, og det lå der «Laddevinsparken» før lå: Ei løkke der byens drinkere holdt til med sin laddevin før bygget ble ført opp. KH 2556.

var en fordel å bo som jeg, nær brannstasjonen. Jamen fikk jeg ikke komme inn! Men det var bare i fall noen var syke eller hadde permisjon. Det var 2 ½ kr timen, og 8 kr i tillegg for en full utrykning. Jeg fikk brannklokke hjemme, men ellers ble det å ta strøjobber ved e-verket. Slik gikk det til i 1932, da ble Gulbrandsen pensjonert, en av konstablene ble konstituert i stillingen hans, og en fast stilling ble ledig. Den ble jeg konstituert i. Lønna var 2850 kr året, i 1935. Det var bra den gangen!

En måtte altså bo i nærheten av brannstasjonen, for en måtte møte innen ei fast tid om alarmen gikk. Vi hadde ikke lov å gå lengre unna enn at vi hørte klokka. Skulle jeg på Nymoen, måtte jeg ha permisjon! Arbeidsdagen begynte kl 7 om morgenen, med ubetalt spisepause fra 1130 til 13, og så var det å jobbe til kl 17. Men var det noe alvorlig, vannledningsbrudd eller sånt, måtte du stå til kl 18. Vaktordningen ellers var innviklet. Men hva betydde vel det – jeg hadde fast jobb!

Krig og ny tid

9. april 1940 ble Norge overfalt av Tyskland. Etter et forvirret og tafatt forsøk på motstand ble Kongsberg med forsvarets anlegg på Heistadmoen overgitt 13. april.³⁴¹ Og en ny tid begynte – bokstavelig talt, for etter at Nasjonal Samling siden ble eneste tillatte parti, hadde de store planer om innføring av «autoritets-

Tyskerne masjerer inn i en folketom by. Syklisten later som ingenting så godt hun kan. KH 2338.

og ansvarsprinsippet» i styre og stell: En hadde autoritet nedad i organisasjonen, ansvar oppad. At det måtte føre til at all autoritet samlet seg på toppen, og alt ansvar i bunnen av pyramiden, hadde opphavsmannen Vidkun Quisling neppe evner til å forestille seg, sin uomtvistelige intelligens til tross.

Siste møte i bystyret før krigen var 15. mars, der den største saken var budsjettene for kommunen, kinoen og elektrisitetsverket. Det eneste som varsler om det som skulle komme, er at det som ekstraordinær sak ble behandlet en bevilgning til bombesikkert dekningsrom i Smithåsen, som lå vest for den nåværende teknologiparken.³⁴²

Neste møte ble holdt 31. mai.³⁴³ Som saker kom prosaiske ting som valg av eiendoms-takstmenn, utligning av tilleggsskatt for større inntekter, fordeling av utgifter til fylkesforsyningsnemnda, kontrakt om levering av strøm fra elektrisitetsforsyningen i Buskerud, og bykassas budsjett.

Forandringene ser vi først i 1941, da det ikke lenger heter bystyre, men byråd, siden endret til byting.³⁴⁴ For nå var NS' hjertesak gjennomført: Ordføreren skulle oppnevnes av regjeringen, og fatte vedtak alene. Dog skulle han rådføre seg med øvrige medlemmer av formannskapet, som også skulle oppnevnes. Og ordfører var fortsatt Anton Lande. Han hadde stilt seg til rådighet for «den nye tid».

Han var ikke alene, hverken i Kongsberg eller landet for øvrig. Erfarne folk lot seg bruke, ut fra et vidt spekter av begrunnelser: Fra ren opportunist i tro på at tyskerne ville vinne, til et omforent, underforstått mål blant lokalpolitikere om å holde ukvalifiserte NS-medlemmer unna styre og stell. Det siste ble naturligvis vektlagt av forsvarerne ved landssvikoppgjøret etterpå. Hvor Lande befant seg på denne skalaen vet vi ikke, rimeligvis pendlet han att og fram i noen tid, som de fleste andre. De ansatte i kommuneadministrasjonen fortsatte også i stor utstrekning som før.

Hvilke følger fikk så «nyordningen» for Kongsberg? Sakene fortsatte i det alt vesentlige som før: Godkjenning av regnskaper og budsjetter, oppnevning av utvalg, omlegging av veier, anlegg av vann og kloakk, salg av kommunale tomter, garantier for lån, pensjoner til ansatte og deres etterlatte, bevillinger til servering av alkohol, krise- og dyrtidstillegg, oppretting av nye kommunale stillinger – kort sagt gjengangerne fra før krigen. Habilitetsreglene etterleves omhyggelig: Lande var ligningssjef i det «sivile», og fratrådte programmatisk i saker der han kunne anses for inhabil. Først i sak 49, om kommunens budsjett for 1941-42, får vi en uanselig påminning om nyordningen.³⁴⁵ «Tekst og poster må forandres etter nyordningen i kommunen. Post IIA – Bystyre og formannskap – endres til «ordførerkontoret».

Hønene fores. OM 306.

Som sak 4 i 1941 stifter vi for første gang offisiell bekjentskap med de problemer krigstida skapte for lokalstyret.³⁴⁶ Drosjeeier Sigurd Taksrud søkte om garanti for lån på kr 2000,- til gassgenerator til drosja si. Bensin var strengt rasjonert, og gass fra ufullstendig forbrenning av tørr, finkløyvd småved kom inn som erstatning. Taksrud fikk sitt tilsagn, da ordføreren konstaterer at ingen drosjer i byen hadde det, og drosje måtte det være tilgang på.

Som sak 30 for samme år kommer spørsmålet om å kjøpe inn settepoteter.³⁴⁷ For alle som kunne, hadde selvsagt egen potetåker nå som landet var utestengt fra store deler av verden, og måtte fø seg selv. Så dette ble hagejordbrukets glanstid, med grønnsaker, frukt og bær, og villagriser i improvisert grisehus, høner og kaniner, for alle som hadde plass. Forsyningsnemnda ba om aksept for å kjøpe inn 50 000 kg til en pris av 13 ½ øre pr. kg, og fikk sin fullmakt.

En sak som ellers tok mye tid og plass på sakskartet, var en gjenganger:

Brannvann og matsikring

De første krigsårene var preget av tørre somre og kald vintre, og det merktes i et land som var henvist til å leve mer og mer av egne ressurser: Da trengtes vann til hagejordbruket. Byingeniør Thorleif Tunold-Hansen utredet forslag til utbygging, basert på eldre overslag.³⁴⁸

Litt oppstilt til ære for fotografen, men matauken var reell nok, selv for en byingeniør. Per, Aagot, Walter og Toril Klausen i kjøkkenhagen. RS 82.

Alternativ 1 var å nytte magasiner i Kunstbekkens nedslagsfelt, og sende vannet til Tangentjern via ei rørgate. Da kunne Tangentjern påbygges til 150 000 m³ økning i magasinkapasiteten. Mer tilsig kunne en få ved å overføre Ollebekken til Rundetjern.

Alternativ 2 var ny bruk av Underbergstollen og tilliggende gruver, som nå ble regnet for utdrevet. Det ble frarådet, da det kunne hende sølvverket ville ta opp igjen driften likevel.

Alternativ 3 var en ny og bedre pumpestasjon i Lågen med moderne anlegg for rensing av vannet, mens Kjennerudvannet var alternativ 4.

Tunold-Hansen anbefalte alternativ 1, som ble dyrest i investering, men billigst i drift. Men så var det pengene, og ikke minst muligheten til å skaffe rør, betong og alt det andre som trengtes, i et land der det meste slikt gikk til anlegg okkupasjonsmakten var interessert i. Planene ble skrinlagt, og det ble innført vanningsrestriksjoner, til fortvilelse for hageeiere med vissent potetgras og daffe grønnsaker.

«Fyrer med ved....»

«Alle» fyrte selvsagt med ved til oppvarming og matlaging. Elektriske komfyrer, panelovner og strøm nok til å fore dem med for hvermannnsen hører etterkrigstida til. Og det ble stadig verre å få tak i ved, ikke fordi det var mangel på skog i landet, men av mangel på transport. Å skaffe ved ble derfor en viktig sak for kommuner over det ganske land. I 1942 kjøpte kommunen således inntil 1000

favner ved på rot av sølvverket.³⁴⁹ Den måtte da organisere hugst og framkjøring selv.

Sagbrukseier Reidar Viken drev stort i ved før og under krigen. Det hadde gjort ham til byens største skattyter i 1941, foran Kongsberg Sparebank og hans kollega O. K. Stordalen.³⁵⁰

I juni 1944 inngikk Kongsberg Forsyningsnemnd og Viken kontrakt om levering av ca 800 favner bjørke- og barvirkeved.³⁵¹ Den var hugget i skoger i Flesberg, og var for det meste ferdig til levering. Viken skulle kjøre den til forbruker etter anvisning fra vedutvalget – for den var som alt annet strengt rasjonert – og til gjeldende maksimalpris. Han fikk et forskudd på kr 40,- pr favn, altså i alt kr 32 000,- Det var til sammenligning fire ganger brutto årslønn for byingeniøren den gang. Pengene skulle Viken betale tilbake etter hvert som mottagerne betalte for veden. Viken stilte som selvskyldnerkausionist, dvs. han erklærte at han ville innfri gjelden ved forfall. Krav om sikkerhet ble derfor utelatt.

Boligmangel

Krigshandlinger og materialmangel førte til en stadig sterkere etterspørsel etter boliger, så også på Kongsberg. Folk som søkte kommunal garanti for boliglån, fikk det som regel på betingelse av at de leide ut rom i ny- eller tilbygget. I 1942 finner vi en lengre sak om ombygging av gamle Vestsiden skole til boliger, helt eller delvis.³⁵² Og Administrasjonsrådets vedtak av 27.06. 1940 om midlertidig avhjelp av husmangel som følge av krigsforholdene ble gjort gjeldende.³⁵³

En politisk avgjørelse

I 1943 kom byens første – og eneste – rent politisk motiverte bevilgning til behandling i bytinget.³⁵⁴ Den taler for seg selv, og gjengis derfor i sin helhet:

«Deretter ble behandlet, etter forslag av varaordføreren som sak nr 22 for 1943 (utrykt sak.) Om bevilgning av kr 1000,- til Frontkjemperkontoret.

Ordføreren vedtok at saka ble å behandle.

Boktrykker Hanssen forlangte følgende protokolltilførsel:

‘A.E. Hanssen mener at saka, som ikke er presserende, ikke bør behandles som benkeforslag.’

Ordføreren fattet følgende vedtak:

‘Til Frontkjemperkontoret bevilges et beløp, stort kr 1000,- som dekkes av post XIV.A.1.’

Frøken Christine Stray forlangte følgende protokolltilførsel:

‘Christine Stray kan ikke gå med på at det bevilges penger til Frontkjemperkontoret.’

Kjøpmann E.H. Thorberg forlangte følgende protokolltilførsel:

‘Er ikke enig i bevilgning til Frontkjemperkontoret.’

Elektr.forman Mortvedt forlangte følgende protokolltilførsel:

‘Formann Mortvedt finner ingen grunn for kommunen til å bevilge penger til sådanne formål.’

V.a. Eldar Ormaasen forlangte følgende protokolltilførsel:

‘Undertegnede er mot at det bevilges kr 1000,- til Frontkjemperkontoret.’

Ordføreren fattet vedtak om at varaordføreren og boktrykker Hanssen undertegner protokollen sammen med ordføreren.»

Frontkjemperkontoret organiserte norsk deltagelse på tysk side i krigen, og her får vi et godt glimt inn i NS-styrets administrasjon i kommunene. Vi merker oss først at formannskapsmedlemmene skrives med yrkestittelen sin. Det var etter NS’ grunnsyn yrker som skulle representeres i styre og stell, ikke politiske partier. Unntaket er Stray, som vitterlig var lærer på husstellskolen, men som like fullt betegnes kun som «frøken». Vi legger også merke til at hun er den første som reserverer seg. De kontante protestene kunne nok tenkes å føre med seg reaksjoner overfor dem som forlangte dem. Men de var pålagt å forlange tilførsel til protokollen om de var uenige, og hadde sitt juridisk på det tørre. Dette er også eneste gang under krigen at det protokollføres dissens i en trykt bystyresak.

Vi aner dermed ordfører Landes linje under krigen: Han har virkelig diskutert sakene med de andre medlemmene, slik idealet var. Og han har søkt å finne fram til vedtak alle kan stå for, og søkt å ligge lavt i forhold til rene politiske utspill fra NS-myndighetene, som dette. Det kanskje ingen tilfeldighet at det var varaordføreren som fremmet forslaget?

Motstand

Kongsberg var et fredelig sted under krigen, målt opp mot hva som skjedde i landet for øvrig. Hjemmefront ble organisert, og unggutter stakk til skogs og trente på det de heldigvis slapp å være med på: Et væpnet oppgjør med okkupasjonsmaktens arme.

Mest virkningsfull var nok den stille trenering og unnasluntring som arbeidsstokken ved våpenfabrikken bedrev i sin krigsviktige bedrift. Men det skjedde

Hjemmefronten har fått våpenslipp. KH 2076.

også mer dramatiske ting. Fremst blant dem var sabotasjen 16.-17. september 1944 mot kanonproduksjonen.³⁵⁵ Og 10. november samme år ble Ole K. Dokken likvidert, da han var blitt identifisert som en farlig angiver.³⁵⁶ Det folk likevel husket best fra denne tida, var at Stein Hvashovd uten forvarsel og helt uprovosert ble slått i hel av en tysk soldat på Kaffistova i 1942.³⁵⁷ Begravelsesfølget ble det lengste i byens historie.

Et stille tog. KH 2234.

Og så var det slutt. Hjemmefronten har overtatt. KH 2339.

1945-1987: I frakkeskjøtene på Norges industrilokomotiv

To trekløvre³⁵⁸

Sett i en etter hvert nokså fjern ettertid fortøner denne epoken om Kongsberg seg som historien om Kongsberg Våpenfabrikks raske, uimotståelige og uunngåelige ekspansjon fram til et beklagelig avbrudd i 1986/87, da den ble slått konkurs, delvis utsolgt og omorganisert, for så å gjenoppstå som et pulserende industrimiljø i verdensklasse. Som nav i utviklingen framstår samarbeidet mellom statsbedriftene Kongsberg Våpenfabrikk, Marinens hovedverft og Raufoss ammunisjonsfabrikker, fyret opp av Forsvarets forskningsinstitutt som en velvillig fyrbøter, og personifisert i trekløveret Jens Christian Hauge, Finn Lied og Bjarne Hurlen. Kremtet de i styrerrommene, runget det i rådhuset på Kongsberg.

Rundt 1975 var jeg på rådhuset for å hente noe som var blitt kopiert og lagt ut til henting. Og der stod selveste ordfører Aage Håkonsen. Det var bare ham og meg til stede, og han fant beredvillig fram det jeg skulle hente. Jeg dristet meg til noen medfølende ord om de labre tider «fabrikken» da var inne i, og uttykte håp om at dampen snart var oppe igjen. For slikt burde en vel gjøre ved slik en høytidelig anledning? – Nei, pinadø, hadde dem holdt på lenger nå, hadde dem knekt oss, kom det kontant. Uttalelsen var selvsagt høyst uoffisiell, en ordfører kan jo ikke offentlig håpe på annet enn fortsatt og raskt vekst. Men her kom det i klartekst det kommunen før og etter den tid har balet med.

OAH

En nærmere granskning viser at her var det så vel flate partier og utforkjøringer, som tverre motbakker, ved et par høver så bratte at det bare var så vidt lasset ikke stoppet opp. Og så var det i tillegg en hel liten hær av underordnede, fra visedirektører til fagarbeidere, som gjorde det mulig for trekløveret å få virkeliggjort sine visjoner.

Som en velbevart, offentlig hemmelighet under det hele lå det faktum at «fabrikken» aldri tjente penger målt slikt det tradisjonelt blir målt innen industrivirk-somhet. Den gikk i beste fall i en slags balanse, som framkom ved raus oppskrivning av lagerbeholdninger, og optimistiske vurderinger av knapt igangsatte utviklingsprosjekter. Når det ble tolerert, skyldes det en tverrpolitisk vilje i etterkrigstidas Norge til å satse på modernisering og utvikling av ny teknologi og nye produkter. Et lite land med nedslitt produksjonsutstyr hadde knapt annet enn de statlige industribedriftene å satse på. Når jobben var gjort, rundt 1980, og vi bl.a. hadde fått en blomstrende oljeindustri til å dra lasset, var viljen til å se i nåde til Kongsberg Våpenfabrikks bokføringspraksis over.

I 1945 kom direktør Håkon Finne og hans to nestkommanderende Erling Schjold og Halfdan Alstad tilbake til bedriften de hadde forlatt i 1940. Som offiserer hadde de ikke villet stå i tjeneste for en okkupasjonsmakt, og de hadde holdt sin sti gullende ren i fem lange år. Nå ville de på ny ta fatt på å bygge opp land og bedrift.

Det ble en gedigen nedtur. Deres måte å lede, planlegge, beregne og drive på hadde gått ut på dato. Finne resignerte i 1946, Alstad tok midlertidig over av pur pliktfølelse, Schjold kjempet drabelig for den gamle, hevdvunne modell, og måtte oppleve den forsmeldelse to ganger å bli vraket til direktørstillingen. Til sin forbløffelse møtte de et sjikt av arbeidere og lavere funksjonærer som hadde satt seg som mål at «fabrikken» skulle bidra til en sivile gjenoppbygging først og fremst, for kring og ulykker hadde det vært nok av. Og fem års okkupasjon og 30-årene grundig skolering av fagforeningenes tillitsmenn hadde gitt resultater: Jern og metalls Bernhard Foss tok ikke mye for å tale Roma midt imot, og han hadde bred støtte blant arbeidskameratene.

Resultatet ble i første omgang at «arbeiderne vant»: Den sivile delen av produksjonen økte sterkt, tilskyndet av en regjering med små valutareserver og tilsvarende stort behov for å få gjort ting innenlands, om enn det rent forretningsmessig hadde blitt billigere og bedre å kjøpe det fra utlandet. Men pengene var altså ikke der.

Med NATO-medlemskap, kald krig, opprusting og ikke minst befolkningens dype og inderlige ønske om bedre levekår kunne det ikke fortsette slik. Den nye linja ble utløst av en kanon, L/70 og en major, Bjarne Hurlen. Kanonen var svensk, og KV hadde produsert forgjengeren, L/60, med brukbart resultat før og under krigen, så det var naturlig å forsøke seg på etterfølgeren. Majoren var artillerist med erfaring fra Tysklandsbrigaden, og full av pågangsmot og nye ideer. Han ble ansatt som Schjolds underordnede, men gikk snart lei av å pirke på detaljer Schjold mente var vesentlige. Han forlangte å få komme ut til moderne bedrifter for å lære nye produksjonsmåter – ellers sluttet han. Trusselen ga resultater: I februar 1953 ble han sendt til Bofors for å lære mer om den nye kanonen. Resten er historie, som det gjerne heter: Han var leder av Kongsberg Våpenfabrikk i praksis fra 1955 av, fra 1956 til 1975 som administrerende direktør, fra 1975 til 1985 som styreformann. Da var Kongsberg Våpenfabrikk vel etablert som en garantist for kvalitet, høyteknologi, utviklings- og omstillingsvilje, og vel kjent verden over – og på god vei inn i ei krise, skulle det vise seg. I ettertid er det lett å hevde at Hurlen satt for lenge og med utdatert syn på organisering og lønnsomhet. Det må ikke skygge for det faktum at «industriclusteret Kongsberg» for en stor del er hans verk.

Konfliktlinjene fra de første etterkrigsårene kan følges som en understrøm gjennom hele perioden: «Gølv», som gjerne så at «fabrikken» konsentrerte seg om

Bjarne Hurlen poserer for standard presentasjonsfoto.
KVM-F 0002178.

Grunnlag for framgang: L/70. KVM-F 0004737

sivile, nyttig produkter, og toppledelsen med underliggende ingeniørsjikt, som øynet mulighetene til teknisk framgang og inntreden på verdensmarkedet via utvikling av avanserte våpensystemer.

Og så ble «Fabrikkens» rolle som industrilokomotiv ytterlig understreket gjennom knoppskytinger på 1970- og tidlig -80-tall. Steder som slet med å få i gang moderne industridrift skulle få drahjelp fra lokomotivet: Narvik, Odda, Rollag, Hvitvingfoss. Avdelinger ble etablert med stor energi og entusiasme. Men økonomien i konsernet ble ikke akkurat bedre av det.

Kaleidoskopet KV ³⁵⁹

Et kaleidoskop gir stadig nye bilder etter hvert som en skifter ståsted. Så hvilken er det riktige? Det er feil spørsmål: Alle og ingen. Den hadde det siste nye, med ambisiøse folk tett på det meste innen industriutvikling. Innimellom det nye var det små, fredelige øyer der tida hadde stått stille, og arbeidet gikk som det hadde gjort de siste mannsaldrene.³⁵⁹

Maskinparken kunne være så ymse: Fra det siste, nye til gammelt ræl, som en måtte kjenne godt for å kunne håndtere. Freser kunne rettes og

bormaskiner kunne stilles inn ved de underligste hjelpemidler – timekort var 1/10 mm, sigarettpapir 1/100 mm, og skuffen i arbeidsbenken var full av de underligste remedier operatøren visste kunne komme til nytte. Og gamlegutta ga ikke fra seg yrkeshemmelighetene sine uten videre. Det hente de måtte hales ut av pensjonstilværelsen for å få kjørt opp et lite antall reservedeler før maskinen gikk til skrap.

Hans Haugen jobba på sagbladverkstedet, og hadde som spesialitet å rette opp sirkelsagblader det var kommet bulk i som følge av feil herding. Han siktet langsmed det, slo et par prøvende slag og hørte tonen, og så la han det på ambolten og ga det noen slag med hammeren på utvalgte steder. Som regel var det nok til å forvandle et vrak til et salgbart produkt.

Nyansatte folk i Fabrikken møtte regelmessig først på personalavdelingen for å undertegne ansettelseskontrakt, og ble så geleidet til fagforeningskontoret for å melde seg inn der. Røynet det på med tid, skjedde det i omvendt rekkefølge. For om ledelse og fagforening kunne være uenig i mangt og mye, var de skjønt enige om at da visste de presis hvor de hadde de folkene de skulle håndtere.

Lenge var det slik at arbeiderne begynte kl 7, mens funksjonærene kom kl 8. Det ble kommentert av en arbeider på følgende vis: «Nå begynner sirkuset – klovnene komme kl 8!» Arbeiderne hadde «lønn og medda'», mens funksjonærene hadde «gasje og lunch».

Hvor går skillet mellom en funksjonær og en arbeider? Spørsmålet ble ofte og til dels heftig diskutert på Fabrikken, og mange definisjoner ble lansert. Den som vant mest tilslutning, stod Ole Kolbeinsvik for: «En funksjonær er en som vasker seg på henda etter at han har vært og pissa. En arbeider er en som vasker seg på henda før han går og gjør det.»

Kombinasjonen ung, energisk ingeniør/gammel, velprøvd verksmester er ikke alltid like enkel. Verksmester «Ljåsmed'n» fikk en gang en standhaftig utgave av arten å hankses med: Ingeniøren mente å ha en løsning Ljå-

smeden visste ikke kunne gå. Og han var tålmodig og diplomatisk, men ingeniøren stod på sitt: «Det forstår jeg ikke!?» avskar han bryskt.

Ljåsmeden mobiliserte sin aller blideste stemme og oppsyn da han svarte: «E'kke å vente det, men hadde du holdt på med det like lenge som meg, så hadde du skjønt det!»

I blant hendte det at forbindelsen mellom elektromotoren på maskinen, og selve verktøyet, gikk i stykker. Det førte selvsagt til at fresen, boret, slipeskiva, eller hva det nå var, stanset, mens motoren ruste seg opp i høyt turtall, frikoblet fra alt nyttig strev, og fullstendig til ingen nytte. Fenomenet ble kalt «å gå på fri spindel», oppkalt etter drivtappen på kraftuttaket fra elektromotoren. Det ble etter hvert overført til unge, ambisiøse ingeniører og teknikere, som i alle fall etter arbeidsstokkens vurdering, freste rundt med stor energi uten at det ble videre resultater av det.

Han var ung, ingeniør, ambisiøs og svært seriøs, og jobbet på fars avdeling i Fabrikken. Så ble han syk i lengre tid, og så kom han tilbake. Det første han spurte om, var hvordan det hadde gått mens han var borte. Og fikk det på den tid obligatoriske svar at det hadde gått så fint – kunne knapt huske det hadde gått bedre! Han kjente ikke stammespråket, og ble potte sur.

Han var fra Uvdal og hadde som oppgave å skyve traller med ferdige deler langsmed en liten skinnegang fra en avdeling til en annen. Midt på var en liten motbakke, som gikk greit om en hadde fart på tralla. Men en gang hadde tilløpet blitt for dårlig, og tralla tverrstanset akkurat på toppen av kneiken. Uvdølligen var for sta til å rygge og ta ny fart; han ble stående og blåholde på tralla. I øyekroken skimtet han redningen, en liten gruppe menn nærmet seg og han ropte: «Skuv!!» altså uvdalsk for «skyv».

Gruppen bestod av visedirektør Marthinsen med en delegasjon utlendinger. De saknet farten og nølte: Kan hende skjønte ikke Marthinsen uvdølsk, kan hende mente han det var vanskelig for en visedirektør å forlate sine potensielle kunder for å skyve ei tralle. I alle fall: De fortsatte på sin vei. Men uvdøllen følte seg sviktet av Gud og mennesker og remjet: «Men så SKUUUV, da for FAAAEN!»

Fram til ut på 50-tallet var det mange som brukte snus og skrå, og hadde behov for å spytte. For ikke å få griseriet ut over gulvet, hadde Fabrikken satt ut kakeform-lignende spyttebakker med sagflis oppi. Og yrkestyggerne var treffsikre nok til at klysene havnet der. En rund og blid kar hadde som oppgave å gå rundt og tømme dem, medbringende en stor slikkepott og ei bøtte. Tok ikke slikkepotten det, brukte han pekefingeren.

Vernetiltak var det så som så med før utover 1960-tallet. Bl.a. var vernebriller lite brukt, og der de fantes, syntes folkene de var ubehagelige og upraktiske, så spon på øyet var en hyppig foreteelse.

Sigmund «Doman» Bråthen var den ubestridte mester i å fjerne det. Han dro fram et gråpapirstykke – ikke bleket, for det kunne sette vondt – rev av en bit og beordret den uheldige til å slikke på det. Så fisket han fram ei fyrstikk, rullet opp øyelokket på den, og vippte ut sponet med det fuktete papiret. Det ble sjelden komplikasjoner.

På dassene på nedre fabrikk regjerte «dassforvalteren» med stort alvor. Bet ikke kosten på forsteinede avleiringer, brukte han tommelfingerne. Og så passet han på at folk ikke satt unødig lenge, på Fabrikkens tid. Syntes han det trakk ut, knakket han i døra. «Dem sitter med buksene nede, og truger, uh..., uh..., men jeg veit dem bløffer, det er bare blinddriting!» kunne han forarget si.

Betegnelsen gikk inn i stammespråket som synonymt med unnasluntring.

Kommunister og venstreradikalere var farlige; fikk de vite noe av interesse, stormet de til nærmeste telefonkiosk og ringte militærattacheen ved den sovjetiske ambassade. Slik var i alle fall meningen blant sikkerhetspersonell til langt ut på 80-tallet. Senere arkivåpninger har vist at så ikke var tilfelle, og at raddisene knapt hadde vært i stand til å velte ei blomsterpotte. Men det torde en ikke å tro den gang.

Fabrikken måtte også tenke sikkerhet, så derfor skulle avdelingen til far sikkerhetsklareres – selvfølgelig bare en formsak, alle skulle få. Og alle slapp greit igjennom, bortsett fra Arne Helleberg og Arne Hartmann Olsen – bedre kjent som «Mao». Helleberg sympatiserte med SF, og Mao lå enda et par hakk til venstre, og begge skjønte årsaken til forsinkelsene. Helleberg

purret en gang, fikk beskjed om at det selvsagt var en feil som skulle rettes, purret igjen med samme resultat, og ga så faen.

Mao var mer utspekulert, og så var han nevø av sikkerhetssjefen der, Herman Aamot. Han passet opp onkelen rett som det var, og spurte uskyldsblått: «Du onkel Herman – den sikkerhetsklareringa, veit du...?» Stakkars Herman ble mer og mer flakkende i blikket. Til sist pilte han unna så fort han fikk se nevøen. Da forbarmet også Mao seg, og sluttet å purre.

Hellik Deildok var som alle andre i vakta, sindig, rolig og praktisk innstilt. En kjenning av meg jobbet i vakta som avløser i gymnastida, og så skulle han ha fatt i en kompis som jobbet med Pingvin, akkurat da sikkerhetskysteriet var på topp. Det var lagt opp til sikkerhetsklarering, listeføring og passord over en lav sko, og han hadde ingen av dela. Han henvendte seg i vakta og spurte om vedkommende kunne komme opp.

«Jo, men kan du ikke stikke ned, da?» spurte Deildok.

Ja, men han var ikke sikkerhetsklarert?

Ikke noe problem, mente Deildok: «Du tar på deg denna formannsfrakken, tar med deg en internkonvolutt og så går du ned der og inn sånn og bort der og bort der, og så kommer du til ei branndør. Den går du gjennom, og da er du inne på Pingvin. Det er den veien vi bruker når vi har et ærend dit.»

Oppnavn var fast takst, i Fabrikken som i sølvverket og på mynta. Og mye intrikate historier spant seg omkring dem. I våre dager ville det blitt sett på som et alvorlig tilfelle av mobbing, den gang var det en del av et ritual alle tok del i, om de ville eller ei. Noen var for vrang til å la seg erte opp, andre hadde et lite helvete. Men ingen sa noe, det var mot stammeritualet.

På en av avdelingene gikk det i hundene: Fido, Bonzo, Trofast.... En gang hadde foretakssomme kollegaer spikret sammen et hundehus for Bonzo; det stod klart ved plassen hans, komplett med navn, vannskål og lenke, da han kom for å begynne dagen.

Nyfikne hoder stakk fram fra maskinene: Hvordan ville dette ende? Bonzo tok et raskt overblikk. Så gikk han bort til en bæresøyle og lettet på beinet. Og moroa var over.

●

Gud vet hvor «ti-toget» hadde navnet sitt ifra, men han hadde det i alle fall. For å skjelle ham, var det nok å se på klokka. Han kvitterte som regel med et rapp av en gummitamp, i samsvar med lokal skikk. Så var det en delegasjon franskmenn på besøk. En av dem ble hengende etter, mistet retningen, stanset og så seg om, for så å se på klokka – rett ved siden av maskinen til «ti-toget». Og da smalt det. Fabrikken fikk et svare strev med å redde en verdifull kontrakt, og «ti-toget» ble innkalt på teppet.

●

Birger Ruud arbeidet en tid på 1930-tallet i Fabrikken. Liten og lett som han var, fikk han oppnavnet «teta», altså kjøttmeisen. Flere år etter kom han ruslende gjennom sin gamle avdeling, som medlem av en delegasjon. Hvorfor han var invitert, visste han ikke, men han hadde en mistanke om at det var fordi han var Birger Ruud. Da kvitret det med ett ei tete fra en av maskinene, så ei fra en annen maskin, og slik fortsatte det avdelingen igjennom. Birger ble rent rørt – tenk, gutta husket det!

●

Håkon Svendsen var timeskriver, og holdt til i bua sammen med kollegaer og formenn. Han så litt puslete og stakkarslig ut, men hadde reaksjonsevnen i orden. Einar Foss Johansen, «smarten», eller «smarte-musa» blant venner så vel som motstandere, var kollega. Han tok ofte truck-heisen, et nettingbur, når han skulle opp eller ned. En gang kilte den seg mellom to etasjer, og «smartemusa» vinket på Håkon. Kunne han hjelpe? Klart Håkon kunne. Han åpnet matpakka si, rullet sammen noen kuler gulost, og knipset inn til fangen i buret.

●

Trass i all modernisering var det for de fleste på høy tid å gå av fra Fabrikken når pensjonsalderen var nådd. For den var på 70 år, og gjennomsnittsnordmannen fikk sjelden med seg mer enn fire-fem gode år før alder og død krevde sitt. Men ikke for alle. For noen var den ikke bare en arbeidsplass, men også sosialt møtested, og rammeverk for livet.

Gustav «Kjatrik» Sunne ble pensjonert sammen med en kollega som bodde rett ved fabrikkporten. Kjatrik hadde mange fritidssysler, og holdt det gående til han var godt over 80. Kollegaen bodde like ved fabrikkporten, og stod og hang over gjerdet hjemme hos seg med tårer i øynene og så sine gamle arbeidskamerater gå på jobb, og døde etter et drøyt halvår.

Andre valgte en mellomløsning: De slo følge med de gamle arbeidskompisene inn porten om morgenen, og tok en kopp kaffe og en røyk med dem mens de løste verdensproblemene, og så ruslet de ut igjen når arbeidet begynte.

En åndsfriende tok et mer direkte grep: Han vandret ut fra fabrikkporten ved fylte 70 og meldte seg umiddelbart til tjeneste hos Østby i Dyrmyrskogen. Der stod han til han så å si stupte ved maskinen, godt opp i 70-årene. Og Fridtjof «Prøys» Olsen begynte i fløtningen igjen, der han hadde arbeidet som unggutt og likt seg så godt. Han fikk med seg to-tre sesonger på tampen av epoken, før det hele tok slutt i 1979.

●

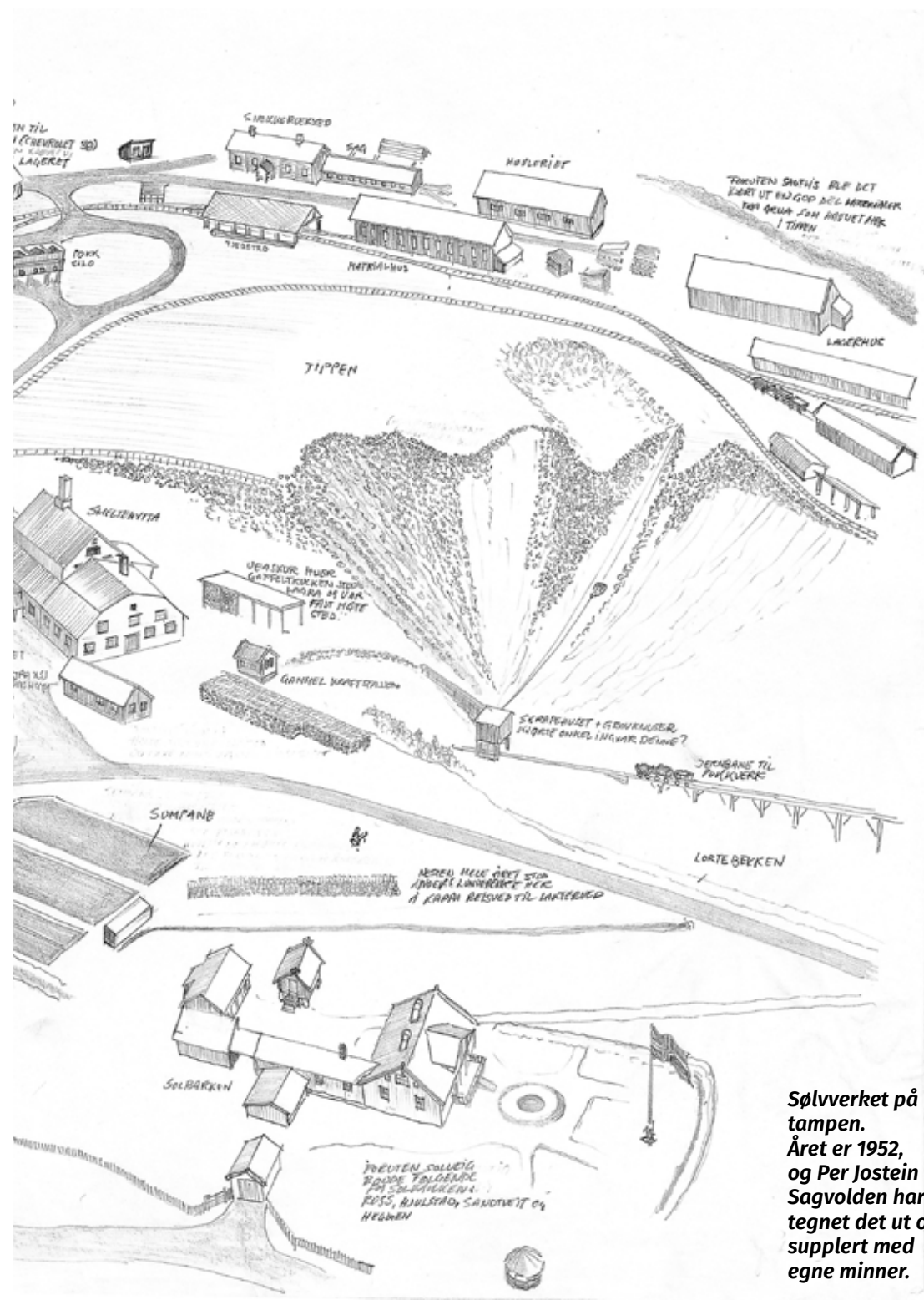
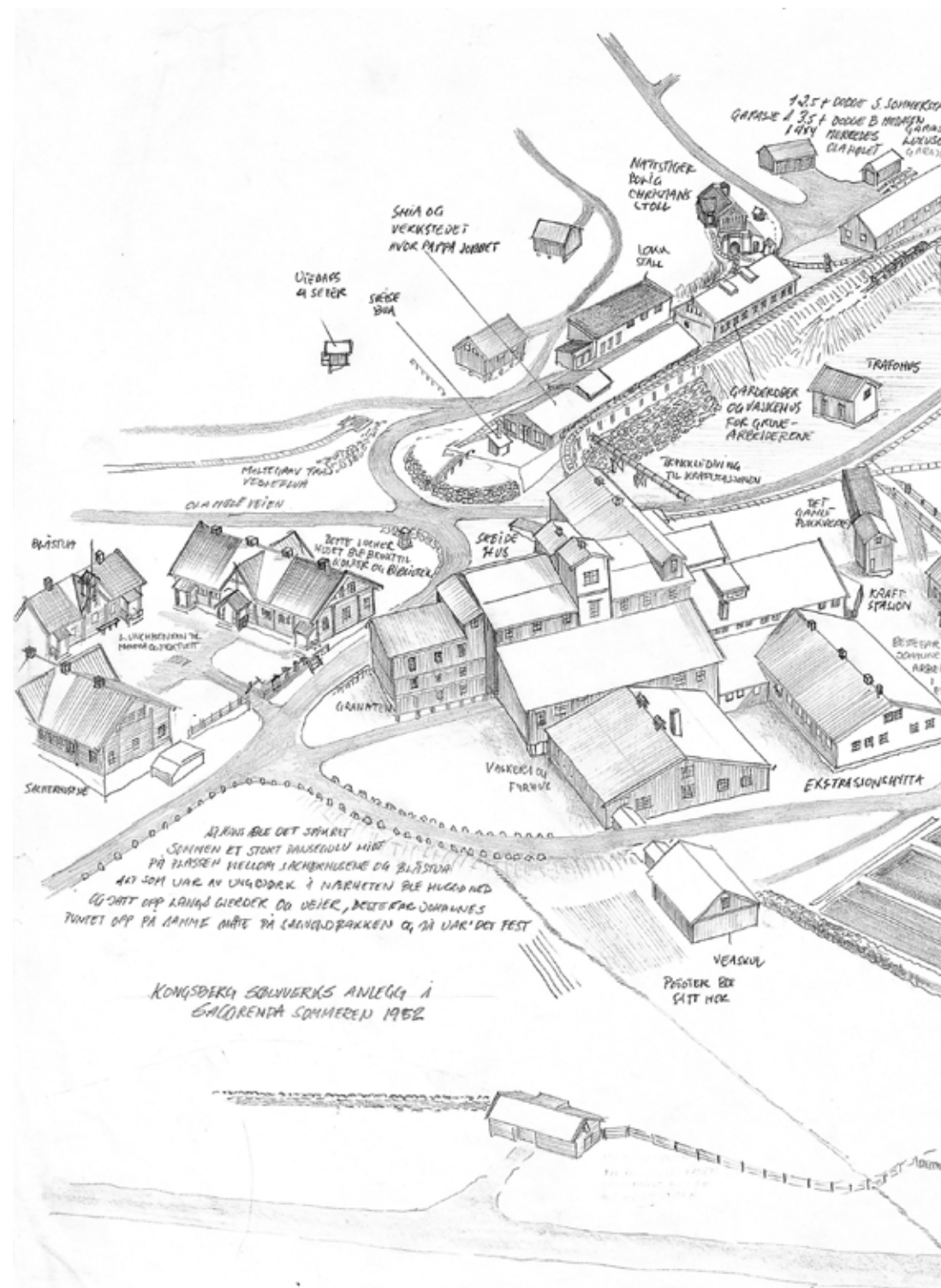
Fridtjof Olsen hadde gått ut i arbeidslivet som nykonfirmert, som nesten alle andre av sin generasjon. Så kom ordningen med førtidspensjon, Fridtjof hadde holdt det gående i bortimot 50 år, og syntes det kunne holde. Han søkte, og minnet flittig om søknaden.

Så opprant den store dagen: Formannen svinset forbi, og sa i farta: «Du Olsen, nå er det i orden med den pensjonen din!» «Sirru det!» sa Fridtjof lyst. Så snudde han seg, hektet jakka ned fra spikeren, klappet sixpencen på hodet, løftet armen til hilsen, sa «ha det, guttærr!», og gikk. Fra maskin, verktøy og det hele. Formannen ristet på hodet, gikk bort til maskinen og slo den av.

Kongsberg Sølvverk pakker stille sammen

Skriften på veggen hadde vært der allerede i 1930-årene: Sølvverkets dager var talte. Sølvprisene var lave, og en hadde bedre bruk for arbeidsstokk og ressurser andre steder, nå som landet skulle bygges opp igjen. I 1956 ble det oppnevnt et avviklingsstyre som skulle fordele boet og selge ut det de greide. At noen av nyere tids kulturminner i form av halvgamle anlegg og godt brukt utstyr forsvant i dragsuget, så en ikke den gang. 15. januar 1958 gikk siste sølvmengde til finbrenning i smeltehytta, og dermed var det slutt med 335 års sammenhengende drift etter sølv ved Kongsberg. Avviklingen fortsatte litt utpå 1960-tallet; eiendommer ble solgt, og skogen ble overført til Direktoratet for statens skoger.

Med dette som bakgrunn forlater vi bedriftene, og vender tilbake til Kongsberg by, og etter hvert – kommune.

Sølvverket på tampen. Året er 1952, og Per Jostein Sagvolden har tegnet det ut og supplert med egne minner.

Etterkrigstida: Gjenoppbygging,

nye tanker om samfunn og borgere,
og et arrangert ekteskap.

Et tidstypisk kompliment

Hellik Deildok og kona Gunvor var med i indremisjonen, og aktive i sangkoret. En kveld like etter krigen hadde de sunget for pensjonærene på gamle hjemmet, og gikk rundt og pratet etterpå. Hellik var født og oppvokst i Jondalen, og en gammel nabo, fru Vetlerud, rettet på brillene og anstrengte seg for å kjenne ham igjen.

«Nei, men er'e deg'a, Hellik!» utbrøt hun blidt, «så feit og fin du er blitt, da?»

Hellik tok det som det kompliment det var ment som. For den gang fru Vetlerud var ung, var fedme tegn på at en hadde gjort det bra i livet.³⁶⁰

«Det arbeidsintensive kvartsekel»

Etter frigjøringen hersket et tverrpolitisk og innbitt ønske om å reise seg så fort som mulig. De magre barnekullene fra mellomkrigstida kom ut i et arbeidsmarked som skrek etter folk, Arbeiderpartiet styrte trygt og sindig med fast flertall i Stortinget, LO ved sin side, og verdenskjente økonomer i staben. Og det gikk da også framover, med stødig økning i levestandarden som følge. Det ga støtet til oppblomstring av småbedrifter innen alt fra vareomsetning til industri. De hadde sine glansdager til oppimot 1970, da større enheter begynte å ta over, og «butikken på hjørne» etter hvert kom i klemme. Kongsberg fikk sin rundelige del av dette.

Bussedalen rundt 1960: Fortsatt handelssenter – så lenge det varer. Korvald 335.

I 1951 er nærmere 100 virksomheter representert på Kongsberg, litt avhengig av hvordan en grupperer bransjene.³⁶¹ Kolonialhandlerne er den overlegent største, med 19, fra enpersonsforetak og oppover til større firmaer. Så var det 13 som drev innen manufaktur: Herre, dame eller begge. Ti drev som slaktere eller

Utstillingsvinduet i Solid sko på 1950-tallet. Det er ikke akkurat påtrengende i sin markedsføring. OM 131.

med kjøttvareutsalg, likeledes var det ti firmaer innen bilbransjen: Alt fra salg og kjøreskole via reparasjon og drivstoff til bilhuggeri. På denne tida var bilholdet strengt regulert i landet. Det at så mange likevel kunne livnære seg av det i en så liten by, sier noe om etterspørselen, eller snarere suget etter å kunne nyte dette fenomenale, nye transportmidlet. Så var det syv kiosker og seks frisører, mens et 30-talls yrkesutøvere var alene på sitt felt.

Roar Wadd Fusche har gjort et grundig arbeide med å dokumentere virksomheten rundt Vestsida i det samme tidsrommet.³⁶² Og det er imponerende hvor oppfinnsomme folk var, og hva de kunne greie å leve av.

Det var mange damer som drev et eller annet; Fusche har tellet opp til 47 bare i den tida han husker. Og så var det utrolig tett mellom forretningene: 23 solgte brød, melk og/eller kolonial, fire av dem bare på Rogstadbakken, noen få titalls metre fra hverandre. På Korpemoen var det to, og så en på Numedalsveien i enden – syv stykker på vel 500 m! I Bussedalen hadde Dorthe Johnsen sin Kafe Krona på hjørnet til Kirkegårdsveien, frk. Skarra hadde en litt lengre borte, og så hadde Sara Laugerud melkebutikk med kafe med to stoler og et bord imellom. Det ble tre kafeer på vel 100 m. Fusche oppsummerer med å bemerke at «I dag er det et passelig stort Kiwi som rommer alle de 60-70 små og litt større forretningene som jeg har nevnt.»

Og så avrunder han slik: «Da får det ikke hjelpe at jeg skaffet meg lomme-penger til kino og godterier i stallane til Isaksen og Borge, hvor jeg samlet en masse tomflasker etter fyllikken. Og det får heller ikke hjelpe at det tidt og ofte sprang store, feite rotter fra grisebingene til Schjærden og over til Aktiebakeriets mjøllager.»

Fra krig til fred i kommunale papirer

Som sak nr 1 på bytingets møte 9. januar 1945 kom som vanlig godkjenning av de kommunale regnskapene.³⁶³ Det var dem for årene 1938 – 1943 som var ferdig reviderte. Budsjettet for 1938/39 hadde vært på kr 1 579 599, 28, mens regnskapet viste kr 1 701 865,38. Overskuddspostene summerte seg opp til kr 137 697,56, mens underskuddspostene samlet ble til kr 15 431,46. Slik var det for nær sagt alle andre regnskaper også. For det var ikke så mye å bruke penger på i et land under okkupasjon.

Som sak nr 2 kom oppnevning til kommunale ombud, i alt 38 i tallet:³⁶⁴ Styret for det kommunale bad, vergeråd, styre for folkekjøkkenet, brannstyre, pensjonskassa, trygdekontoret, sykehuset osv. Det er ikke mange unntak fra prosedyrene før krigen, i grunnen bare to: Til fattigstyret er det krav om at av medlemmene

skal minst en være kvinne – fornuftig nok – og en være medlem av «det statsbærende parti Nasjonal Samling».

I jordstyret er det et lignende krav: «Jordstyret skal oppnevnes av landbruks-selskapets styre i samråd med Nasjonal Samlings fylkesfører, som dog ikke skal delta i avstemmingen. Kfr. lov av 4/4 1941» Grunnen til at Nasjonal Samling var så opptatt av å få hånd om akkurat disse vervene må sees som en refleks av partiets grunnfilosofi: Alle skulle arbeide for fører, folk og fedreland så langt de maktet, så fattigstyret var viktig i kampen mot unnasluntring. Og det var landbruket som var grunnvollen i samfunnet. De øvrige medlemmene av nemndene var et tverrsnitt av befolkningen, med menn fortsatt i sterk overvekt.

Bytinget hadde sitt siste møte 26. mars. Som siste sak ble behandlet en fullmakt til ingeniør R.M. Ness om på kommunens vegne å forhandle om omdannelse av Buskerud Elektrisitetsforsyning til et interkommunalt verk.³⁶⁵ Umiddelbart etter har trykkeriet satt en tykk strek, og så følger: «I henhold til provisorisk anordning av 5. mars 1943 og kgl. resolution av 24. mars 1944 har fungerende fylkesmann i Buskerud oppnevnt overmontør Olaf Sørensen som ordfører i Buskerud» [sic!]

Med en tykk strek og feil navn på administrativ enhet ble altså overgangen til normalt styre markert. Deretter gikk et halvt år med til å renske styret, råd og utvalg for NS-medlemmer og mulige sympatisører, noen av dem forhastet skulle det vise seg. Først i september er en tilbake til den gamle tralten: Kongsberg Treindustri søker om å få bygge på fabrikkbygget sitt.³⁶⁶

Ordfører Lande ble satt under tiltale og dømt til 1 ½ år i fengsel, tap av stilling, og inndraging og erstatning på i alt kr 11 000,-.³⁶⁷ Han synes å ha ført en forsiktig linje i lokalstyret, som vi har sett, og hadde god styring på økonomien. Vitneprovene i landssviksaken etterpå tyder også på det. Og han henger i portrettarkivet over kommunens ordførere i rådhusets formannskapssal. Ikke alle avhoppende ordførere ble den æren til del i kommune-Norge etter krigen.

Bolignød

Boligmangelen var fortsatt enorm. Det var bygget svært få nye boliger; all kraft var blitt satt inn på å bygge forsvars-, kommunikasjons- og fabrikkanlegg for okkupasjonsmakten. Dertil var Finnmark og nordlige del av Troms blitt systematisk herjet og brent ned under tyskernes tilbaketrekning i 1944/45. Rundt om i hele landet ble det nedsatt nemnder for tvangsavståing av husrom. I september 1945 hadde Kongsberg Boligkontor fått den fornuftige ide at i ei slik nemnd

Et vakker syn like etter krigen: Nybygg, her på Myhrsløkka. KH 2779.

burde det sitte kvinner. Nemnda ble utvidet fra tre til fem ved at Anna Petersen og Kaja Evju ble valgt. Det var neppe noe attraktivt verv, for folk flest hadde det trangt fra før, og hadde lite plass å avse. Det ser dog ut til at nemnda kom rimelig godt fra det, protestene ble få og handterlige.

Noe hjalp det sikkert at flere søkte om kommunal garanti for å bygge på husene sine, da med mer eller mindre uttalt at hensikten å leie ut til folk som trengte husrom. De to første som søkte, var Niri Madsen og Astrid Hellerud. Begge fikk rentefrie pantelån: Madsen fikk kr 4000,- som 3. prioritet med avdrag på kr 400,- pr. år, det samme fikk Hellerud, som 2. prioritet. De skulle få følge av mange flere.

Valg i frigjøringsrusens skygge

De provisoriske og delvis oppnevnte kommunestyrene fra fredsvåren måtte snart erstattes med ordinære, valgte. Men det krevde ressurser og folk. Først 3. desember 1945 kunne det holdes ordinært valg på bystyre. På den tida var en omhyggelig med å få med yrkestittelen på kandidatene, så listene gir oss et gløtt inn i den sosiale stand og stilling til de folkevalgte.

Arbeiderpartiet ble størst, med 15 mandater. Øverst, med flest stemmer, tronet to kvinner, kontorbetjent (ved rådhuset) Hjørdis Håvardrud og husmor Anna Petersen – for dette var en tid da en visste at «husmor» var et yrke. Hadde velgerne gått lei av mannfolkstyre, og tatt et krafttak i kumuleringer? Så følger

Husmoryrket var tungt. Her vaskes klær på vaskebrett, som altså hverken er et instrument i bluesmusikk, eller en betegnelse på humper i grusveier. KH 2032.

overmontør (ved E-verket) Olaf Sørensen, altså han som ble oppnevnt til ordfører ved frigjøringen, fulgt av jernbaneankepspeditør Adolf Thorsen. Verksmester (ved KV) Ola Bråthen følger som nr 5, våpenarbeider Olaf Ødegård som nr 6, og lokomotivfyrerbøter Grim Longva som nr 7. På 8. plass finner vi våpenarbeider (og fagforeningsformann) Bernhard Foss, og så i tur og orden sølvverksarbeider Kittil Lofthus, skoleinspektør Mons Henden, våpenarbeider John Bringsrud, sølvverksarbeider Thorolf Fusche, våpenarbeider Fridtjof Olsen, sølvverksarbeider Paulus Lia og våpenarbeider Kristian Hansen.

Kommunistene fikk her som i landet for øvrig sterk uttelling for sin og Sovetunionens innsats under krigen, og ble nest størst med 11 innvalgte. Flest stemmer fikk lektor William Mikalsen, som her får stå som bevis på den tiltrekning kommunistpartiet øvde på godt utdannede folk på denne tida. Så stiller anleggsarbeider Arnt Ågren opp fra den andre enden av det sosiale spekteret som nr 2, mens rørleggermester Ole Berg er nr 3. Han hadde vært med i motstandsarbeidet, ble tatt, og fikk en hard medfart i forhørene av Gestapo. Etter ham følger snekker Sverre Wold, maskinassistent Fridtjof Langness, husmor Margot Olsen – gift med Fridtjof Olsen, for øvrig. Maler Alf Rudin er nr 7, våpenarbeider Johan Hvila nr 8 og avdelingsbestyrer Thor O. Syvertsen nr 9. Lista avrundes med brannmester Ole Mosebekk på 10. plass og våpenarbeider Edvin Bommen som nr 11.

Venstre fikk inn fire: Kontorsjef (ved E-verket) Johan M.A. Dokka, meieribe-

styrer Alf Rød, overrettssakfører Nils Sagaas og tannlege Sigmund Guttormsen. Kongsberg Borgerlige Vælgerforening – i praksis Høyre, forsterket med en og annen fra Bondepartiet – fikk inn tre: Overrettsakfører Torolf Eid, adjunkt Petter Auerdahl og fabrikkeier Eystein Markmanrud. En nykommer blant de borgerlige var Kristelig folkeparti, de fikk også inn tre: Snekker Leif Opsahl, ekspeditør Einar Johansen og oppsynsmann Arne Holtskog. Før krigen var det et vestlandsfenomen, en følge av en av de mange splittelsene i Venstre. Etter krigen vant de fotfeste over store deler av landet for øvrig, delvis en følge av kirkens kamp for borgerlige rettigheter og foreldrenes rett til å bestemme over barnas oppdragelse.

Formannskapet ble bestående av Thorsen som ordfører og Langness som varaordfører, og for øvrig Sørensen, Håvardrud og Foss fra Arbeiderpartiet, Wold og Mikalsen fra kommunistpartiet, Sagaas fra Venstre og Eid fra vælgerforeningen – altså en kvinne og åtte menn. Balansert representasjon mellom kvinner og menn lå ennå langt fram i tid.

Budsjettet forteller om dagliglivet

I bystyret forløp året 1946 i vant gjenge: Kjøp av lastebil til kommunen, bevilling til salg av landsøl og brennevin, garantier for lån, budsjett og regnskap, regnskap og budsjettendringer, og valg, valg, valg til styrer, råd og utvalg.

Budsjetter er gode kilder til historie på mikro-nivå. Av sak 45, 1946, «Om bykassens budsjett for 1946/47»³⁶⁸ framgår bl.a. at kommunen måtte skaffe ny skrivemaskin til ligningskontoret. Så skulle rådhuset få en regulær vaktmester, i stedet for fyringsmannen, som nå gikk av for aldersgrensen. Skolestyret hadde i forståelse med foreldrene kommet til at barna fra Bæver skole skulle overføres til byskolene, og da påløp en utgift på kr 4 500,- til skoleskyss. Det var sterk mangel på fagarbeidere, og det ble avsatt kr

Monument over krigens ofre. De ser mot inngangen til den gamle kinoen, og folkevittigheten ville ha det til at det var til minne om dem som hadde prøvd å snike seg gratis inn på forestillingene. ØRK.

24 890,- til opplæring. «På et sykehus bør en apsolutt ha en oppvaskmaskin», konstateres det nøkternt, og det er ført opp kr 3 500,- til det. Det gamle røntgenapparatet var også ferdig, og det er oppført kr 6 670,- til et nytt. Et minnesmerke over de falne under krigen kom på kr 5 000,-, mens bygningsrådet fikk greie seg med det kontormøblementet det hadde, og fikk beskåret budsjettet med kr 1 000,-. Vi runder av med en innføring som varsler den nye tid, om enn det skulle vise seg å ligge et stykke inn i framtida: «Med den økning som er i biltrafikken, mener formannskapet det forsvarlig å øke inntekten av motorvognavgift med kr 8 000,-»

Et pust fra den store verden

Samme år la Mikalsen fram følgende forslag til resolusjon:³⁶⁹ «Bystyret gir uttrykk for sin sympati for det spanske demokrati, og mener at vår regjering bør bryte enhver forbindelse med Franco-Spania». Franco hadde kommet til makten etter en lang, blodig og utmattende borgerkrig i 1936-39, stod på vennskapelig fot med Tyskland og Italia under krigen, og ble av mange sett på som nazismens siste rest i Europa. Hjelp til den demokratiske regjeringen hadde bred støtte innen arbeiderbevegelsen før krigen, og mange ønsket å fortsette dette også etter.

Saken ble oversendt Formannskapet. Men Mikalsen steinhugg. Formannskapet vedtok følgende innstilling, rimeligvis mot kommunistenes stemmer, uten at det er protokollført:

«Bystyret finner ikke noen grunn til å stemme for lektor Mikalsens forslag fordi bystyret nærer full tillit til regjeringens politikk overfor Franco-Spania og derfor mener det unødvendig å fatte noen resolusjon som av lektor Mikalsen foreslått.»

Ved behandlingen i bystyret fremmet Sagaas et alternativt forslag: «Bystyret uttaler at det ligger utenfor dets virkefelt å vedta resolusjoner om utenriks forhold.» Forslaget falt med 21 mot 14 stemmer. Sagaas ønsket tydeligvis å avskjære muligheten for «utenriksdebatter» i framtida, men det ville ikke flertallet gå med på. Det så vel for seg at det kunne være greit å holde muligheten oppe, bare ikke for kommunister. Deretter ble Formannskapets forslag vedtatt, som ventet mot kommunistenes stemmer.

Husmorvikarer, hjemmetjenestens fortropp

I 1946 kommer også de første ansatser til hjemmetjenesten. 14. september det året fikk kommunen følgende skriv:³⁷⁰ «Ang. husmorvikarer.

Undertegnede foreninger tillater seg herved å søke om en bevilgning til foreløpig ansettelse av 2 husmorvikarer innen Kongsberg kommune.

Slik som forholdene har utviklet seg, er det praktisk talt umulig å oppdrive litt hushjelp selv i de mest nødvendige sykdomstilfeller. Enhver kan forstå hvor fortvilet situasjonen er for eksempel for den husmor som etter barnefødsel kommer hjem etter ca 4 dagers opphold på sykehuset uten å kunne få en håndrekning til det arbeide som venter.

Det er meningen at husmorvikarene blir helt kommunale og at det velges et styre til å disponere over dem. Vi vedlegger forslag til reglement og lønnsvilkår m.v.

Håper på en velvillig og snarlig behandling av denne sak som er av så stor betydning for byen.»

Brevet er underskrevet av det som fantes av kvinneorganisasjoner i byen, fra høyre til venstre og fra bunn til topp i politikk og samfunnsliv: Handelsstandens kvinneforening ved Solveig Bragnes, Håndverkernes kvinneforening ved Margrethe Gunnes, Kongsberg Husmorlag ved Signe Omsland, Kommunistenes kvinneforening ved Margot Olsen, Kooperative kvinneforening ved G. Moberg, Kongsberg arbeiderpartis kvinneforening ved Hjørdis Håvardrud, Røde Kors ved Elise Sverdrup, Lottene ved Wenche Fodstad, Sanitetsforeningens eldre avdeling ved Astrid Magnussen, og den yngre avdeling ved Randi Istad.

Bakgrunnen er at krigen hadde snudd opp-ned på mye av ervervslivet også: Okkupasjonsmakten satte i gang stor økonomisk aktivitet, mange menn var utenfor arbeidslivet: Til sjøs, i utestyrkene, i hjemmefronten, i dekning...., og det ble da plass for kvinner. Og da gå tilbake til stillingen som «pike» med rom, fri onsdags kveld og en heller beskjeden lønn? Nei, bedre muligheter hadde åpnet seg.

Rådmannen fattet seg i korthet: Han anbefalte forslaget, og la ved en oppstilling som for resten av budsjettåret viste lønn til to husmorvikarer på kr 3 500,-, telefon kr 200,- og tilfeldige utgifter kr 100,- Det kommunale tilskuddet ble stipulert til kr 2 925,-, og inntektene med kr 1 875,-. Det foreslåtte reglementet ble også anbefalt vedtatt:

1) «Husmorvikaren arbeidet i Kongsberg og ledes av et styre på 3 medlemmer med personlige varamenn, hvorav 2 kvinner med varamenn velges av bystyret, og det 3. medlem med varamann av og innen formannskapet. Funksjonstiden for styret er valgperioden.» Vi ser her hvordan kvinnene med sikker hånd tar styringen, sikrer seg flertall, og forankrer det hele i bystyre og formannskap, mens normer for rettskriving henger igjen: De har varamenn.

2) «En husmorvikar skal tiltre når husmoren er syk, overanstrengt eller av

andre grunner er borte fra hjemmet. Hennes arbeid blir å erstatte eller hjelpe husmødrene i det daglige stell i et hjem, og hun må kunne ta på seg det arbeid som normalt hører inn under en husmors daglige arbeid i hjemmet. Hun må ha omsorg for alt og alle, i første rekke barna, og samtidig ta over det almindelige husarbeid med matlaging, servering, reingjøring, ukevask og nødvendig søm, og således være kyndig i alt forefallende arbeid.» Så husmor var et yrke, om noen fortsatt skulle være i tvil.

3) «Av attester fordres læge-, vandels- og attest fra tidligere arbeidsgivere eller skoler. Gjensidig oppsigelse er en – 1- måned.» Ingen tilfeldigheter i så viktige spørsmål, nei.

4) «Husmorvikaren kan disponeres i hjemmet til husmoren blir arbeidsdyktig eller hjelp kan skaffes. I tilfelle av at det er stort behov for husmorvikaren, bestemmer styret hvor lang tid hun skal avstås til hver enkel familie. I tilfelle mangel på beskjeftigelse disponerer styret over husmorvikaren». Her ville det bli konkrete, og nok også ofte vanskelige avveininger, for behovet var stort.

5) «Arbeidstiden skal være 9 timer daglig iberegnet spisetid, men tidspunktet må tilpasses de forskjellige hjem. For husmorvikaren betales kr 3,- pr. dag i sykdomstilfelle, ellers kr 5,- pr. dag. Betalingen for husmorvikaren blir å føre til inntekt under vedkommende post i budsjettet.» Arbeidstiden ville sikkert arbeiderkvinnene ha slått entydig fast, arbeiderbevegelsen hadde ført en lang og seig kamp for dette.

6) «Husmorvikaren lønnes f.t. med kr 250,- pr. måned + fri telefon som utre-

**Et ryddig og velorganisert kjøkken var husmorens beste hjelp.
OM 293.**

des av kommunen. Eventuell overtid må dog betales av den husmor hvor hun til en hver tid er beskjeftiget. Husmorvikaren har fri hver søndag, og har 3 ukers sommerferie.» Til sammenligning kan nevnes at en av underskriverne, Hjørdis Håvardrud, hadde kr 426,- pr. måned, men så hadde hun da også ansvar for regnskapsførsel, og lang fartstid i kommunen. Bak bestemmelsen om overtid aner vi borgerlig økonomisans, bak bestemmelsene om søndagsfri og ferie skimter vi sosialistene.

7) «Husmorvikaren har taushetsplikt med omsyn på hva hun måtte seg og høre i de forskjellige hjem hvor hun arbeider.» Ja, en fikk nok både se og høre litt av hvert.

8) «Hvis husmorvikaren utsettes for dårlig eller hensynsløs behandling eller det stilles urimelige krav til henne, må hun straks melde fra til sine foresatte som bestemmer om hun skal fortsette arbeidet eller ikke.» Det var sikkert tverrkvinnelig erfaring at dette kunne være et aktuelt problem.

9) «Alle henvendelser om husmorvikaren skjer til formannen i styret, tlf nr.....» Formannen var nok for det meste ei kvinne, men tittelen var nå engang det den gang. Og uansett: Dette måtte de ha kontroll på, om ikke alle og enhver skulle gå direkte til husmorvikaren.

Kommunestyret gjorde noen få endringer. Den viktigste var at styret ble utvidet, og vi merker oss en viktig ortografisk presisering: «Husmorvikaren arbeider i Kongsberg og ledes av et styre på 5 medlemmer med personlige varamenn. 4 kvinner med varakvinner velges av bystyret etter forslag av byens kvinneorganisasjoner. Det 5. medlem med varamann velges av og innen formannskapet.» Og så fikk §5 en viktig tilføyelse, etter forslag fra Fridtjof Olsen (og innspill fra kona?): «Vanskeligstilte familier kan på søknad til styret ytes gratis husmorvikar.»

Om framgang i livet, og pensjonens velsignelser og mysterier.

Ole Helleberg (1878-1962) hadde slått seg gjennom livet som hestekar, småbruker, sliperiarbeider og nødsarbeider. Han opplevde å se alle tre sønnene og de to svigersønnene fast ansatt i Fabrikken. Slik framgang i livet hadde han knapt trodd var mulig.

Han fikk alderstrygd i 1948, en 45-50 kr måneden. Det syntes han nesten var for galt. Han hadde aldri sett seg råd til å stå i en av de private pensjonskassene som da fantes. Og så mye penger på en gang hadde han knapt hatt mellom hendene. Så han realiserte en gammel drøm: Han kjøpte seg hest.

Da folkepensjonen ble innført i 1960, fikk svigerinnen Anne Kittilsen (1882-1965) en blå postgiro i postkassa. Det måtte være feil, mente hun: Hun hadde pensjon etter ektemannen Jon, som hadde vært fast ansatt i kommunen. Nieser og nevøer prøvde å forklare henne at dette var penger hun hadde lovlig rett og krav på. Men nei: Hun hadde pensjon etter Jon, så da måtte det være feil. Det gikk noen måneder før de fikk overtalt henne, og da med den begrunnelse at om hun ikke tok imot, ble det rot i systemet. Og det bøyde hun seg for³⁷¹

Alderstillegg og lønnsjusteringer

Slikt måtte i adskillige år godkjennes av kommunestyret, og her skal vi følge en av dem, bygartner Eriksens. Den er representativ for den snirklete saksgangen det ofte førte til, og for den ikke mindre snirklete lønnsfastsettingen som da gjaldt:³⁷²

«I skriv av 17/10 f.å. peker bygartneren på at hans lønn etter den nye overenskomst bare økes med kr 115,- pr. år, mens de øvrige har fått en økning på kr 150,- Hans tidligere avlønning var kr 4 200,- pr. år + dyrtidstillegg kr 1 254,- = kr 5 454,- uten alderstillegg Etter den nye overenskomst blir lønnen som for brannkonstabler kr 4 415,- + dyrtidstill. kr 654, + to alderstillegg a kr 250,- = kr 5 569,-. Hans mening er at det er feil å plassere ham i samme lønnsklasse som brannkonstabler idet han har en selvstendig stilling med folk under seg og har eksamen fra gartnerskole. Han fremholder at han bør komme i samme lønnsklasse som brann- og feiermester.»

Den kommunale lønnsnemnda avviste indirekte Eriksens krav om likestilling med brannmestere. Som plaster på såret uttalte den at bygartneren måtte antas å ha krav på tre alderstillegg, da han hadde arbeidet «mer eller mindre fast ved

kommunen i adskillige år.» Det siste gir jo anledning til noen tanker omkring ordenen i de kommunale ansettelsesapirene.

Selvstendighet for Jondalen!

Jondalen var landets eneste kirke- og skolekommune, beæret med egen lov i Norges lover, og delt mellom to fylker, tre prestegjeld og fire kommuner. NS-styret hadde vedtatt at den skulle bli fullverdig kommune fra 1. juli 1944. Selvstendighet var ønsket, men nazi-stemplede vedtak skulle en så vidt mulig ha seg frabedt. Jondølene trenerte, og de rakk ikke å sette det i verk. Forslaget ble trukket tilbake etter krigen.³⁷³ Ordningen var fortsatt like upraktisk for jondølene, så de fremmet på nytt. Den gikk til den statlige Kommuneinndelingskomiteen, som uttalte at Jondalen var en geografisk enhet, men lot det stå åpent om det skulle bli eget herred eller innlemmet i et annet. Rådmannen innstilte på at i fall den ble eget herred, burde Stengelsrud skolekrets høre til det. Bystyret hadde ingen innvendinger – og så stoppet det opp. Først ved kommunesammenslåingen i 1964 ble saken løst ved at Jondalen gikk inn i den nye kommunen.

Astmahjemmet – en takk for danskepakkene

Under krigen fikk Norge adskillig mathjelp fra Danmark, «danskepakkene» som de ble kalt, og flere steder ville folk gi noe igjen. Kongsberg Røde Kors ønsket å

Astmahjemmet, en takk for «danskepakkene» under krigen.
YNGS 2.

bygge et sanatorium for danske asmatiske barn, og hadde funnet ei egnet tomt ved Fredriksstoll.³⁷⁴ Sølvverket ga fri grunn, rådmannen innstilte på fritak fra eiendomsskatt, og bygget stod ferdig i 1950, til glede for asmatikerne fram til 1979, da medisinsk behandling og andre reisemål gjorde det overflødig. Det blir nå drevet som rekonvalsenssted under navn av Fredheim Livsstilsenter.

Nytt valg, for å komme i rett tur

Krigen hadde forstyrret valgperiodene, og for å komme i rett tur med dem ble det avholdt nytt valg til bystyre 20. oktober 1947. Arbeiderpartiet gikk fram til 18 mandater, kommunistene gikk tilbake og fikk ni. De borgerlige fikk til sammen ti, som sist. Av de framlagte forslagene til formannskapet ser vi at verden er tilbake mot det «normale»: Arbeiderpartiet har menn på de sikre plassene, første kvinne, våpenarbeider Selma Røgeberg, kommer først på 10. plass.³⁷⁵ Kommunistene var ikke bedre: Husmor Margot Olsen kom på 11. og siste plass på lista deres. Venstre hadde husmor Thora Busengdahl på 9. og sin siste plass, de to andre borgerlige listene hadde ingen. Formannskapet kom til å bestå av bare menn, fem fra Arbeiderpartiet, to fra kommunistene, en fra Venstre og en fra Borgerlig velgerforening. Røgeberg ble Arbeiderpartiets alibi på 1. varamannplass, og møtte nok noen ganger. Kommunistene støttet Thorsen fra Arbeiderpartiet som ordfører, men fikk liten takk for det: Deres kandidat som varaordfører, Langness, fikk bare deres egne stemmer. Kampen mellom kommunister og arbeiderpartifolk om innflytelse i styre, stell og fagbevegelse var godt i gang også på Kongsberg.

... men gamle problemstillinger

Den som trodde at byråkratiet var mindre dengang, får tro om igjen. Her kommer et lite knippe innføringer fra senhøsten 1947,³⁷⁶ fra ei tid da «alt» var rasjonert:

19.11.: Fordelingskontoret for slakt melder om ankomst av 5162 kg kjøtt til dekning på merke 137. Forsyningsdepartementet melder om sukkeranvisning til August Nygaard. Det bemerkes at brevet er uten underskrift, noe som selvsagt var mistenkelig. Trodde Forsyningsnemnda at noen hadde tiltusket seg departementets brevark, og prøvde seg på svindel, kanskje?

21.11.: Fylkesforsyningsnemnda orienterer om månedlige oppgaver over rasjoneringslegitimasjoner for tekstilvarer for de handlende, og om oppgaveskjema for de handlende på skotøy. Kongsberg Våpenfabrikk sender søknad på gardiner.

23.11.: Kåre Helliksen, Harry Bråthen, Asbjørn Johnsen og Olaf N. Kasin får

Eksempel på rasjoneringskort fra denne tida.

rasjoneringskort tilsendt i posten – rekommandert, naturligvis, for å unngå at uvedkommende snapper dem opp.

24.11.: Bergen forsyningsnemnd melder at Anker Hafnor har fått erstattet 532 tekstilmerker etter totalforlis med s/s Ingestre.

Ny rådmann – en sak med politikk i

En rådmann må ikke bare være sterk i lovverk, en flink økonom og en tydelig leder, han må også ha nese for hva det politiske flertallet til enhver tid ser på som viktig. Rådmann Wilhelm Ottesen falt for aldersgrensen i 1948. Han hadde tjent byen trofast og godt siden 1923, og kommet hederlig fra hårnålssvingene under krigen. Nå skulle etterfølgeren skaffes, og 12 søkere hadde meldt seg.³⁷⁷

Anders Aarset, konstituert fylkesmann i Oppland, ble innstilt som nr 1, Erik Johan Severt, sekretær i handelsdepartementet som nr 2, og Torolf Eid, politimester på Kongsberg, som nr. 3. Formannskapet fulgte innstillingen hva gjelder Aarset, men som nr 2 ble Leif Wahlø, bestyrer ved Kongsberg Samvirkelag, innstilt med fem mot fire stemmer. Wahlø var en god og erfaren samvirkelagsmann, men var det nok til å bli en god rådmann? En øyner her en «politisk» vurdering: Samvirkebevegelsen var venstresidas eget omsetningsledd, og det var Arbeiderpartiet som dominerte den. Det synes som om «politiske» vurderinger fulgte saken til bystyret: Der foreslo Petter Auerdahl sin partifelle Eid. Ved

endelig avstemming fikk Aarset 30 stemmer, og ble tilbudt stillingen. Han takket imidlertid nei, og Wahlø og Eid trakk søknadene sine. De hadde vel innsett de politiske implikasjonene.³⁷⁸

Dermed seilte det opp en kandidat som ikke var innstilt: Guttorm Friis, Skjervøy, «bestyrer av de kommunale kontorer samme sted» som han presenteres som i søkerlista. Rådmannen refererer til en uforbeholden anbefaling fra Justisdepartementets kommunalavdeling, og innstilte Friis som nr 1.

Friis tok imot stillingen og ble kommunens lengstsittende rådmann, 30 år, til utgangen av 1977. Selv beskriver han møtet med sitt nye hjemsted slik:³⁷⁹

«En grå, malingsslitt by med nesten åtte tusen innbyggere, med hestetrafikk og et fåtall biler å se på de gruslagte gatene. Bare Klokkebakken hadde fast dekke, brolegning til og med, et kommunalt krafttak fra en svunnen tid. De to bydelene, Vestsiden og Nymoen, med hver sitt vinmonopol, var forbundet med en trebru, lagt i bue med høydepunktet midt på brua. I det råtnende treverket vokste gress og småbjørk som lot til å trives svært så bra.»

Friis var rådmann i en periode der byen vokste som aldri før, nye oppgaver ble lagt på kommunene, og store endringer i lokalsamfunnet fant sted. Han spilte en sentral rolle i alt dette, og ble med god grunn hedret med Kongsbergmedaljen da han gikk av, og Kongens fortjenestemedalje i gull.

Nybrua, av tre, men uten småbjørk. KH 2347.

Ny Nybru i rasjonerings skygge

Det var lenge siden Nybrua hadde levd opp til navnet sitt; den var bygget ny etter flommen i 1860. Bedre var det ikke blitt av at noen i yr og fuktig glede over fredsåret hadde feiret «drekke-dagen» natt til lille julaften ved å gjøre opp bål på den.³⁸⁰

«Denne sak har vært berørt utallige ganger i formannskapet de siste par år og det er sendt flere henvendelser til myndighetene om at spørsmålet måtte løses så fort råd var. Kommunen ved byingeniøren har frasagt seg et hvert ansvar for eventuelle ulykker som følge av den dårlige forfatning den nåværende bru befinner seg i» innledes saksframlegget.³⁸¹ Sølvverket, dvs. staten, var forpliktet til å yte 7/9 av kostnadene ved bygging og vedlikehold av brua. De var beregnet til kr 550 000,-, hvorav ca kr 125 000,- da falt på kommunen. Men byggevarer var strengt rasjonert. Samtidig som brua var under bygging, var Hotell Gyldenløve under oppføring. Så manglet det sement til brua, mens hotellet hadde bra om det. Rådmann Friis var engasjert i begge saker, og beordret sementen til brua, mot løfte om bytte etterpå. Men akkurat da kom kontrollen! P.J.Spiten som var leverandør, ble trukket for retten – og frikjent, under henvisning til at rådmannen var «medskyldig». Påtalemakta anket, men en fornuftig Riksadvokat fikk stanset saken før komedien ble komplett.³⁸²

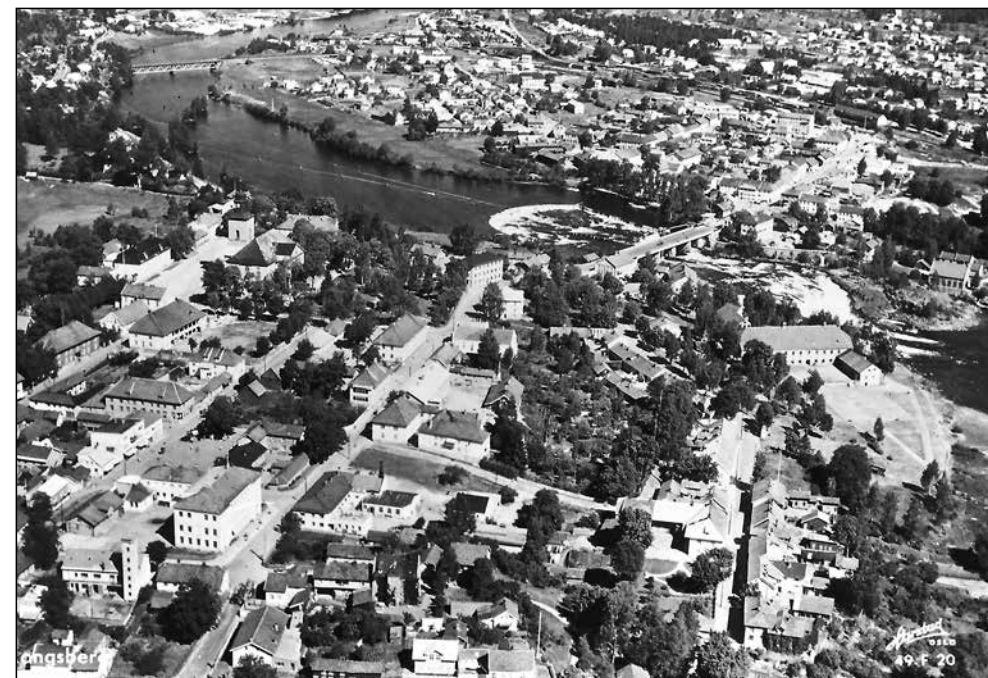
Brua stod ferdig i 1952 og hadde en innkasset vannledning langsmed østre fortau, som ungene syntes det var fryktelig morsomt å prøve å gå på. For at vannet ikke skulle bli stående stille i ledningen og fryse, var det satt på en «svikk»: Et lite vannuttak som sendte en tynn stråle ned i Nybrufossen –den lokale utgaven av «manneken pis». Om vinteren ble det en isfigur utav den, som ble et lite landemerke i byen.

Ny fossedebatt i gjenreisnings skygge

Nybrufossen ble selv gjenstand for debatt. Elektrifisering var tidens løsen, og styret i verket hadde hatt flere følere ute: I 1940 ville det kjøpe Piker- og Langeidfossene for kr 25 000,-. Bystyret sluttet seg til, men departementet nektet.³⁸³ Det var kommet nye herrer i landet, som nok kunne se slike ting annerledes.

Saken kom opp i full bredde i 1949. Året i forveien hadde kommunen fått tilbud om å kjøpe Gamlebrufossen for kr 50 000,-, og eiendommen til Kongsberg Tremassefabrikk (ved Fabrikkfoss) for kr 200 000,- dog uten fallrettigheter.³⁸⁴ Det ga mulighet til å bygge ut begge fossene under ett. Da ville riktignok den mellomliggende elvestrekningen bli delvis tørrlagt, men det fikk nå være så sin sak.

Så kom Vassdragsvesenet på banen: En burde jo ta med Fabrikkfoss når en

Flyfoto fra 1950-tallet med en omdiskutert Nybrufoss i sentrum. KH 2305.

først var i gang. Men Kongsberg Våpenfabrikk eide halvparten av den, og hadde billig kraft fra egen stasjon der, og liten grunn til å gå med på vidløftige utbygginger. Det ble ikke noe kjøp. El-verket moderniserte i stedet sin egen stasjon, som nå var blitt betenkelig nedslitt, i 1957-58. I 1960 sikret en seg så Kongsberg Sølvverks halvdel av Nybrufossen, så en eide den hele.

I 1964 solgte Vassdragsvesenet Gamlebrufoss og sin del av Fabrikkfoss til Buskerud fylke. Rådmann Friis konstaterte at kommunen ikke hadde penger til å være med på leken, og innstilte på at den ikke ville motsette seg at fossene ble bygget ut. Slik ble det også, men ikke uten skjærmysler: Saken satte vondt blod el-verksinteressene imellom. Men Nybrufossen var reddet, i praksis for godt, skulle det vise seg: En drabelig runde i årene 1972-1977 endte med at el-verkkstyret la saken på is; motstanden var for stor. Noen tekniske forbedringer er gjort i inntak og maskineri siden. Det hjelper på kraftproduksjonen uten at det har gått ut over synsinntrykket.

Nytt vidundermateriale.

Like etter krigen skumpet Arne Helleberg og en kamerat, Bernt Garaas, seg hjemover fra Oslo på et overfylt tog. Da kom Reidar Viken inn i kupeen med samme reisemål. «Vil dere se framtidens materiale?» spurte han hemmelighetsfull. Så fisket han opp en glasslignende terning og pælmet den i gulvet. Arne og Bernt dukket seg for glasspruten de ventet. Men terningen var like hel!? Det var plastikk, forkynte Viken, bare vent! Og gjett om han fikk rett. Jeg husker enda da bergmannen med sølvstuff på ble lansert som souvenir rundt 1960. Den var av ekte plast!³⁸⁵

Tradisjonell selvbergning

Mauritz Apeland hadde kjøpt småbruket Tommelsplassen (gnr 7387/2) i Veungsdalen, og hadde drevet det opp til å fø en hest og to kuer.³⁸⁶ Skogen som hørte til, var imidlertid solgt fra, og nå søkte han kommunen om å få den tilbake ved hjelp av jordlovens bestemmelser om tvungen avståelse. Dermed kunne han få beiterett og tømmer til husfang, og det viktigste av alt: Direkte tilgang til sølvverksskogene, der eiendommen hadde tinglyst beiterett.

Jordstyret hadde gått grundig inn i saken, og befart så vel eiendom som skogstykke. Det avrunder med å gi Apeland attest for å være en flink og driftig mann som hadde drevet eiendommen sin godt opp. Han fikk enstemmig tilslutning til sitt ønske, noe formannskapet sluttet seg til, men bystyret utsatte saken i påvente av nye opplysninger.

Da den kom opp igjen forelå en protest fra eieren av skogen, Erika Simenstad:³⁸⁷ Det var tatt med en annen skogteig hun også eide, og hun hadde også bruk for skog til sin egen eiendom. Det første ble tatt hensyn til, men Simenstads hovedbøle lå på den andre sida av Lågen, så den del av protesten ble avvist. Kommunestyret sluttet seg til med 25 mot 11 stemmer.

Ingen fred for vannverket

Utfordringen med å skaffe byen nok vann var fortsatt der. Det skulle bli en gjenganger, og blant de store kommunale sakene de neste 40 årene. Noe hjalp det at den gamle pumpa i vaskehuset ved Nybrua i 1947 ble byttet ut med ei ved Postbrubekkens utløp i Lågen. Den hadde kløringsanlegg, for fremdeles var forurensingen av Lågen oppstrøms moderat: Vannklosettet var ikke blitt allemanns-

eie. Men vannet var nær frysepunktet, og det førte til frost i ledningsnettets rett som det var.

Den nye byingeniøren, Erling Syvertsen, laget en oversikt over saken i 1948.³⁸⁸ Trykkforholdene på Nymoen var bra, på Vestsida var det verre, og så begynte ledningsnettets å dra på årene: 70 år for en dels vedkommende, mens normal levetid var regnet til 40-50 år. Samtidig steg vannforbruket pr. person, mens innbyggerantallet vokste. Syvertsen tar så for seg de fire alternativene Tunold-Hansen utredet, og kommer så med et femte: Dam i Funkelia. Det vil gi mye bedre trykk på Vestsida, et magasin på 700 000 m³, med godt tilsig, og to vannverk som kan drives uavhengig av hver andre. Men dårlig tilgang på penger og byggematerialer satte en stopper for det denne gang også.

Utenrikspolitikk igjen.

Kommunistgruppa ga ikke opp linja fra 1946 uten sverdslag. I 1949 tro de til med et forslag til uttalelse mot opprusting og mot amerikansk imperialism, og fred og fordragelighet med Sovjetunionen. Forslaget åpner med ikke mindre enn: «Kongsberg bystyre vil på det sterkeste fordømme regjeringens holdning i nedrusningsspørsmålet (...)» Rådmannen har følgende lakoniske kommentar: «Jeg tilrår at saken forelegges bystyret med forslag til slikt vedtak: 'Saken gir ikke anledning til noen uttalelse fra bystyrets side.'»³⁸⁹ Formannskapet sluttet seg enstemmig til, altså også kommunistenes to representanter. Bystyret strødde sand på med 30 mot 6 stemmer, kommunistenes egne. De må ha visst det var forgjeves, men partilinja sentralt prediget nå en gang slike initiativ den gang.

1950: Landssvikoppgjøret avsluttes, og moderniseringen påbegynnes

Bystyresakene for 1950 viser omslaget til de nye tider.³⁹⁰ Først kommer en grundig revidering av regnskapene for 1947/48, der diskresjon fortsatt ikke er fremtredende. I posten for barnebidrag er f.eks. anført: «Gjelder bidragssak Georg Møthe og må ansees absolutt uerholdelig. Han har 3 bidragssaker gående og det visstnok er på tale å få ham på tvangsarbeid.»

Om Reidar Vikens lån på kr 32 000,- fra 1944 til veddrift er bramfritt bemerket: «Beløpet er i sin tid anmeldt i Vikens landssvikbo v/sakfører Førstøyl, som på forespørsel opplyser at Viken sannsynligvis vil oppta lån for å ordne opp i sine forpliktelser.»

Lånet kom opp på neste bystyremøte som sak 7, som vitner om vilje til å komme fram til en minnelig ordning. Etter en gjennomgang kommer følgende utdypende forklaring i saksframlegget:

«Hans bokfører, herr Evju, hevder at Viken hadde et tap på leveransene på ca kr 67 000,- på dem. På forespørsel fra meg til herr Viken om hvorfor han kunne fortsette med en slik dårlig forretning, har han svart at han under krigen allikevel betalte det meste av inntekten i skatter, så tap på vedleveransen spilte for så vidt ingen større rolle for ham.» Viken drev altså skatteplanlegging, men Friis erkjenner at kommunen neppe kunne fått billigere ved på annen måte.

Saken endte med at bystyret krevde full dekning innen 01.01. 1952, med 25 mot 11 stemmer.³⁹¹

Som sak 3 kommer utvidelsen av kirkegården ved den nåværende Teknologiparken mot vest; det begynte å bli lite areal, og de ca 5 mål grunn ble verdsatt til kr 1,50 for dyrket og dyrkbar mark og kr 0,30 for fjellgrunnen på Smith-åsen. Eierne hadde sagt seg villig til å selge til takst, etter å ha tenkt over saken i to år.

Sak 4 gjelder kjøp av tomt til ny skole for Vestsida: «Ervervelse av G. Skarsteens eiendom og A/S Kongsberg Treindustri's tomt ved Boecks gate for bygging av ny folkeskole.» Fødselstallene gikk stadig oppover, og kommunen må ta grep, anfører Rådmannen, og fortsetter med at Nymoens skole med tid og stunder bør nedlegges, den ligger meget uheldig til, er temmelig mangelfull, og opptar en plass som er ypperlig egnet til forretningsbygg. Fredheim skole var imidlertid i god stand, og kunne brukes parallelt med oppføringen av nybygget.

Kongsberg Treindustri ble grunnlagt i 1935, og var en veldrevet og omtykt arbeidsplass som spesialiserte seg på radiokabinetter.³⁹² I 1948 brant den ned, og det var uaktuelt å bygge på samme tomta. Kommunen kunne derfor få kjøpt den. Grosserer Godtfried Skarsteen var en hardere nøtt. Han hadde reist til Danmark i ung alder og gjorde det godt der innen fabrikasjon av radioer. Han forlangte kr 6,- pr m² for i alt 10 mål av eiendommen, noe Rådmannen fant alt for høyt: Vanlig tomtepris i området var ca kr 1,50. Skarsteen hadde uttalt at han overveide å testamentere eiendommen til kommunen mot at den ble utlagt til park, men Rådmannen fant det til liten hjelp i og med det var skoletomt som manglet. Han tilrådte ekspropriasjon om nødvendig, noe Formannskapet sluttet seg til. Enden på visa ble at kommunen fikk kjøpt de nødvendige mål til skoletomt. Skarsteen opprettet siden et legat for støtte til utdanning av ungdom, som i skrivende stund fortsatt eksisterer.

Sak 5 dreide seg om å gi Formannskapet fullmakt til å avgjøre søknader om garanti for lån i Norges Småbruk- og Bustadbank. For så kort tid etter krigen husket folk fortsatt matmangelen, og det var stor interesse for å få seg et småbruk med jord.

Vestsiden skole fullt utbygget. Foto KKE.

Sak 6 gjaldt oppføring av boligbygg på tomten etter brannvesenets sprøytehus på Kirketorget, det nåværende Kirketorget 4. De to leilighetene skulle huse rådmannen og rektor ved gymnaset, som da begge hadde krav på embedsbolig. Leilighetene skulle bestå av to stuer, et arbeidsrom, kjøkken, entre og fire soverom samt kjellerrom, WC og bad – altså topp moderne og romslige etter datidas forhold. Riksantikvaren hadde godkjent tegningene, da strøket hadde krav til antikvarisk tilpassing. Så begynte vanskene: Rektor Esp hadde eget hus på Raumyr og ville heller bo der, om kommunen spanderte litt på utvidelse og oppussing. Det var det ikke hjemmel for, anfører Rådmannen. Så dukket det opp en interessant forespørsel: Postverket skulle desentraliseres, og hadde bruk for kontorer og leilighet. Det ble det heller ikke noe av, og byggesaken ble utsatt. Først i 1958 kom den opp igjen.³⁹³ Huset ble bygget, men ble for det meste leiet ut til kommunalt personale som hadde behov for husrom mens de så seg om etter noe å kjøpe selv. For ordningen med embedsbolig var på vei til å gå ut på dato; folk foretrakk egne hus.

I sak 10, «Justeringer av en del stillinger i lønnsregulativet», får vi nok en innføring i prosedyren når lønn skulle fastsettes. Saken foredras over 11 sider med navns nevning på de 16 aktuelle ansatte, pluss husmorvikarene, og brannkorps og øvrige ansatte i den tekniske etaten. Forhandlinger var ført, parter hørt, og

rådmann Friis hadde sine egne synspunkter på formalia og realiteter. Bystyret kronet det hele ved å voterte punktvis over den enkeltes lønn.

Sak 12 opptar kun ei side, men var kontroversiell: Kongsberg Mannsangforening søkte om å få servere øl under et sangerstevne. Rådmannen fremmet forslag om tillatelse, mens Formannskapet vedtok å legge fram saken uten innstilling; det kjente nok sine pappenheimere. I bystyret fremmet ordfører Thorsen forslag om å gi tillatelse, og at sjenkeavgiften på kr 25,- ble ettergitt. Medlemmet Fridtjof Olsen foreslo at avgiften ikke ettergis, mens Arne Fjerdingstad tok hardere i: Søknaden avvises, lignende søknader blir heretter å avvise, og interesserte får nytte de ordinære ølbevillingene. Ordførerens forslag ble vedtatt med 28 stemmer mot 8 avgitt for Fjerdingstads forslag, og så ble Olsens forslag forkastet mot 5 stemmer. Vi skjønner at avholdssaken fortsatt stod sterkt i enkelte kretser.

Tungvekteren kom med sak 21: Nybygg og ombygginger ved sykehuset. Den var så tung at den strakte seg inn i året som fulgte.

Slik fortsetter det året igjennom med små og store saker, prinsipielle så vel som trivielle: Bygningsskatt av KVs nye smiebygning og sagbladverksted, vann og kloakk til Ødegårdløkka, ombygging av Hotell Norge, og mye annet.

Sykehuset bygges ut....

Byen hadde greid seg med de to bygningene som stod ferdige i 1903, men nå var både de og utstyret i dem modent for utskifting. Saken begynte så smått i 1950, men kom for full tyngde i 1951.³⁹⁴ Bygging av nytt sykehus, og ominnredning av den kirurgiske avdelingen ved det gamle. Formalia ved behandlingen i 1950 var ikke i orden, mente Fylkesmannen, og så var det finansieringen, da. Etter en canossagang mellom ulike långivere greide en å skrape sammen kr 350 000 fra egne midler, lån fra kommunale fondsmidler på kr 250 000,-, lån fra den kommunale kinos fond på kr 150 000,- («styret er rimelig nok ikke særlig begeistret»), lån fra Rikstrygdeverket på kr 400 000,-, og fra Kongsberg Sparebank på kr 350 000,-, i alt den beregnede kostnad kr 1 600 000,-.

Og så viste det seg at overslaget var alt for lite, det manglet hele kr 350 000,- konstaterte en på høstparten. Rikstrygdeverket lot seg bevege til å høyne lånet til kr 600 000,-, mens kommunalbanken spyttet i kr 150 000,-. Dermed ble det bygging. Og så kom realitetene på bordet: Behovet var mye større enn antatt, det var utstyr som måtte kjøpes inn, og behov for å føre opp en legeboli og fem leiligheter for kandidatleger. For dette var i boligknapphetens tid, og tjenestebolig var noe å friste sårt tiltrengt personell med. Endelig var det lønns- og prisstigning.

Sykehuset. Flunkrende nytt, moderne, og tre ganger så dyrt som anslått, akkurat som sin forgjenger. KH 2421.

I 1955 var en kommet opp i en faktisk utgift på nær 4,3 mill. kr. Lyspunktet var at en hadde fått fylkeskommunen med på laget.³⁹⁵

Sluttsummen ble kr 4 940 000,-, men da hadde byen fått et helt ut moderne sykehus.

Lederen av byggekomiteen, Andreas Nygaard, ble hedret med Kongsbergmedaljen for sin innsats for sykehuset gjennom en menneskealder.³⁹⁶ Han var aktiv lokalpolitiker og blir da gjerne omtalt med den anonyme formann-tittelen sin. Den dekket over en gammel fagforeningsmann og stortingsrepresentant – retrettstilinger som statsforvaltere, eller overgang til konsulentbransjen, fantes ikke da, så Nygaard beholdt sin gamle yrkestittel fra «fabrikken». Forbindelsene han hadde opparbeidet seg i sine verv, var sikkert nyttige for sykehuset.

.... avholdssaken bygges ned....

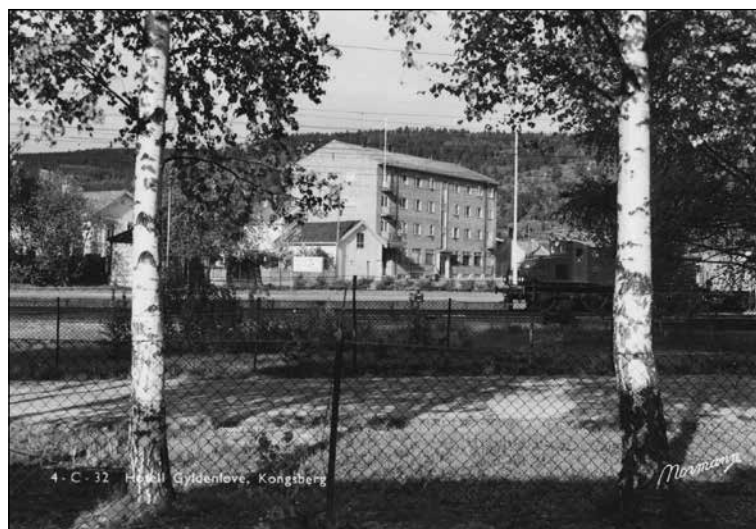
Formalia omkring vedtaket om salg og skjenking av alkoholholdig drikke i 1950 var ikke i orden, viste det seg: Det var ikke tidsavgrenset, og måtte rettes.³⁹⁷ Ruth Sveen fikk overta bevillingen til skjenking av øl i Jernbanerestauranten etter den forrige bestyreren, Oda Hæg.³⁹⁸

Arne Guttormsen fikk skjenkebevilling for øl, vin og brennevin til sitt nybygde Hotell Gyldenløve, men med utilstrekkelig flertall, så saken kom opp på nytt.³⁹⁹ Arne Fjerdingstad frontet mindretallets syn, og foreslo at saken ikke ble behand-

let. Først ble det stemt over habilitet, og så ble Fjerdingstads forslag avvist mot syv stemmer. Så fratrådte seks representanter pga. inhabilitet, og varamenn tiltrådte. Og så fikk Guttormsen sin bevilling, brennevin mot 11 stemmer, og øl og vin mot åtte. Avholdsfolket anket på nytt, og departementet krevde ny behandling, da det etter dets vurdering forelå inhabilitet.⁴⁰⁰ Rådmannen utreder grundig: Det var Vinmonopolet som skulle ha bevillingen, ikke hotellstyret, og dessuten ville ingen av dem kunne få noen personlige fordeler av det. Argumentasjonen kaster et godt lys over hotellprosjektet i det hele tatt: «Den eneste særfordel som kunne tenkes, måtte være den at A/S Kongsberg Hotelldrift ved bevillingen til hotellets leier, ville kunne påregne så store inntekter at det kunne bli tale om aksjeutbytte. Med den voldsomme gjeldsbyrde A/S Kongsberg Hotelldrift har, er det sikkert ingen som gjør seg forhåpninger og aksjeutbytte i de nærmeste årene fremover – Det er dessuten lite å tjene på en brennevinsrett, da staten tar omtrent det hele.»

Rådmannen konkluderte med at alle formaiteter var ivaretatt – og nå begynte det å haste, for hotellet skulle åpne 16. mai. Departementet minnet diskret om en bestemmelse i lovverket som tillot formannskapet å ta avgjørelsen, og dermed var skjenkeretten for brennevin i havn innen fristen.

1951 var i det hele tatt året da avholdsbevegelsen slo tilbake. Året før hadde det kommet regler om at byer med folkemengder over 4000 kunne holde

Hotell Gyldenløve som nybygget, strategisk plassert ved jernbanestasjonen, og utilsiktet og uheldig midtpunkt for skjenkerettdebatt. ØRK.

Byens to polutsalg, på Nystorget og i Storgata: Ingen gjorde vesen av seg.

Den offisielle begrunnelsen var at byens store oppland krevde to utsalg. Den reelle var at Vestsida og Nymoene begge ville ha, og begge fikk grått seg til et. YNGS5 og KH 2272.

folkeavstemming over hvor vidt det skulle gis bevilling til salg og skjenking. Avholdsbevegelsen hadde samlet inn underskrifter mer enn nok til det. Bystyret vedtok pliktskyldigst at avstemming skulle. Og dagen ble 22. oktober. Brave byborgere satte inn et opprop i Kongsberg Dagblad 20. oktober:

«Det er i Kongsberg i likhet med 15 andre byer i Norge reist krav om avstemming for å få stoppet salget av brennevin. Beslutningen om å kreve avstemming ble møtt med begeistring i vide kretser. Med tanke på all den nød og ulykke som følger med brennevinet ser vi det som en samfunnsplikt å innskrenke adgangen til å få kjøpt brennevin. For hjemmets og den oppvosende slekts skyld vil vi derfor reise en sterk appell til alle som kjenner ansvar for vårt folks moralske og åndelige utvikling å møte mannjevnt fram ved denne avstemming og ha omsorg for å få alle åndsfrrender med. Ingen må være hjemmesitter den 22. oktober. Brennevinet må bort. Stem mot bevilling!»

Dette står på s 1. På s 2 står det et inserat med ironisk tilbakeblikk på forbudstida på 1920-tallet: Totalt mislykket!

Resultatet forelå allerede dagen etter: «Et kraftig nederlag for samlagsmotstanderne i Kongsberg. 3110 stemte for bevilling og bare 1200 mot. 73 prosent avga stemme», står det i overskriften.⁴⁰¹ Og videre: «Man skal søke langt tilbake for å finne en tilsvarende valgkamp som den der ble ført foran denne bevil-

lingskamp. Fra begge sider ble alle kluter satt til og resultatet uteble da heller ikke (...). Særlig på 'plakatkrigens' område var motstanderne jevnbyrdige, og her ble det utfoldet en utrolig aktivitet, slik at det tilslutt nesten ikke fantes en ledig plass på noe gjerde i byens sentrum. Her vil vi forresten få gi avholdsfolket ros for at de allerede kl 20 i går kvell begynte å fjerne sine egne plakater fra veggene.»

Avholdsbevegelsen, som hadde preget landet i alminnelighet og Kongsberg i særdeleshet i nærmere 50 år, var kommet i langsom, men stødig tilbakegang. Debatten om skjenking og bevillinger fortsetter i årene som følger, og tendensen er klar her som i landet ellers: Inntak av alkohol blir langsomt, men sikkert mer godtatt. Det er skrevet bindsterke verk om årsakene, som er vel verd å lese. Men en spissbur sa en gang noe sånt som at avholdsfolket har kun fakta på sin side, motparten har alt det andre. Og når folk etter hvert fikk bedre råd, var det «alt det andre» som fristet.

... og frikirkene innskrenker

Den andre store lekmannsrørsla i kommunen, frikirkene, kom også i tilbakegang. Metodistkirken måtte kaste inn håndkledet i 2020, og overlot i god kristelig samdrøktighet stafettpinnen til Den katolske kirke i Norge, som i flere år hadde leiet lokale der til sine rundt 3000 medlemmer i sognet.⁴⁰² Det er nok en markering av at Kongsberg er blitt en internasjonal kommune.

Adventkirken, indremisjonen og andre menigheter holder trøstig fram, i ei tid som blir stadig mer sekularisert – en gjennomgående tendens i de vestlige kulturene.

Turisme er tidens løsen!

Kongsberg hadde lenge prøvd å bli en turistmagnet, oppmuntret ikke minst av det gode omtalen byen fikk som følge av alle skihopperne den fostret.⁴⁰³ Knutehytta stod ferdig i 1929 og ble en velkommen matstasjon for den horde av tursugne oslofolk som NSB fraktet til Meheia stasjon.

Derfra kravlet de seg via Lisetrene over Jonsknuten og ned Kemnerløypa for påstigning på Kongsberg stasjon. Tilbudet ble flittig brukt til litt utpå 1950-tallet, da andre mer bekveme mål og reisemåter begynte å materialisere seg. Men trafikken ga håp: Byen skulle bli «Nordens Davos» med hotell ved Nydammen, lansert i 1938 og ivrig forfulgt av utbyggingsinteresser under krigen – trass i vareknapphet.

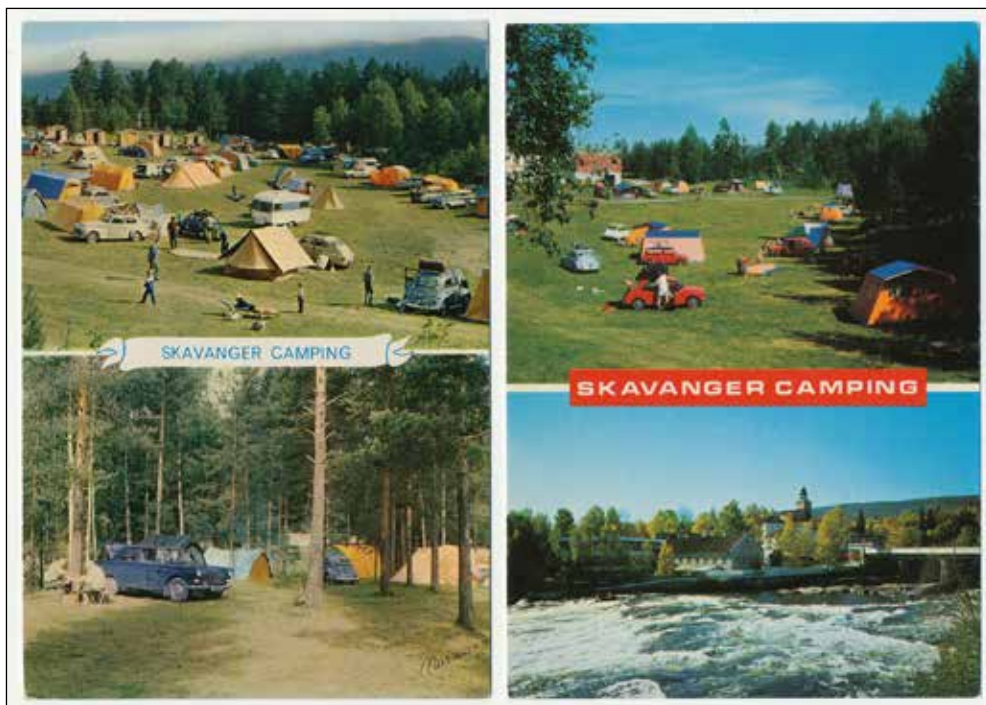
**Knutehytta,
forgjettet turmål
fra åpningen i 1929.
KH 394.**

**På vei opp i
skieventyret i 1942.
ØRK.**

I de første etterkrigsårene ynglet det med andre plasseringer: På Kongensgruvehaug, på Håvtoppen og ved jernbanestasjonen. Det siste gikk av med seieren, som vi så.

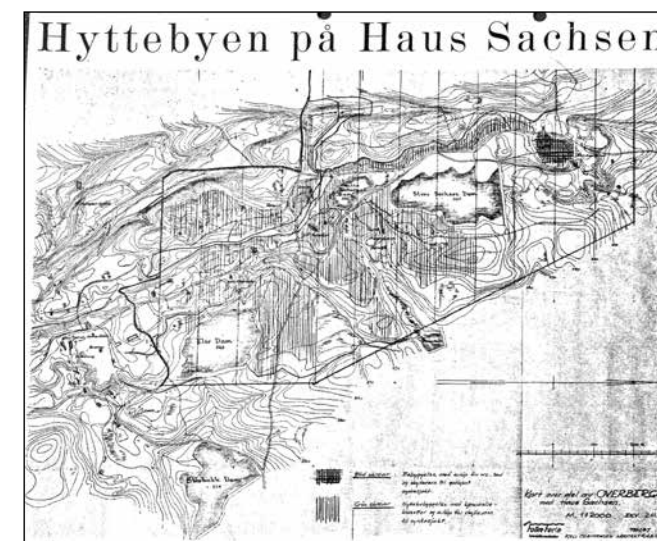
Hoteller var vel og bra, men hva med dem som kom med telt og bil og bare skulle overnatte? På Numedalsveien åpnet Skavanger camping, og Lågdalsmuseet begynte å spe på skrale inntekter ved å åpne for camping mellom de

Et moderne tilbud til moderne bilturister på 1960-tallet: Skavanger camping. ØRK.

gamle husene. Bruk av åpen ild var strengt forbudt, men på et eller annet vis måtte en jo få seg varm mat. Merkelig nok gikk det bra.

Andre tenkte større. I 1959 lanserte Norsk Folke Ferie planer om hotell og hytteby på Sachsen. Det var arbeiderbevegelsens eget «reiseselskap» og fikk følgende helhjertet oppslutning fra Kongsberg Arbeiderparti, foruten fra mange andre interesserte krefter. At det under utbyggingen ville gå med en del kulturminner etter sølvverket, ble ikke en gang nevnt. For dem var det vel nok av? Men området lå innenfor nedslagsfeltet for vannverket. Byingeniøren var skeptisk, og rådmann Friis fulgte ham. Ordfører Arvesen kontret med en blomstrende framstilling av de fordeler byen ville få, og forurensingen? Det fantes da moderne tørrklosetter, og avløpet fra oppvaskvannet kunne gå til Ollebekken. Friis fant å måtte rykke ut offentlig mot sin ordfører: Her var alt for lite utredet av både det ene og andre til at en kunne konkludere. Debatten som fulgte, ble opphetet, men Norsk Folke Ferie fikk sin tillatelse. Så satte kommuneoverlege og helseråd foten ned: Avkloakkingen måtte få et helt annet omfang om de skulle kunne gå med på dette. Norsk Folke Ferie skjønte hintet, og etablerte seg i stedet på Fagerfjell i Flesberg.

Planskisse over hyttefeltet. Midt i vannverkets nedslagsfelt og sølvverkets kulturminnefelt, men noe måtte en da kunne ofre for en god saks skyld? Hytteby Sachsen.

Byens adre trekkplaster var gruvene, og de er også søkt utnyttet gjennom over 100 år. Og har vært en «gammel travet» med et trofast publikum. Men stort er det ikke blitt, et forhold som også har plaget de som stelte med det. «Kongsberg har Fabrikken og trenger ikke anstrenge seg», er en mye brukt forklaring, som nok har noe for seg. En annen er at for mange mennesker er ei gruve ikke så mye mer enn «et høl med stein onkring»: Det er vanskelig å anskueliggjøre. Kan hende moderne datateknologi kan gjøre noe med det etter hvert?

... og avfall begynner å bli et problem

Kongsbergs innbyggere hadde i mesteparten av byens historie ikke hatt så mye å kaste; skifter fra disse årene viser at alt hadde en verdi, og det meste ble omsatt, ned til en skilling stykket. Det hadde i noen år vært en offisiell avfallsplass kalt «Langrøysa» på folkemunne, i ei grop mellom Kragsgate og Kirkegårdsveien, der folk kunne bringe det de måtte ha av slikt. Men nå begynte mengdene å bli så store at det måtte organiseres en ordnet innsamling og deponering. Saken kom opp i 1951.⁴⁰⁴

Det var satt av kr 35 000,- på budsjettet, og nærmere 1000 eiendommer ble omfattet av tvungen renovasjon. Kommunen kjøpte inn dunker som abonnen-

Haugens folk på innsamlingsruta. KH 2398.

tene måtte betale, og det ble presisert at ekskrementer, eksplosive stoffer, stein, jord og bygningsavfall ikke kunne fylles i. Klargjøring av fyllplass var kalkulert til kr 5 000,- redskaps- og spisebod til kr 3 000,-, og 1200 dunker a kr 50,- til kr 60 000,-, pluss diverse redskap kr 2 000,-. For å dekke dette ble årsavgiften satt til kr 33,80 pr. år. Fyllplass ble anlagt ved sørenden av den daværende kirkegården, ved Teknologiparken, der den forble til ny ble opprettet i Gomsrud. Innsamlingen skulle kommunen selv ta seg av, men det var det ikke penger til, så det ble satt ut på anbud. Hjalmar Haugen var eneste anbyder med kr 1,- pr dunk. Og firmaet beholdt siden oppdraget til nyere tider opprant på 1980-tallet, og kommunen begynte å snuse på kildesortering.

Nye byggemåter i nybyggingens tid

Etterkrigstida stod i gjenoppbyggingens tegn landet over. Og da skulle det bygges nytt. Store deler av velgermassen var vokst opp i små, trange og trekkfulle husvær med kaldt vann i springen og utedo i bakgården med rotter i, og smørblide kjøpmenn med tommeltotten på vekta. Det var lite å ta vare på, mente de. Store, varme bygg med god plass og moderne fasiliteter skulle det være. På Kongsberg stiftet en bekjentskap med det i 1952, med firemannsboliger på Myhrløkka.⁴⁰⁵ Saksframlegget sier ikke så rent lite om hva som var problemene. Det ble nedsatt et utvalg på fem som skulle utrede mulighetene for bygg av trebesparende materialer som gis materialtildeling av sentralkvoten for boligbygg. Videre skulle den

Tre rom og kjøkken, bad og klosett på Myhrløkka ca 1953. KH 2780.

utrede forholdet mellom den vanlige private boligbygging og boligbygg på rent sosial basis. Byggingen ble organisert som boligbyggelag.

Lignende lag med maken bygg kom i de etterfølgende årene på Rigelsbakken, Sandsværmoen og Risteigen. Tenke seg til: Tre rom og kjøkken, og klosett og bad inne! Hva mer kunne en forlange? Det var i grunnen bare to forhold som stod mellom folk og saligheten: Byggevarer var rasjonert, og Husbankens intrikate krav måtte følges til punkt og prikke.

«Ikke vri halsen om på gåsa!»

I 1981 arbeidet jeg ved det da nylig igangsatte renseanlegget i Selliksdalen, da Guttorm Friis, som da var pensjonist, kom innom med noen kjente for å se på nyvinningen. Av en eller annen grunn kom vi inn på lokalhistorie – hvordan husker jeg ikke, men begge var interesserte. Han fortalte da litt om den gang beskatningen av statseide institusjoners bygningsmasse kom opp til endring, og jeg husker spesielt han nevnte at en departementsmann hadde advart dem: Om ikke kommunen gikk med på endringer, ville den vri halsen om på gåsa som la gullegg.

OAH

Saken kom opp til uttalelse for bystyret i 1953, men forhistorien var lang, helt fra byens grunnlegging om en ville trekke linja helt ut.⁴⁰⁶ For oss holder det med å gå tilbake til kansellipromemoria av 25. juli 1812. Den har som vanlig da et intrikat språk, mens meningen er ikke til å misforstå:

«I anledning af Oberberghauptmandens forslag til en forandring i ligningen af udgiftene til Kongsberg bys oekonomiske casse, skulde man efter desangaaende at have brevvekslet med rentekammeret, til underretning og videre føiendes foranstaltning melde at dette collegium aldeles bifalder at bemeldte afgifter for fremtiden som er foreslaaet, tilveiebringes saaledes at 1/3 deraf udredes ved næringsafgifter af Kongsbergs indvåvnere der driver borgerlig næring, og de øvrige 2/3 lignes på alle huseiere sammesteds efter det forhold som husene ere takserede for i Brandcassen.»

Fra 1. juli 1948 var «fabrikken» eget rettssubjekt, etter å ha ligget til Forsvarsdepartementet som en del av det siden grunnleggingen. Og da kunne ordningen ikke fortsette. Korrespondansen mellom kommune og departementer begynte.

Det gikk snart opp for kommunen at ordningen måtte avvikles, spørsmålet ble når, på hvilken måte, og hva en kunne få til som kompensasjon. Og høsten 1952 begynte det plutselig å haste: Finansdepartementet aktet å legge fram en stortingsproposisjon rett over nyttår. Kommunen hadde satt ned et utvalg bestående av ordfører Thorsen, rådmann Friis, ligningssjef Hedenstad og formannskapsmedlemmene formann Andreas Nygaard, disponent O.H. Kjørstad og overretts-sakfører Nils Sagaas til å se saken. Nygaard har vi plassert før, Kjørstad hadde arbeidet i trelastbransjen en mannsalder, og vært i politikken like lenge. Så kommunen stilte med et sterkt lag.

Flertallet gikk tennerskjærende med på avviklingen etter departementets skisse, Sagaas tok dissens. Han hadde representert Venstre fra mellomkrigstida av, og var ingen kastekjepp hverken i jusen eller politikken. God til å formulere seg var han også, hans særvotum gir den korteste og beste framstillingen av saken. Han innleder med å peke på realiteten: Byen ville få en kraftig reduksjon i en lovlig hjemlet inntektskilde. Så fortsetter han med skrevet fra 1812, og påpeker at delingsbrøken reduserte den del staten var pålagt, trass i at den da var byens største næringsdrivende. Han underbygger det med en beregning gjort av sølvverksdirektør Böbert. Den viser at om sølvverket hadde betalt næringsskatt, ville det i 1852 ha betalt 1051 spd, mens de øvrige ville ha sluppet unna med 20 spd til sammen. Nå måtte de utrede hele det samlede beløp, 1071 spd. - Böbert var ordfører da, og ivaretok som den samvittighetsfulle mann han var, kommunens tarv framfor sin arbeidsgivers.

Sagaas viser til at det hadde vært rettssak om det på 1830-tallet, og komiteehandlinger fram til i 1888, uten at det hjalp. Og så var det uttrykkelig slått fast i lovverket at sølvverket var fritatt for skatt av formue og inntekt, så sent som i 1911.

Sagaas konkluderer impertinent med at «Her har man formentlig forklaringen på statens endrede standpunkt m.h.t. bygningsskatten. Med store driftsoverskudd setter den en maksimumsgrense for beskatningen. Derfor så staten sin fordel i å opprettholde den så lenge Sølvverket ga gode overskudd, og også så lenge man håpet på slike overskudd. Nå må vel dette håp sies å være oppgitt, og nå klager staten over nettopp den egenskap ved bygningsskatten som man før dro fordel av. Bygningsskatten virket fortsatt som en grense, men nå som en minimumsgrense, altså i kommunens favør. Men er det egentlig rettferdig at bygningsskatten uten videre blir å oppheve utelukkende av den grunn?»

Løftene om kompensasjon i en overgangstid, kombinert med blomstrende framstillinger av hvilke skatteinntekter byen ville få når «fabrikken» kom i siget, forekom Sagaas heller luftige. Og så henger han bjella på katta: «Dermed må det være nogenlunde klart at Finansdepartementet i realiteten anser ordningen av denne sak som kommunen helt utedkommende, og forbeholder seg å ordne den fullstendig etter eget omdømme.» Han framsetter så et forslag til uttalelse der første punkt er at bystyret er dypt uenig i at skatten oppheves på de vilkår Finansdepartementet foreslår.

Sagaas' utredning må ha gjort inntrykk. Da formannskapet behandlet saken, valgte flertallet å følge komiteens flertall. Men et samlet formannskap ba også rådmannen om å utarbeide forslag til en tilleggsuttalelse. Her heter det at selv om bystyret går for flertallsinnstillingen, er det på ingen måte fordi det mener at kommunen får en fullverdig kompensasjon. Finansdepartementets forslag til overgangsordning med statsgaranti er også høyst utilfredsstillende. Kommunen går med på ordningen utelukkende av hensyn til «fabrikken», som ikke må hindres i sin utvikling. Og dermed gikk bygningsskatten over i historien, etter behørlig stortingsvedtak. Forhåpningene om vekst for Kongsberg Våpenfabrikk slo så avgjort til, men ikke om overskudd å beskatte, som vist ovenfor. Skatteinntektene kom vesentlig fra de ansatte.

Kampen om veien.

Vinterveier var fra tidenes morgen snødekte. For all transport gikk på slede eller meier. Men så kom bilen for fullt, rundt 1960.

Svein Ulleberg og kameratene hadde da akt så mye i Kluftebakken at de mente å ha hevdet rett på den. Men så strødde kommunen. Det kunne de ikke finne seg i! De samlet seg til demonstrasjonstog og innla protest på rådhuset.*

Ungene på Postbrumoen var mer beskjedne. De brukte Futentassbakken som akebakke, og nøyde seg med å organisere dugnad med feiekost og sope veibanen ren igjen. Banningen fra vannverksfolkene som skulle opp og se etter vannforsyningen på Futentass, kunne etter sigende høres ned til idrettsbanen.**

* Svein Ulleberg, pers. medd. ** Åge Løcka, pers. medd.

Mer vannverk

Byingeniør Syvertsen sluttet, og etterfølgeren, Kjell Gjersum, fikk hele saken i fanget så å si fra første dag. Det hele samles i et hefte som ender med rådmannens innstilling til formannskapet av 24. august 1954: «Planer for videre utbygging av vannverket».

En ukjent, men viktig ny størrelse i ligningen var Kongsberg Sølvverks dam- og rennesystem: Det kunne kombineres med de fleste av de andre prosjektene. Selv om følelsen av at sølvverkets dager var talte hadde begynt å bre seg, måtte en imidlertid ikke selge skinnet før bjørnen var skutt. Det er nok årsaken til at saken ble liggende i nesten to år, til det kom et utspill fra sølvverket, datert 13. februar 1953. Det tilbød da kommunen dam- og rennesystemet til fri bruk, mot sletting av gamle forpliktelser. Partene ble raskt enige. Men hvordan kunne en best kombinere sølvverkets gamle anlegg med det nye en visste en måtte bygge?

Gjersum konkluderer med å anbefale utbygging av Tangentjern og Rundetjern, rådmannen fulgte sin byingeniør, og anbefalte saken utsatt i påvente av avklaring omkring bruk av sølvverksdammene. Avtalen med sølvverket forelå i 1956.⁴⁰⁷ Den omfattende utlån av alle dammene til sølvverket med tilhørende renner til full disposisjon, mot bortfall av de gamle forpliktelsene. Lista sier en del om omfang, saker som var sett på som viktige den gang ytelsene ble fastsatt, og ikke minst lønns- og prisnivået på 1950-tallet:

Sølvverkets dam- og rennesystem: Den ukjente X i de kompliserte vannverksberegningene. Kongensdamrenna. Korvald 022.

Kongensdam, systemets overlegent største magasin, på 529 000 m³. ØRK.

1. Offer til organisten	kr 30,72
2. Bidrag til lønn til organisten	kr 128,00
3. Bidrag til politibetjentenes lønn	kr 2 866,68
4. Bidrag til 1/3 av utgiftene til lys og brensel i politivakta	kr 38,40

5. Bidrag til 1/3 av utgiftene til kirkeklokkenes ringing på helligdager kr 333,33
 6. Bidrag til byens gamle vannledning kr 700,00
 7. Bidrag til Brofondet kr 280,00
- samt 7/9 av de ekstraordinære utgifter til broenes vedlikehold.
8. Vedlikehold av veier.

Dermed var de siste rester av de tette bånd som i sin tid forente bergstad og bergverk løsnet.

Dam- og rennesystemet ble overtatt fra 15. oktober 1956, utbyggingen av Tangentjern og Rundetjern ble utsatt i påvente av at ledningsnett i byen skulle bli ferdig, og så kom mellomspillet med hotell og hytteby på Sachsen. Da det var pakket bort, kom en i gang. Kapasiteten økte til omlag 1,75 ganger det daværende forbruket. Anlegget ble bygget ut i årene fram tom. 1966.

Men om leveringsmengden og –sikkerheten økte, økte også forbruket, for nå var byen inne i en lang ekspansjonsfase. Kongsberg Våpenfabrikk utvidet stadig, med økt behov for industrivann, og stor tilflytting av folk som følge. I tillegg økte også vannforbruket pr. person. Somrene 1974 til 1976 var tørre, med det siste som det verste: Det regnet knapt fra mai til oktober, og samtlige bassenger ble tappet så godt som tomme. I hui og hast ble det bygget en pumpestasjon ved Lågen ved Skavanger; den stod ferdig akkurat tidsnok til å oppleve et av de største og våteste snøfallene i manns minne, rundt 20. oktober. Snøfallet skapte kaos på veiene, brøt ned trær og kraftledninger – og berget tilsiget til vannverket. Men det ble klart at en måtte se seg om etter andre og mer varige løsninger.

På 1970-tallet hadde Norges Geologiske Undersøkelse kartlagt grunnvann i grusavsetninger over hele landet, så også langsmed Lågen ovenfor Kongsberg, og gjort lovende funn. Men det måtte pumpes ut på nettet, og det kostet penger. Saken fikk en kraftig dytt da det påsken 1980 ble ny vannkrise. I 1982 stod det første grunnvannsanlegget ferdig på Bævertangen, siden utvidet med Bikjentangen. Resultatet er at byen ligger på topp i landet hva vannkvalitet, mengde og leveringssikkerhet angår. Rundetjern, som hadde tjent byen trofast i 260 år, ble badedam, Tangentjern ble reserveforsyning.

Gjersum var byingeniør fram til 1989, og kom i egenskap av det til å prege byens utvikling i nesten like stor grad som rådmann Friis. Han har skrevet en oversikt som gir et godt bilde av tida han virket i.⁴⁰⁸ Da han begynte hadde han en stab på to kontordamer – som det da het –, en oppsynsmann for veier, en brannmester som også stelte med vannverket, en feiermester og en bygartner.

**«Bævertangen. 1966 (øverst):
Verdiløs sandhaug. 2016:
Leverandør av førsteklasses
drikkevann til Kongsberg by.»
Nettsted [https://www.
norgebilder.no/](https://www.norgebilder.no/).**

Arbeidsstokken var på 30 kommunearbeidere og 15 brannkonstabler. De hadde til rådighet fire lastebiler: To gamle Volvo'er og to små overtatt fra tyskerne, en veihøvel og en kompressor. Brannvesenet hadde to gamle utrykningsbiler, en liten lastebil og en trestige på hjul. Så var det en egen bygningssjef, som stelte med reguleringer, oppmålinger og byggesaker. Dette var det en hadde å hjelpe seg med da landets industrilokomotiv begynte å røre på seg. Deretter var det å henge med som best en kunne. Det sier seg da selv at Gjersum i embeds medfør ble en takknemlig skyteskive for misnøyde medborgere. Selv konkluderer han nøkternt: «Totalt sett har jobben som byingeniør og brannsjef vært ganske slitsom, men interessant. Jeg har vært med på å påvirke utviklingen av en by som lå noe i dvale etter krigen, og hadde mange uløste tekniske oppgaver.» Det er det all grunn til å være enig med ham i.

Brannvesenet tørrtrener. KH 2558.

Data-alderens spede begynnelse

I 1954 tok kommunen det første skritt bort fra bokholderbøker, penn og blekk. Som sak 60 kom opp «Anvendelse av hullkortmetoden i ligningsarbeidet og anskaffelse av maskinelt utstyr ved kernerkomtoret.»⁴⁰⁹ Ligningssjefen forklarer at en ved å nytte slike maskiner vil ligningen kunne foreligge en god del tidligere enn hittil. Omkostningene pr. skattyter ville bli kr 1,- pr år, synkende til kr 0,65 når en fikk kjørt seg inn. Finansieringen ble ordnet dels ved at den gamle bokholdermaskinen ble solgt, dels ved avsatte midler. Kommunen ble derved eier av en topp moderne maskin, National Kassaregister.

Hullkortmaskinen varsler den nye tid. Gjengitt etter «Bedrifts-Avisa» nr 1 1964.

Sams pensjonsordning – omsider

Pensjoner for kommunalt ansatte var ingen enkel sak har vi sett, bystyret fikk fort vekk forelagt seg saker om slikt. Og det stjal tid og ressurser. I 1954 var sannhetens øyeblikk kommet:⁴¹⁰ Bare rundt halvparten av de ansatte var omfattet av den eksisterende ordningen, og Kongsberg kommunale forening ba om opprydding. Behovet ble raskt akseptert, en komite nedsatt, og et regelement utarbeidet, med enke- og barnepensjon, og behørlige overgangsordninger. Og nå kom alle med – nesten: Rengjøringshjelpene var ikke ansatt i fulle stillinger, og ble derfor å holde utenfor, sammen med to biblioteksassistenter og to andre. Problemene rundt deltidsstillinger er altså ikke ny.

.... og reviderte kommunale trygder

Kongsberg hadde som de fleste andre kommuner egne trygdeordninger. I 1956 ble beløpene pr. år reviderte.⁴¹¹ Alderstrygden ble satt til kr 1884,- for enslige og kr 2882,- for ektefeller, uføretrygden ble kr 1860 for enslige og kr 2796,- for ektepar, med kr 600,- i barnetillegg. Morstrygden ble kr 2460, med tillegg av kr 600,- pr barn ut over ett. Til sammenligning kan nevnes at vanlig årslønn for en kontorbetjent da var kr 8900,-. Det hører med i bildet at de fleste trygdede også kom inn under andre ordninger. Det var ennå mange år til at trygdeytelser begynte å bli samordnet gjennom Folketrygden.

Svømming, en privatsak

Å svømme lærte en seg oppstøms Nybrufossen, ved «Bramsane». Her lå lensene til fløtningen nokså nær land, og ga en viss trygghet, sammen med alt bøss og trevirke som fulgte med fløtningen. En plasket rundt under oppsyn av eldre søsken eller kamerater til en hadde lært det på et vis. Greide en å ta seg ut til den nærmeste lensa, kunne en svømme. Greide en dertil å dukke under den og svømme ut til den andre, var en ganske god. Tilsvarende gunstige forhold fantes på østsida av elva, oppstrøms Gamlebrufoss.

Petter Hugsted fikk kategorisk forbud av moren sin mot å bade før han hadde lært å svømme. Hans innvendinger om at det ville bli vanskelig å få til, prelet av, for mødrelogikk er av et spesielt slag. Han tjuvet seg til å plaske rundt i den lille kulpen på berga utenfor e-verket til han behersket det så noenlunde, og ble så innvilget badetillatelse.⁴¹²

Lensene ved «Bramsane» rundt 1915, datidas tilbud om svømmeopplæring. KH 2256.

Badeplass, en kommunal oppgave

Folk har badet i Lågen til alle tider, og så badet de i tjern og vann rundt om. Etter hvert som vannklosettene gikk sin seiersgang, og det begynte å versere dryge historier om hva som kom ut fra sykehuskloakken, ble en betenkt over forholdene i Lågen. Og kommunalt utredningsarbeid ble igangsatt. Først i 1957 materialiserte det seg, i form av en badeplass oppstrøms Nybrufossen, ved Hansetomta som det ble kalt, det vi nå kjenner som Flåtaløkka.⁴¹³ En sivilingeniør og en arkitekt ble hyret inn, og et fullskala anlegg med svømmehall, garderobe, soleplass og barnebasseng ble streket opp. Eksisterende vik i Lågen skulle utvides, sikres med molo og lense, forsynes med brygge og stupebrett, og mudres opp, kalkulert til kr 14 000,-. Penger kunne tas fra et fond øremerket sanatorieopphold og finansiert fra vinmonopolet. Kommunen ville rimeligvis ikke få utgifter til slikt likevel, så det var bedre å bruke dem på et så godt helsemessig tiltak som en badeplass, konkluderer rådmannen.

Arbeidene ble påbegynt, vika ble prøvebadet av mange – men akk: Vannet var gjennomgående for kaldt etter målgruppas smak. Reguleringene i Lågen førte til mye jevnere og større vannføring i elva sommerstid, med den følge det fikk for vanntemperaturen. Løsningen ble etter hvert å finne på Kjennerudvannet, i

Saggrendadammen og i badeplassen ved Jondalsveiskillet. Men de kom mange år etter forsøket ved Flåtaløkka.

Ansats til støtte til funksjonshemmede

I 1957 kom også den første saken som gjaldt støtte til funksjonshemmede, i alle fall i sakspapirer til bystyret. Alf Maurstad arbeidet i våpenfabrikken, men så fikk han muskelsvinn. Skulle han kunne fortsette, måtte han få kjøpt seg en tilpasset bil.⁴¹⁴ Slikt var sjeldent i disse dager, og bilkjøp var dertil underlagt strenge restriksjoner. Han kunne regne med bidrag fra arbeidsløshetsstrygden på kr 1200,-, tilskudd fra statens vanførefond på kr 1500, og like mye fra kommunen, i alt kr 4 200,-. Bilen kostet kr 12 000,- tilsvarende ei normal brutto årslønn for en industriarbeider.⁴¹⁵ Han trengte derfor kommunal garanti for et lån på kr 8 000,-. Det fikk han, med en nedbetalingstid på tre år, og med sikkerhet i eienommen hans. Det må ha vært tøft å betale ned så mye på så kort tid, men han ville arbeide, og samfunnet så nytten av det.

«Styrer, råd og utvalg»

Det er ikke et lite apparat som må settes i sving for å få en kommune til å fungere, ikke minst trengs det folk til å ta på seg politisk betonte verv. Det har aldri vært og skal heller ikke være spesielt innbringende. Således heter det i et rundskriv fra Kommunaldepartementet av 29. mai 1953 at hovedregelen er at ombudsmenn ikke skal ha godtgjørelse for sitt arbeid. Det er bare når vervet må anses for *byrdefullt* at slikt kan komme på tale. Og i 1958 var tida inne for en full gjennomgang av slikt på Kongsberg.⁴¹⁶ Utvalget som var nedsatt konkluderte med at mange verv krevde betydelig innsats, som i mange tilfeller førte til at vedkommende måtte ta seg fri fra arbeidet. Det måtte de få godtgjørelse for. Saken ramser opp et 40-talls verv, hvorav 16 uten godtgjørelse så langt. Ikke alle går opp, noen få foreslås også satt ned. Formannen i kontrollnemndas alminnelige avdeling troner på topp med kr 3000,- i året, men degraderes med kr 1000,-, uten at det oppgis grunn. Som en dårlig nr to er formannen i arbeidstilsynet med kr 1800,-, som han dog får beholde. Ellers var det formann og to medlemmer i boligformidlingsnemnda, elektrisitetsverkets styre bestod av formann og fire medlemmer, og det var tre medlemmer i ligningsnemnda. Videre var det edruskapsnemnd, kinostyre, arbeidsråd, barnevern, bygningsråd osv. Formannskapsmedlemmene hadde så langt ikke fått godtgjørelse, nå ble det foreslått kr 300,-. Det var ennå mange år til at de menige medlemmene skulle få mer enn det obligatoriske kaffe med smørbrød.

Lite å stille opp med når det fatter i prima furuvirke. KD 20.

Skavangertun brenner!

Da bygget var nytt, hadde Laagendalsposten en reportasje om det hyggelige lyshavet som bredte seg fra det. 19. mai 1959 var det et annet lyshav der: Bygningen brant, og åtte personer omkom.⁴¹⁷ Brannen begynte rundt kl 14, da de fleste av pensjonærene sov middag. Den bredte seg med eksplosjonsfart i den tørre trebygningen. Det tok tre timer å få kontroll; da var hele 2. etasje utbrent, og 1. etasje totalskadet. Årsaken ble aldri sikkert fastslått, men det ble antatt det var røyking på senga. For dette var en tid da det ble ansett for en menneskerett å røyke, forbud eller ikke. Bygningen var forsikret for kr 5 550 000,-, som langt fra var nok til nytt gamlehjem, ble det nøkternt konstatert. Ofrene ble begravet samtidig fra Kongsberg kirke, under stor deltagelse, for dette var den største katastrofen som hadde rammet byen på mange år.⁴¹⁸

Til nyttår 1962 stod det nye bygget ferdig, til en pris av 2,5 mill. kr. Dermed var også alle spor etter gamle dagers fattigforsorg slettet.

Den første større skolereform

Undervisningen hadde lenge bygget på syvårig folkeskole. Deretter var det enten framhaldsskole, yrkesskole eller middelskole, den siste med adgang videre til gymnas. Og så var det selvsagt mulig å gå så å si rett ut av folkeskolen og inn i en lærlingkontrakt, eller til sjøs – et par år som avisbud eller så var det eneste som skilte. I 1960 var den nye tid kommet til Kongsberg: Folkeskole, framhaldsskole

og middelskole skulle gå opp i den nårlige grunnskolen. Og det gjorde den, etter samvittighetsfullt forarbeid.⁴¹⁹ Det krevde selvsagt store investeringer i undervisningsmateriell, og det pekte framover mot en omfattende utbygging av skolebygg. Det første en så for seg, var nybygg på Flåtaløkka. Men hva med dem som var lut leie allerede etter syv år? Hjelpeklasser, pedagogisk/psykologisk veiledning og spesialrom ble innkalkulert. Ertetida har vist at selv ikke det hjelper for alle, og debatten om hva en gjør med de «skoletrette» foregår med like stor dypsindighet og energi i dag.

Jeg var av siste kull som fikk syvårig folkeskole. Ved skolens slutt var det et par klassekamerater som svedde lykkelig ut over trappene. Det var den beste dagen i deres liv så langt. De fikk seg lærlingplass, kom i jobb, og ble gagns mennesker.

OAH

Byen vokser – med de betenkeligheter det medfører

Kongsberg kommunes første, fremst og viktigste arbeid fra 1950-tallet av var å sørge for nye skoler, barnehager, byggefelt, veier, vann og avløp, stort sett tilpasset den ekspansjon «fabrikken» foretok, og uten særlige muligheter til å påvirke den. Noe slikt falt da heller ingen inn.

For innbarka Kongsberg-folk fortonet det hele seg som både utrolig og betenkelig.⁴²⁰ Her drøsset det inn med ingeniører og funksjonærer – men skulle det ikke lages noe også, da? Erkjennelsen av at det tar lang tid og mye penger å utvikle nye produkter var ikke videre utbredt. Og hvor bosatte de seg ikke? Om ikke akkurat utenfor folkeskikken, så i alle fall betenkelig nær grensa: Ute i Svartås, oppe på Lindbojordet, oppe i Sulusåsen vaglet de seg til, i hus i 60-80 og opp i 100 000 kr klassen?! Det eneste de kom til å late etter seg til ungene, var gjeld! Og hus med flate tak, da, i snøhølet Kongsberg?! Sulusåsen ble til «Blakkmannsåsen» og «Graut fem da'r i uka», Harriet Backer gate ble til «Belsen», og sannelig ringte de ikke desperat til banken – på «fabrikken»s regning! – for å sjekke om lønna var kommet på konto lønningdagen, blakke som kirkerotter som de var. Og så albuert de seg inn i bystyret og stell attpåtil, med krav om gangveier, barnehager og skoletilbud? Folk korset seg, og «hælvetes innfløttærr!» var et begrep med marg i rundt 1960.

Først en liten definisjon: En mangelgård var i sin tid det folkelige navnet på en institusjon for psykisk utviklingshemmede. Og så var det historien:

Fram til på 1950-tallet var det vanlig kutyme på Fabrikken at folk møtte 10 min. à et kvarter før arbeidstida. Da skiftet de, tok en kaffekopp og drøftet verdensproblemene før arbeidstida begynte. Så stod de i produksjon til den sluttet, skiftet, pratet litt, og gikk hjem – nå ja, slik var i alle fall idealet.

Men fra slutten av 1950-årene kom den nye tid, hvilket bl.a. dro med seg en mengde nyansatte, særlig funksjonærer, uten rot i gammel sed og skikk.

Hos enkelte gikk det sport i å komme 55 sek. over fast tid – for stemplings-uret slo ikke inn før ett minutt over tida. Og så var de ferdigskiftet og klare til å gå ved arbeidstidas slutt.

Det var ikke lov å gå ut av bygningene før fløyta blåste, men da ble det til gjengjeld liv i leieren: Dørene ble slått opp, arbeidere i blåklær heiv seg på syklene og tråkket som det skulle være starten på Tour de France, og funksjonærer i hatt, frakk og flagrende slips og dokumentmappe løp som for livet, alle med kurs for porten i øvre vakt. Og den åpnet seg langsomt, og slo innover, så det ble lett en malstrøm av kjempende personer rundt og forbi den. Og da gikk det selvsagt for tregt for noen, så de hyttet mot vaktmannskapet og ropte på større fart og bedre plass, før de veltet nordover Kirkegårdsveien og spredte seg videre derfra. Og nåde den som da pukket på trafikkregler og forkjørsrett: Åsgårdsreien fra Fabrikken hadde forgårsrett.

Alf Konningen og Arne Helleberg arbeidet skift på Vestre blokk, med førsteklasses utsikt til øvre port. Alf var en rettrygget, striks og spenstig mann av få ord, med lang fartstid i Fabrikken bak seg, og hadde et tilsvarende anstrengt forhold til de nye tidene. En gang kaoset rundt porten var ekstra stort, stod han med brillene oppi panna og hendene i frakkelommene og så taust på en stund. Så snudde han seg mot Arne, skottet over brillene og felte følgende knusende dom: «Frikvarter i mangelgård'n!».

Og så opprant 70-årene, med inflasjon som med godt mål nullet ut gjelda, mens videre ekspansjon til Gamlegrendåsen plasserte «Blakkmannsåsen», «Belsen» og de andre halvgamle byggefeltene «midt i byen». Og mange innflytterne viste seg å være patente lokalpatrioter med engasjement innen hele bredden av politikk og kulturliv.

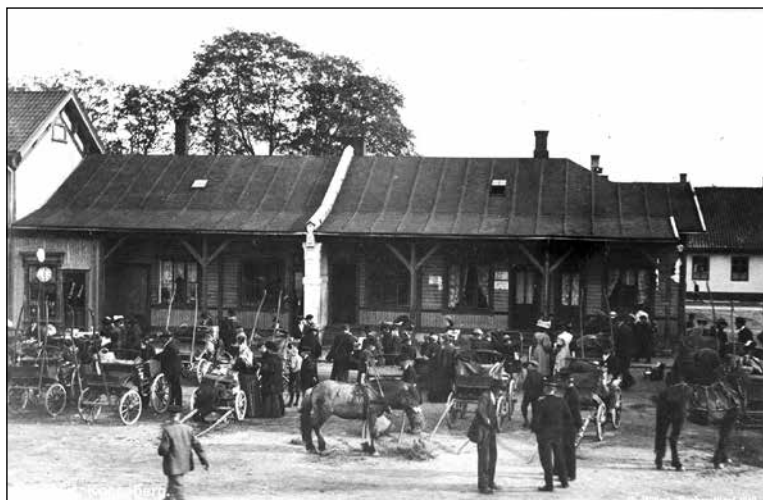

Nybyggene reiser seg i Sulusåsen - så vidt innenfor folkeskikken, og så med flate tak, da? Gjengitt etter «Bedrifts-Avisa» nr 2 1964.

Noen år etter kommunesammenslåingen ble det en diskusjon i Formannskapet om en sak, og begrepet «innflytter» ble bragt inn som argument. Rådmann Friis bemerket da litt oppgitt at om han ikke kunne anses for kongsbergenser etter vel 20 år i byen, kunne han kanskje få lov å regne seg som sandsværing? Formannskapet tok utfordringen og vedtok enstemmig at Friis var å anse for innfødt kongsbergenser.⁴²¹

Guttorm Friis (1908–1994), rådmann i 30 år, og den eneste innfødte kongsbergenser som ikke er født på Kongsberg. Her i matpausa. Blåskimmelost på skiva.

Nytorget ble innrettet på tidlig 1880-tall for å styrke handelen. Det rommet bl.a. et bygg der en kunne leie seg rom å drive torghandelen fra. Her er det livlig med folk og dyr, Korvald 1 037.

.... og Vestsida taper

Vestsida hadde helt fra grunnleggelsen av vært Byen, Nymoen var et selvgrodd og dels problematisk haleheng, i alle fall til den juridisk sett ble innlemmet i byen i 1735. Vestsida hadde «sølvverket, fabrikken, polet og kjerka» som det gjerne het, og mer til, som vi så fra Vanbergs oppregning. Blomstrende forretningskvarter i Bussedalen og rundt Nytorget var det også.

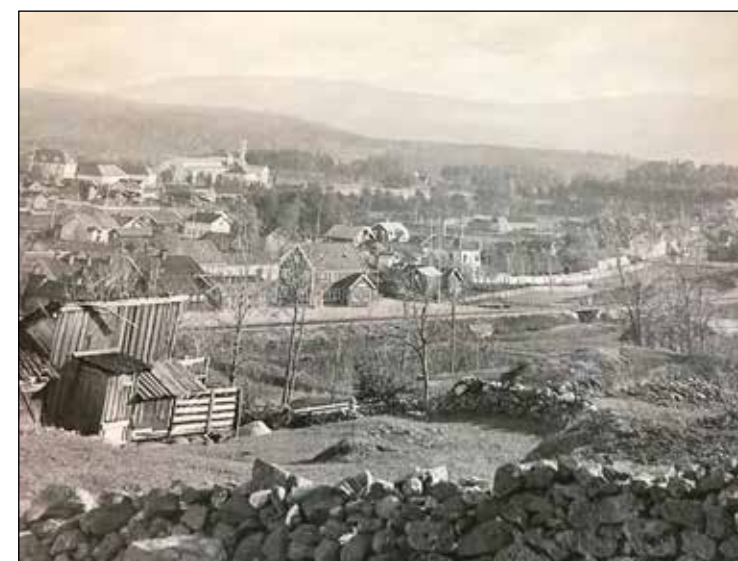
Men det er noe som heter kommunikasjoner, og den som har dem, har en langsiktig fordel: Nymoen var alene om å ha togstasjon, fra 1871 av og til Sørlandsbanen ble ført videre i retning av Kristiansand. Da ble det stoppested på Sandsværmoen, i 1920. Men da hadde Nymoen fått 50 års forsprang, og det viste seg ikke lett å ta igjen. Allerede da kinoen ble bygget 1916 ble det argumentert med at bydelen trengte attraksjoner for å unngå stagnasjon.⁴²² I tillegg vokste bebyggelsen fra ut på 1950-tallet mye på Nymoen-sida. Og da ble det greiest å handle der for dem som bodde i de nye boligstrøkene.

På 1960-tallet våknet Vestsida til en ny realitet: Næringslivet svant, ikke mye, men ganske stødig. Kommunen forsøkte å følge opp; trafikkmønsteret, og da særlig kjøreretning i utvalgte gater, ble viet mye omsorg. Bydelen fikk også stor

Byen på 1950-tallet. KH 2306.

plass i offentlige saker, så som bygningsvern, nytt rådhus, og flytting av høyskolen, skal vi se. Det ble liten framgang av det, men det bremsset i det minste tilbakegangen.

Jernbanen er kommet til Vestsida, 50 år for sent. Sandsværmoen stasjon i løkkelandskapet.

«.....og Gud presenterte Eva for Adam og sa: Velg deg nå en kone!»

Da formannskapslovene ble innført fra 1838, ble kommunegrensene basert på de eksisterende prestegjeld, som ga ialt 392 kommuner. På slutten av 1800-tallet ble det større deltakelse i det lokale politiske liv, en følge av bedre utdanning og oppkomsten av interesseorganisasjoner. Sakene kommunene hadde å stille med, var da ikke mer kompliserte enn at erfarne folk greide å håndtere dem med et minimum av administrativ assistanse. Vi har tidligere sett hvor lite som skulle til for å drive Kongsberg kommune på slutten av 1800-tallet. Mange kommuner ble delt; i 1930 var antallet kommet opp i 747, en nær dobling fra 1837.

Etterkrigstida krevde imidlertid mer av sine lokalforvaltninger. Helse- og sosialvesenet ble bygget ut i alle retninger, likeså skoleverket, og kommunene fikk nye og mer detaljerte oppgaver innen arealforvaltning: Hvor skulle en legge boligfelt, skoler, næringsarealer, og ikke minst: Hvordan skulle transport av folk og varer organiseres? Oppdelingen av kommunene hadde skjedd i et samfunn basert på transport uten motorbåt og bil, og mange steder nesten uten veier. I løpet av første halvdel av 1900-tallet skulle dette forandre seg; bilen tok mer og mer over, og det ble et uttalt behov for en storstilt veibygging.

For å ta for seg disse utfordringene nedsatte Stortinget «Kommuneinndelingskomiteen» i 1946. Den går gjerne under navn av Schei-komiteen, etter lederen, Nikolai Schei, og var ferdig med sitt arbeid i 1962. Den viktigste følgen var at antall kommuner ble redusert fra 744 i 1957 til 454 i 1967. Blant dem som ble berørt var Kongsberg, som i varierende kombinasjoner ble vurdert slått sammen med en eller flere av landkommunene rundt.

For å skjønne sakens videre gang må vi minne om det som skjedde nær 340 år tilbake: Fram til 1624 soknet Sandsvær til Vestfold. Årsaken skjønner en ved å kaste et blikk på kartet. Fra da av ble det slått sammen med søndre del av Vestfold og med Numedal til et nytt len. Bakgrunnen var anlegget av sølvverket, som trengte et stort oppland å hente ressurser fra. Det nye økonomiske senteret trakk bygda mot seg, mest Hedenstad sogn, som ligger nærmest. Men geografien var fortsatt den samme, og etter at sølvverket mistet sine krav på ytelser fra omlandet i 1816, orienterte de sørlige deler av bygda seg økonomisk på nytt mot øst. Utviklingen ble forsterket ved anlegg av Hvitvingfoss tresliperi i 1873, med transport via Holmestrand, først med hest, så med egen jernbane fra 1902 av. Resultatet ble en deling av bygda i 1908: Tuft, Komnes og Efteløt sogn ble til Ytre Sandsvær, Hedenstad ble til Øvre Sandsvær.

KH 697

**Hvitvingfoss, et
industriert i
framgang rundt
1. verdenskrig:
Egen jernbane,
og moderne tre-
sliperi.
KH 2807.**

Den første føleren fra Schei-komiteen om gjenforening kom i 1957, og ble kategorisk avvist av begge Sandsværkommunene.⁴²³ Ny runde kom i 1962, etter at Stortinget hadde fattet et prinsippvedtak om ønsket størrelse av kommuner sett i lys av det utviklingen en så for seg. Og da fortonet saken seg annerledes. Flyttestrømmen fra bygd mot by hadde pågått i landet i hundre år, men nå begynte den virkelig å bli merkbar. Og de lokale bedriftene begynte å merke tendensen mot større enheter plassert mer sentralt i kommunikasjonsnett. Således begynte tresliperiet i Hvitvingfoss å merke presset. Utviklingen er skissert i Sak 3 for Kongsberg kommunestyre i 1963.⁴²⁴

Kommunal- og administrasjonsdepartementet hadde åpnet ballet med et brev datert 21. desember 1962: Schei-komiteen hadde foreslått å slå sammen Sandsvær-kommunene og Jondalen pluss Stengelsrud fra Kongsberg til en kom-

mune. Forslaget hadde vært på høring blant kommunene i 1960. Øvre Sandsvær hadde da gått inn for å slå seg sammen med Jondalen. Ytre Sandsvær ville fortsette alene. Jondalen ønsket seg sammenslått med Kongsberg, noe Kongsberg ikke hadde noe imot. Flesberg og Gransherad kommuner hadde intet imot at Jondalen gikk til Kongsberg, ei heller fylkeskommunene. Departementet tilrådte derfor at Kongsberg gikk inn i kabalen, i to alternativ: Med eller uten Ytre Sandsvær. Høringsfristen var morderisk kort: Knappt en måned. For alt måtte være i orden før kommunevalget i september 1963.

Rådmann Friis innleder resignert med at «Det sier seg selv at med den korte frist man her har fått til å uttale seg lar det seg ikke gjøre å behandle særskilt alle de problemene som melder seg ved en sammenslutning av flere kommuner til en felleskommune.» Han trøster seg imidlertid med at det viktigste lar seg samordne lett: Økonomien. «Alle har den samme beskatning både hva skatter og reduksjonstabell angår, formue pr. innbygger og skattyter skiller seg ikke vesentlig ut fra hverandre de enkelte kommuner imellom, og alle har de samme sosiale ydelser med noenlunde tilsvarende beløp.» Han går så over til å behandle de to alternativene, og fester seg ved det som for alle og enhver var synlig: Ytre Sandsvær var vendt mot Vestfold-byene økonomisk, Øvre Sandsvær var vendt mot Kongsberg, og konkluderer: «Jeg kan i det hele vanskelig tro at det hverken for Kongsberg eller for Ytre Sandsvær på noen måte vil være praktisk med en sammenslutning.» Med denne konklusjonen gikk saken til Formannskapet.

Det som så må ha skjedd, må ha vært intense overlegninger de politiske styringsorganene for kommunene imellom. Dessverre har ingen kommet på å dokumentere denne, så vi kjenner ikke detaljene. Kongsberg uttalte seg 22. januar. Et utsettelsesforslag fra Sverre Nedberg med begrunnelse i den korte fristen falt; formannskapet har nok sett skriften på veggen. Det gikk så mot Rådmannens innstilling, og stemte for full sammenslutning. En tungtveiende grunn var nok at Ytre Sandsvær formannskap dagen i forveien hadde fattet samme vedtak. Øvre Sandsvær fulgte etter 24. januar.⁴²⁵ Begrunnelsen var hovedsaklig økonomisk for begge, men også kulturelt og sosialt: «Sandsværbygdene har vært fra hverandre i 50 år. Det er 50 år for mye» uttalte representanten Øyvind Gran.

Resten var plankekjøring. Kommunestyrerepresentantene fra de berørte kommunene holdt et velregissert fellesmøte på Kongsberg Arbeidersamfund 2. april 1963, og fattet pent og pyntelig vedtak om 53 representanter i det nye styret, formannskapene som politisk arbeidsutvalg for å ta seg av tilpassingene, og navn på den nye kommunen, tekkelig foreslått til Kongsberg av ordføreren i Øvre

Sandsvær. Kongsberg-delen kvitterte med å gå med på at det skulle hete kommunestyre fra nå av, ikke bystyre. Dermed var den nye tid opprunnen, og byen, som hastig var klippet ut av bygda for 340 år siden, var tilbake på plass.

Det nye kommunestyret fungerte fra nyttår 1964. Arbeiderpartiet hadde 31 representanter, hvorav fire kvinner: Ei husmor og tre kontordamer. Høyre hadde ni – ingen kvinner – Venstre fem, hvorav en husmor, Senterpartiet fem, Sosialistisk Folkeparti to, og Kristelig folkeparti en, alle menn.⁴²⁶ En av de første sakene var å få samordnet alle e-verkene: Kongsberg og Øvre Sandsværs, Nedre Jondalens, del av Gransherads, og de private anleggene i Jondalen. Ytre Sandsværs holdt seg utenfor til ut på 2000-tallet. Ellers var det å få ordnet alle stillingene i den sammenslåtte kommunen formelt inn i den nye strukturen. Det strakte seg over flere saksnummer det første halvåret.

Fra 01.01. 1964 var Kongsberg en stor jordbrukskommune. Ikke alle fikk med seg det. Johan Aannestad er stolt eier av selvbinder og to hester, 1947. KH 111.

Å være med på høyyonn er morsomt – i ca 20 minutter. Det er blytungt arbeid. Sigrid, Rannveig, Marit, Ruth Helene og Dagfinn Skinnens 1932. KH 130.

Mye jord og mye skog i den nye stor-kommunen. Øyen. KH 1512.

Hedenstad. KH 1516.

Hvordan gikk det så med den nye kommunen? Den ble Buskeruds tredje største skogbrukskommune og fjerde største jordbrukskommune, men ikke alle fikk med seg det. I byen var en fortsatt opptatt av «fabrikkens» ve og vel, og dens forbindelser til utenverdenen via Drammen og Oslo – ikke så rart sysselsetting og økonomi tatt i betraktning. Men landbruksdelene følte seg ofte glemt. I landet gikk flukten fra landsbygda og småstedene sin stødige gang, noe også Hvittingfoss fikk merke. Noen hederlige forsøk ble gjort for å snu utviklingen der, med etablering av våpenfabrikkens linje for bildelproduksjon som den viktigste. Og den lever og blomstrer der fortsatt, under navn av Kongsberg Automotive.

Kongsberg Automotive, hjørnesteinsbedriften i Hvittingfoss. Foto: Magne Thidemansen.

Ellers sørget mekaniseringen av landbruket og etterspørselen etter arbeidskraft i andre bransjer til at heltidsbønder ble mer og mer sjeldne. De fleste fikk seg en jobb innen en annen næring, og ble «måneskinnsbønder»: Satset på korn og fôr, og drev vår- og høstønn i helger og på ettermiddager. Realverdien av landbruksprodukter falt; i den beste tida kunne skogeieren lønne fem dagsverk med 1 m³ tømmer. I skrivende stund går det med 5 m³ tømmer for å lønne ett dagsverk. Som delvis kompensasjon kom hyttebygging, for noen eiendommers vedkommende. Velstandsøkningen ga flere og flere råd til å bygge større og større hytter i tettere og tettere felter, med full boligstandard. Det ble det også penger av for håndverkere og entreprenører.

Endelig et skisenter

Kongsberg hadde vært en skiby i et par mannsaldere, og var blitt verdenskjent for det. Forsøkene på å slå mynt på det i form av turisme hadde vært mange, iherdige – og mislykket. Det ble det store og provoserende mysteriet for ildsjelene, og er aldri blitt forsøkt forklart. Sammenligner en med dem som lyktes, slår det en at terrenget er for lite, for lavtliggende og for ordinært. Ruud-guttene, Petter Hugsted og alle de andre hopperne skygget for dette faktum i mange år, sammen med skitogene fra Oslo. Først i 1964 lyktes det alpinisten og forretningsmannen Oddvar Rønnestad å etablere Kongsberg Skisenter, med heis og maskinprepa-

Birger Ruud og Målfrid Bernhard fra Landslaget for reiselivet åpner skisenteret på tandemkrok. Ordfører Gunnar Hvasshovd og banksjef Finn Bergersen bivåner. KH 2464.

rerte løyper. Det kom i ei tid da slik tilrettelegging begynte å bli en forutsetning for bruk, og ble et veldrevet «midt på treet»-tilbud.

Ikke dumme likevel...?

Så langt i historien var barn som ble liggende etter i skoleundervisningen, sett på som late, dumme og/eller slemme. Men nå begynte nye fakta å slå gjennom. Som sak 40, 1964 fikk kommunestyret forelagt seg «Om oppretting av hjelpe- og observasjonsklasse i Kongsberg». ⁴²⁷ I saksframlegget heter det at «det opprettes en hjelpeklasse for elever som vanskelig kan følge med undervisningen i sine klasser, og en observasjonsklasse for elever som med sine adferdsvansker skaper problemer både for seg selv, sine klassekamerater og lærerne – de elever som vanligvis karakteriseres som vanskelige. For sistnevnte gruppe elever opplyses at de trenger observasjonshjelp også utenfor skoletiden, og selv om læreren tar seg av dette arbeide så langt han rekker, ville det her være en god støtte i arbeidet om det ble tilsatt en sosialkurator.» Dermed fikk flere generasjoner dyktige lærere honnør for alt de hadde gjort for elevene sine utenom det de var betalt for. Og så begynte det omsider å lysne for folk med dysleksi, eller ordblindhet som det het før, og andre uforskylte skavanker.

«Gå om igjen» het det offisielt, vi brukte det gode, gamle og brutale «dumpe»: En måtte gå enda et år i den evige tredemølla folkeskolen før en slapp fri.⁴²⁸ Samme år som saken ble fremmet, da vi gikk i 5. klasse, kom to gutter dumpende ned til oss. Den ene hadde problemer med engelsken – og hvem hadde ikke det? Det var bare så vidt båten bar for et par av oss andre. Og hva skulle det for øvrig være godt for? Ingen av oss hadde noe behov for å snakke med engelskmenn, og ville de snakke med oss, fikk de lære seg norsk.

Den andre var ordblind. Om det fikk vi vite at det ikke var hans skyld. Mer fikk vi ikke vite, og så heller ikke behov for det. Begge var reale gutter, som raskt ble innlemmet i klanen, og kom siden vel fram i livet.

OAH

Bussens halvsekel

Omnibus het den først, ordet kommer fra latin og betyr 'for alle'. Og det var sant og visst, men det var for langt et ord. Det ble buss, og litt prøvedrift famlet seg fram, til Kongsberg Omnibusselskap kom i 1927. I 1941 kjøpte Magne Bråthen selskapet og drev det frem til 1967, da det ble solgt til Lågendalsrutene. Det tok seg av lokaltrafikken, Jondalen medregnet. Skulle en til Telemark, kunne en fra 1939 kjøre med bussene til Tinn billag. Skulle en ut Lågendalen, kunne en helt fra 1925 ta Lågendalsrutene, eid av NSB. Og reising i næring, handel og vandel ble så uendelig mye enklere. Etter krigen skjøt reisingen virkelig fart. Var en heldig med ærendene kunne en rekke å reise tur-retur Larvik på dagen.

Vi hadde hytte i Jondalen, og tok som regel bussen til Kongsberg Omnibusselskap. Arthur Gaaserud kjørte bussen, som hadde plass til reisegods og melkespann foruten til passasjerer. Den stoppet det det passet passasjerene, og post, reisegods og melkespann ble lempet på og av. En og annen innfødt guttunge satt fra tid til annen på gratis, og gjorde opp for turen ved å smette ut med post og aviser.

Bussen hadde en særegen blandingsduft av PVC fra skai-trekket på setene, motorolje, diesel og fjøs – foruten tobakksrøyk, selvsagt, for det var en menneskerett å røyke. Jeg fikk sitte på motorkassa, for jeg måtte se rett fram hele tida for ikke å spy.

OAH

Reisen ut i verden gikk med buss, her Kongsberg Omnibusselskaps, oppstilt ved jernbanestasjonen rundt 1950. KH 2406.

Bilen, fra udiskutabelt gode til begynnende problem

Unger har til alle tider lekt i gatene. For vel kunne de være trafikkerte, helt fra de gamle sumerernes tid, men hastigheten var lav og forutsigbar. Og lekemulighetene var legio. Men så kom bilen, med mangedoblet hastighet. Og på 1960-tallet var det en etablert sannhet at det var en menneskerett å kjøre bil. Men da fikk bygningssjef Kahrs det for seg at biler skulle kjøre noen få, utvalgte veier gjennom byen, og fikk satt opp noen skilt for å villedde ukjente. I nordenden av Korpemoen kom det opp et skilt som pekte til Rogstadbakken, mens det i sørenden kom opp et som pekte til Krutthuset.

Det viste jo bare hvor dum mannen var. Hvem hadde vel bruk for å vite slikt? Ikke fremmede i alle fall, og vi innfødte visste det jo allerede. Behjertede korpemoinger malte skilt med «Notodden» og «Larvik» på og snekret opp på telefonstolpen i krysset ved Friedland. For folk måtte jo få greie på den enkleste veien. Skiltene hang oppe til litt ut på 1970-tallet, da biltrafikkens mindre heldige sider ble åpenbare.

I 1959 fikk vi bil. Den var en Ford Thames 1952-modell, hadde gått i fart for Televerket i Hallingdal, og var ei lite varevogn, blå med svarte skjerner, og med ei grønn lakklyse over televerkseblemet. Den hadde liten motor, og var daudkjørt og fin; det gikk i 20 og 30 km/t for det meste.

Det var to seter og åpent lasterom bakover, så jeg satt på ei lite margarinkasse med pute på bak far. Skulle vi ha med flere, f.eks. bestefar eller mormor, satte vi inn en lenestol ved siden av. Og så investerte vi i to stoppede madrasser, laget av filler vi selv hadde, å ligge på baki der, en svart presenning å henge som fortelt over bakdørene, og campingbord, stoler, og rødspritapparat til koking. Dermed hadde vi bobil.

Bilen var i bruk kun sommerstid, om vinteren stod den jekket opp og innpakket i presenning. Og den ble brukt kun til nødvendig kjøring: Henting av poteter hos slektninger i Våle Vestfold, samling av kvist og topp til ved i hugstfelt, og til ferie- og hytteturer.

Bilen åpnet en ny verden for oss. Nå kunne vi komme til steder jeg bare hadde hørt om: Hønefoss, Hokksund, Seljord, Tinn og Rødberg. Skulle vi til Rødberg, startet vi gjerne fredag kveld, overnattet i Flesberg og var framme ved middagstider lørdag.

Overnatting var enkelt å ordne: En nedlagt veistump å kjøre bilen inn på, og en bekk å hente vann i, så hadde vi det vi trengte. Hadde en høyere krav, var det heller ingen sak: Foretaksomme bønder satte opp campinghytter i jordekanten og åpnet adgangen til gammeldassen bak fjøset, og så var det ei vannkran ute å hente vann i.

Etter tre-fire år byttet vi til pent brukt, rød Skoda Octavia. Og kjørekomforten ble en helt annen. Men turene ble ikke de samme

Bilen gir oss frihet, heter det. Det spørs om det ikke heller burde hete «frihetsfølelse». Men følelser kan jo bety mye.

OAH

Kongsberg jazzfestival – fra utgruppe til midtpunkt

I 1961 dannet en liten gruppe jazzentusiaster Kongsberg Jazz Evidence. Og folk flest syntes at de fikk da få lov til det så lenge det ikke ble noe bråk utav det. I 1964 dristet de seg til å arrangere en jazzweekend i byen, med Karin Krog som trekkplaster. Ikke nok med det: De gjentok det året etter. Og året etter der også. Da ble det straks mer mistenkenkelig. Jazz på Kongsberg?

Stamtavlene til initiativtagerne ble gransket, og som antatt: Dette var noe innflyttere dro i gang for tilreisende. F.eks. var Kjell Gunnar Hoff riktignok født på Kongsberg, men slekta kom fra Rollag. En mann bestod granskingen: Per Ottersen. Men brodne kar fantes jo i alle leire, trøstet en seg med. Og publikummet? Kom ikke hasjen til byen sammen med dem, kanskje? «Hasjfestivalen» ble et økenavn.

Arrangørene kranglet i all offentlighet så busta føyk om musikalske linjer, om trender, om tradisjon kontra avantgarde, og om grensene mot andre musikkformer. Økonomien var gjennomgående elendig. Men de ga seg ikke. Og Kongsberg Jazzfestival gikk langsomt over fra å være tålt via å bli tolerert til å bli akseptert. Liv og røre ble det også, i en ellers skinnød sommerby.⁴²⁹

Så kom Tore Fjesjø, og fikk med seg næringslivet. Og økonomien ble en annen,

Her ser vi Jan Mosebekk stå ved siden av folkevogna som Kjell Gunnar Hoff lånte av Skifabrikken. KJF-Scrap book.

Stevie Wonder fylte Kirketorget under jazzfestivalen i 2014. Foto: Jan Storfossen.

om enn ikke trygg. De musikalske grensene ble etter hvert skjøvet på – hverken Kaizers Orchestra, Kygo, Hellbillies eller Sting er utpregede jazzmusikere – men god musikk trekker folk som trives, og det er det viktigste. De siste 20 årene er jazzfestivalen blitt hele kommunens festival.

Berg vår historiske arv!

Nei, riv rukkelet og få opp noe nytt og funksjonelt!

Nybyggingen skjøt fart utover 1950-tallet, både private og i borettslag. Men hva skulle en gjøre med alt det gamle? Riv rukkelet og få opp noe nytt, var tidens løsen. Flertallet av innbyggerne var vokst opp i små, gamle og trekkfulle hus med kaldtvannskran inne og utedo med rotter i bakgården, og savnet det ikke. Motkreftene var få, men taleføre: Her gjaldt det vår historiske arv! Og hvis folk ikke fikk erfare hvordan forfedrene hadde hatt det, kunne de ikke vite å setter pris på endringene som var kommet. De talte lenge for tunghørte ører.

Brytekampen mellom bruk og vern kan illustreres ved hjelp av to bygg: «Kongsbergbankens» nye bygg, og «Samfundets» skjebe.

Kongsberg Sparebank hadde holdt til i 1. etasje i rådhuset fra det stod ferdig i 1864; banken hadde gitt tilskudd til bygget, og sikret seg til gjengjeld lokaler der.

⁴³⁰ Nå hadde imidlertid både bank og kommune vokst så mye at banken måtte ut.

Da Grand hotell ble revet i 1962 var det fortsatt formålstjenlig å ta ting pent ned og bruke det på nytt. «Snekkergleden» på verandaen er fjernet, takstein er tatt vare på. Frisørmester Hvamb betrakter arbeidet. KH 2289.

Den hadde lenge eid «banksjeftomta», kvartalet mellom Nansensgt, Apotekgata, Myntgata og Chr. IVs gate. Der stod kun banksjefboligen «Irgensgården», oppkalt etter bankens mangeårige sjef, pluss lagerbygninger til naboen i vest, «Folkekjøkkenet». Resten av tomta bestod av hage, med en stor blodbøk plassert i sørvestre hjørne. Den etter moderne begreper overdådige sløsing med verdifull byggegrunn gikk tilbake til sølvverkets nedleggelse i 1805, bybrannen i 1810, og den påfølgende manglende etterspørselen etter byggegrunn i en by som var nære på å pakke sammen.

Banken hadde syslet med byggeplaner på «banksjeftomta» siden 1920, men kostnadene skremte.⁴³¹ Imens løp tida fra lokalene. «Ekspedisjonslokalet» var med en skranke delt i to deler, den ytre for publikum som gjennom åpninger i skranken, den ene merket «Kasse» og den andre «Ekspedisjon» kunne kommunisere med bankens personale på reposet ca 15 cm høyere enn gulvet ellers i rommet. For bankens personale var rommet møblert med enkle skrivebord og etpar skråpult, - man STOD nemlig og skrev i bankens protokoller – og til publikums bekvemmelighet stod det 4-5 såkalte 'wienerstoler' langs veggen. Den elektriske belysning skrev seg fra elektrisitetens enkle barndom i Kongsberg, med pendler fra taket med hvite glasskjermer, og hvite lampetter på veggene. Bak ekspedisjonslokalet lå banksjefens kontor, som også tjente som møtelokale for styret. Huseieren tilbød seg i årenes løp oppussing av lokalene med maling og nye

En sløste ikke med arbeidsplasser i banken på 1950-tallet. f.v. Simon Thorrud, Kjell Rudin, Gisle Winger. KH 1927.

gulv med linoleum, hvilket hver gang ble avslått. Om kommunen hadde kunnet det, ville den ved bevaring av lokalet intakt, ha skaffet byen nok en severdighet – landets eneste bankmuseum.»⁴³²

Banksjeftomta 1948, med blodbøk. YNGS 5.

I 1959 stod nybygget ferdig, i datidas yndlingsmateriale betong, i tre etasjer, med rommelig plass for bankens personale og dets allehånde gjøremål, og annet næringsareal i 1. etasje, og kontorer i de to andre. Utformingen var ikke synderlig tilpasset omgivelsene, men her så samtida uansett for seg omfattende saneringer i den gamle bygningsmassen, så det var ikke så farlig. Kun blodbøken på hjørnet mot Nytorget ble savnet av enkelte.

1-0 til rivingstilhengerne!

Annerledes da med Kongsberg Arbeidersamfund. Det ble innhentet av den moderne tid, med radio, biler og annet å bruke tid og penger på. På 1950-tallet ble interessen mindre, og mer eller mindre veloverveide forsøk på å avhende det ble gjort. Det havnet i 1955 i fanget på Kongsberg faglige samorganisasjon, som ikke visste riktig hva de skulle gjøre med det.

Hjalmar Dahlen var med i styret de siste par periodene.⁴³³ Styret skulle også være vakter ved festene, derfor ble det valgt inn røslige, men besindige menn som kunne rydde opp i tumulter. Samfundets 12 manns sterke styre la en seg ikke ustraffet ut med: En kunne slåss så mye en ville ute, prøvde en seg inne, ble en geleidet håndfast ut. Etter hva Dahlen husket, var det lov å ha 600 personer inne, på avslutningen må det ha vært bortimot 1100. Da ble det klammeri på et av galleriene. Dahlen var på motsatt side, og begynte å presse og åle seg fram mot kamphanene. Det tok sin tid. Da han endelig var framme, hadde karene roet seg, og stod og tok seg en liten knert av ei felles flaske. «Nå, dere har blitt enige?» spurte han. Nei, det var ikke det, men det var jo så trangt at det var kul i helvete å få såpass armslag at de kunne få slåss på hederlig vis! Nå skulle de styrke seg, og så bane seg ut med felles anstrengelser for å gjøre opp ute. Og det var greit for Dahlen.

Til sist havnet det hos kommunen, som heller ikke så for seg noen bruk for det slik det stod. Og nå kom det opp en debatt som var og er typisk i slike saker: Det som den ene part ser som helt sentale argumenter, er for den andre i beste fall perifere. Riksantikvaren ble mobilisert for å få det fredet, og skrev i sin innstilling til Norsk Kulturråd: «Den har arkitekturhistorisk interesse, den har verdi som vesentlig element i et gammelt og sentralt miljø, og den representerer en viktig periode i vår kulturhistorie». Derfor sa rådet seg villig til å yte 250 000 kroner

Nummeret før riving.
Foto: Oddvar Antonsen.

Den nye tid er kommet til Kongsberg. Verden er stuvende full av ressurser som bare venter på å bli brukt, og av gammelt ræl som knapt fortjener skraphaugen. «Samfundet» ble revet med grave-maskin og dumpet på fyllinga.
Foto: Oddvar Antonsen.

til istandsettelse dersom møtesalen kunne bevares. Men nei – kommunestyret ville bare gå med på bevaring dersom huset kunne ominnredes til leiligheter. Det ville sterkt redusere bygningens verdi som kulturminnesmerke utover det utvendig arkitektoniske, innvendte kulturminnemyndighetene. Arbeiderpartiet hadde flertall i kommunestyret, og hadde nytt godt av dets lokaler på alle vis gjennom mange år. Men argumentet bet ikke på. Heller ikke var interessen stor i andre partier. Kongsberg Arbeidersamfund ble revet i 1971. Tomta ble lagt ut til parkeringsplass, i samsvar med tidas prioriteringer.

Bevaringskreftene utligner!

Ikke lenge etter dukket det opp en ny «rivingssak». Kommunen eide bygget sør for samfundstomta, Folkekjøkkenet, og det begynte å bli forfallent. I 1975 var det arkitekturvernår, og Buskerud fylke hadde fått kr 30 000 til fordeling som tilskudd til fylkets kommuner. Bygningssjef og reguleringsjef foreslo å søke, og bruke pengene på vedlikehold. Rådmannen var skeptisk: Beløpet var alt for lite til å monne, og kommunestyret hadde vedtatt at bygningen ikke var bevaringsverdig. Det var bedre å bruke penger på oppussing av kirken i stedet.⁴³⁴ Verneinteressene så muligheten til omkamp, og grep den. For Arbeiderpartiet hadde lært: Ordfører Aage Håkonsen uttalte seg i generelle, positive ordelag til en oppussing.⁴³⁵ Dermed var spillet i gang. Og om tomta ble bedre utnyttet, kunne det bli plass til nybygg, så vel Folketannrøkta som Vinmonopolet var på utkikk etter nye lokaler. De kom raskt inn i et nybygg på tomta, samtidig som restaurering ble livlig debattert i de par årene som fulgte.

I 1978 forelå et kostnadsoverslag over istandsettelse: 7-800 000 kr ville det fort vekk komme på. Og representantskapet i Arbeiderpartiet sa nei – dette ble for dyrt.⁴³⁶ Dermed var det partiet låst, og saken gikk inn i en ny fase: En bevaringskomite konstituerte seg, og Riksantikvaren ble varslet. Og hva kostet det egentlig

å rive og bygge nytt? Det var det ingen som hadde regnet på. Arbeiderpartiet søkte å komme på offensiven ved å lansere nytt rådhus på Samfundstomta, med filialer på Folkekjøkkentomta og i skolegården på Fredheim.⁴³⁷ Det hadde lenge vært klart at det var behov for nytt rådhus. Men det var nå uansett for seint. Verneinteressene hadde faglig sett en sterk sak. Så debatten raste videre, med under-skriftaksjoner, kostnadsoverslag og forslag om bruk, til crescendo på høstparten: Arbeiderpartiet bandt sin gruppe i kommunestyret til å stemme for riving, og det hadde ett mandats overvekt.⁴³⁸ Riksantikvaren la ned rivingsforbud,⁴³⁹ mindretallet i kommunestyret anket til departementsnivå.⁴⁴⁰ Miljøverndepartementet avgjorde omsider at bygningen skulle stå.⁴⁴¹ Først i 1984 kom utbedringene i gang, og i 1987 stod det ferdigrestaurerte bygget klar til bruk, til allmen tilfredshet.⁴⁴² Formannen i kommunens faste byggekomite, Einar Pettersen, fremhevet så vel det verdifulle i selve bevaringsarbeidet som at kostnadene var blitt rimelige. Pettersen var patent Arbeiderparti-medlem i det «sivile», og nyttet nok høvet til å søke å lege gamle sår. For her var det mange sårede, etter en lang og til dels bitter kamp.

Folkekjøkkenet rundt 1980. Det begynner å bli slitent.... KH 1540.

1987 – dags dato: Et politisk og økonomisk jordskjelv, og dets følger

I 1986 ble teppet dratt vekk under Kongsberg Våpenfabrikk: Regjering og Storting hadde med endelig virkning bestemt seg for at bedriften måtte føre regnskapene og skaffe seg investeringsmidler slik andre bedrifter gjorde. For etterkrigstida var over, og landet hadde flust opp med andre foretak som drev forskning og utvikling. Industrielokomotivet måtte innse at det bare var ett av mange. Trekløveret Hauge, Lied og Hurlen rykket i felt, bare for å oppdage det samme som Finne, Schjold og Alfstad temmelig nøyaktig 40 år tidligere: Deres måte å lede, planlegge, beregne og drive på var ikke lenger god latin. Også de tok det tungt.

Overgangen fra å tro en ting om organisering av samfunn og næringsliv til å tro noe annet – og ofte det stikk motsatte – går gjerne under navn av paradigmeskifter. Og den som nå spør når en skal slutte å tro og heller begynne å vite, har stilt feil spørsmål. Foranledningen er at ei utviklingslinje er blitt ført så langt at det gir inntrykk av stagnasjon og elde, samtidig som den har åpnet for nye muligheter innen produksjon og organisering, med tilhørende framgang for nye yrkesgrupper. Og de stanger mot det de oppfatter som hinder, og utvikler politiske og økonomiske teorier for hvorfor de selv bør prioriteres og forfremmes i samfunnsutviklingen. Det er det som skjedde her også.

Hauge var den som målbar skuffelsen best og tydeligst: I en nekrolog over Hurlen med den megetsigende tittelen: «Så mye kan en leder bety»⁴⁴³ innleder han med å minne om at en bedriftseier har omsorg og ærgjerrighet for selskapet sitt, følger dens utvikling og lønnsomhet med våken interesse, og arbeider aktivt for å skaffe den gode folk i styre og ledelse. Sist, men ikke minst må eierne forstå at den trenger egenkapital til enhver tid. Hauge konkluderer som følger: «Så viste det seg etter hvert at de makter som representerte staten, hverken kunne eller ville være en slik eier. For Høyrreregjeringer, som ikke trodde på statsdrift, var det ingen

Foto av KV på 1980-tallet, koloss på leirfötter. Men de er ikke synlige på bildet. Foto: Media-foto.

naturlig oppgave å finansiere statsselskaper når de henger i lønnsomhetskriser. Verre var det at Arbeiderpartiets regjeringer begynte å frykte for at den kunne lide nederlag i Stortinget om den satset på en sanering og reorganisering av aksjeselskaper i samfunnseie. Det begynte å bli god latin at eierfunksjonen i statsaksjeselskapene var politisk vanskelig, for ikke å si farlig».

Hauge var intelligent nok til å skjønne, men alt for engasjert til å tilgi. Et nytt styre med Karl Glad som leder ansatte Tor Espedal som ny direktør, og så for seg kun to valg: Enten konkurs, eller oppsplitting og utsalg. Kongsberg-samfunnet gikk i den vanlige, tredelte reaksjonen sjokk, vantro og sinne. Regjeringen kunne da ikke gjøre det med Norges industrielokomotiv og heder? Jo, så men – de både kunne og ville? Blødmer som «lite å være Glad for» bredte seg raskt. Realitetene gikk imidlertid fort opp for styre og stell i Kongsberg kommune, og lokalsamfunnet mobiliserte alt og alle som kunne krype og gå for en god sak da en skjønte det gikk mot oppsplitting, og at det eneste som nyttet var å jevne veien for det uunngåelige.

Divisjonene for bildeler, tegnemaskiner, data, olje og fly gikk hver til sitt private firma, forsvarsdelen ble samlet i Norsk Forsvarsteknologi. Den nye sjefen der, Jan

T. Jørgensen, reiste ut i verden for å gjenskape tilliten til KVs gamle logo gul K på rød bunn, som det nye firmaet hadde overtatt. Den utstakte reisevirksomheten ga ham lokalt oppnavnet «Jesus» - alle visste at han var der, men ingen hadde sett ham ennå. Men han og medarbeiderne lyktes. Det samme gjorde ledelsen i de privatiserte divisjonene. Og hellet forfulgte alle: Var det ebbe i en sektor, var det gjerne flust å gjøre i andre, og ansatte kunne pendle mellom bedriftene, slik de gjorde mellom divisjonene i gamle KV. Mens forsvarsdelen gikk nesten alltid godt, som forsvarsindustri gjerne gjør. Kongsbergsamfunnet merket derfor lite til konjunktursvingningene.

I ettertid kan en konstatere at det gikk overmåte bra, og at lokalsamfunnet har mye å takke Glad og Espedal for. Veksten i etterfølgerbedriftene ble sterk, til dels eventyrlig, og dekker over hvor alvorlig situasjonen den gang var. Dermed forlater vi «fabrikken», og vender tilbake til byen.

Kan det være mulig - Lågen er skitten?!

Tømmerfløterne drakk vann av Lågen. Ja, ikke akkurat der den passerte Kongsberg, for «sykehus-kloakken» var et erkjent fenomen. Men ellers så en ingen problemer.

Nytt renseanlegg i Selliksdalen. Foto: Laagendalsposten.

På 1960-tallet ble Norges største innsjø, Mjøsa, til allmen forbauselse konstatert truet av de nye og effektive fosfatholdige vaskemidlene: Algene blomstret og skapte en vakker grønnfarge som bar bud om at hele innsjøen var truet av overgjødning. Myndighetene kom på banen, og foreskrev bl.a. rensing av kloakk, så også for Kongsberg. Planlegging og bygging ble pliktskyldigst satt i gang, og høsten 1980 stod renseanlegget i Selliksdalen ferdig, med de gamle strøkene på Vestsida påkoblet. Som rensemiddel ble valgt treverdige jern; det reagerer med fosfat til et fast stoff, samtidig som det danner rustfnokker som samler opp partikulært materiale – for å si det enkelt. Begge deler bunnfeller seg, samles i tanker for utråkning, og presses for vann. Så vel avgass fra utråkningen som ferdig avvannet slam er nyttige råvarer for produksjon av varme og strøm, og til jordforbedring.

Deretter ble det «å traske og gå»: Bydel etter bydel ble koblet til, Hvittingfoss fikk eget anlegg, og gammelt rørnett for felles kloakk og overvann ble byttet ut med separate anlegg. Det kostet, og vil koste, for anlegget fra 1980 har for lengst gått ut på dato og må erstattes av et nytt. En ser ikke så mye til det, bortsett fra på de kommunale avgiftene, men anleggene er avgjørende for å kunne beholde ei elv nyttbar til andre formål. Folk som bor i spredtbygde strøk, må koste seg eget renseanlegg.

Det brenner!

2. januar 1986 brant Kongsberg rådhus. Brannårsaken ble aldri sikkert fastslått, men det er begrunnet mistanken om at en hastverkstumpa sigarett i ei søppelbøtte utløste den. Ironisk nok lå brannstasjonen på den andre sida av gata, mens slukkingen ble hemmet av streng kulde. Og 22. mai 1988 brant Myntgata 11 og 13 (det fredede Apoteket Mynten) på Vestsiden, og bygningene på hjørnet av 17. maigata og Skolegata på Nymoen, begge påsatt av en pyroman. Heldigvis gikk ikke menneskeliv tapt i noen av brannene, men de materielle skadene var store.

Gjenoppbyggingen viser forskjellen på privat og offentlig eiendom. De private måtte ha avkastning av investeringen sin, og bygde ganske enkelt nytt så raskt det lot seg gjøre. På Nymoen kom det opp bygg i nygammel stil, stort sett til byborgernes tilfredshet. Og apoteket ble gjenoppbygget som en utvendig kopi, slik fredningsbestemmelsene tilsa – dvs. noen detaljeringer omkring belistningen irriterte feinsmeckere. Og byborgerne pekte og sa: Se der! Det går fint an å bygge et moderne bygg bak en gammel fasade.

Rådhusbrannen, en sammenrotting av ild, is og mørke.
Foto: Laaagendalsposten.

Apoteket i skråfoto fra tidlig 1900-tall, da folkeskolen fortsatt holdt til i nabobygget. Begge brant i 1988.

Knokkelkamp om rådhuset

Da annerledes med de kommunale tomtene. For de måtte selvsagt sees i lys av kommunens behov ellers. At rådhuset var modent for utskifting var for øvrig gammelt nytt. I 1978 så vi at det ble lansert forslag om nybygg på Samfundstomta med omgivelser. Og i 1980 forelå et utkast, i Laagendalsposten lagt fram med den utilsiktet odiøse overskrift «Rådhusstrøk på samfunnstomta?»⁴⁴⁴ Her lanseres det en melodi som ikke var ukjent før, og som stadig spilles: Samling av etater i ett stort bygg, kontra fordeling i flere mindre, nærliggende.

Reguleringssjef Throndsen anfører: «Selv om et massivt rådhus bringer etatene nærmere hverandre, ser ikke reguleringsvesenet bort fra at for mye nærkontakt vil svekke den enkeltes mulighet for konsentrasjon i arbeidet. Når institusjoner får en viss størrelse vil det være hensiktsmessig å dele bygningsmassene opp i flere enheter med en ledigere forbindelse mellom enhetene. Moderne universitet/skolebygging løses ofte på denne måten. I stedet for ett massivbygg, bygges det flere mindre i en gruppe, ofte langs en gangtrafikk-akse. Det gir muligheter for utendørs-rom mellom bygningsenhetene og nok lys og luft for den enkelte enhet. I eldre bystrøk hvor målestokken er beskjeden, vil et slikt utbyggingsmønster lettere kunne tilpasses det eksisterende miljø.»

Rådmann Jordbræk kontret i samme nummer at «det er ganske klart at enhver desentralisering er et funksjonelt drawback. Det forsterker bårholdningene etatene imellom. (...) Ofte må etatene ha skriftlig kontakt i små saker som kunne vært ordnet med en tur ned i gangen om vi hadde vært under samme tak.»

Her settes fingeren på noen velkjente fenomen: Fagstolthet gir dybdesyn, men ikke nødvendigvis vidsyn. I overordnet posisjon roser en seg på den annen side at en lettere ser helheten. Men hvor langt strekker helheten seg? Den strekker seg gjerne så langt en er i stand til å – eller vil – se. Og hvis en arbeidsstokk ser det som formålstjenlig å samarbeide, samarbeider den, innad som utad. Hvis den ikke ser det, samarbeider den ikke. Og det nokså uavhengig av organisasjonskartets utseende og byggenes utforming. Og hva er arkitektonisk god tilpassing? Det svinger med moteretningene innen arkitektur, selv om arkitektstanden gjerne benekter det.

Uansett: Rådhusbrannen satte saken på dagsordenen, og debatten begynte umiddelbart. Hva med fengselsbygningene, som stod igjen? Kunne det bli plass til andre funksjoner i nybygget? Kunne en utnytte bedre annen bygningsmasse kommunen disponerte? Og hvor skulle nybygget ligge? Hva med forholdet til den eksisterende bebyggelsen, med kirken som flaggskip?

Rådmann Jordbræk brukte ikke lang tid på å bestemme seg: Nybygg på branntomta, med så mange etater samlet der som mulig.⁴⁴⁵ Men dette gikk for fort i svingene. Arbeiderpartiet og Senterpartiet ville ha med samfunnstomta i vurderingene – det skinner gjennom at førstnevnte ville bøte på noe av fadeseen ved å fronte riving av Arbeidersamfunnet, og at begge var bekymret for at et nybygg på branntomta ville trekke for mye penger fra andre formål. Det endte med at valg av tomt ble utsatt, og at en plankomite ble nedsatt.⁴⁴⁶

Plankomiteen begynte sitt arbeid, og skjærene kom etter hvert til syne: Fengselet var ikke til å rikke,⁴⁴⁷ og uansett tomtevalg ville det ikke være plass til alle etater i ett bygg.⁴⁴⁸ Komiteen landet på en løsning med branntomta som sentrum.⁴⁴⁹ Og den fikk tilslutning fra partier som til sammen hadde flertallet i kommunestyret. Så da var saken kjørt – eller? I januar 1987 kom sannhetens øyeblikk: En kjente ikke godt nok til kostnadene.⁴⁵⁰ Det ga tilstrekkelig mange politikere tilstrekkelig kalde føtter til at saken ble utsatt – igjen.⁴⁵¹ Samtidig viste den virkelige store, mørke skyen seg over horisonten: Byens stolthet og levebrød, Kongsberg Våpenfabrikk, vaklet under byrdene av sin gjeld.

Slaget skulle stå i kommunestyret 20. mai 1987, og branntomta vant, etter en hissig debatt. En arkitektkonkurranse ble utlyst, men nå begynte krefter i Høyre å røre på seg. Partiet hadde til nå stått fast på branntomta, men kostnadene, og den illevarslende utviklingen rundt «fabrikken» mante til ettertanke. Og på høsten var det valg, som ga en ny sammensetning av kommunestyret.

Imens gikk arkitektkonkurransen sin gang, og i mars 1988 forelå resultatet.⁴⁵² Men så var det pengene, da: Rundt 60 mill. ville det komme på.⁴⁵³ Og «fabrikken» var underlagt demontering og utselgning, og Høyre kom i siget. De fikk med seg Fremskrittspartiet, SV, Senterpartiet og Kristelig folkeparti på et krav om ny utredning av Samfundstomta. Og de hadde flertall i kommunestyret.⁴⁵⁴ Altså ny runde. Forholdet partene imellom ble stadig surere, men de var i alle fall enige om å se hele Vestsida-plataet under ett, i ei ny disposisjonsplan.⁴⁵⁵

I februar 1989 forelå resultatet, og utvalget som skulle vurdere alternativene var delt i tre mot to for Samfundstomta. Det var det en kunne vente ut fra hva medlemmene hadde signalisert fra til dels flere år tilbake. Og så smalt en virkelig bombe: Riksantikvaren hadde hele tida ment at en ikke kunne tillate bygg på mer enn to etasjer på branntomta. Det hadde en ikke vært klar over.

Arbeiderpartiet ment en måtte kunne forhandle seg fram til tre, og stod på sitt.

Det nye rådhuset. Mursteinene er omhyggelig valgt for å passe til dem i kirken. Tilpassing for øvrig har vært sterkt diskutert. Foto: KKE.

Men avstemmingen i kommunestyret var klar: 30 for Samfundstomta, 23 for branntomta.⁴⁵⁶ Resten ble plankekjøring, om enn motsetningene blusset opp med jevne mellomrom. Rådhuset ble tegnet av arkitekt Narud i Narud-Stokke-Wiig, og stod innflytningsklart i 1992. Riksantikvaren var så fornøyd med resultatet at den anså det for fredningsverdig – det var i denne tid institusjonen fredet nybygg «før malingen var tørr». Meningene i byen var delte, men bygget er smått om senn blitt akseptert av de fleste.

Branntomta, ja – den ble liggende noen år, til den ble bebygget med dagligvarer og vinmonopol i 1. etasje, og tre etasjer ovenpå med leiligheter. På Myntgata 11 kom det opp et treetasjes bygg disponert likedan, begge med Riksantikvarens vel-signelse, og begge etter å ha tjent ei tid som halvoffisielle og dårlig opparbeidede parkeringsarealer.

En dobbeltfredning

Kulturminnene etter Kongsberg Sølvverk er tallrike som havets sand. Derfor ble de lenge ikke lagt særlig brett på. Kongsberg Skisenter ble etablert i et område der de ligger aller tettest, og er på sitt mest severdige, uten at det var et videre sentralt tema da anlegget ble bygget. Men etter hvert vokste erkjennelsen. I 1990 kunne

Norsk Bergverksmuseum presentere en grundig gjennomgang av den kulturhistoriske verdien av sølvverkets etterlatenskaper.⁴⁵⁹

Samtidig kom det nytt fjellklatringsutstyr på markedet, så enkelt at enhver idiot kunne nytte seg av det. Hvilket de også til dels gjorde. Et resultat ble stadig økende klatring i gruvene, men tilhørende fare for tap av kulturminner.

I 1992 foretok derfor fylkeskommunen en midlertidig fredning av det meste av Statskogs områder vest for Kongsberg.⁴⁶⁰ Hensikten var å forhindre at gruvene, berghaldene og andre objekter ble skadet ved fjerning, graving og/eller sprenning under leting etter mineraler og gjenstander, ved masseuttak, forsøpling eller skjemming på annen måte.

Permanent fredning kom ved kongelig resolusjon datert 15.05. 2003. Det utgjør et område på ca 30,6 km². Det offisielle navnet ble «Kongsberg Sølvverk kulturmiljø». Finansieringen? Nei, den var ikke avklart, går det fram av resolusjonen. Flere statlige institusjoner var berørt. Det ble grunneieren som til slutt fikk ansvaret. Men pengene måtte den skaffe selv, ved overskudd fra driften.

Inne i sølvverkets driftsområder finnes det lommer av gammelskog – overraskende nok, etter over 300 års intens utnyttelse. Men en del har i de siste halvannet sekel stått slik til at det var uinteressant å utnytte det. Et område rundt Helgevann var blitt administrativt fredet i 1974, det ble utgangspunktet for Barmen naturreservat. For den norske stat har ambisjoner om å frede 10% av landarealene, og dette ble et velkomment og forholdsvis billig tilskudd. Det ble opprettet i 2005, dekker 15,5 km² og overlapper delvis kulturminnefredningen. Det er overvekt av fattige vegetasjonstyper, men også innslag av artsrik karplanteflora. En utvidelse er i skrivende stund inne i siste fase. Hittil har de siamesiske tvillingene levd i forholdsvis fordragelighet; forhåpentligvis fortsetter det slik.

Det siste kvartsekelet

Det siste kvartsekelet er ofte vanskelig å beskrive i en historieframstilling: Nærhet i tid gir nærsynthet i framstillingen. Forfatterne har selv opplevde denne tidsperioden, og har følgelig sin egen erindring og sine egne observasjoner å støtte seg til. Og det er ikke sikkert at de holder for etterprøvbarhet når hendelsene kommer på avstand og mer materiale kommer for en dag. Og ettertida undrer seg: Hvorfor la de sånn vekt på det der, alle måtte da skjønne at det var en flopp? Mens det andre der – alle måtte da se at det ville bli stort? Så derfor blir dette kort.

I Kongsberg var det kort fortalt «samre jenta og samre dansen»: Oppfølging av bedriftene i teknologiparken, industrietablering på Forsvarets gamle tomt Arsenalet, bedre vei- og jernbaneforbindelse mot Oslo, nye byggefelter med strøm, vei, vann og avløp, nye skoler og barnehager, og tung satsing på eldreomsorg. Det kostet –underskudd på kommunebudsjettet ble nesten en årlig foreteelse, ofte med opphav i helse- og omsorgsektoren.

Av byggeprosjekter ruver Stortorvet, påbegynt i 1995, utvidet i 2007 og 2022, et energisk forsøk på å holde vareomsetningen innen bykjernen. Det ville styrke næringslivet der, og spare tid og ressurser ved at det er kort vei fra boligfelt og praktisk mulig å gå eller sykle dit. Og så ble E134 lagt om i løpet av 2010-tallet og ført utenom bykjernen, med de lettelsene i trafikkbelastningen og de nye mulighetene for arealutnyttelsen der som det førte med seg. Disse var det bred enighet om i lokalsamfunnet, om enn debatten fra tid til annen kunne være krass om enkeltheter. Men ett utbyggingsprosjekt skulle vise seg å ha uant sprengkraft:

«Jorde på landet – langt til by'n»

I Laagendalsposten 29. januar 2008 kunne abonnentene, stort sett til sin store forbløffelse, lese at Kongsberg-avdelingen av Høyskolen i Buskerud ville flytte til Låga-landa, fra Flåtaløkka skole og nordover, for den lå alt for avsides til oppe på Raumyr. Det skulle bli opptakten til den lengste, hardeste og bitreste stri-

Høgskolebygg kan gi helt nytt sentrum

Området ved Tinius, kinoen og Flåtalekka kan bli forandret.

AVUT W. HEDMANN
redaksjon@laagendalsposten.no

Tidligere var Kongsberg ingeniørbegrepskole lokalisert i de samme bygningsene som Tinius Olsens skole holder til i nå.

Studentene forsvant

Da Høgskolen i Buskerud (HiBu) flyttet til kompetansesenteret på Raumyr i 1992, ble studentene borte fra gatene i byens sentrum.

Rektor Kristin Ørmen Johnsen tror det vil være fornuftig å endre dette slik at høgskolen og studentene igjen blir en del av Kongsbergs bybilde. Derfor lanseres ideen om å utvikle området ved Tinius og kinoen til å kunne gi plass både for høgskolen, de videregående skolene og kulturhuset.

Søknaden til ingeniørutdanningen går opp derom studentene får et bysentrum som omgir seg for skolens nye campus. Det tror man i HiBu-ledelsen.

Inspirasjonskilden er Papirvredens i Drammen, der nye bygget ved elva som har HiBus avdeling og som bidrar sterkt til å løfte bymiljøet.

Noe lignende kan skje i Kongsberg dersom ulike partene finner sammen. Både kommunen, fylkeskommunen og staten må være enige hvis prosjektet skal realiseres.

Stor sentrumsutvikling

Men også teknologibedriftene i Kongsberg og ulike private aktører kan få viktige roller i det som kan bli den største sentrumsutviklingen i moderne tid.

Ideen ble lansert på en pressekonferanse hos ordfører Vidar Lande (Ap) mandag. Til møde var rektor Kristin Ørmen Johnsen, styreleder i HiBu Sverre Gotaas og fylkesordfører Roger Ryberg (Ap).

SPESIFISKE PLANER: Fra v. ordfører Vidar Lande, fylkesordfører Roger Ryberg, HiBu-styreleder Sverre Gotaas og HiBu-rektor Kristin Ørmen Johnsen foran Tinius. Til dette området kan høgskolen flytte.

Ledelsen på HiBu vil skrive brev til kommunen og fylkeskommunen slik at salen kan tas opp i fylkesutvalg og formannskapet og med det få en politisk forankring.

Planen er å sette med et utvalg med deltakere fra alle involverte. Utvalget kan få som mandat å se hvilke muligheter som finnes hvis HiBu skal reetableres i Kongsberg sentrum.

– Det blir komplisert, men

realiserbart, tror rektor. Ordfører Vidar Lande (Ap) mener det vil være naturlig å drøfte mulighetene i kommuneplanarbeidet.

Riving av kinoen

Lokalpolitikkerne har nylig startet en prosess som skal lede fram til kommuneplanvedtak om ett års tid. Ordføreren ønsker at rådmannen i

Kongsberg skal fremme en sak om HiBu-planene til politisk behandling i forbindelse med planarbeidet.

Vidar Lande ser ikke bort fra at riving av kinoen kan være en mulighet for å gi plass til høgskole, nytt kulturhus og kanskje restaurant.

Dette kan føre til at kommunen avviker fra driftsplanen. Driften går i underskudd. Min personlige mening er at

kinodrift ikke lenger er en typisk kommunal oppgave, sier ordføreren.

Science Center

Rektor Kristin Ørmen Johnsen og styreleder Sverre Gotaas ser store muligheter for fremtidig ingeniørutdanning i Kongsberg.

Rektor snakker om å danne et Science Center gjennom tett

samarbeid med Høgskolen i Vestfold som har utdanning i mikroteknologi. Høgskolen i Østfold som også har teknologiutdanning og Universitetet for miljøvitenskap og bioteknologi på As. Ambisjonen er at dette samarbeidet på tvers skal gi universitetsstatus og mer om det. HiBu-lederne har som mål at ingeniørutdanningen i Kongsberg skal bli blant de beste i Europa.

Nye muligheter for videregående skoler

Flåtalekka og Tiniusbygningen har ligget ved Lågen i 40-50 år. Nå kan videregående utdanning få nye muligheter i Kongsberg.

AVUT W. HEDMANN
redaksjon@laagendalsposten.no

Fylkesordfører Roger Ryberg (Ap) er ikke i tvil om at eventuelle geografisk nærhet til høgskole eller universitet får mye å si for de videregående skolene.

Det gjelder også undervisningsstedet Maurits Hansen (tidligere Kongsberg videregående) og undervisningsstedet Maren Handler (tidligere Dyrmyr videregående).

Den videregående skolen er en

stor virksomhet i bysentrum med 275 ansatte.

Ved en ny plan for hele området, kan det også bli rom til å renovere Tinius og Flåtalekka, det er høyt påkrevet.

Ryberg er derfor positiv til tanken om å flytte HiBu til sentrum.

Både Ryberg og rektor Kristin Ørmen Johnsen er opptatt av synergieffekter der offentlige skoler kan få ved å ha geografisk nærhet. Det kan gjelde renhold, vedlikehold, andre driftsutgifter og bibliotek.

Kongsberg er et teknologisk flaggskip, også internasjonalt. Vi står ved foten av Lågen. Å utnytte disse mulighetene på en bedre måte i fellesskap er meget interessante tanker, mener fylkesordføreren.

INSPIRASJONSKILDE: Høye etableringen på Papirvredens i Drammen viser at en høgskole kan gjøre mye for et bysentrum. (Kilde: HEDMANN)

Realfag og kultur

Koplingen av realfag og kulturtilbud kan gjøre skolen til et spennende sted for både ansatte og studenter. Kongsberg sentrum kan få aktivitet i gatene også etter kl. 15.00 dersom studentene kommer tilbake til sentrum.

I det nye senteret kan det bli konferansesituasjoner med den store innesonen som mangler i Kongsberg i disse dager.

Bibliotek for byen og skolen kan bli samlokalisert i det nye senteret og dagens bibliotekbygg ved Grand Hotel kan bli brukt til andre formål.

Sverre Gotaas tror denne utviklingen er svært spennende også for private investorer som kan komme til å satse i Norge kanskje mest spennende teknologibyr.

Går det slik Gotaas håper, kan byggingen av ny høgskole skje med privat kapital, uten penger fra statsbudsjettet.

For Kongsberg er det viktig at de som vil ta ingeniørutdanning vet at de kan gå et løp helt fra videregående skole og fram til mastergrad og doktorgrad, mener Gotaas.

Det vil også være i teknologibedriftenes interesse nå som tilgangen på kompetanse ser ut til å bli stadig vanskeligere.

FAKTA

- Anslått kostnad for å flytte HiBu til sentrum.
- Nærhet til sentrum og utvikling av Kongsberg som videregående skole.
- Muligheter for transport.
- Mulig samarbeid med Fag-skolen Sissel Olsen og eventuelle samarbeid.
- Synergieffekter med videregående skoler og deres profil på realfag og naturfag.
- Synergieffekter på lokalitet mellom høgskole og kulturhus.
- Kongsberg kan bli et nasjonalt universitet for teknologi og kultur.
- Nytt kulturhus og karriere- og samarbeid med andre lokale aktører.
- Fattigere utrusting mellom bibliotek, kultur og utdanning vil gi synergieffekter.

Se mer på web-TV!
laagendalsposten.no

Betaler 17 millioner kr i årlig husleie

Anlegget på Raumyr tar mye av HiBu-budsjettet.

AVUT W. HEDMANN
redaksjon@laagendalsposten.no

Årlig husleie er 17 millioner kroner. Den høye leien i Statsbyggens hus er en årsak til at HiBu-ledelsen bestemte seg for å se på alternativer for leiekontrakten eventuelt forlenges på Raumyr.

Kontrakten løper i fem år til, men allerede om to år må høgskolen ta stilling til om de vil fortsette å leie lokaler i kompetansesenteret.

Hvis vi gjør det, kommer vi til å bli der de nærmeste 20-30 år, tror rektor Kristin Ørmen Johnsen.

Det er med andre ord en viktig kortsiktighet for skolen og hele ingeniørutdanningen nå.

Også avdelingen for samskole og optometri vil ha store fordeler av å flytte til sentrum.

De driver en utstrakt klinikkvirksomhet og vil ha let-

KOSTBART: Dupes lokaler på Raumyr.

tere tilgang til klienter som skal ha synsundersøkelser. Hvis virksomheten drives i bykjernen, sier rektor.

Hvis skal skje på Raumyr der skolen flytter ut?

Styreleder Sverre Gotaas tror ikke det blir noe problem å finne andre brukere til lokalene.

Statsarkivet rett over veien har behov for mer plass.

Det arbeides også aktivt for å få en statlig institusjon til å etablere seg på Kongsberg Raumyr-senteret vil være vel egnet i så måte.

Den videregående skolen er en

den i Kongsberg-samfunnet etter krigen: Rådhusdebatten ganget minst med 10 i en hver tenkelig retning. Her følger et meget kort og spissformulert sammendrag; de som emner på mastergrad i historie eller statsvitenskap, og vil undersøke formelle og uformelle prosesser i det politiske liv, har her en nær sagt uuttømmelig kilde å øse av blant utredninger, leserbrev, debattreferater og ikke minst aktører som i skrivende stund er høyst levende og oppegående, og taleføre for hvert sitt standpunkt. Den endelige historien får utestå til mastergradsoppgavene foreligger.

Gårdeiere reagerte med vantro: Dette hadde de ikke hørt det dust om!? Hva var dette for måte å gå fram over annen manns grunn på? «Den gamle garde» av høyskole-lærere hadde gjennom seig kamp og god hjelp utenfra kjempet seg til et flunkrende nytt og moderne, frittliggende bygg på Raumyr i 1992, og omsider kommet seg ut av spredte, trange og uhensiktsmessige lokaler i bykjernen. Og nå skulle det hele reverseres med et pennestrøk etter bare 16 år!? Bygget var nesten like godt, det lot seg enkelt oppgradere, og ikke lå det langt fra byen heller: Syv minutter på en gammel damesykkel til kollektivpunktet Knutepunktet. De mobiliserte for fullt, velskolerte, taleføre og erfarne som de var. Og fikk mange ivrige hjelpere.

Ordfører Vidar Lande, fylkesordfører Roger Ryberg, HiBu-styreleder Sverre Gotaas og HiBu-rektor Kristin Ørmen Johnsen lanserer noe de synes er en fenomenalt god ide. Faksimile av Laagendalsposten 29. januar 2008.

De kunne knapt fått et bedre utgangspunkt. Spaltekilometer fylte lokalavisa med godt, gratis stoff, rundt 7200 personer skrev under på et opprop mot flyttingen. Og det er rundt 1/3 av folketallet den gang. Høyskolestyret ble drevet på en hastig, men velordnet retrett, men samlet seg igjen om et bygg på Vestsida. I tillegg til alle fordelene for høyskolen ved å flytte fra Raumyr, kom det med nye argumenter: Vitalisering av en skinndød bydel, samfunnsnyttig bruk av død plass i bykjernen, liv og røre med studenter i butikker og restauranter! Kryssbruk av auditorier og forelesningssaler til undervisning, kinodrift og kulturliv – Kongsberg hadde lenge savnet lokaler med god akustikk for musikkframføring. Og så kunne en samle nesten alt av videregående utdanning innen fire vegger og dra nytte av hverandres kompetanse, fra fagskole til universitet, og med bibliotek felles med det kommunale. Endatil var det plass til kommunale etater, i de da så omtykte kontorlandskapene.

Den videre prosessen oppviste alle avskygninger av åpne og underhånds kontakter, stempling, interessegrupper, press og ivrig lobbyvirksomhet om alt og mot alle som kunne mobiliseres for eller imot. En privat investorgruppe, «Bolten», greide å manøvrere seg på plass – som intellektuell øvelse og markedsføringsprestasjon isolert sett imponerende, men til ytterligere forvirring i og forsurening av debatten. Det bølget friskt i alle partier, Høyre revnet og avfødte den lokale gruppa Kongsberglista, som fikk en formidabel tilslutning ved valget i 2015. Da

Høyskolebygget på Raumyr har i skrivende stund fått nye oppgaver – aporops innledningen s. 14. Det ble hjerterom og husrom for 700 ukrainske flyktninger. Foto: Frelsesarmeen.

Krona i lav desembersol. Det passer ikke inn i strøkets arkitektur, men ett skal det ha: Det prøver ikke på det heller. Foto: AL.

var det for seint: Kommunestyret med ordfører Lande som innpisker stemte for Vestsida-plasseringen i 2013 med en stemmes overvekt. Valget ble konfirmert av den avtroppende Stoltenberg-regjeringen i dens siste møte samme år. Stort klarere kan det ikke vises at dette i et hvert henseende var en politisk avgjørelse. Etterdønningene i styre og stell er fortsatt synlige i skrivende stund.

Frontfigur i høyskolestyret var Kristin Ørmen Jonsen, en dreven administrator og en habil politiker. Hvordan kunne hun finne på å lansere et så omstridt prosjekt på en så håpløs måte? Mange triste tanker omkring konspirasjon og komplett udyktighet kombinert med tonedøvhet og arroganse ble lansert. Den egentlige grunnen finner vi i sonderingene omkring danning av et universitet i regionen. Styresmaktene hadde først på 1990-tallet samlet en rekke frittliggende høyere utdanningstilbud i 26 høyskoler rundt om i landet. Målet var dels å rydde i en uoversiktlig struktur, dels å sikre at flinke folk fortsatt kunne få et godt utdanningstilbud i nærheten av der de bodde.⁴⁶¹ Rett over årtusenskiftet ble det åpnet for at de kunne avansere til universiteter om de bare var flinke nok til å sette sammen fagkretser, samarbeide, og organisere seg på en hensiktsmessig måte. Og dermed begynte et kappløp som i romanen «Alice i eventyrland» er beskrevet som «her må du løpe alt du orker for å holde deg på samme sted.» Hvorfor være høyskole når en kan være universitet? Først ute var Stavanger, i 2005. I landets oljehovedstad mente de at de måtte kunne koste på seg såpass. For kompetanse på høyeste nivå var en forutsetning for å forbi det.

Høyskolene i regionene manøvrerte og sonderte, regnet og målte, utredet og konkluderte, med, mot, forbi og rundt hverandre. Og det lærested som da ikke hadde et «prosjekt» å lansere i spillet, ville bli nullet ut: Ressursene ville gå til dem som hadde et, og kunne kunsten å markedsføre det. Så derfor måtte Høyskolen i Buskerud også ha et. Det er noe alle med kjennskap til avgjørelsesprosesser og samfunnsutvikling vet, men slikt kan ikke sies åpent – sånn er spillets regler. Det er kun *faglige argumenter* som føres til torgs, forstås. Høyskolestyret så det, og satset på den eneste argumentrekka det mente kunne føre fram. Og ble gående som keiseren i H.C. Andersens eventyr «keiserens nye klær» under hele prosessen.

Det nye høyskolebygget stod ferdig 15. juli 2015,⁴⁶² godkjent av Riksantikvaren og i en på alle måter nøktern utførelse, det dikterte økonomien i prosjektet. Da det skulle navngis, fikk «Ørmen-bolet» og «Lande-merket» mye oppmerksomhet, men det ble «Krona». Studentene har alt de behøver innen byggets fire vegger, og trenger ikke gå ut for å handle annet enn mat. Og festene holder de på hyblene sine, eller utendørs, blakke som de er, nå som før. Men akustikken er blitt utmerket.

Universitetet i Sørøst-Noreg ble en realitet 4. mai 2018, med læresteder i Bø, Drammen, Kongsberg, Horten, Notodden, Porsgrunn, Ringerike og på Rauland.⁴⁶³ Og det har høy årsvåkenhet i kommunen. Det skulle da også bare mangle, med den betydning høyere utdanning har for samfunnet her.

Tomta etter høyskolen på Raumyr er siden delvis utnyttet til eldreboliger. Det var i den prosessen ikke snakk om «jorde på landet – langt til by'n».

Hvilken lærdom kan en så trekke av historiene om Arbeidersamfund, Folkekjøkken, rådhus og høyskole – og for den del flere lignende, mindre saker? Alle begynner etter håndboka, med faglige utredninger etter plan- og bygningslovverket, og økonomi. Etter hvert som tida går, blir slikt mer og mer perifert. Det viser seg at det er egentlig ingen fasit, dertil er faktorene for mange, og usikre å beregne. De faglige utredningene danner imidlertid en stukkatur over de grunnleggende spørsmålene om hvor en er og hvor en vil i så tunge saker: Liker vi det som blir foreslått, eller ikke? Og er vi komfortable med de utviklingslinjene det trekker opp? Før eller siden sprekker stukkaturen opp, sklir av og viser de underliggende verdiene hos debattantene. Men dette går dem selv gjerne hus forbi, og de blir «vandrende keisere». Til sist står en igjen med bare ett forhold: En inett vilje hos begge fløyer til å vinne, koste hva det koste vil. Og koste gjorde det, i alle de nevnte tilfellene.

Lærdommen blir da at slikt egentlig dreier seg mest om ikke målbare verdier. Om en erkjenner det fra første stund, kan det være at tonen blir mer fordragelig, prosessene kortere, og prisen lavere?

.... ikke på Kongsberg, vel?

13. oktober 2021 var hele bykjernen full av blålys rundt 19-tida om kvelden. Hva stod på? Det kokte på sosiale media. Noen skjøt med pil og bue! Var noen skadet? Neida – jo! Det var drept noen! På NRKs nyheter på radio kl 20 kom en liten epistel helt til slutt: Noen hadde skutt med pil og bue mot noen. Så var det vel bare et utdrikningslag som hadde gått over styr?

En time etter kom fakta i all sin gru: En psykisk syk person hadde begynt å skyte om seg med pil og bue i Coops dagligvarebutikk på Nytorget. Han unnslapp en politipatrulje, kom seg ned i Hyttegata og drepte der fem og såret tre andre, tilfeldige ofre, for uten å ha skremt mange flere. Folk var sjokkert og uforstående. Her – i en av landets fredeligste byer? Blomster og lys kom på plass ved Nybru-enden. Og debatten omkring «for syk til å være ute, for frisk til å bli innlagt», behandlingsmåte og ressurser, fikk noen nye omdreininger. Uten å etterlate seg synderlig spor. Gjerningspersonen ble tatt hånd om av psykiatrien.

**Lyshav ved Nybru-
enden, etter nok
en ubegripelig
tragedie.
Foto:
Laagendalsposten.**

Oppsummering: Sirkelen er på et vis sluttet

Kongsberg begynte som en internasjonal tilflytterby, med storstilet innvandring av fagfolk fra de tysktalende bergverksdistriktene i Mellom-Europa, og fra Sverige. På 2000-tallet er sirkelen på et vis sluttet: Den internasjonalt orienterte industrien i kommunen tiltrekker seg fagfolk fra fjern og nær, samtidig som norske reiser ut for å lære. De er ikke nødvendigvis så mange, og gjør ikke alltid så mye utav seg. Men de er viktige, da de er forbindelsen til ny kunnskap, ny teknologi og nye arbeidsmåter.

Et mål for framtida må være å holde denne ved like, i næringsliv og utdanning. Et annet mål må være å ta vare på det kommunen har av ressurser innen jordbruk og skogbruk. Det er et overforbruket av fornybare og ikke fornybare ressurser i verden som ikke kan fortsette. Og da trengs kunnskap, og nøktern disponering av stedlige ressurser.

Kilder, forkortinger:

A.l.l.	Akershus len, legg	Engeseth	Kjersti Jorunn Engeseth: Løkkene på bergstaden Kongsberg. En undersøkelse av jordeiendoms forhold og utnyttelse 1734/1797. Hovedfagsoppgave i historie UiO V 1982.
AL	Anders Lundeborg	Finne NST	Henrik C. Finne: "Gresset som ikke lar seg meie" bd XXII s 161f, "Mer om sleken Finne fra Risør og Kongsberg" bd XXIV s 273f, "Finne i vest og Hane i nord" bd XXVII s 321f, "Mot middelalder og Tavasteland" bd XXIX s 107f, og "Slekten Unger/Finne fra Skotselv og bergmannsslekten Finne fra Kongsberg" bd XXXII s 418f.
Bergwitz	Johan K. Bergwitz: Kongsberg 1624-1924 bd I-II 1924	Ft	Folketelling
Bf	Brannforsikringsprotokoll	Gj.	Gjallarhorn, medlemsblad for Vestfold Slekthistorielag og Buskerud Slekthistorielag
BIB	Bjørn Ivar Berg	HM	Hilde Møthe, del av KH, med egen nummerering.
BIB 197x	Bjørn Ivar Berg: Døden i gruva. LL 197x s	Huhnhäuser	Alfred Huhnhäuser: Beiträge zur Geschichte des Deutschtum i Norwegen. Kb Kirkebok
BIB 1983	Bjørn Ivar Berg: Eksaminasjonsmanntall Kongsberg Sølvverk 1732, en datamaskinell bearbeiding Bergverksmuseum skrift nr 1, Kongsberg 1983,	Kb	Kirkebok
BIB 1988	Bjørn Ivar Berg: Bergverk og bergmannskultur på Christian 4.s tid, i Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årbok 1988.	Kbg	Kongsberg
BIB 1994	Bjørn Ivar Berg: Gruveteknikk ved Kongsberg Sølvverk 1623-1914, bd 1,-2 NB 1994	KH	Kongsberg historielags fotosamling nr
BIB 2005	Bjørn Ivar Berg: Glemte mennesker. Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742-1812. Novus forlag/Norsk Bergverksmuseum 2005.	Korvald	Rolf Korvald, del av KH, med egen nummerering.
BIB 2020	Bjørn Ivar Berg: Sølvtyverier på Kongsberg 1623-1861. Museumsforlaget 2020.	Kværna	Øivind Kværna: Det var før det, på Kongens Berg bd I-X Kongsberg 1991-2006
BIB 2023a	Bjørn Ivar Berg: Glabak – et innflytterstrøk fra 1700-tallets Kongsberg. LL 2023 s	Lp	Laagendalsposten
BIB 2023b	Manntall over personer tilknyttet Kongsberg sølvverk og Sandsvær kobberverk 1623–1633. BVM skriftserie nr 53, 2023.	LM	Lågdalsmuseum
BIB 2023c	Et sølvverk blir til, Kongsberg sølvverks ti første år 1623-1633. NB/BIB Kongsberg 2023.	Lunde	Aage Lunde: Sandsværs historie bd I
Br. fol.	Morten Thrane Brünnich, privatarkiv 171 foliant nr	Moen 1967	Kristian Moen: Kongsberg Sølvverk 1623-1957. Universitetsforlaget 1967.
BVM	Norsk Bergverksmuseum	NHD	Norske Herredags-Dombøger. 1.-4. rekke, Christiania/Oslo 1893-1959.
Byst.	Forhandlinger i Kongsberg Bystyre/Byting/Ræpresentantskab	NK	Norske kongebrev I-VII (Oslo 1962-1995)
CB	Christian Berg	Nortmann	Johan Friderich Nortmann: Kurtze / doch warhafftige Beschreibung der Silber and anderer Bergwercke in Norwegen, 1631.
Deberitz	Bjørn Deberitz: «Sølvverket og skattmesteren» Hovedfagsoppgave i historie, UiO 1973	NRA	Riksarkivet, Oslo
DK	Dag Kristoffersen	NRJ	Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede Bd I-V (Chr./Oslo 1889-1983)
DK 1983	Dag Kristoffersen: To bønder på en bergmann. Hovedfagsoppgave i historie UiO 1983	NST	Norsk slekthistorisk tidsskrift, utgitt av NSF
DK 1991	Dag Kristoffersen: Kongsberg i demografisk lys på 1700-talleti, i Wii Hans - 500 års norsk bergverksdrift Bergverksmuseum skrift nr 6, Kongsberg 1991	N&S sskr	Numedal og Sandsvær sorenskriveri
DN	Diplomatarium Norvegicum. I–XXIII (Christiania/Oslo 1849–2011)	OAH	Odd Arne Helleberg
		OM	Olav Moberåten, del av KH, med egen nummerering.
		OD	Overhoffrettsdomar 1-3 (Oslo 1981-1995)

<i>pb</i>	<i>Pantebok</i>
<i>PJS</i>	<i>Per Jostein Sagvolden</i>
<i>preg.</i>	<i>Panteregeister</i>
<i>RK</i>	<i>Rentekammeret</i>
<i>Rosted 1814</i>	<i>Henrik Rosted: «Forsøg til en medicinsk Topographie over Bergstaden Kongsberg saaledes som samme befandtes i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarhundrede», trykt i Nyt Bibliothek for Læger, I, Kjøbenhavn 1814, trykt opp i Øivind Larsen (red): «Berglege Henrik Rosted og levkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet», Kongsberg 1994</i>
<i>RS</i>	<i>Ragna Stokke, del av KH, med egen nummerering.</i>
<i>SAKO</i>	<i>Statsarkivet i Kongsberg</i>
<i>SH</i>	<i>Olav Sâtvedt: Sandsværs historie bd II-IX</i>
<i>skp</i>	<i>Skifteprotokoll</i>
<i>VSB</i>	<i>Vidar Skaar Borgersen</i>
<i>Tb</i>	<i>Tingbok</i>
<i>T.l.l.</i>	<i>Tønsberg len, legg</i>
<i>Voss 1749</i>	<i>Friderich Gerhard Voss: «Indledning til en norsk bergverks historie», manus dat. Hoebroer 19.08. 1749, maskinskrevet eks. i Norsk Bergverksmuseum</i>
<i>ØRK</i>	<i>Øystein Rojans kortsamling, del av KH, med egen nummerering</i>
<i>ØT</i>	<i>Øystein Tingleff</i>
<i>Øygard Ljosne</i>	<i>Anne Grete Øygard Ljosne: «Kongsberg fra grunnlegging til storhet» s 31. En bearbeiding og sammendrag av samme forfatter er trykket i Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarings årbok 2002 s 114f.</i>

Noter

- 1 L. P. Hartley (1895 – 1972): “The Go-Between” (1953).
- 2 Inger Helleberg, pers. medd.
- 3 <https://quoteinvestigator.com/2015/09/16/history/>
- 4 NHDD 2. rekke bd III s 109
- 5 DNXXI s 497, 29.12. 1493
- 6 A.l.l. 32.2. landskatt 1612
- 7 NRR bd IV s 602f
- 8 T.l.l. 4.5. (Sandsvær)
- 9 T.l.l.5.7. (Sandsvær)
- 10 T.l.l. 6.5 (Sandsvær)
- 11 Sm 1647, bd V Buskerud, s 142-142
- 12 A.l.l 34.6. nr 13. Landskatt 1613
- 13 RB s 1
- 14 DN V s 720
- 15 NKJ I s 86
- 16 NRA KS II A II 8b
- 17 Kjell Grosvold, pers. medd.
- 18 Ridder Eindride Erlendsson kan ha drevet kobberverk på Meheia, Lp 03.03. 2007
- 19 BIB: Samsonberg og Labrogruvene 1538-1736. BVM skrift 24, 2003
- 20 Kristian Moen: Sannheten om sølvfunnet i Sandsvær. NHT bd 40 s 265f
- 21 OAH: En prestemorder, en stråmann, en drapsmann og en sølvfiner. Gj nr 47, 2010 s 42f
- 22 Berg 2023c s 80
- 23 Moen 1967 s 100
- 24 Engeseth s 23
- 25 Kart
- 26 SH bd VIII s 536
- 27 Ft Kbg 1900 tk 23 gnr 1250 bnr 674, <https://www.digitalarkivet.no/census/apartment/lf01037108001254>
- 28 Kbg byfogd, SAKO, preg. nr III 3B s. 238
- 29 Ft Kbg 1910 Gamlegrænden 674a <https://www.digitalarkivet.no/census/urban-residence/gf01036460005668>
- 30 Berg 2023c s 106
- 31 Berg 2023c s 152
- 32 Br. Fol. 13, s. 268-71
- 33 Terje Tvedt: Historiens hjul og vannets makt. Dreyer 2023
- 34 Berg 2023c s 80
- 35 Moen 1967 s 23f
- 36 Nortmann, nevnt under gruva «Charitas».
- 37 Øygard Ljosne s 114f.
- 38 Øygard Ljosne s 7
- 39 Øygard Ljosne s 8 (note 13)
- 40 Øygard Ljosne s 11f.
- 41 Øygard Ljosne s 37
- 42 Øygard Ljosne s 38f
- 43 Berg 2023c s 126
- 44 Bergwitz bd I s 11
- 45 Berg 2023c s 178f
- 46 Berg 2023c s 154
- 47 BIB 2023b. Utdyping i BIB 2023c.
- 48 Huhnhäuser s 118f. Denne publikasjonen er for øvrig beheftet med en god del feil omkring opphav og innvandring, kfr. drøftingen i BIB 2023b.
- 49 Mt 1711
- 50 Finne NST
- 51 SAKO KS Daniel Barths journal 1647.
- 52 Jo. Sellæg: Sølvveien, landets første kjørevei. Drammen 2002 s 26f
- 53 Moen 1967 s 119f
- 54 Br. fol 14 s 311
- 55 BIB: «Bergverk og bergmannskultur», Fortidsminneforeningens årbok 1988 s 73
- 56 Moen 1967 s 120
- 57 BIB op. cit. s 73f
- 58 Ivar Lie: «Flatbrødsaken i 1699 – et blikk inn i dagliglivet på Kongsberg» LL2016 s 61f
- 59 Moen 1967 s 120
- 60 Br. fol 13 s 337-40
- 61 N&S s, skp. 4, 1735-1739, fol 168bf
- 62 Br. fol 14 s 154-160

- 63 Br. fol 13 s 328-330.
 64 Br. fol 13 s 345-346
 65 Br. fol 13 s 346-349
 66 OAH: Huseiere, innbyggere og eiendommer på Kongsberg på 1640-tallet. BVM skriftserie nr 54, 2023.
 67 BIB 1988 s 78-79
 68 Br. fol. 14. s. 235- 37
 69 SAKO KS Daniel Barths journal 1647
 70 Kobberstikk, Det kongelige bibliotek, København, nr 127691
 71 Moen 1967 s 121f
 72 Moen 1967 s 122
 73 Moen 1967 s 123
 74 SAKO KS 1623-1816 Aa 1:Partisipantenes resolusjonsprotokoll 1628-1651 fol 148-149
 75 Kb Kbg 1783-1797 fol 273b
 76 BIB 1994 s 121
 77 P. Sebiørnsen: Carte over Bergstaden Kongsberg, datert 30.04. 1801, NRA BS I, 7.
 78 BIB 2005 s 47
 79 Ivar Lie: «Om prostitusjon på Kongsberg – i gamle dager». LL 2019 s 172f
 80 BIB 1988 s 79
 81 Br. fol 14 s 344
 82 Kb Kbg 1721-1743 s 286
 83 Kb Kbg 1696-1720 s. 506.
 84 Kb Kbg 1721-1743 s 109
 85 Kb Kbg 1795-1816 fol 93a
 86 Nortmann 1631
 87 Kb Kbg 1721-1743 s 319
 88 Kb Kbg 1721-1743 s 311
 89 Moen 1967 s 117
 90 Br. fol. 14 s 167-168.
 91 Moen 1967 s 33
 92 Moen 1967 s 118
 93 Moen 1967 s 118
 94 N&S sskr Tb 1767.1780 fol 51a
 95 Moen 1967 s 109-116.
 96 NK bd. V s 35
 97 Ibid bd. VI s 92
 98 OD bd 3 1690-1699 s 475.
 99 NKbd VII s 277
 100 Ibid nr 144, 1703, s 251
 101 Ibid nr 379, 1703, s 296
 102 Lunde s 118-119
 103 Øygard Ljøsne s 35
 104 NRA BS III 2
 105 NRA DK 109
 106 BIB 2023, LL 2023 s
 107 Voss 1747
 108 Kåre Jacobsen: Kjerringene viste seg som avsindige furier, som med kampskrik løftet stakken over hodet LL 2002 s 50-54
 109 SaK, KS 1623–1816, Dia L0001 (tidligere RA, KS inntil 1805, l.nr. 107.7), manntallslister 1687–1783. Kfr. Berg: <https://www.digitalarkivet.no/source/100694/documentation/3826>
 110 Kb K 1696-1720 s 403.
 111 Br. fol. 56 s 185.
 112 Huhnhauser s 61
 113 NK bd VI s 71
 114 BIB 1983 s 45
 115 BIB 1994 bd 1 s 205f
 116 Moen 1967 s 233
 117 Bergwitz s 96f
 118 Bergwitz s 682
 119 Moen 1967 s 234
 120 Byst. 1902, sak 26 s 77
 121 Bergwitz s 99
 122 Ibid s 100
 123 Gj nr 31, mars 2003, s 39f.
 124 Ivar Lie: Litt om historien til bomber og bompenger på Kongsberg. LL 2021 s 57f
 125 Eikerbønder ber kongen oppheve ordningen med bompenger til Kongsberg, Eikerminne, tidsskrift utgitt av Eiker historielag, XIV Årbok 1992, s 23f
 126 BIB, Magnus Braaten og Øivind Larsen: «Yrkesskader ved Kongsberg Sølvverk. Bergkirurgens skadejournal 1739.» BVMs Skrift 26, Kongsberg 2004
 127 Kb Kbg 1721-1743 s 271-272
 128 BIB: Døden i gruva. LL
 129 Poul Reinhardt Kruse: «Lægemedelforsyningens finansiering ved Kongsberg Sølvverk før 1805» Bibliotek for Læger, Hæfte 1, 1979, 171. årgang, utg. av Den alm. danske Lægeforening, København 1979, s 43
 130 Kb Kbg 1783-1797 fol 343b
 131 Mt 1765
 132 Kb S 1725-1809 fol 199b
 133 SH bd VII s 180 og 153
 134 feilaktig ført som Georg i manntallet
 135 Huhnhäuser s 69
 136 Sønnaufjelske bergamt, SAKO/EA-5262, branntakstprotokoll 1767.
 137 Per Sunmann: Litt om kjellergraving, flaskefunn og gamle sagn på Heltzens gård Dyrmyr. Lp 28.07. 1981
 138 Turid Langaas Jensen og Hermod Skogen: Grendebok for Bævergrenda
 139 Norges første folketelling 1769, ssb.no, s 171f
 140 Moen 1967 s 197f
 141 Olav Sâtvedt: Hva er sant og hva er dikt i dokumentarromanen 'Så edelt et malm'? LL 1986 s 88f. Nærmere utdyping i Rune Arenfeldt Berg: «Lars Storhoff, hvem var han?» LL 2009 s 150f.
 142 Deberitz s 189f
 143 Ibid s 192f
 144 Ibid s 234f
 145 Ibid s 236f
 146 Kongsberg Sølvverks budsjettforhandlinger.
 147 Framstilt etter Grethe Authen Blom: «Fra bergseminar til teknisk høyskole», utgitt ved 200-års jubileet for den høyere tekng i Norge, Oslo 1957, og Bjørn Ivar Berg: «Bergseminaret på Kongsberg 1757-1814», særtrykk av Anne Kristine Børresen/Jan Thomas Kobberrød (red): «Bergingeniørutdanning i Norge gjennom 250 år» Tapir forlag, Trondheim 2007.
 148 BIB 2005 s 85f
 149 BB 2005 s 79
 150 Kb skprot. 1794-1801 fol 471bf
 151 DK 1983
 152 Ibid s 101
 153 Ibid. s
 154 Ibid s 109-110
 155 Ibid s 273
 156 DK 1991 s 51
 157 DK 1983 s 327
 158 Ibid s 400
 159 Kb Kbg 1721-1743 s 461
 160 Kb Kbg 1721-1743 s 460
 161 Kb Kbg 1783-1797 fol 278a
 162 Kb Kbg 1721-1743 s 535
 163 Kb Kbg 1721-1743 s 537
 164 Kb Kbg 1744-1755 fol 168a
 165 Kb Kbg 1721-1743 s 324
 166 Kb Kbg 1721-1743 s 324
 167 Kb Kbg 1769-1783 fol 330b
 168 Kb Kbg 1769-1782 fol 87a
 169 Kb Kbg 1721-1743 s 284
 170 Kb Kbg 1783-1797 fol 320b, 18. juli 1789.
 171 Kb Kbg ...
 172 Kb Kbg 1756-1768 fol. 182a
 173 Kb Kbg 1769-1782 for 260b
 174 Kb Kbg 1721-1743 s 529, 530 og 531
 175 Ibid s 458
 176 Ibid s 459
 177 Kb Kbg 1756-1768 fol. 275a
 178 Kb Kbg 1769-1782 fol 245a
 179 Kb Kbg 1756-1768 fol 177a
 180 Kb Kbg 1756-1768 fol 289b
 181 T.O. Gran: Sandsværs saga bd II s 215
 182 BIB 2020 s 298
 183 Ibid s 207-245.
 184 Furnes bygdebok bd I, s.669, og NST bd. XXXII s. 313, spm. nr. 665
 185 Kbg byfogd skpr. 1752-1762 fol 491a
 186 Kb Kbg 1756-1768 fol 243b
 187 Kbg byfogd tb 1763-1767 fol 527b, 52b, 554a, 561b og 563a
 188 Berg 2005 s 85f
 189 Berg 2005 s 29F
 190 Turid Langaas Jensen og Hermod Skogen: Grendebok for Bævergrenda i

- Kongsberg. Kongsberg 2017
- 191 Berg 2020 s 305f
- 192 Kb Kbg 1769-1782 fol 297b
- 193 Ivar Lie: «Et skjevt blikk på Kongsbergs historie» LL 2017 s 143
- 194 Ibid
- 195 Ivar Lie: «Kirkegården er ikke stedet å skjelle ut folk». LL 2018 s 24f.
- 196 Rosted 1814
- 197 ”Medisinalmeldingene 1804”, Rapport fra Helsetilsynet 6/2004
- 198 I Hølje Bøen: «en skjebne blant mange. Kongsberg på 1790- og begynnelsen av 1800-tallet.» LL 2016 s 66
- 199 Anne Svånaug Haugan: «Om stadsmusikanter og svenner i Bergstaden» LL 2001, s 74-83
- 200 Branntakst
- 201 Moen 1967 s 208
- 202 SAKO/EA-3135: Kongsberg Sølvverk 1623-1816, Dia: Manntall, L0002a, Manntallslistene 1792 – 1799, Sølvverkets faste arbeidere 13. måned 1797. Digital ref.: <https://media.digitalarkivet.no/view/185689/140>
- 203 Wenche Hervig: Avskjedsmanntallet Kongsberg Sølvverk 1805. BVM skrift nr 8 Kongsberg 1993
- 204 Rosted 1814
- 205 Moen 1967 s 246
- 206 Moen 1967 s 258
- 207 Bergwitz s 460f
- 208 Ibid s 470
- 209 Bergwitz s 488
- 210 Bergwitz s 527
- 211 Bergwitz s 533.
- 212 Kværna bd I s 14
- 213 Moen 1967 s 305
- 214 Bergwitz s 761
- 215 Ibid s 299
- 216 Bergwitz s 728
- 217 Bergwitz s 732f
- 218 Moen 1967 s 305fs
- 219 SAKO/A-848: Kongsberg magistrat I: Skatter og avgifter Ia: Skatter og avgifter – Dokumenter L0004: Næringsskatt. Digital referanse <https://www.digitalarkivet.no/search/27/100551>
- 220 Bergwitz s 640
- 221 Birger T Sanness p.m. ca 1980
- 222 Kristian Moen: Et gløtt inn i “de gode, gamle dager” Langs Lågen 1983, s 9
- 223 Preg. Kbg III 1 B fol 18 gnr 243
- 224 Ivar Lie: «Kårkontrakt på Sandsværmøen» LL 2017 s 154f
- 225 VSB Hurra for 17. mai LL 2016 s 110f
- 226 Jens Arup Seip: Utsikt over Norges historie Bd 1 (Oslo 1974) s 188f
- 227 Olav Bjørnsrud: Drekkedagsnatta, art i Lp 13.12. 1978
- 228 Bergwitz s 860f
- 229 Ibid s 867
- 230 Olav Bjørnsrud: Feiringen av 16. mai. Lp 28.12. 1978
- 231 Bergwitz s 489f
- 232 Henning Wadd Hermansen: «Lå politiske brytninger bak ‘stollknede-batten’ i 1848-51?» Lp 28.10. 1980.
- 233 Resultaterne af folketællingen i Norge, januar 1866 s 56 og 117
- 234 Preg. Kbg nr III 1 B gnr 384
- 235 Branntakster, Buskerud, A Kongsberg I 8 1868, bfnr. 281
- 236 Pr. Kb gnr III 1 B gnr 367
- 237 Branntakster, Buskerud, A Kongsberg I 8 1868, bfnr. 267
- 238 Branntakster, Buskerud, A Kongsberg I 8 1868, bfnr. 371
- 239 Byst.1902, sak 26 s 77
- 240 Bergwitz s 620f
- 241 Byst. 1902 s 76
- 242 Bergwitz s 870f
- 243 Ibid s 655
- 244 Ibid s 641
- 245 Ibid s 648
- 246 Moen 1967 s 322f
- 247 Anders Vevstad: «Statens skogskole Kongsberg 1876-1976», 1976
- 248 Bergwitz s 774f
- 249 Det følgende er hentet fra pakke merket ”Journalsager for magistraten for 1876”, KKA, IKA
- 250 Moen 1967 s 325
- 251 Bergwitz bd II s 679f
- 252 Ibid. s 702f
- 253 Kværna bd I s 22-23
- 254 VSB: «Det kommunale folkebad.» LL 2016 s 79
- 255 Arne Helleberg, pers.medd.
- 256 Gisle Winger, pers. medd.
- 257 Haakon Finne: Sankthansfester på Kongsberg. Drammens og Oplands Turistforening årbok 1943 s 51f
- 258 Byst.1892
- 259 Moen 1967 s 338
- 260 VSB: «Fra hjemmeindustri tel ekte vare» LL2014 s 47f
- 261 Byst, sak 17.
- 262 VSB: Sykehussaken på Kongsberg. LL 2012 s 105f.
- 263 Asbjørn Kjørstad og DK: «Diakonissene – Kongsbergs første hjemmesykepleiere.» LL 2021 s 173f
- 264 Byst.1902 s 1
- 265 Bergwitz II s 527
- 266 Byst.1902 s 31 og 84
- 267 Byst.1902 s 40
- 268 Preg for Kbg by nr IIB fol 157
- 269 Byst.1892 sak 28 s 50f
- 270 VSB: Reguleringsplan og gatenavn Lp 08.04. 2022
- 271 Kjell Gjersum, pers. medd.
- 272 DK: «Kvinner og politikk på Kongsberg for 100 år siden». LL 2013 s 15f
- 273 Inga E. Alstad i intervju 14.08. 1990, Kongsberg historielags database
- 274 Odd Kahrs, pers. medd.
- 275 Turid Harstad Bergøy: «Fotograf Jenny Marie Arnesen» LL 2009 s 72f
- 276 VSB: «Folk trodde ikke sine egne øyne» LL2015 s 7f
- 277 Kværna bd II s 49
- 278 Lp 19.08 1908
- 279 Ibid. 21.08 1908
- 280 Ibid 24.08.1908
- 281 Ibid 26.08.1908
- 282 Lp 31. august 1908
- 283 Sissel Grosvold: Kongsberg Bibliotek, 100 år i motgang og medgang. LL 2015 s 53f
- 284 Arne Helleberg pers. medd.
- 285 Ragna Stokke: Hva skjedde på Walter Klausens vakt som brannsjef og stadsingeniør i Kongsberg? LL 2020 s 154f
- 286 Bergwitz s 684
- 287 Hellik Winger, pers. medd.
- 288 OAH: Kongsberg kommunale elektrisitetsverk 100 år! LL 2011 s 11
- 289 VSB: «Telefon på Kongsberg» LL 1915 s 76f
- 290 Sæmund Wulfsberg: «Tusenkunstner reparerte radioer, sykler og biler og laget orgeler og kokeplater.» LL 1981 s 42
- 291 Arne Helleberg, barndomsminner.
- 292 VSB: «De første bilene på Kongsberg» LL 2013 s 129f
- 293 Opptak gjort xx.xx. 198x
- 294 Bordersen op.cit.
- 295 Byst.1922-1923, sak 63 s 160.
- 296 Opptak ved OAH 17.05. 1984, KHs arkiv.
- 297 OAH Skavangertun 100 år. LL 2015 s 38f
- 298 Byst. Formannskapssak no 45 for 1913-1914
- 299 Byst. Formannskapssak no 62 for 1913-1914
- 300 Byst. Formannskapssak no 21 for 1915-1916
- 301 Fra Norges næringsveie i tekst og bilder: Buskerud fylke, Kongsberg med distrikter (Kristiania 1924).
- 302 Byst.Sak nr 65 1929-30 s 153-161
- 303 Byst. Om arbeidsprogram m.v. for de foreliggende større kommunale arbeider i Kongsberg. Sak 68 1918-1919 s 206f
- 304 Byst., sak 31 for 1916-1917.
- 305 Bergwitz bd II s 694
- 306 Byst.sak 19 for 1927-28, 1927
- 307 Byst. sak 23 for 1930-31, 1930

- 308 Byingeniør T. Tunold-Hansen innstilling om utbedring av Kongsberg vannverk, udat, våren 1941, KKA.
- 309 Brev til borgermester og formannskap, 18.03. 1935. KKA
- 310 Inga Emilie Alstad: Markensliv og moro på Kongsberg omkring 1920. LL 1984 s 20f
- 311 Egen familietradisjon
- 312 Hellig Winger, pers. medd.
- 313 Roy Jacobsen: Trygve Bratteli. En fortelling. s 94
- 314 Dag Kristoffersen: Metodister og andre frikirkefolk, LL 2021 s 27f
- 315 Per Sunmann: «Kongsberg Indremisjon 100 år 1887-1987»
- 316 Per Ø. Østensen: Alltid beredt! Speideren på Kongsberg fra begynnelsen til andre verdenskrig. LL 2018 s 13f.
- 317 Arne Helleberg, pers. medd.
- 318 DK: Kongsberg sanitetsforening 100 år. LL2011 s 157f
- 319 VSB: 100 år siden Furulund ble tatt i bruk. LL 2015 s 72f
- 320 Bergwitz s 842
- 321 Birger Ruud pers, medd. ca 1980.
- 322 Thor Gotaas: Hannibalbakken, Perseløkka og Ruudhytta (2021) s 39f
- 323 Petter Hugsted, pers. medd. ca 1980.
- 324 Tormod Ruud: «Huldrebua», Sti og spor 1988 s 149f
- 325 Joh. L. Alver: Kongsberg, engelsk utgave oversatt av Laura Poulsson. Kongsberg 1890.
- 326 Arne Helleberg, pers. medd.
- 327 Kværna bd VII s 50
- 328 Ibid s 56
- 329 Byst.1922-23 s 133.
- 330 Byst.1923-1924, sak 6 s 13.
- 331 Byst.1923-1924, sak 28 s 68.
- 332 ibid, sak 50 s 135f
- 333 Ibid s 201
- 334 Ibid s 250
- 335 Kongsberg Dagblad 24.06. 1924 s 1.
- 336 Lågdalsmuseet, eit 10-årsarbeid Kongsberg Dagblads trykkeri 1934
- 337 SAKO N&S sskr., tinglysinger, pb II-31, 10.10. 1933-17.12. 1935
- 338 Arne Helleberg pers.medd.
- 339 VSB, pers. medd.
- 340 Sammendrag av intervjuer 1986-87 gjort av Odd Arne Helleberg og Kristi Lie, oppbevart i Norsk Bergverksmuseum. Vil bli trykket i Langs Lågen.
- 341 DK: Da krigen kom til Kongsberg. LL 2010 s 75f
- 342 Byst.1939-40 s 95
- 343 Ibid s 96f
- 344 Byst. 1940/41 s 59
- 345 Ibid s 127
- 346 Byst.1ste halvår 1941-42 s 8
- 347 Ibid s 74
- 348 T. Tunold-Hansen, op.cit.
- 349 Byst.1942 sak 41 s 138
- 350 Byst.1ste halvår 1941-42 s 85
- 351 Byst.1944, ska 45 s 99
- 352 Byst.1942 sak 32 s 93
- 353 Ibid s 127
- 354 Byst. 1943 s 83
- 355 Gunnar Sønsteby: «Slik foregikk sabotasjehandlingen mot Våpenfabrikke for 17 år siden» Bedrifts-Avisa nr 4, 1960 s 39f. For nærmere omtale se DK: «KV-sabotasjen 16.-17. september 1944», LL 2015 s 79f
- 356 DK: «Likvidasjonen på Kongsberg» LL 2019 s 109f
- 357 DK: «Drapet på Kongsberg i 1942» LL 2016 s 85f
- 358 Øyangen s 19-95
- 359 Dette er en liten samling anekdoter fra slekt og venner med tilknytning til KV, og må tas som det det er: Små lysglimt over et stort og mangfoldig landskap.
- 360 Hellig Deildok, pers.medd. ca 1980
- 361 Det norske næringsliv, Buskerud Fylkesleksikon. Det Norske Næringslivs Forlag, Bergen 1951.
- 362 Roar Wadd Fusche: «Bussedæl'n et godt sted å vokse opp» LL 2009 s 67f
- 363 Byst.1945 s 1-59
- 364 Ibid s 60-67
- 365 Ibid s 118
- 366 Ibid s 158
- 367 Vidar Howlid Wærp: Ordførere under okkupasjonen. Den kommunale nyordningen 1941-45. Nazifisering og kollaborasjon i kommunene langs Numedalslågen i okkupasjonstiden. Masteroppgave i historie 8. mai 2023.
- 368 Byst.1946 s 173f
- 369 Byst.1946 s 139 og 143
- 370 Ibid s 256-258
- 371 Familietradisjoner.
- 372 Ibid s 76f, Sak 28
- 373 Byst.1947 s 52, Sak 16
- 374 Ibid s 132, sak 36
- 375 Ibid s 218f
- 376 Brevjournal for Kongsberg forsyningsnemnd fra 19.05. 1947 til 23.04. 1957.
- 377 Byst.1948 s 53 sak 18
- 378 Ibid s 63, sak 18 (ny behandling).
- 379 Guttorm Friis: En rådmanns erindringer, i Olav Sätvet (red): Bank og Bergstad (1989) s 119
- 380 Kværna bd. IV s 113
- 381 Byst.1948 s 30, sak 12
- 382 Guttorm Friis op..cit. s 118
- 383 KKE 1911-1986 s 37
- 384 KKE 1911-1986 s 122f
- 385 Familieminne
- 386 Byst. 1948 s 126, sak 37
- 387 Ibid s 151.
- 388 E. Syvertsen: "Ad vannverkssaka", innstilling til rådmann og formannskap oktober 1948, KKA.
- 389 Byst. sak 6 1949, s 13.
- 390 Byst.1950.
- 391 Ibid s 120
- 392 Egil Håvardrud: Kongsberg Treindustri 1935-1958, LL 2012 s 35f
- 393 Byst.1958, sak 23 s 65
- 394 Byst.1951, utsatt sak 21, 1950, s 48f og 154f
- 395 Byst.1955, sak 25 s 50f
- 396 Kongsberg Dagblad 11.06. 1955
- 397 Byst.1951, ny sak 43, 1950, s 7
- 398 Byst.1951, sak 6 s 17
- 399 Byst.1951, utsatt sak 43, 1950, s 59
- 400 Byst.1951, utsatt sak 43, 1950, s 74f
- 401 Kongsberg Dagblad 23.10. 1951
- 402 Vidar Sten Bjerkeseth: «Da gruvene gjenlød av bønn og kristen sang. Om Metodistkirken i Kongsberg 1873-2020.» LL 2021 s 16f.
- 403 OAH: Kongsberg som turistby. LL 2007 s 78f
- 404 Byst.1951, sak 15 s 43
- 405 Byst.1952 sak 28 s 75
- 406 Byst.1953, sak 1: Innstilling fra den av Kongsberg kommune oppnevnte komite til behandling av spørsmålet om en omordning av beskattningsformene for statens innretninger på Kongsberg.
- 407 Byst.. nr 90 (14.12. 1956): "Godkjennelse av overenskomst med Sølvverkets avviklingsstyre om disposisjonsretten til dammene og vannsystemet på Knutefjellet og lån til utbygging av vannverket."
- 408 Kjell Gjerum: Min tid som byingeniør og brannsjef i Kongsberg 1953-1989. LL 2016 s 168f
- 409 Byst. 1954 s 203
- 410 Byst. 1954, sak 12 s 35f
- 411 Byst. 1956, sak 40 s 166
- 412 Petter Hugsted, pers. medd. 1983
- 413 Byst. 1957, sak 18 s 40
- 414 Byst. 1957, sak 34 s 96
- 415 <https://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>
- 416 Byst.1958, sak 63 s 167
- 417 Lp 20.05. 1959
- 418 Lp 25.05. 1959
- 419 Byst. 1960 sa 51 s 154
- 420 Egne barndomsminner
- 421 Guttorm Friis pers. medd. ca 1980
- 422
- 423 Lunde s 477
- 424 Byst. 1963, Om revisjon av kommuneinndelingen i Buskerud – Kongsberg – Øvre Sandsvær, Ytre Sandsvær og Jondalen, s 6f

- 425 Lunde s 478
- 426 Byst.1964 s 3
- 427 Byst.1964 s 140
- 428 Egne skoleminner.
- 429 Tor Dalaker Lund: Kongsberg Jazzfestival 1965-2015 LL 2015 s 43f
- 430 Olav Sårvedt, red: Bank og Bergstad (1989) s 148
- 431 Ibid s 152
- 432 Ibid s 156
- 433 Hjalmar Dahlen, pers. medd.
- 434 Lp 11.06. 1975
- 435 Fremtiden 18.06. 1975
- 436 Lp 07.02. 1978
- 437 Lp 24.02. 1978
- 438 Lp 29.11. 1978
- 439 Lp 06.02. 1979
- 440 Lp 08.02. 1979
- 441 Lp 10.01. 1980
- 442 Lp 13.02. 1987
- 443 Lp 25.11. 1998
- 444 Lp 21.11. 1980
- 445 Lp 26.02. 1986
- 446 Lp 21.03. 1986
- 447 Lp 30.06. 1986
- 448 Lp 29.09. 1986
- 449 Lp 10.10. 1986
- 450 Lp 19.01. 1987
- 451 Lp 11.02. 1987
- 452 Lp 27.03. 1988
- 453 Lp 15.06. 1988
- 454 Lp 17.06. 1988
- 455 Lp 06.07. 1989
- 456 Lp 22.02. 1989
- 457 Lp 05.04. 1989
- 458 Lp 25.05. 1989
- 459 Norsk Bergverksmuseum (NB)
«Kulturminnet Kongsberg Sølvverk. Notat om vernearbeidet.» Kongsberg 01.11. 1990
- 460 Buskerud Fylkeskommune(Bfk), brev til Direktoratet for Statens Skoger 15.06. 1992, 1103/1134/92 GH/-
- 461 St. meld. nr. 40 (1990–91) «Fra visjon til virke»
- 462 <https://krona.no/om-oss/>
- 463 <https://www.usn.no/om-usn/>